

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

МРНТИ 16.21.47

Қарлығаш Жамалбекқызы Айдарбек¹, Айгүл Нұркешқызы Досмаилова²

¹Ф.ғ.д., доцент, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Қазақстан, Алматы қ., Құрманғазы, 29, 050010

²Ф.ғ.кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Қазақстан, Алматы қ., Құрманғазы, 29, 050010

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ДЕФИНИЦИЯЛАРДЫҢ ТҮРЛЕР
ЖӘНЕ ЛОГИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Аңдатпа

Мақалада логикада және тіл білімі салаларында қолданылып жүрген дефиницияның түрлері қарастырылды. Ғылыми дефиниция ғылыми мәтіндердің негізгі бөлігі болып табылады. Ғылыми мәтіндерде жиі қолданылатын синтаксистік және мәнмәтіндік дефинициялар нақты мысалдармен талданды, терминологиялық дефинициялардың түрлері және логикалық құрылымының кестесі жасалды. Дефиницияның тектік-түрлік түрінің зерттелу барысына баса назар аударыла отырып, тіл білімінде тектік-түрлік (атауыштық, семантикалық) дефинициялардың басқа дефинициядан артықшылығы дәлелденді. Қазіргі заман логика және тіл білімі салаларында қолданылып жүрген дефиницияның түрлі типтері салыстырыла отырып қорытынды шығарылды: логикадағы дефинициялардың логикалық негіздемесі мен тілдік дефинициялардың қисынды негіздері сәйкес келмейді. Тіл білімі теориясы тұрғысынан дефиниция деп тек атауыштық семантикалық дефинициялар түрін қабылдауға болатыны қарастырылды.

Кілт сөздер: термин, логика, термин дефинициясы, семантикалық дефиниция, синтаксистік дефиниция, құрама (аралас) дефинициялар, тектік-түрлік дефиниция.

Karlygash Zhamalbekkyzy Aidarbek¹, Aigul Nurkeshkyzy Dosmailova²

¹Doctor of Philology, Associate Professor, Institute of Linguistics named after A.Baitursynov

²Candidate of Philology, Institute of Linguistics named after A.Baitursynov

THE TYPES OF TERMINOLOGICAL DEFINITIONS AND
LOGICAL STRUCTURE

Annotation

The article describes the types of definitions that used in logic and linguistics. The syntactic and contextual definitions most frequently used in scientific texts were analyzed using specific examples, a table of their forms was compiled, and the logical structure of terminological definitions was identified. Based on the analysis of the genus-species type of definition, the advantage of this type of definition (nominative, semantic) in the field of linguistics was proved. As a result of the study of various types of definitions used in linguistics, corresponding to the modern development of logic, a conclusion was made: logical definitions based on the laws of logic and the logical contents of language definitions do not coincide. From the point of view of the theory of linguistics, definitions should be nominative semantic.

Key words: term, logic, definition of the term, species definition, semantic definition, syntactic definition, combined (mixed) definition, genus-specific definition.

¹Д.ф.н., доцент, Институт языкознания им. А.Байтурсынова, г.Алматы, Казахстан

²К.ф.н., Институт языкознания им. А.Байтурсынова, г.Алматы, Казахстан

ВИДЫ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ ДЕФИНИЦИЙ И ЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА

Аннотация

В статье рассмотрены виды дефиниций, используемые в логике и языкознании. Были проанализированы на материале конкретных примеров наиболее часто применяемые в научных текстах синтаксические и контекстные дефиниции, составлена таблица их форм, а также выявлена логическая структура терминологических дефиниций. На основе анализа родо-видового типа дефиниции, было доказано преимущество данного типа дефиниции (номинативный, семантический) в сфере языкознания. В результате исследования различных типов дефиниций, используемых в лингвистике, соответствующих современному развитию логики сделано заключение: логические дефиниции, основанные на законах логики и логическое содержание языковых дефиниций не совпадают. С точки зрения теории лингвистики дефиниции должны быть номинативно-семантическими.

Ключевые слова: термин, логика, дефиниция термина, видовая дефиниция, семантическая дефиниция, синтаксическая дефиниция, комбинированная (смешанная) дефиниция, родо-видовая дефиниция.

Кіріспе. Дефиницияның логикалық негізі – сөз бен пайымдау арасындағы тепе-теңдік қатынастың орнатылуы болып табылады, демек, дефиниция мәтінге негізгі ұғымды енгізетін аксиома немесе мәтіннің негізгі тақырыбы болып табылатын қорытынды пайымдау болуы мүмкін. Дефиницияның мұндай түрлері құрылымы бойынша ғана емес, сонымен бірге мәтіндегі қызметіне орай әртүрлі болып келеді. Ғалым Р. Сыздық былай дейді: “Терминдер негізінен атау сөздер болып келеді. Терминдердің атаушылық қасиеті (белгісі) үшін оның дефинициялық түсіндірмесі болу керек, яғни бір нәрсенің, не құбылыстың тек қана өзіне тән ұғымдық анықтамасы ол сөзді термин етіп танытады. Терминдерді керек ететін әр алуан ғылым салалары болғандықтан сөздің дефинициясы сол ғылымның танымы үшін ұсынылады” [1, 129 б.]. Бұл ретте терминге берілген дефиниция арқылы сол ғылым саласын тануға болатынына көз жеткіземіз. Яғни, дефиниция ұғымға сай келеді және оның негізгі мазмұнын береді. Дефиниция ұғымға да, терминге де қатысты, сондықтан терминнің дефинициясы және ұғымы деп айтуға да болады. Термин дефиниция көмегімен ұғымды анықтайды, яғни термин сөздер терминологиялық сөздіктерде дефиниция арқылы беріледі. Арнайы ұғымның ара-жігі, терминнің мағынасы дефиниция арқылы анықталады. Ғалым Ш.Құрманбайұлы былай нақтылай түседі: “Термин ұғым атауы болса, терминнің дефинициясы деген – сол ұғым атауына берілген дәл ғылыми анықтама. Термин сөздің мағынасы оның дефинициясы арқылы анықталады” [2, 482 б.].

Әдістеме. Терминологиялық дефинициялардың жиі қолданылатын түрі тектік-түрлік дефиниция, олардың арасында тектік, партициптік, жұмсалымдық, релятивтік және т.б. түрлерін атауға болады. Бұл дефинициялар берілген ұғымдардың жүйедегі орнын көрсетеді, сол себепті де оларды семантикалық дефиницияға жатқызуға болады.

Функционалдық тұрғыдан кәсіби және терминологиялық ұғымдардың пайдалану деңгейі шектеулі болғандықтан, олардың негізгі қызметі – аталымдық және когнитивтік, бұл олардың ортақ қасиеттері. Сонымен бірге маңызды айырмашылықтары да бар:

- терминологиялық бірліктердің көбі қандай да бір ұғымның анықтамасы немесе заттың, құбылыстың ұғымға қатысты белгісі;

- терминологиялық өрістің бірліктері өзара белгілі бір жүйе бойынша байланысты болады, ол адам жадында сақталады және нақтылықтың белгілі бір үлгісінің кескіні іспеттес.

Кәсіби сөздерге жоғарыда келтірілген белгілер тән емес, олар белгілі шеңберді ұстанбайды, сондықтан да сол пәнге, салаға байланысты іс әрекетті ғана білдіреді.

Л.А. Капаназе кәсіби сөздерді ғылыми және ғылыми-техникалық терминдердің дублеті ретінде қызмет атқарады және оларға “көркемдік және бейнелілік тән” дейді [3, 82 б.].

Синтаксистік және мәнмәтіндік дефинициялар ғылыми мәтіндерде жиі қолданылады, көбіне семантикалық анықтамалармен қатар келеді, бірақ олар шағын мәтіндерде өз алдына жеке болмайды, көбіне нақты сипаттама немесе хабарлама құрылымында болады. Мысалы: “*Экспрессия адамның сөйлеу*

кезінде ғана емес, сонымен бірге ым, дене, бет қимылдары, жұмыс кезіндегі адамның барлық мінезінде пайда болады. Тілде экспрессивті элементтер мен эмоционалды элементтерді айыру, оларды өзара байланысына қарамай, функционалдық мақсатының бөлек болуымен түсіндіріледі. **Эмоционалдылық ой және ерікпен бір қатарда тұрады және олардың тілде қолданылу тәсілдері бар. Экспрессия, экспрессивтілік ойдың және еріктің пайда болуындағы сияқты эмоционалды болып қабылдануы мүмкін**” [4, 26 б.].

Келтірілген мәтін үзіндісінде үш сөйлем экспрессия, эмоционалды ой, экспрессивтілі ой терминдерінің синтаксистік дефинициясы болып табылады. Сонымен бірге олар мәтінде жеке қызметті де атқарады, яғни ой-пайымдаудың дәлелді қызметін іске асырады. Жалпы синтаксистік дефинициялар тек мәтіннің мән-мағыналық және синтаксистік бөлшектену деңгейінде ғана болып, өздігінен біртұтастық және қисынды байланыстылық сияқты қасиеттерді білдіретін мәтіндік дербес бірлік ретінде қабылдана алмайды.

Қазіргі заман логика және тіл білімі салаларында қолданылып жүрген дефиницияның түрлі типтерін салыстыру барысында мынадай қорытынды шығаруға болады: логикадағы дефинициялардың логикалық негіздемесі мен тілдік дефинициялардың қисынды негіздері сәйкес келмейді. Тіл білімі теориясы тұрғысынан дефиниция деп тек атауыштық семантикалық дефинициялар түрін қабылдауға болады. Лингвистикада мұндай дефиницияларды тектік-түрлік деп те атаудәстүрі қалыптасқан.

Нәтижелері. Демек, дефиницияның тектік-түрлік түрі анықтаманың ең негізгісі, көп ғасырлық тәжірибеден өткен түрі. Анықтаманы тек-түрлік типі арқылы қабылдау ұғымдары Ежелгі грек философтарына белгілі болған. Оның мәні төмендегідей түсіндіріледі: анықталып отырған ұғымның ерекше белгілері осы заттарға ғана тән екендігі айқындалып, осы тектес басқа заттарда жоқ белгілер ізделіп табылады. Атап айтқанда дефиницияның тектік-түрлік түрі – бұл терминнің қысқаша анықтамасы. Дефиницияның тектік-түрлік түрі теңестіру процесінде екі логикалық операция жүреді, алдымен, термин теңестіріледі, содан кейін нақтыланады, тектік түрін анықталатын терминнің идентификаторы, ал түр ұғымы (нақтылаушы бөлігі) мағынаның дифференциальды элементі болып табылады.

Дефиницияның тектік-түрлік түрін шетел әдебиеттерінде де кеңінен талқыланған. Мысалы, шетел лингвистикалық энциклопедиясында былай делінген: “Аналитикалық дефиницияда негізгі синтаксистік, семантикалық ақпарат пен референт туралы ақпарат дефиницияның бір бөлігі, ал қосымша ақпарат – екінші бөлігі, яғни түрлік ерекшелігін сипаттайтын бөлігі” [5, 296 б.]. Фиццер Аристогельдің пікірін барлық дефинициялар әртүрлікті текті және түрлік тұтастықпен ерекше белгілері көбірек өзіне тән туыстық белгілеріне қарай бөлінетіндігін түсіндіретіндігін өз жұмысында көрсетеді [6, 10 б.]. Ал Дальберг тектік-түрлік дефинициясының жалпы тек және түр мен өзіне тән айырмашылық тұрғысындағы дефиниция екенін айтады [7, 132 б.].

Осымен байланысты тіл білімінде тектік-түрлік (атауыштық, семантикалық) дефинициялардың басқалардан артықшылығы олардың мынандай жақтарымен дәлелденеді:

- 1) тілде вербалды формасы бар (сөз, термин, терминологиялық тіркес) ұғымды анықтайды;
- 2) мән-мағыналық және коммуникативтік тұрғыдан аяқталған, байланысты, біртұтас сөйлемге немесе микромәтінге сәйкес келетін айғылым түрінде сәйкес келетін айғылым түрінде көрініс береді.

Бұл ретте кез келген терминдік бірлік пен терминологиялық тіркестің ішкі формасы қаншалықты айқын және терминологиялық аталым негізінде болғанымен, ол түсіндірудің жалғыз дереккөзі бола алмайтындығын атап кеткен жөн. Өйткені олардың мағынасы узус арқылы анықталып, түрлі мәнмәтіндегі қолданыстарының жиынтығынан қалыптастырылады. Сондықтан да нақты дефинициялар мен атауыштық дефинициялардың ортақ қасиеттері басым. Олар белгілі бір білім саласының негізгі ұғымдарын көрсетіп, көп жағдайда уәжділік қасиетке ие болады. Сонымен қатар олардың мағынасы сол сөздің жалпықолданыстық мағынасымен көбінесе тығыз байланысты болып келеді. Ал бұл дефинициялардың бір-бірінен негізгі айырмашылығы анықтама нысанының сипатына (негізгі – операциялық ұғым) және нысан туралы ақпараттың көлеміне байланысты, егер атауыштық дефиницияларда ұғымның сигнификаты анықталса, нақты дефиницияларда ұғымның интенционалы анықталады.

Талқылау. Жалпы ғылым саласындағы анықтамаларға қатаң талаптар қойылады. Мәселен, элиминациялану (бірін-бірі алмастыру) талабы, яғни әрбір анықталушыға бір ғана анықтаушы сәйкес келуі қажет. Алайда дефиницияларға қойылатын бұл талаптың шарттылық сипаты басым, себебі ғылыми теорияларда жиі синонимдік дефинициялар қатар қолданылады, мысалы:

1. **“Мақал-мәтелдер – қазақ этносына тән дүниетаным мен сананың айқын айғағы, халық даналығы мен философиялық толғанысының, эстетикалық танымы мен тағлым-тәлімнің, өркениеті мен**

мәдениетінің – барша болмысының қайнар бұлағы. Мақал-мәтелдер сан ғасыр бойы екіеленіп, қырланған, мазмұны түрліше, сан атуан тақырыпты қамтуымен қатар, адам өмірінде, тұрмыс-тіршілікте, әр қилы қоғамдық жағдайларда кездесетін құбылыстарға, тарихи мәні бар оқиғаларға берілген даналық баға”;

2. “**Мақал-мәтелдер** – сөздік құрамның халық өміріндегі әрқилы кезеңдерді, қарым-қатынас пен қоғамдық құбылыстарды бейнелей сипаттайтын, көңілдегі ойды шебер де ұтымды жеткізетін, қысқа да нұсқа тұжырым жасайтын, мән-мазмұнға бай бөлігі” [8. 8б.]

3. “**Мақал-мәтелдер** жекелеген өмір құбылысына нақты баға беретін, ғасырлар бойы атадан балаға мұра ретінде беріліп отыратын, әр халықтың тарихынан, өмірінен, мәдениетінен қызықты деректерді өз бойына жинақтаған халық даналығы, халық мұрасы” [9. 3 б.].

Аталған талаптар тұрғысынан келгенде, мәнмәтіндік және синтаксистік дефинициялар ғылыми дефинициялармен толық сәйкес келе бермейді. Дегенмен синтаксистік дефиницияның генетикалық және функционалды түрлері белгілі бір мәнмәтінге сәйкес ұғымды толық айқындайтын болса, семантикалық толық мағыналы дефинициялар қатарына жатқызуға болады.

Ғылыми мәтіндерде сипаттау тәсілінің екеуі де семантикалық та, мәнмәтіндік те қатар қолданылатын дефиниция түрі жиі кездеседі. Әдетте олар түсіндірудің аталмыш амалдары бірге жүретін сипаттамалы байланысты микромәтін ретінде көрініс береді. Мысалы,

1. Семантикалық дефиниция + синтаксистік дефиниция:

“Әдеби тілдің бір саласы – **іс қағаздар стилі** де басқа стиль түрлері сияқты өзіндік ерекшеліктерге ие болады. **Іс қағаздар стиліне** тән негізгі функционалды қызмет, лексикалық сипат, грамматикалық ерекшелік, өзіндік құрылым және басқа стильдерде көріне бермейтін құжаттар талабына сай стилистикалық көркемдегіш әдіс-тәсілдерін белгілеп айқындаудың маңызы зор” [10. 8 б.]

2. Синтаксистік дефиниция + семантикалық дефиниция:

“Көсемше жұрнақтарының жұмсалымдылығындағы **синтагмалық қатарлар** өзара ұқсас біртекті болып келеді. Мәселен, көсемше жұрнақтарының мезгіл себеп, амал, мақсат нысықтауы жасауы, сондай-ақ сабақтастардың бірнеше түрлерін жасауы көсемше жұрнақтарының жұмсалымдылығының **синтагмалық қатарлары** болып табылады” [11. 26 б.].

3. Синтаксистік дефиниция + семантикалық дефиниция + мәнмәтіндік дефиниция немесе синтаксистік дефиниция + семантикалық дефиниция + синтаксистік дефиниция:

а) Тезис: “**Интенциялы (иллокутивті) компонент** айтылымды сөйлеушінің сөйлеу ниетімен байланысын көрсетеді: тыңдаушысын ақпараттандырады, оның әрекетіне ықпал етеді, оның эмоционалды сөйлеу, ойлау реакциясына түрткі болады, нақты айтсақ, айтылымның иллокутивтік қызметімен байланыстының бәрі де осы интенциялы компонентке жатады” [12, 44б.].

ә) Антитезис: “Сөзді тек өріс арқылы ғана түсіну дұрыс емес. Өйткені, тілдегі әрбір сөздің адамның сөйлеу тілі арқылы дәлелденген және сөздіктерге енгізілген мағыналары бар. Олардың барлығының мағынасы ешқандай өрістің қатысынсыз-ақ нақты әрі түсінікті” [13.10 б.].

б.) Синтез: “**Жекенің өзі жалпыға апаратын байланысыз болмайды. Жалпының өзі тек жекеде, жеке арқылы ғана болады. Жеке дегеніміз жалпы. Жалпының қандайы болса да жекенің мәні (бөлішегі немесе жағы) болып табылады. Олар бір-бірімен генетикалық және мағыналық жақтан да тығыз байланысты**” [14, 10б.].

Біздің ойымызша, ғылыми мәтіндерді лингвистикалық тұрғыдан дұрыс талдау үшін, ең алдымен, дефиниция түрлерінің жалпы типологиясын айқындау қажет. Осыған орай оларды мағынаны беру, ашу тәсіліне байланысты: семантикалық, синтаксистік (функционалдық және генетикалық) және құрама (аралас) дефинициялар, ал түсіндірілетін нысанға қатысты: атауыштық және нақты дефинициялар деп бөліп қарастыруға болады. Алайда барлық дефинициялар құрылу амал-тәсілдері тұрғысынан біркелкілік танытуы мүмкін. Дефиниция түрлері және логикалық құрылымын кестеде былай көрсетуге болады:

Кесте 1.

Дефиниция түрлері және логикалық құрылымы

Дефиниция түрлері	Логикалық құрылымы
Семантикалық дефиниция	Анықталушы сөз бен жалпы (түрлік) ұғымның арасында тепе-теңдік қатынастың орнатылуы.
Синтаксистік дефиниция	Нысанның құрамдас компоненттерін санамалау, басқаларға қатынасын көрсету, қалыпты жағдайын көрсету арқылы оның белгілі бір қасиеті анықталады.
Құрама (аралас, мәнмәтіндік) дефинициялар	Қатынас, тепе-теңдік, кірігу құбылыстарын орнатушы түрлік-тектік предикаттары мен бір субъектісі бар бірнеше пайымдау.

Қорытынды. Қорыға келгенде, барлық дефинициялар анықталушы нысанның сипатына байланысты атауыштық және нақты деп жіктелсе, логика-синтаксистік құрылымдары бойынша семантикалық, синтаксистік және құрама (аралас) деп ажыратылады.

Дефинициялардың логика-семантикалық құрылымдары олардың түрлеріне байланысты түрліше жүзеге асырылады. Айқын екі мүшелі және иерархиялық құрылымға тек семантикалық дефинициялардың тектік-түрлік типтері ғана көрсетіледі. Сонымен бірге аталған дефиницияның түрі ең бір кең тараған және жиі қолданылатын құрылымдар қатарына жатқызылады. Көп жағдайда мұндай анықтамалар жеке, дербес, пропозициялар арқылы беріліп, қосымша локальдық атрибутивтер мен идентификациялаушы бөлімдерден тұрады. Бұл ретте идентификатор қызметін түрлік белгіні білдіретін элемент атқарады да жалпы тәуелді пропозиция немесе классификаторға қатысты тәуелді пропозиция болып табылады. Көп пропозициялы идентификатор негізінен гетерогенді болады, яғни нысанның түрі сипаттамаларын көрсетеді: сапалық, функционалдық, генетикалық. Идентификациялаушы бөлімнің логика-семантикалық құрылымы тікелей ұғымның тектік белгісіне байланысты болып келеді. (нысанның бір топ заттарға, процестерге, сапаға, қасиеттерге және т.б. қатыстылығы) немесе классификатор қызметін орындаушы (тектік және квазитектік) тілдік бірлікке тәуелді болады.

Сонымен, ғылыми дефиниция ғылыми мәтіндердің негізгі бөлігі болып табылады. Оларда қоршаған орта туралы адамның білім жүйесі бекітіліп, белгілі білім жүйесінің ұғымдық ақпараты айқындалады. Дефиницияны зерттеу логикадағы ұғым, тіл біліміндегі мағына зерттелуімен тығыз байланысты, сондай-ақ терминологиялық жүйе, терминологиялық және семантикалық өріс теорияларымен де сабақтастықта қарастырылуды қажет етеді. Жалпы барлық ғылыми дефиницияларға қойылатын басты талап анықталушы мен анықтаушының тепе-теңдігі болып табылады. Біздің зерттеуіміз үшін ең маңыздысы дефиницияның ұғым және терминмен, терминологиялық жүйемен тығыз байланысы, өйткені ол белгілі бір білім саласының ұғымдар жиынтығы мен олардың мән-мағыналық қатынастарын айқындайтын негізгі вербалды құрылым.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001 – 230 б. – кітап
- 2.Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы «Сардар», 2014.-928+16 жапсырмабет.
- 3.Капанадзе Л.А. О понятиях «термин» и «терминология» // Развитие лексики современного русского языка: Сб.ст. – М.: Наука, 1965. – С. 26-29. – журналда жарық көрген мақала
- 4.Жонкешов Б.С. «Эмоционалды бірліктердің тілдік табиғаты (семантика, сөзжасам, фоносемантика)» - Алматы, 2006. – 30 б.
- 5.The Oxford-Duden pictorial English Dictionary. – Berlin, 1990.
- 6.Fetzer, J.H. Aspects of the theory of definition // Definitions and definability: Philosophical perspectives. – Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers, 1991. - P. 3-17.
- 7.Дальберг И. О. Структура определений // Международный симпозиум «Теоретические и методологические вопросы терминологии». – М., 1979. – 154 с. – журналда жарық көрген мақала
- 8.Атаханова Р.К. Туыс емес тілдердегі мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаты (қазақ және неміс тілдері негізінде).– Алматы, 2005. – 30 б.
9. Әбілмәжінова Б.Ж. Ис қағаздар стилінің синтаксисі. – Астана, 2002. – 29 б.
- 10.Қайырбекова Ұ.Ж. Түркі лексикасын компонентті талдау (қазақ, түрік, өзбек тілдеріндегі үй жануарлары атаулары негізінде). – Алматы, 2003. – 28 б.
- 11.Қапалбеков Б.С. Көсемше бағыныңқылардың дамып қалыптасуы мен мағыналық түрлері. – Алматы, 2000. – 27 б.
- 12.Көшімова Б.Ә. Қазақ лексикасындағы бейонимдену үрдісі– Алматы. 2001. –28 б. -Қайырбекова Ұ.Ж. Түркі лексикасын компонентті талдау (қазақ, түрік, өзбек тілдеріндегі үй жануарлары атаулары негізінде). Автореферат. – Алматы, 2003. – 28 б.
- 13.Көшімова Б.Ә. Қазақ лексикасындағы бейонимдену үрдісі. автореферат – Алматы. 2001. –28 б. -

МРНТИ 16.21.27

А. Алдаш¹

¹Ф.э.д., профессор, А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты
050010, Алматы, Қазақстан

ЖАҢА ӘЛІПБИ ЖӘНЕ ЖАҢА ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІ: КҮРДЕЛІ-ҚҰРАМА АТАУЛАРДЫҢ ЕМЛЕСІ

Аңдатпа

Әзірленген және жалпыхалықтық талқылауға ұсынылған «Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері» А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты орфограф-мамандарының және Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі ұлттық комиссия жанындағы орфографиялық жұмыс тобының сан қырлы, ғылыми-практикалық зерттеу жұмыстарының нәтижесі болып табылады. Жаңа емле ережелерінде түбір сөздердің, кірме сөздердің және шеттілдік сөздердің жазылуының моделдері мен үлгілері шоғырландырылған. Бас әріптің емлесі жеке тармақта қарастырылған. Қазақ тілінің қазіргі даму кезеңінде жеке адамның санасы үшін эмоционалды, танымдық жағынан маңызды прецедентті есімдер мен прецедентті символдар, сондай-ақ номенклатуралық атаулар қазақ тілінің біртұтас лексикалық массивін құрайды, олар барлық дерлік функционалдық стильдерде қолданылады. Жазба коммуникацияда күрделі-құрама атаулардың әртүрлі орфограммасы кездесіп отыр, бұлар қазақ сөзі мәдениетінің төмендеуіне, тілдегі «демократиялану» белгілеріне, мәдениетаралық коммуникацияның ықпалына және басқа да факторларға байланысты.

Мақалада күрделі-құрама атаулардың ерекшеліктері, бас әріптің әртүрлі таңбалануына әсер ететін факторлар қарастырылады, дұрыс жазудың моделдері мен үлгілері ұсынылады.

Кілт сөздер: Әліпби, емле, күрделі-құрама атау, бас әріп, жазу дәстүрі, жазба коммуникация, ақпараттық-коммуникативтік кеңістік, анықтағыш.

А. Алдаш¹

¹Д.ф.н., профессор, Институт языкознания им. А. Байтұрсынова
050010, Алматы, Казахстан

НОВЫЙ АЛФАВИТ И НОВЫЕ ОРФОГРАФИЧЕСКИЕ ПРАВИЛА: ОРФОГРАФИРОВАНИЕ СЛОЖНО-СОСТАВНЫХ НАИМЕНОВАНИЙ

Аннотация

Подготовленные и предложенные на всеобщее обсуждение «Орфографические правила казахского языка на основе нового алфавита» являются результатом многогранной, научно-практической исследовательской деятельности орфографов-специалистов Института языкознания имени А.Байтұрсынова и Орфографической рабочей группы, созданной при Национальной комиссии по переводу казахского языка на латинскую графику. В новых орфографических правилах сконцентрированы модели и образцы правописания исконно казахских, заимствованных и иностранных слов-терминов. В отдельной главе рассматривается правописание заглавных букв. На данном этапе развития казахского языка сложные слова – наименования прецедентных имен, прецедентных символов, феноменов, значимых для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношениях, а также номенклатурные наименования составляют определенный лексический массив казахского языка, они функционируют во всех функциональных стилях. В письменной коммуникации наблюдаются разные орфограммы сложно-составных наименований под влиянием в некоторой степени снижения культуры казахской речи, наблюдающейся «демократизацией» языка, а также межкультурной коммуникации.

В статье рассматриваются особенности сложно-составных наименований, факторы, влияющие на разные орфограммы прописных букв, предлагаются модели и образцы правильного их правописания.

Ключевые слова: алфавит, орфография, сложносоставные наименования, прописная буква, традиция письма, письменная коммуникация, информационно-коммуникативное пространство, справочник.

A. Aldash¹,

¹Doctor of Philology, professor, Institute of Linguistics. A. Baitursynov
050010, Almaty, Kazakhstan

NEW ALPHABET AND NEW SPELLING RULES: SPELLING DIFFICULT-COMPOUND TITLES

Annotation

«Orthographic rules of the Kazakh language on the basis of the new alphabet» prepared and proposed for public discussion are the result of the multifaceted, scientific and practical research activities of the spelling specialists of the Baitursynov Institute of Linguistics and the Orthographic Working Group established under the National Commission for the Translation of Kazakh into Latin Graphics. In the new spelling rules, models and spelling patterns of native Kazakh, borrowed, and foreign words are concentrated. A separate chapter deals with the spelling of capital letters. At this stage of development of the Kazakh language, complex words - names of precedent names, precedent symbols, phenomena that are significant for a particular person in cognitive and emotional relations, as well as nomenclature names make up a certain lexical array of the Kazakh language, they function in all functional styles. In written communication, there are different orthograms of difficult-to-composite titles influenced to some extent by a decrease in the culture of Kazakh speech, the observed «democratization» of the language, and also intercultural communication.

The article discusses the features of complex-compound titles, the factors appearing on different orthograms of capital letters, models and samples of their correct spelling are proposed.

Key words: alphabet, spelling, compound names, uppercase letter, letter tradition, written communication, information and communication space, reference book.

1. Кіріспе. Қазақ тілі емлесінің негізгі ережелерін түзу барысында ғылыми- практикалық тұрғыдан да, қазіргі жазу тәжірибесін ескеру жағынан да жан-жақты саралауды қажет еткен саланың бірі бас әріпшен жазылатын тілдік бірліктерге қатысты болды.

Ең алдымен әлеуметтік-мәдени, лингвистикалық тұрғыдан назар аударылуы тиіс бір жайтты атап өтеміз. Латын әліпбиіне көшу тек таңбаларды ауыстыру ғана емес деген пікір жиі айтылады. Ұлттық болмысқа әсер ету, ұлттық кодты жандандыру қажеттігі бірінші кезекте ұсынылады. Бұл аталғандарға тікелей арналған жұмыстар, сөз жоқ, қоғам мүшелерінің, жеке индивидтің когнитивті санасына, тілдік санасына ықпал жасай алады. Сонымен қатар латын графикалы әліпбиге көшу бойынша кезең-кезеңімен атқарылатын іс-шаралар көлемінде қазақ тілінің ақпараттық-коммуникативтік кеңістіктегі қызметін одан әрі ұлғайтуға және қазақ сөз мәдениетінің кейбір мәселелерін реттеуге бағытталған жұмыстарды қатар алып жүру өзекті деп есептейміз. Ал бұлар жөнінде дер кезінде қадағалап, жинақтап, тілдік канондардың негізгі белгілерін ұсыну тілдің өміршеңдігін одан әрі сақтап қалуға – осы ұлттық-саяси мәселеге тікелей байланысты. Латын графикалы әліпбиді енгізу жайы, сайып келгенде, қазақ тілінің өміршеңдігін, ұлт тілі ретіндегі тағдырын терең көрегендікпен ойлаудан бастау алып отыр. Көрегендіктің алғашқы сөздерін А. Байтұрсынұлының сөзінен көреміз. Ұлы ұстаз өз қолымен жазған өмірбаянында (1929, 8-наурыз) тілге қатысты көптеген мәселелерді айға келіп, «...қазақ орфографиясын жеңілдету және реттеумен, ... қазақ жазба тілін басқа тілдердің синтаксистік ықпалынан тазартумен» айналысқанын айтқан [1, 16]. Тілтанымның керемет теоретигі Қ. Жұбанов «тілдің ілгері басып өсуі үшін оның емлесі мен термин мәселесі дұрыс шешілмей болмайды» деп көрсетті [2, 336].

Тіл стратегиясына арналған соңғы заңнамалық құжатта – Мемлекеттік бағдарламада «қазақ сөз мәдениетінің төмендеуінің» бірқатар себеп-факторлары көрсетілген [3]. Қазіргі қазақ сөз мәдениетіндегі, қазақ сөзінің жазба және ауызша коммуникациядағы қолданысындағы «демократиялану» белгілері, қазақ сөз мәдениетінің негізгі проблемаларының тұжырымдарын жасаған ғалым М. Балақаевтың терминімен айтқанда, кей реттегі «жөнді / жөнсіз ауытқулар» [4] көптеген себептерге байланысты. Жаңа емле ережелерінің көптеген проблемалары (түбір сөздер, бірге / бөлек жазылатын сөздер, күрделі-құрама атаулар) қазақ терминологиясында жазу дәстүрін сақтау жайын реттеуге келіп тірелді.

Жаңа әліпби негізіндегі емле ережелерін жасау барысында қазақ сөзінің, қазақ әдеби тілінің лексикалық-грамматикалық құрылымындағы тарихи дамудан, жазу дәстүрінен қалыптасқан сипаттардың негізгілері мен олардың моделдерін барынша жинақтап беру көзделді. Тіл құрылымы мен тілдің қазіргі құрылысындағы аса маңызды сипаттар арнаулы тармақтарға шоғырландырылған. Олардың қатарында бас әріптің емлесіне қатысты жеке тармақтың берілуі мына жайттарға байланысты:

а) бас әріппен жазылатын тілдік бірліктер қазақ әдеби тілінің құрамында бірегей және біртұтас лексикалық массив құрайды;

ә) олардың жазба коммуникациядағы коммуникативтік маңыздылығы жоғары;

б) жазуда көбейе түсуде, ағылшыншамен аралас таңбаланатын күрделі атаулар бар;

в) орфографиялануында әртүрліліктер бар, сондықтан олардың емлесіне жеке-дара көрсету қажетті және маңызды.

2. Әдістер. Қазірге дейінгі емле ережелерінде, басқа да ортологиялық құралдарда бас әріптің емлесіне тұрақты түрде назар аударылып келді, сөйтіп, жазу тәжірибесінде осы емле қағидалары біршама қалыпғанды деуге болады.

Бас әріптің жазылуы тек мәтін көлеміндегі логикалық тұрғыдан аяқталатын сөйлеммен, кісінің аты-жөнімен, тегімен шектелмейтіндігі белгілі. Бас әріппен таңбалатын көлемді тілдік қабатты ықшам атау үшін академик Р. Сыздықтың еңбектерінде «күрделі-құрама атаулар» деген термин қолданылған [5], сондықтан бас әріптің емлесіне қатысты заңдылықтар мен моделдерді жинақтау мақсатында осы аталым барынша қолайлы деп табамыз.

«Қазақ тілінің анықтағышындағы» күрделі-құрама атаулардың негізгі түрлері кесте түрінде топтастырылып отыр (Кесте 1).

Кесте 1.

«Қазақ тілінің анықтағышындағы» күрделі-құрама атаулардың негізгі түрлері

№	Түрлері	Дәлелдеуші тілдік фактілер
1	Ертегі, аңыз, миф, эпсана кейіпкерлерінің аттары	Адамата, Аязби, Жезтырнақ, Шалқұйрық, Шықбермес Шығайбай
2	Тұрақты эпитетпен келген жалқы есімдер	Айша бибі, Ақсақ Темір, Бекет ата, Домалақ ана, Ер Төстік, Қаздауысты Қазыбек, Үкілі Ыбырай, Шалкиіз жырау
3	Титулмен, құрметті атақпен келген кісі, ру аттары	Ақтайлақ би, Ахмет хан, Байсерке абыз, Дайырқожа, Жәңгір хан, Жүсіпбек қожа, Лұқпан әкім, Халиф Һарун ар-Рашид, Шах Мәлік, Шыңғыс төре
4	Географиялық терминмен келген жер-су аттары	Абай асуы, Ақжайық өңірі, Балқаш ойысы, Бұқтырма бөгені, Жерорта теңізі, Талғар шыңы
5	Тұрақты анықтауышпен келген жер аттары	Ақ теңіз, Батыс Алтай, Кіші Қараой, Орталық Азия, Тынық Дон, Шолақ Аңқаты
6	Мерекелер мен атаулы күндердің аттары	Жаңа жыл, Баспасөз қызметкерлерінің күні
7	Планеталардың, жұлдыздардың, шоқжұлдыздардың, метеориттердің аттары	Ақбозат, Ақсүмбіле, Балықтар, Ешкімүйіз, Кіші Сүмбіле, Төртбосаға, Тырнажолы, Құсжолы
8	Дәуір, кезең, мәдениет, ескерткіш, тарихи оқиға атаулары	Шақпақата қорымы, Үштік одақ, Қасымжанның қасқа жолы, Жеті жарғы, Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама, Бегазы мәдениеті, Ішкі Орда.
9	Тірек сөздермен келген атаулар	Абай атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық опера және балет театры, Ш.Айманов атындағы кино фабрикасы, Қажымұқан атындағы мәдениет және спорт сарайы, Ұлттық баспасөз клубы, Еуропа жарнама агенттігі, Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы, Әлемдік азық-түлік бағдарламасы

Санамаланғандардың қатарындағы «Тірек сөздермен келген атаулар» ұғымы бойынша түсініктеме беруге тура келеді. Ресми емес тілде «номенклатуралық атаулар» деп аталатын тіркес қолданылады, бұған, әдетте, мекеме, ұйым, жоғары оқу орны, компания, фирма, министрліктер, кәсіпорын тәрізді құрылымдардың атаулары енеді.

Ғалымның осы жүйесі қазіргі қазақ әдеби тіліндегі күрделі-құрама атаулардың қаншалықты мол екендігін және емлесі жағынан қаншалықты күрделі екендігін көрсетеді; сондықтан барлық таоптастыруларды нақты мысалдармен көрсету қажет болып отыр.

3. Нәтижелер. Күрделі-құрама атаулардың емлесі бірге / бөлек жазылатын сөздердің емлесіне және бас әріптің емлесіне, осы аталғандардың емлесілік қағидаларын бірізділендіруге тікелей қатысты. Қазақ тіліндегі біріккен сөздердің және бөлек жазылатын сөздердің емлесі ғалымдар тарапынан ұдайы сөз

болып келеді, әрі бұл мәселелер жеке-дара қарастырылған маңызды зерттеулер бар [6]. Ал күрделі-құрама атауларды бас әріптің емлесіне орайластыра қарайтын болсақ, онда төмендегі мәселелерге тоқталу керек болады.

Біріншіден, академик Р. Сыздық жасаған «Қазақ тілінің анықтағышында» күрделі-құрама атаулардың бас әріппен жазылуы ғылыми-практикалық тұрғыдан дұрыс көрсетілген.

Екіншіден, қалыптасқан емле қағидаларынан тысқары қазіргі жазба коммуникацияда бас әріппен жазылатын күрделі-құрама атаулардың орфографиялануында айырмашылықтар мен еркіндік бар.

Бұларға ықпалы бар түрткіжайттар:

–Күрделі-құрама атаулардың басым дені қазақ этносының ұғымында, когнитивті санасында кең танымал, прецедентті есім немесе прецедентті мәтіндегі символ түрінде орныққан. Қазақ өкілі прецедентті есімдерді, прецедентті мәтіндегі символдарды ұлттық кодпен қалыптасқан білімнің көрінісі, ұлттық айрықша белгі деп таниды. Осындай атаулар қоғам мүшелерінің көпшілігіне кең танымал; жеке адам үшін танымдық және эмоционалды қуатқа ие. Сондықтан жеке адам акустикалық сигналды (ести арқылы қабылдауын) оптикалық сигналға – жазуға көшірген кезде оларды айрықшалап таңбалауға тырысады. Осы себепті қазіргі жазу практикасында Зеңгібаба / Зеңгі баба /Зеңгі Баба; Қаздауысты Қазыбек, Үкілі Ыбырай, Мүйізді Бұғы ана, Қыз Жібек типтес орфограммалар қалыптасқан.

–Күрделі-құрама атаулардың орфографиялануына соңғы ғасырлар бойында қалыптасқан жазу дәстүрі, жазу тәжірибесі де әсер етіп отыр. Сонымен қатар ғалымдардың көрсетуінше, прецедентті есімдер мен атаулардыңбас әріппен жазылуына себептердің бірі –«ақиқат әлемінің типтік фрагменттерінің жеке адамның санасында әбден орнығуының нәтижесі болып табылатын сақталып қалған менталды бейне», стереотип-образ [7, 178].

Сонымен қатар жазба коммуникацияда еркіндіктің орын алуы сөз мәдениетінің төмендеуіне де байланысты. Дәлірек айтсақ, жазба коммуникацияда «демократияландыру» үдерістері бар, бұл жайт тек бас әріптің таңбалануына ғана емес, сонымен қатар бірге / бөлек жазылатын күрделі сөздердің жазылуында да байқалады.

Тіл саясаты бойынша соңғы мемлекеттік бағдарламада ағымдағы жағдаятқа талдау жасалғанда, сөз мәдениетінің төмендеуіне негіз болған қиындықтардың бірі ретінде антропонимика мен ономастика проблемалары көрсетілген [3]. Күрделі-құрама атаулардың функционалды стильдердің ішінде ресми құжаттарда, ғылыми әдебиетте, баспасөз тілінде, прецедентті мәтіндерде анықтамалықтарда қолданылу жиілігі жоғары екендігін атап өтеміз.

4. Талқылау. Көптеген күрделі-құрама атаулардың бас әріппен жазылуына мәдениетаралық коммуникация да әсер етеді.

Күрделі-құрама атаулардың жазба коммуникациядағы әртүрлі орфографиялануын төмендегі мысалдар дәлелдейді (Кесте 2).

Кесте 2.

Күрделі-құрама атаулардың жазба коммуникациядағы әртүрлі орфографиялануы

Жазба коммуникациядағы тілдік фактілер	Әртүрлі орфограммалар
Қамбар Ата, Қамбарбаба – қазақтың сенім-нанымында жылқы малының пірі, иесі (<i>Қазақ энциклопедиясы</i>). «Аңыз бойынша әр түліктің «иесі бар» деп есептеледі. Яки, жылқы иесі – Қамбар ата, түйе иесі – Ойсылқара, сиыр иесі – Зеңгі баба, қой-ешкі иесі Шопан ата деген сияқты (<i>«Ұлы даланың байырғы 100 көне есебі» кітабынан</i>). Ерте заманда қарапайым халық адамға малдың аз, көп бітуін мал иелеріне Шопан ата, Зеңгі баба, Қамбар ата, Сек-сек ата, Ойсылқара сияқты мал пірлерінің ықылас-пейілінің түсуіне байланысты деп есептеген (<i>«Егемен Қазақстан» газ., 15-қаңтар, 1997</i>).	Қамбар ата, Қамбарбаба, Ойсылқара, Зеңгі баба, Шопан ата, Сек-сек ата
Қорқыт ата (9 ғ.) — қобыз атасы деп табылады, композитор, жыршы, ақын, музыкант, бақсылардың қамқоршысы. Қорқыт Ата қыпшақ-оғыз түріктерінің білгіші болып табылады. (<i>Қазақ энциклопедиясы</i>). Бұл – Қорқыт ата мекен еткен жер.	Қорқыт ата/ Қорқыт Ата/ Қорқыт ата
Домалақ Ана Кесенесі - Қаратаудың күнгеі бетінде, Балабөген өзенінің аңғарында. Халық арасында Домалақ ана атанған Нұрилла Әли Сыланқызының зиратына тұрғызылған (<i>Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық</i>).	Домалақ Ана /Домалақ ана

Көкшетауда Жеке-Батыр шипажайы бар. Жеке батыр шипажайында жылдың кез келген уақытында демалуға болады (<i>Қазақ энциклопедиясы</i>).	Жеке-Батыр / Жеке батыр
Сырдария бойында тобықтылардан басқа Арғын тайпасының Қанжығалы, Бәсентиін, Атығай, Қарауыл рулары мекендеген. Орта жүз ханы Сәмеке мен Абылай сұлтан да барлық жүздің көп қазақтарын жинап, қалмақтарды талқандап, Қазақстанның оңтүстік-шығыс аймағы Тарбағатай тауларына жетті, қалмақтарға қарсы күреске найман тайпасының Қаракерей, Матай руы белсене қатысты. (<i>«Алаш айнасы» газеті</i>)	Арғын, найман, Қанжығалы, Бәсентиін, Атығай, Қарауыл
Бұл кезең қазақ тарихында <i>«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама»</i> деген атпен аталады (<i>Мектеп оқулығы, 8-сынып</i>).	Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама / Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама
Абай атындағы қазақ мемлекеттік академиялық опера және балет театры – Қазақстанда тұңғыш ашылған кәсіби музыкалық театр. (https://kk.wikipedia.org/) Абай атындағы Қазақ мемлекеттік Академиялық опера және балет театры 1934 жылы 13 қаңтарда Мұхтар Әуезовтың либреттосы "Айман-Шолпан" музыкалық қойылымымен ашылды. (https://massaget.kz/)	Қазақ, Академиялық
Еуропадағы Қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымы (ЕҚЫҰ) — саяси диалог үшін арналған халықаралық ұйым (https://kk.wikipedia.org/) Милан қаласында Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы Сыртқы істер министрлері Кеңесінің 25-ші отырысы өтуде. (http://mfa.kz/kz/content-view/)	қауіпсіздік / Қауіпсіздік, Ынтымақтастық / ынтымақтастық
Осы Жарлыққа қосымшаға сәйкес Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарының күші жойылды деп танылсын. (http://mfa.kz/kz/content-view/)	Жарлық / жарлық
Астана қаласы «Барыс» Акционерлік қоғамы интернет «Арман» акционерлік қоғамы Қазконтент» Акционерлік қоғам Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат комитетінің Археография және деректану Ұлттық орталығы» ММ интернет Қазақ газеттері» ЖШС-нің Бас директоры — Редакторлар кеңесінің төрағасы Жұмабек Кенжалин Қазақ радиосының «Өзекжарды» бағдарламасында (<i>«Түркістан» газеті</i>)	акционерлік / Акционерлік бас директор / Бас Директор
Абылай хан атындағы Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университетінің барлық студенттерін «Үздік поэзия аудармасы» байқауына қатысуға шақырамыз. Шақыру Қызылордада «Абылай хан» атындағы жоғары колледжі бар.	Халықаралық Қатынастар Әлем Тілдері Абылай хан / Абылайхан

5. Қорытынды. Жазба коммуникациядағы осындай әртүрлі орфограммалар ортологиялық құралдардың кейбір нұсқаларында орын алған. Мәселен, орфографиялық анықтамалықтар мен сөздіктерден Аязби / Аяз би, Абылай хан, Шыңғыс хан, *бірақ*: Қасымханның қасқа жолы, Майлыаяқ / Майлаяқ, Абай атындағы Опера және балет театры *бірақ*: Ш.Айманов атындағы кино фабрикасы тәріздес әралуандықты көреміз.

Көрсетілген мысалдардан байқалатын жайттар:

Күрделі-құрама атаулардың ата, хан, батыр, би, жырау, ана, хан, сұлтан, қажы, сұлу, ханым, абыз, датқа, ақын сөздерімен келетін түрлерінің емлесі реттелген, олар жаңа емле ережелерінде нақты жинақталған. Бұл ретте тілдің үнемдеу заңдылығы мен қалыптасқан жазу дәстүрінің белгілері ескерілген. Ал жоғарыда көрсетілген басқа орфограммалар себептері мен нақты бір орфограмманы орнықтырудың дәйектемелері жаңа емле ережелерін негізге алып жасалатын ортологиялық құралдардың басқа түрлерінде таратылып, түсіндіріліп дәлелденетін болады.

Биылғы жылдың басында орталық басылымда «Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері» жарияланды. Ұжымдық-шығармашылық топтың ұзақ уақыт бойы екшеуден, зерделеуден өткізген жұмысының нәтижесі бойынша одан әрі түсіндіру, нақтылай түсу қажеттігі байқалады. Осыған байланысты Емле ережелерінің құрамындағы негізгі мәселелердің бірі туралы ғылыми-практикалық шолу жүргізіліп отыр.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Байтұрсынов А. Ақ жол. Өлеңдер мен тәржімелер, публ.мақалалар және әдеби зерттеу / құраст. Р.Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
- 2 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – өңд., 3-бас. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.
- 3 Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы № 110 Жарлығы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110>
- 4 Балақаев М. Казахский литературный язык. – Алматы: Ғылым, 1987. – 137 б.
- 5 Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2010. – 532 б.
- 6 Күдерінова Қ. Құрама сөздер және олардың емлесі // *Кітапта: Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы).* – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
- 7 Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284 с.

МРНТИ 16.21.27

К.С. Алдашева¹

¹Философия докторы (PhD), М.Өтемисов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 090000, Орал, Қазақстан

**НЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ АСПЕКТІСІ:
КОГНИТИВТІК ИНТЕРПРЕТАЦИЯ БОЙЫНША ҮЛГІ-ТӘЖІРИБЕЛЕР**

Аңдатпа

Әлеуметтік қоғамдық кеңістік дамуының алдыңғы кезеңдерімен салыстыра қарағанда соңғы жылдары қазақ әдеби тілінде жаңа сөздер көлемі жағынан айтарлықтай молайды, дегенмен қазақыландырылған терминдердің техникалық және жаратылыстану ғылымдары салаларындағы қолданысының *тіл жүйесі – сөйленіс* – узус үштігіндегі сипаты әркелкі екендігі байқалады. Жаңа ғылыми терминдер негізінен жазба нұсқаларда, ғылыми әдебиетте қолданылады, алайда олардың ауызша әдеби тілдегі және узус деңгейіндегі игерілуі бәсең деңгейде. Осыған байланысты тіл дамуының қазіргі сатысындағы неологизмдердің когнитивтік санада орнығуы мен психоллингвистикалық игерілуін зерделеу аса маңызды. Когнитивтік интерпретация әдісі – концептіні атайтын тілдік бірліктің мағынасын сипаттауды ойша қорыту.

Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі неологизмдердің когнитивтік аспектісін зерделеу мақсатында когнитивтік интерпретация әдісінің тиімділігі үлгі- тәжірибелер арқылы талданады.

Түйін сөздер: неологизм, когнитивтік лингвистика, когнитивтік интерпретация, когнитивтік сана, тілдік сана, ассоциативтік эксперимент.

К.С. Алдашева¹

¹Доктор философии (PhD), Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, 090000, Уральск, Казахстан

**КОГНИТИВНЫЙ АСПЕКТ НЕОЛОГИЗМОВ:
МОДЕЛЬ-ЭКСПЕРИМЕНТЫ ПО КОГНИТИВНОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ**

Аннотация

По сравнению с предыдущими периодами развития социально-общественного пространства, в последние годы в лексическом составе языка количество новых слов значительно увеличилось. Между тем, наблюдается неравномерное функционирование новых казахизированных терминов в сферах технических наук и естествознания в триаде *система языка – речь – узус*. Новые научные термины присутствуют в основном, в письменных образцах, научной литературе, но имеют низкую степень применения в устной речи и на уровне узуса. В связи с этим важным является изучение актуализации

неологизмов в когнитивном сознании и их психолингвистическое усвоение. Когнитивная интерпретация – мысленное обобщение результатов описания значений языковых единиц, номинирующих концепт.

В статье анализируется эффективность метода когнитивной интерпретации в целях изучения когнитивного аспекта неологизмов в современном казахском языке.

Ключевые слова: неологизм, когнитивная лингвистика, когнитивная интерпретация, когнитивное сознание, языковое сознание, ассоциативный эксперимент.

K.S. Aldasheva¹

¹ *PhD, M.Utemisov West Kazakhstan State University
090000, Uralsk, Kazakhstan*

COGNITIVE ASPECT OF NEOLOGISMS: MODEL-EXPERIMENTS ON COGNITIVE INTERPRETATION

Annotation

It should be noted that in comparison with previous periods of development of social and public space, in recent years the number of new words in the lexical composition of the language has increased significantly. Meanwhile, there is an uneven functioning of the new Kazakh-language terms in the technical sciences and natural sciences in the triad of the system of language - speech - speech. New scientific terms are present mainly in written samples, scientific literature, but have a low degree of application in oral speech and at the level of the word. In this connection, it is important to study the actualization of neologisms in cognitive consciousness and their psycholinguistic assimilation. Cognitive interpretation is a mental generalization of the results of the description of the meanings of language units nominating a concept.

The article analyzes the effectiveness of the method of cognitive interpretation in order to study the cognitive aspect of neologisms in the modern Kazakh language.

Keywords: neologism, cognitive linguistics, cognitive interpretation, cognitive consciousness, language consciousness, associative experiment.

1. Кіріспе. Зерттеу ҚР Білім және Ғылым министрлігі Ғылым комитетінің 2018-2020 жылдарға арналған ғылыми жобаларды гранттық қаржыландыру бағдарламасы шеңберінде М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде орындалатын «Қазіргі қазақ тіліндегі неологизмдердің қалыптануы: когнитивтік және лингводидактикалық аспектілер» деп аталатын жоба нәтижелерін қорытындылауға бағытталған.

Қазақстандағы тіл саясаты – қазақ тілінің өміршеңдігін, тіл құрылысының ұзақ мерзімді келешегін қамтамасыз етуге, қазақ тілінің қолданысына реттеуші ықпал ететін маңызды заңнамалық актілер мен іс-шаралар жүйесі [1, 23]. Соңғы ширек ғасыр көлемінде пайда болған жаңа сөздердің қалыптануы мен нормалануын ғылыми-практикалық тұрғыдан жүйелеу, қорыту және когнитивтік аспектісін негіздеу Қазақстандағы тіл саясатының басым бағыттарының бірі – тілдің лексикалық қорын жетілдіруге, жаңа тілдік бірліктерді бірізділендіру мен қалыптандыруға, қазақ тілінің ұлттық корпусын табысты түрде қалыптастыруға нақты үлес қосады.

Лингвистикалық ғылымның қазіргі даму сатысы неологизмдердің пайда болу тетіктерін зерттеудің өзгеше тәсілдерінің сипатымен ерекшеленеді. Осымен байланысты неологизация үдерісін зерттеуде адамның рухани-практикалық қызметін, құндылықтар жүйесін, жеке адамның санасына айтарлықтай ықпал ететін, жаңа сөздердің пайда болуына түргі болатын қоғамдық-саяси мәдениеттің сипатын ескермеу мүмкін емес. Осымен байланысты когнитивтік лингвистиканың аясында жаңа сөздердің жасалу тетіктерін, жаңа лексикалық бірліктердің қалыптасу үдерісіне ықпал ететін когнитивтік факторларды, когнитивтік және тілдік құрылымдардың арасалмағын танып-түсіну аса маңызды.

Қазір когнитивтік лингвистика маңызды ғылыми проблемалардың зерттеудің шешімін қамтамасыз етіп келеді. Солардың қатарында:

- ойлаудың бейвербалды теориясы дәлелденді;
- коммуникативтік қызмет тілдің негізгі функциясы ретінде көрсетілді;
- тілде және сөйлеудегі синонимдердің пайда болуы түсіндірілді;
- ұлттық ойлаудың ұлттық мәдениет пен менталитетке тәуелді нақты формалары көрсетілді;
- когнитивтік, коммуникативтік, тілдік сана арасындағы айырмашылықтар айқындалды және т.б.

Когнитивтік әдіс тіл мен ойлаудың арақатынасы, олардың ұлттық ерекшелігі мәселелерін қайта жаңғыртып, тілтанымның ғылыми парадигмаларындағы проблемаларға жаңаша көзқарас қалыптастыра бастады.

2. Әдістер. Когнитивтік лингвистиканың негізгі категориясы – концепт. Жоғарыда аталған зерттеудің мақсаты мен нысанына ойыса түссек, лингвокогнитивтік бағыттағы зерттеулер концепт мазмұны мен лексикалық бірлік мағынасының мазмұнын ажырату мүмкіндігіне назар аудартады. Бұл – неологизмдерді когнитивтік аспектіде зерделеуде ескерілуі тиіс маңызды жайт.

Мағына – тілдің семантикалық кеңістігінің бірлігі, яғни белгілі бір тілдегі мағыналар жүйесінің реттелген жиынтығына тиесілі бөлшек. Салыстырмалы түрде мағына белгілі бір қауымдастық үшін жалпыға бірдей таныс бірнеше семантикалық белгілерді (семалар) қамтиды және сәйкес дыбыстық жамылғының (лексемалар) қызметімен байланысты. Сөздің семантикасы коммуникация процесінде сөйлеушілердің өзара түсінісуін қамтамасыз етеді.

Концепт – концептілік аяға (концептосфера) тән бірлік, яғни халықтың ойлау жүйесіндегі бірліктердің реттелген жиынтығы. Концепт белгілі бір халықтың санасында көрініс тапқан қандай да бір құбылысқа тән барлық менталды белгілерді қамтиды. Концепт болмысты түсінуге мүмкіндік береді.

Когнитивтік лингвистиканың семантикалық-когнитивтік бағытында концепт оны атайтын тілдік бірліктің мағынасы арқылы зерттеледі. Тілдік бірліктер тілдік сананы материалдаушы құрал ретінде қызмет атқарады. Мәскеу психолингвистикалық мектебінің өкілдері А.А. Леонтьев пен Е.Ф. Тарасов тілдік сананы сөйлеу әрекетінде және тілдік құралдар арқылы зерттеуді ұсынады, яғни тілдік сананың мазмұны тілдік құралдар арқылы зерттеледі. Тілдік сананың мазмұнын танытатын вербалды құралдардың қатарына жеке сөзді, еркін тіркестерді, фразеологизмдерді, синтаксистік құрылымдарды, паремияларды, мәтінді, ассоциативтік өрісті жатқызуды болады. Тілдік санадағы бейнеде тілді иеленушінің сөйлеу әрекетінде жинақтаған ақыл-ой білімі мен заттық әрекетте сезім мүшелері арқылы алынған перцептивті білімнің өңделуі нәтижесінде санада қалыптасқан сезімдік білім тоғысады [2].

Когнитивтік лингвистиканың зерттеу пәні қандай да бір концептіге негіз болатын тілдік бірліктің мағынасы, яғни тілдік сана, ал түпкі мақсаты – белгілі бір тілдегі ойлау бірлігі ретінде концептіні құрылымдау (модельдеу), яғни когнитивтік сананы құрылымдау.

Осымен байланысты лингвистикалық сипаттау бойынша алынған нәтижелерді когнитивтік интерпретациялау әдісі арқылы талдау – семантикалық-когнитивтік бағытта концептіні зерттеудің аса маңызды және қажетті сатысы; зерттеудің дәл осы сатысында тілдік деректің когнитивтік сипатына өтуге болады. Бұл кезең болмаса концептінің моделін жасау мүмкін емес, егер бұл процедура жүзеге асырылмаса, зерттеліп отырған бірліктің мағынасы мен сәйкес концептінің атауы теңестіріледі.

Ескерте кету керек, тілдің қазіргі даму сатысындағы неологизмдердің концепт дәрежесіне көтерілу деңгейі бірдей емес (айғалық, *рухани жаңғыру* – неологизм, тіркестегі компоненттер когнитивтік санада, тілдік санада, коммуникативтік санада жеке-жеке орын алғанымен, Елбасының бағдарламалық мақаласымен байланысты тіркескен формасы жаңа ұғымдық мәнге ие болды. Қазіргі таңда тілді тұтынушылар үшін концепт дәрежесіне көтерілу деңгейі жоғары. Керісінше тілде пайда болу мерзімі әлдеқайда ерте болғанымен, ұлттық танымға сәйкес келмейтін немесе кереғар, жағымсыз ассоциация тудыратын неологизмдердің концепт деңгейіне көтеріле алмайды). Бірақ қандай бір тілдік бірліктің санада орнығуы, тілдік санада танылуы, танымға енуі когнитивтік белгілердің қамтылуы арқылы жүзеге асатындығы белгілі. Бұл тілге енген жаңа сөздің *тіл – сөйлеу – узус* үшпігіндегі біркелкі / әркелкі сипатына тікелей ықпал етеді.

Когнитивтік интерпретация – когнитивтік белгілерді нақтылау үшін тілдік бірліктің мағынасын сипаттауда алынған нәтижелерді абстракциялаудың ең жоғары деңгейінде ойша қорығу, жинақтау және бірыңғайлау; концепт мазмұнының жинақталған моделін жасау үшін когнитивтік белгілер тілдік бірліктің белгілі бір мағынасы немесе семантикалық компоненттері арқылы репрезентацияланады.

Алынған барлық лингвистикалық нәтижелер – концептінің мазмұнын сипаттамайды, құрылымын көрсетпейді, бұлар – қандай да бір тілдік құралдар арқылы вербалданған жекелеген когнитивтік белгілердің атаулары.

3. Нәтижелер. Белгілі ғалым И.А. Стернин лексикалық бірліктердің мағынасын лингвистикалық сипаттаудың нәтижесін когнитивтік интерпретациялауды лингвокогнитивтік зерттеулердің маңызды сатысы ретінде қарастырады. Зерттеушінің пайымдауынша, когнитивтік интерпретация тілдік бірліктердің мағыналық немесе семантикалық компоненттерін көрсететін когнитивтік белгілерді нақтылау мақсатында тілдік бірліктердің мағынасына жасалған сипаттау нәтижелерін жинақтауға мүмкіндік береді [3, 65].

Когнитивтік интерпретация әдісінің тиімділігі ассоциативті эксперимент нәтижелерін қорытуда байқалады. Ассоциативтік эксперимент нәтижелерінің когнитивтік интерпретациясының бірінші кезеңі – алынған ассоциаттардың көлемінен мағыналық аймақтарды (Ю.Н. Карауловтың терминологиясы бойынша «семангикалық гешпальттарды») бөліп алу.

Бөлінген когнитивтік белгілер мағыналық аймаққа – топқа жинақталады. Бөлінген мағыналық аймақтар эксперимент нәтижесінің көлеміне байланысты сараланып, стимул мағынасының ядросы, жақын және алыс перифериясы ретінде түсіндіріледі.

Мәселен, бірнеше тілдік бірліктің семангикасына жүргізілген психолингвистикалық зерттеу нәтижелері бойынша когнитивтік интерпретацияның төмендегідей үлгісін ұсынуға болады.

Л.А. Тавдгиридзе орыс тілі (русский язык), ағылшын тілі (английский язык) деген тіркестермен бағыпталған ассоциативтік эксперимент жүргізген. Экспериментке 163 респондент қатысқан (Воронеж облысының ауыл тұрғындары).

Респонденттерге мынадай нұсқаулық ұсынылған: «Вы участвуете в психолингвистическом эксперименте. Подберите определение к словосочетаниям «русский язык – какой», «английский язык – какой» и запишите их» [4].

Бағыпты ассоциативтік эксперимент нәтижелерін когнитивтік интерпретация әдісі арқылы талдау стимулдың ядролық және перифериялық мағыналық аймақтарын анықтауға және сәйкес мағыналардың өрістік құрылымын көрсетуге мүмкіндік береді.

Зерттеу бойынша алынған ассоциаттар түпнұсқа тілінде берілді.

«Орыс тілі» («русский язык») концептісі бойынша:

1.«Орыс тілі» («русский язык») стимулының мағыналық мазмұнының ядросына енетін мағыналық аймақтар:

–Сөздік қорының көлемі: богатый, обширный, объемный, емкий, разнообразный, масштабный, многообразный, всеобъемлющий, широкий (132).

–Этикалық-адамгершілік бағалау: хороший, замечательный, лучший, клевый, обалденный, нормальный, крутой, отличный (90).

–Меңгеруге қолжетімді:

а) сложный, трудный, тяжелый, заумный (57).

ә) легкий, простой, доступный, понятный, доходчивый (46).

–Эстетикалық бағалау:

а) красивый, прекрасный, великолепный, превосходный (66);

ә) гадкий, поганый, безобразный (3).

Жақын периферияға енетін ассоциаттар жиілігі жағынан ядромен салыстырғанда аз болады және стильдік бейтараптылық тән.

2.Жақын периферияға енетін мағыналық аймақтар:

–Сөздік қорының ерекшелігі: ненормативный, матерный, похабный, извращенный, противный, пошлый, вульгарный, дворово-блатной, засоренный, европоизированный (33).

–Таралуы: распространенный, известный, всеобщий, глобальный, всемирный, широко изучаемый, многонациональный (32).

–Жалпы бағалау:

а) мифологемалар – великий, могучий (23) (бұл белгілер орыс тілінің объективті сапасын емес, тілдік қауымдастықтағы стереотипті көрсетеді);

ә) интересный, познавательный, увлекательный (18);

б) родной, свой, наш (31);

в) любимый, милый, обожаемый (18).

–Дыбыстық әсері: звучный, высокозвучный, мелодичный, напевный, лирический, певучий, приятный, музыкальный (21).

3.Алыс периферияға енетін мағыналық аймақтар:

–Зияткерлік бағалау: умный, мудрый, развитый, глубокий (14).

–Сыпайылығы: культурный, литературный, грамотный (12).

–«Оптимистік» бағалау: веселый, смешной, прикольный (11).

–Беделі: почитаемый, основной, важный, всемирно признанный (4).

–Жеке сипаты: необычный, странный, своеобразный (6).

–Пайдасын бағалау: удобный, полезный (6).

–Сәнділігі: современный, модный (6).

–Білу маңыздылығы: необходимый, нужный, обязательный (3).

Ғалым дәл осы үлгіде «ағылшын тілі» (английский язык) стимулы бойынша алынған нәтижелерді мағыналық аймақтарға бөліп, ядроға, жақын және алыс периферияға енетін ассоциаттарды топтастырған.

4. Талқылау. Когнитивтік интерпретацияның бірінші кезеңі бойынша қол жеткізілген нәтиже – сәйкес концептінің когнитивтік классификаторларын көрсететін семантикалық аймақтардың анықталуы.

Жеке ассоциаттарды жинақтау және сәйкес классификаторлардың шеңберінде нақты когнитивтік белгілерді нақтылау – ассоциативтік эксперимент нәтижелерін когнитивтік интерпретация әдісімен талдаудың екінші кезеңі. Семантикасы бойынша ұқсас ассоциаттар концептінің жеке когнитивтік белгілерінің тілдік репрезентациясы ретінде интерпретацияланады және олардың сандық жиіліктері жинақталады.

Мәселен, ассоциативтік экспериментке 50 респондент қатыстырылып, және стимул ретінде «Жер» сөзі ұсынылады. «Өлшем» деген мағыналық аймақ бойынша алынған ассоциаттар: *үлкен* (20), *орасан* (3), *өте үлкен* (2). Ассоциаттар *үлкен* (25) деген когнитивтік белгіге жинақталады; *дөңгелек* (24), *үлкен шар* (2), *жер шары* (4), *шар тәрізді* (2) ассоциаттары *дөңгелек* (30) деген когнитивтік белгіге жинақталады. Когнитивтік белгінің атауы үшін әдетте анағұрлық үлкен жиілікке ие реакцияның атауы немесе стильдік тұрғыдан бейғарап сөз таңдалады.

Екінші кезеңде концептінің когнитивтік белгісі ретінде алынған барлық ассоциаттар интерпретацияланады. Бір рет қана кездесетін ассоциаттар да әдетте концептінің интерпретациялық өрісіне енетін когнитивтік белгілерді көрсетеді [5, 54–63].

Когнитивтік интерпретацияның бұл кезеңіндегі нәтиже – зерттеліп отырған концептінің өрістік құрылымын, атап айтқанда ядро, жақын, алыс периферияларды және интерпретациялық өрісті ұсыну.

Жоғарыда талданған «орыс тілі» (русский язык) концептісінің құрылымын былайша ұсынуға болады:

Ядросы: *большой, объемный* (132); *хорший* (90).

Жақын перифериясы: *грубый* (33), *распространенный* (32), *великий, могучий* (23), *интересный* (18), *родной* (31), *любимый* (18), *мелодичный* (21).

Алыс перифериясы: *умный* (14), *кулгурный* (12), *веселый* (11).

Интерпретациялық өрісі (мұнда қарама-қарсы бағалау мен аса айқын емес бағалау компоненттері енеді): *трудный* (57), *простой* (46), *красивый* (66), *везобразный* (3), *важный* (7), *необычный* (6), *полезный* (6), *модный* (6).

Концептіні моделдеуді аяқтау мақсатында (когнитивтік интерпретацияның үшінші кезеңі) концептінің құрылымындағы аймақтар бойынша анықталған және бөлінген когнитивтік белгілерді айқындылық дәрежесі бойынша сараптауға болады (эксперименттегі сәйкес белгіні репрезентациялайтын ассоциаттардың пайыздық көрсеткіші бойынша; бұл ретте ядроғағы белгілер ғана емес, интерпретациялық өрістегі кейбір белгілер де айқын болуы мүмкін екендігін ескеру керек).

Концептінің құрылымын айқындылығы (өзектілігі) жағынан халықтың когнитивтік санасы үшін әртүрлі дәрежеде орын алған белгілер жинақтайды, осы параметр бойынша бір ұлттық концептілік аяның ішінде немесе екі түрлі концептілік аяның (ұлттық, жас ерекшелік, гендерлік және т.б.) аясында талдауға немесе салыстыруға болады.

Психолингвистикалық зерттеу нәтижелерін когнитивтік интерпретация әдісі арқылы талдау концептінің құрылымында қарама-қарсы когнитивтік белгілер айқын көрінуі мүмкін. Бұл концепт пен сөз мағынасының (сөз мағынасында қарама-қарсылық болмайды) арасындағы принципті айырмашылықты танытады.

5. Қорытынды. Репрезентациялаушы сөздерге эксперимент неғұрлым кең көлемде жасалса, концептінің моделі анағұрлым толық болады. Алайда біздің мақсатымыз – эксперимент арқылы концептіні емес, тілдік бірліктің семантикасын зерттеу; ұлттық санадағы концептілік аяның бірлігі ретінде концептіні модельдеу алынған нәтижелерді когнитивтік интерпретация әдісі арқылы талдау үшін қажет. Бұл – концептіні лингвокогнитивтік талдау әдісі.

Жоғарыда келтірілген когнитивтік интерпретация әдісін біздің тарапымыздан жүргізілетін зерттеудің мақсатына сай қолдану тиімді. Бұл үшін ең алдымен тілдің төл иелері арасында психолингвистикалық зерттеу жүргізу қажет. Ассоциативтік эксперимент әдісімен сауалнама ұсынылып, нәтижелердің сандық-сапалық көрсеткіштері жоғарыда аталған тізбекті қадамдар бойынша талдануы тиіс. Алынған нәтижелерді когнитивтік интерпретация әдісімен талдау, біріншіден респонденттердің «неологизм» / «жаңа сөз» құбылысына деген көзқарастарын анықтауға мүмкіндік берсе, екіншіден, стимул ретінде ұсынылатын қазақ тілінің төл мүмкіндіктері арқылы жасалған тілдің қазіргі даму сатысындағы жекелеген неологизмдерді қабылдауын, түсінуін, қолданыс ерекшелігін, басқаша айтқанда жаңа сөздердің *тіл – сөйлеу* – *уәз* үштігіндегі сипатын анықтауға болады. Когнитивтік интерпретация әдісін жаңа сөздердің когнитивтік аспектісіне сәйкес қолдану, әдістің тиімділігін дәлелдеу зерттеудің келесі кезеңдеріне жүзеге асырылады.

Пайдаланган әдебиеттер тізімі:

- 1 Алдашева К.С., Мынбаева А.П. Қазақстандағы тіл саясаты және қазақ тілінің өміршеңдігі // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2018. – №2. – Б. 22-27.
- 2 Тарасов Е.Ф. Сознание: содержание и функционирование. XIII Международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. – М., 2003. – С.3-10.
- 3 Стернин И.А. Когнитивная интерпретация в лингвокогнитивных исследованиях. / Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004, № 1. – С.65-69.
- 4 Тавдгирдзе Л.А. Объективация концептов «русский язык» и «английский язык» в коммуникативном сознании сельских жителей // Культура общения и ее формирование. Вып. 13. – Воронеж: Истоки, 2004. – С. 65-78.
- 5 Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. Изд.3. – Воронеж, 2003. – 192 с.

МРНТИ 16.21.61

К.Х. Абдрахманова¹

*¹К.ф.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан*

К ПРОБЛЕМЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ СПЕЦИФИКИ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА

Аннотация

В данной статье рассматривается специфика этикетных проявлений в условиях глобализации. Автор уделяет особое внимание проблеме межкультурной коммуникации носителей разных типов культур, которые в то же время ориентированы на схожие стереотипы. Речевой этикет отличается несомненной национально-культурной спецификой, связанной с историей, обычаями, нравами, эстетическими вкусами народов. Такая сложная и многоаспектная единица речевого этикета, как приветствие, несмотря на то, что считается достаточно хорошо изученной, не является постоянной и изменяется в зависимости от тех исторических процессов, которые претерпевает то или иное общество. Так, рассматривая формулы приветствий, отраженные в казахской и арабской лингвокультурах, в казахском и арабском речевом этикете, автор работы подчеркивает, что, несмотря на соотнесенность обеих культур с исламом, в казахских формулах приветствий отражена большая степень светскости, они более подвержены образованию неформальных соответствий.

Ключевые слова: речевой этикет, лингвокультурная специфика, арабская лингвокультура, казахская лингвокультура, формулы приветствий

К.Н. Abdrakhmanova¹

¹Candidate of philological sciences, associate professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan

TO THE PROBLEM OF LINGUACULTURAL SPECIFICITY OF SPEECH ETIQUETTE

Annotation

This article discusses the specifics of etiquette manifestations in the context of globalization. The author pays special attention to the problem of intercultural communication of carriers of different types of cultures, which at the same time are focused on similar stereotypes. Speech etiquette is notable for its undoubted national-cultural specifics associated with the history, customs, and aesthetic tastes of peoples. Such a complex and multidimensional unit of speech etiquette, like a greeting, despite what is considered to be well studied, is not constant and varies depending on the historical processes that a particular society undergoes. Thus, considering the greetings formulated in the Kazakh and Arab linguistic cultures in Kazakh and Arabic speech etiquette, the author stresses that, despite the correlation of both cultures with Islam, the Kazakh greetings formulas reflect a greater degree of secularity, they are more susceptible to the formation of informal correspondences.

Key words: speech etiquette, linguocultural specificity, Arabic linguistic culture, Kazakh linguistic culture, greetings formulas

К.Х. Абдрахманова¹

¹ Ф.э.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қаласы, Қазақстан

СӨЙЛЕУ ЭТИКЕТІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІГІ МӘСЕЛЕСІНЕ

Аңдатпа

Бұл мақалада жаһандану жағдайында этикет көріністерінің ерекшеліктері талқыланады. Автор түрлі мәдениет түрлерінің тасымалдаушылары арасындағы мәдениетаралық коммуникацияға, сонымен бірге бірдей стереотиптерге бағдарланған мәселелерге ерекше назар аударады. Сөйлеу этикеті халықтың тарихымен, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі және эстетикалық талғамымен байланысты ұлттық-мәдени ерекшеліктерімен ерекшеленеді. Мұндай күрделі және көп өлшемді біртұтас сөйлеу этикеті, сәлемдесу секілді, жақсы зерттелгендігіне қарамастан, тұрақты емес және белгілі бір қоғамға тән тарихи үдерістерге байланысты өзгеріп отырады.

Осылайша, қазақ және араб тілдерінің мәдениетінде, сөйлеу этикетінде қалыптасқан сәлемдесу формаларын ескере отырып, автор екі мәдениеттің исламмен байланысы болғанына қарамастан, қазақ тіліндегі сәлемдесу формаларының көп дәрежесін көрсетеді, олар бейресми сәйкестіктерді қалыптастыруға бейім.

Кілт сөздер: сөйлеу этикеті, лингвомәдени ерекшелігі, араб тілінің лингвомәдениеті, қазақ тілінің лингвомәдениеті, сәлемдесу формулалары

Введение. В настоящее время проблемам речевого этикета придается огромное значение. Безусловно, это связано с глобализацией, с взаимодействием и взаимопроникновением культур, а также с активизацией межкультурной коммуникации путем использования виртуального пространства. В этой связи следует акцентировать внимание на проблемах, которые ставит перед лингвистом взаимодействие представителей различных восточных культур, а именно, культуры арабоязычного Востока и культур, входящих в тюркский мир, одной из «представительниц» которого может считаться казахская лингвокультура. В настоящей работе мы предприняли попытку постановки проблем изучения сходства и различия речевого этикета данных культурных сфер, что, по нашему мнению, имеет большие перспективы, особенно в сфере деловой коммуникации.

Методы. Как указывает Н.И. Формановская, «речевое общение – это обмен информацией (текстами); в таком обмене действуют по крайней мере двое – передающий и воспринимающий. Поэтому, изучая общение, мы оцениваем речевые взаимодействия коммуникантов – адресата и адресанта: достижение ими поставленных целей, удачи и неудачи коммуникации, применяемые партнерами языковые средства и тактику речевых ходов» [4, С.8].

Исходя из данного положения, мы избрали в качестве методологической основы сравнительно-сопоставительный метод, который, на наш взгляд, позволяет выявить черты сходства и различия, которые, с одной стороны, обуславливают успех коммуникации, основанный на использовании тех или иных традиционно сложившихся этикетных формул; с другой стороны, предопределяют некоторые неудачи, также обусловленные теми или иными лакунами в сфере принимающей культуры.

В то же время, как это отмечают исследователи арабской культуры, «знание, соблюдение и уважение правил этикета народа, с которым предстоит контакты, значительно упрощает процесс общения в условиях современного мира, который под влиянием глобализационных и интеграционных процессов превратился, по мнению ряда ученых, фактически в «большую деревню» [2, С.6].

В литературе, посвященной данной теме, отмечается, что имеет место определенное «стирание границ и унификация этикета общения», что предопределено такими процессами, как проникновение в восточные культуры европейских и американских ценностей и норм, т.е. так называемый процесс «вестернизации». В то же время этот процесс не может лишить восточные культуры их самобытности; он также не оказывает значительного влияние на процесс межкультурной коммуникации и в том случае, если коммуниканты являются представителями восточных культур, пусть и различных.

Результаты. Очевиден тот факт, что и арабская, и казахская лингвокультура, и, следовательно, речевой этикет, связаны с целым рядом формул, отражающих ключевые понятия ислама. В то же время, налицо и целый ряд различий в мировосприятии и образе жизни, а, следовательно, и в речевом этикете.

До ислама в период джахилийя арабы могли приветствовать друг друга говоря *صباح النور صباح الخير* Сабах аль хайр- Сабах аннур Добрый день. Ислам принес с собой новую приветственную формулу *السلام*

عليكم ورحمة الله وبركاته - Ассаламу-aleyкум уа рахмату аллахи уа баракатуху дословно переводится Мир Вам и божья милость и благословение. Она всегда имеет множественное число, даже если относится к одному человеку.

Так, внешне схожие формулы приветствий для мужчин (عليكم السلام - Ассаламу-aleyкум - Уа алейкум ассалам - дословно переводятся с арабского языка Мир Вам, Тебе того же желаю; كيف حالكم? Кейфа халукум? Как Ваше дела?/Как дела?) будут приняты безоговорочно при коммуникации любого типа между представителями различных восточных культур, связанных с исламом. В то же время, в казахском языке они могут дополняться специфичными приветствиями, отражающими особенности национальной культуры, ср.: мал-жаның аман ба?

Данное приветствие сугубо национально, оно отражает специфику восприятия мира в казахской культуре, для которой краеугольным камнем было скотоводство, и может быть неоднозначно воспринято в том случае, если коммуникантом также является представитель восточной культуры, но несколько иного плана, для которой не столь важно состояние скота и где процветание основано на ценностях иного рода. По нашему мнению, в данном случае весьма важен фактор, отмеченный А.А. Сканами: «Существует немало примеров того, что одного лишь блестящего знания иностранного языка недостаточно для успешного ведения переговоров и повседневного делового общения. Незнание и, вследствие этого, нарушение правил этикета, принятого в данной стране, может привести к срыву переговоров и охлаждению отношений, что не раз наблюдалось в общении между арабами и европейцами. Безусловно, для установления атмосферы полного взаимопонимания и доверия необходимо показать, что человек, который общается с арабом-мусульманином, знает и уважает правила этикета» [2, с.11]. Конечно, в случае общения представителей двух культур, формирование которых в значительной мере связано с общими религиозными корнями, этих трудностей не будет. И тем не менее, детали восприятия мира, как уже было показано выше, различны даже на уровне приветствий.

Дискуссия. Специфика гендерного различия приветствий также, на наш взгляд, более присуща казахской лингвокультуре, нежели арабской. Так, мы не находим аналога такому выражению приветствия в казахском речевом этикете, как сәлем бердік, которое эквивалентно выражению поклон Вам. Возможно, отсутствие аналога имеет свою причину, которая связана с гораздо большей свободой женщин-казашек, не закрывавших лицо и имевших возможность обращаться с приветствием (пусть и с определенной степенью гендерного ограничения) к пришедшим.

По нашему мнению, в случае с приветствиями имеет место также и стереотипизация восприятия той или иной речевой формулы; можно утверждать, что мы имеем дело с этностереотипами. Под этностереотипом понимается характерное явление обыденного сознания, выражающееся в относительно устойчивых представлениях о моральных, умственных, физических и других качествах, присущих представителям разных этнических групп [3, С. 250].

Так, например, помимо официального и ориентированного на религиозную картину السلام عليكم Ассалаума-aleyкум в число современных этикетных формул попадает также сокращенное и далекое от формального приветствие Салам (سلام) (отметим, что в Казахстане оно употребляется не только казахами и в целом жителями Казахстана, владеющими казахским языком и знающими в той или иной степени казахскую культуру, но и русскоязычными казахстанцами). По весьма тонкому наблюдению исследователей, с большой долей вероятности можно утверждать, что если разговор начинается с данного приветствия, то далее беседа может быть продолжена на русском языке, тогда как приветствия Қалың қалай? и подобные предполагают продолжение беседы на казахском языке [1].

Возможно, что религиозное в своей основе и арабское по происхождению приветствие интернационализировано, что и является причиной использования сокращенной формы в интернациональной среде. В то же время, по нашему мнению, вряд ли возможно его использование в качестве этикетной формулы при межкультурной коммуникации с носителями арабского языка.

Нами был рассмотрен ряд примеров употребления подобных речевых формул в процессе коммуникации в сети Интернет (общее количество проанализированных контекстов составило 122, из них – 59 на арабском языке и 63 – на казахском языке); на основе анализа данных фрагментов можно заключить, что, несмотря на сжатость Интернет-коммуникации, представители как казахской, так и арабской культуры активно используют клишированные этикетные формулы. Следовательно, важность соблюдения речевого этикета может считаться осознанной как в той, так и в другой культуре. Во-вторых, зачастую успешность коммуникации в целом зависит от того, что было заложено в самом начале речевого акта, так как обе культуры относятся скорее к разряду традиционалистских. Помимо этого, мы имеем дело с письменной коммуникацией, что обусловило отсутствие таких ее компонентов, как жест,

мимика, и, следовательно, позволило коммуникантам сконцентрироваться исключительно на языковых формулах приветствия.

В целом, речевой этикет как в казахском, так и в арабском языке отражает систему нравственных ценностей, сформированную на основе целого комплекса этических и эстетических представлений, которые во многом связаны с духовным и идеологическим воздействием ислама.

Очевидно также, что в процессе анализа специфики реализации формул речевого этикета возникает вопрос о необходимости актуализации фоновых знаний в целях осуществления успешного коммуникативного акта. Это становится ясным уже на уровне приветствия, так как это залог позитивного восприятия собеседника в самом начале коммуникации.

С учетом современных реалий, необходимо также выяснить, насколько использование современных электронных средств коммуникации (электронная почта, программы-мессенджеры типа WhatsApp, Viber и под.) влияют на процесс использования этикетных формул. Рассмотрение контекстов, представленных в данных мессенджерах, также следует проводить в аспекте организующей роли этикетных формул, которые «задают тон» последующей коммуникации и предопределяют ее характер, коммуникативные роли ее участников и др. компоненты коммуникативного процесса.

Заключение. Таким образом, в двух восточных культурах, казахской и арабской, для этикетной ситуации приветствия присущ свой набор клишированной лексики, формирующей колорит повседневного общения. Представленность этикетных конструкций в сети Интернет свидетельствует о том, что этикет как речевой феномен не утратил своей актуальности в рамках рассматриваемых нами культур, возможно, в силу их традиционности.

В сфере официально-деловой коммуникации как казахский, так и арабский речевой этикет представляет собой определенный набор клише, которые характеризуются общепринятостью и нейтральностью. Отметим также, что, если этикетные формулы казахского языка имеют скорее локальный характер, то этикетные формулы арабского языка являются общепринятыми во всех арабских странах. Таким образом, в случае отсутствия непосредственного контакта, в силу сложившейся традиции коммуниканты имеют дело с нормами литературного языка, единого для всего арабского мира.

Список использованной литературы:

- 1 *Абраш А. Особенности казахского речевого этикета деловых встреч. [Электрон.ресурс]. – 2015 – URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/3025>*
- 2 *Сканави А.А. Специфика арабского речевого этикета в сфере официально-деловой коммуникации. – Автореф. канд. дисс. – М.: Институт востоковедения АН РФ, 2005. – 32 с.*
- 3 *Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аханова Д.Х. Словарь социолингвистических терминов. – Алматы, 2007. – 421 с.*
- 4 *Формановская Н.И. Культура общения и речевого этикет, М.: Изд-во Икар, 2005. – 230 С.*

МРНТИ 16.21.43

Амангүл Мұратқызы Әділбек¹

¹Ф.ғ.к., доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., Сәтбаев көшесі, 2, 010000

СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ БІРЫҢҒАЙ ПЫСЫҚТАУЫШТАР

Аңдатпа

Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Сәкен Сейфуллин ХХ ғасырдың 20-30 жылдарында қазақ әдебиетінің қалыптасуы мен дамуына үлес қосқан жазушы, ақын. Мақалада Сәкен Сейфуллиннің шығармаларындағы бірыңғай пысықтауыштардың қолданылу ерекшеліктері қарастырылған. Жазушы прозалық шығармаларында бірыңғай амал пысықтауыштарды тиімді пайдалана білген. С.Сейфуллиннің шығармаларынан алынған тілдік деректерде -ып, -іп, -п, тұлғалы көсемшелердің бірыңғай амал пысықтауыштар қызметінде жұмсалуды жиі кездеседі. Автор көсемшенің осы тұлғасы арқылы жасалған бірыңғай амал пысықтауыштарды үстемелете орындалған іс-әрекет, қимыл-қозғалыс семантикасын беруде ұтымды пайдалана білген. Сөз зергерінің шығармаларында бірыңғай амал пысықтауыштарды қолданудағы стильдік даралығы, қайталанбас сөз қолдану ерекшелігі байқалады. Автор бірыңғай пысықтауыштардың жұмсалуды ерекшеліктерін талдау барысында стилистика саласындағы ғалымдардың ұстанымдарына сүйенеді. Қалыптасқан теориялық тұжырымдарды, көзқарастарды негізге ала отырып, оның жазушы стиліндегі қолданысына өзіндік түйіндер, пайымдаулар жасаған. Мақалада С.Сейфуллин шығармаларындағы бірыңғай амал пысықтауыштардың қолданысы жан-жақты талданған.

Кілт сөздер: бірыңғай амал пысықтауыштар, есімше, көсемше, жалғаулықтар, үстеу, жалғаулықсыз, интонация.

Adilbek Amangul Muratovna¹

¹*Candidate of Philology, docent, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana, 2 Satpaev street, 010000*

COORDINATE ADVERBIAL MODIFIERS IN SAKEN SEIFULLIN'S WORKS

Annotation

Outstanding representative of the Kazakh literature Saken Seifullin is a writer, poet, who contributed to the formation and development of Kazakh literature in the 20-30's of the 21st century. The article considers the features of the use of homogeneous adverbial modifier in the works of Saken Seifullin. The writer effectively used the homogeneous adverbial modifier of the mode of action in prose works. In the language data obtained from the works of S.Seifullin, the use of the verbal participles -un, -in, -n, as homogeneous adverbial modifiers of the mode of action is often encountered. The author managed to rationally use the homogeneous adverbial modifiers of the mode of action, transformed from such gerunds, in the transfer of the semantics of actions. In the writer's works, a stylistic identity is considered in using the homogeneous adverbial modifier of the mode of action and the peculiarity of the unique use of the word. The author relies on the position of scientists in the field of stylistics to analyze the features of the use of homogeneous adverbial modifier. Based on theoretical concepts, views, he made his own conclusions and judgments in his style of writer. The article analyzes the use of homogeneous adverbial modifier of the mode of action in S. Seifullin's works.

Keywords: homogeneous adverbial modifiers of the mode of action, participle, gerundive, conjunctions, adverb, intonation.

Амангүл Мұратқызы Әділбек¹

¹*К.ф.н., доцент, Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилёва
Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2010000*

ОДНОРОДНЫЕ ОБСТОЯТЕЛЬСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ САКЕНА СЕЙФУЛЛИНА

Аннотация

Выдающийся представитель казахской литературы Сакен Сейфуллин – писатель, поэт, который внес вклад в формирование и развитие казахской литературы в 20-30-х годах ХХІ века. В статье

рассматриваются особенности использования однородных обстоятельств в произведениях Сакена Сейфуллина. Писатель эффективно использовал однородное обстоятельство образа действия в прозаических произведениях. В языковых данных, полученных из трудов С.Сейфуллина, часто встречаются употребление деепричастий –ып, –іп, –п, в качестве однородных обстоятельств образа действия. Автору удалось рационально использовать однородные обстоятельства образа действия, преобразованные от таких деепричастий, при передаче семантики действий. В произведениях писателя рассматриваются стилистическая идентичность в использовании однородных обстоятельств образа действия и особенность уникального использования слова. Автор полагается на позицию ученых в области стилистики для анализа особенностей использования однородных обстоятельств. Основываясь на теоретических концепциях, взглядах, он сделал свои собственные выводы и суждения в своем стиле писателя. В статье анализируется использование однородных обстоятельств образа действия в произведениях С. Сейфуллина.

Ключевые слова: однородные обстоятельства образа действия, причастие, деепричастие, союзы, наречие, интонация.

1. Кіріспе. Қазақ тіл білімінде бірыңғай мүшелердің сөйлем синтаксисіндегі орны жазушы шығармаларындағы стильдік ерекшеліктерінің теориялық тұрғыдан зерттелуі лингвистикалық стилистика саласындағы маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Шығарма көркемдігі оның тілінен көрініс беріп, сол арқылы бағасын алады. Шығарманың көркемдік, өзіндік бітім-болмысын айқындауда жазушы қолданған тілдік құралдың әрқайсысының орны ерекше. Әр қаламгердің өзіндік сөз саптауы, өзіндік сөз қолданыс ерекшеліктері болады. Сәкен Сейфуллиннің шығармаларындағы бірыңғай пысықтауыштардың стильдік мәнін олардың грамматикалық тұлғалары анықтайды. Мақалада Сәкен Сейфуллиннің прозалық шығармаларында бірыңғай пысықтауыш мүшелердің мағыналық топтарының стильдік ерекшеліктері, олардың талғаулықты, ыңғайластық жалғаулықтар арқылы қолданылуы талқыланады. Теңеулердің де бірыңғай пысықтауыш жасаудағы қызметі жан-жақты айқындалады. Қазақ тіліндегі бірыңғай пысықтауыштар қимылдың, іс-әрекеттің әртүрлі белгілерін, жүзеге асу тәсілін, мекенін, мезгілін, мақсатын, себебін, орындалу амалын білдіретін сөздер, бұл сөздер жазушы қолданысында белгілі бір стильдік салмағымен ерекшеленіп отырады.

С.Сейфуллин туындыларындағы бірыңғай пысықтауыштардың стильдік қызметін мынадай мысалдарды талдай отырып көре аламыз:

Жұмыскерлерге *таңертең, түсте, кешке* мыс қазандарында су қайнатылып қойылатын еді (С.Сейфуллин, 2006)

Сөз сөйлегенде, тілдескенде әрбір сөзді созып, баптап сөйлейді (С.Сейфуллин, 2006).

Лоқсып, қозғалып, салдырлап поезд жылжып жөнелді (С.Сейфуллин, 2006).

Күндегідей тез, шала - нұла жуындық (С.Сейфуллин, 2006).

Оны мына Мәдібектер *тіпті даңғыл, жатқа* біледі (С.Сейфуллин, 2006).

Бәрі де *аштықтан, жалаңаштықтан, жалаңаш жерде жатқандықтан* болған (С.Сейфуллин, 2006).

Ол *бір күн, бір түн* жүріпті (С.Сейфуллин, 2006).

2. Талқылау. 1.1. Жазушы туындыларында бірыңғай пысықтауыштардың барлық мағыналық түрлері де қолданылады, әрине, олардың әрқайсысының арқалайтын семантикалық қызметі бар болса да, кейбірінің қолданыстағы орны ерекшеленіп тұрады. С.Сейфуллин шығармаларында бірыңғай амал пысықтауыштардың көбінесе –ып, –іп, –п формалы көсемшелер арқылы жасалынған түрлері мол ұшырасады. Қазақ тілінде ең алғаш көсемше терминін ғылыми термин ретінде ұсынған – ғалым А.Байтұрсынұлы. Ал көсемше туралы арнайы еңбек жазған – ғалым Н.Сауранбаев. Н.Сауранбаев көсемшенің түрлі жұрнақтарының қызметін түсіндіре отырып, оның әрбір жұрнағының пысықтауыштың себеп, мақсат, мезгіл, амал түрлерінің қызметін атқаратынын және дара да, күрделі де түрде жұмсалатынын дәл көрсетсе (Н.Сауранбаев, 1982), М.Балақаев әртүрлі пысықтауыштық қатынаста жұмсалыу үшін етістіктер көсемше тұлғалары арқылы бірінің үстіне бірі жамалып, өзара қат - қабаттала отырып, етістіктің қимыл процесін білдіретін сөздердің қимылдық сапасы ретінде жұмсалатынын айтады (М.Балақаев, 2008).

С.Сейфуллин туындыларында бірыңғай пысықтауыштың басқа түрлеріне қарағанда, амал пысықтауыштың жиі жұмсалыуына қарап, жазушының іс-қимылдың қалай орындалатынына мән беретінін байқауға болады. Жасалу жолы жағынан алғанда бірыңғай пысықтауыштардың –ып –іп –п көсемше тұлғасынан жасалған түрлерін молынан кездестіруге болады. Мысалы:

Енсіз кең даланы *қақ жарып, изеңдеп, ырғаңдап, аяңдап, шұбалып, түзіліп* жалғыз көш келеді (С.Сейфуллин, 2006).

Самайынан тер ағып, Халкенмен бірге темір күректі *табандап, тұғжыңдап, кіршілдетіп қара жерді күйретіп жатыр* (С.Сейфуллин, 2006).

Топтанысып, жамыраңқырасып сөйлесіп, ақырын сыңқылдап күлісіп қыз-келіншектер ауылдың, солтүстік жағындағы жалпақ аламыш қарағандарға қарай жүрді (С.Сейфуллин, 2006).

Отарба *дүрсілдеп, асығып, ентігіп, екі көзі жайнап, қып-қызыл от шашып* белестен лезде шыға келді (С.Сейфуллин, 2006).

Күшмағамбет білегін түрініп, қолын жуып отырып, Сағиттар отырған үйден естіліп тұрған шақылдаған, дуылдаған дауысқа құлағын салып, қасындағыларға *данаша, баптана, бұйыра* сөйледі (С.Сейфуллин, 2006).

Жоғарыдағы мысалдарда автор бірыңғай тәсілдік амал пысықтауыштарды санамалап, жалаң пайдалана салмай, ерекше дәлдікпен жұмсаған. Сонымен қоса автор шығармаларындағы бірыңғай пысықтауыштарға тән ерекшелік – бірыңғай тәсілдік амал пысықтауыштардың кинетикалық пысықтауыштар түрінде жұмсалыуы болып табылады. Бұл туралы: “Кинетикалық бірыңғай мүшелі сөйлемдер негізінен пысықтауыштармен күрделеніп келеді. Пысықтауышты бірыңғай мүшелер қимыл - әрекетті орындалу амалы жағынан толықтырып, динамиканы күшейте түседі”,- деп жазылған (Г.Сәрсек, 1998). Кинетикалық бірыңғай пысықтауыштар қатарына кейіпкердің қимыл-қозғалысын, бет әлпетін, жүріс - тұрысын білдіретін сөздер жатады. Олар есімді және етістікті сөз тіркестерінен жасалады.

1.2. Қаламгер шығармаларында кинетикалық бірыңғай амал пысықтауыштардың етістікті түрін молынан қолданады. Бұлар әдетте, *-ып, -іп, -п* тұлғалы көсемше мен етістіктің тіркесуінен жасалады. Мысалы:

Омар *қозғалып, керіліп, ыңыранып, ояңған кісі секілді болып дыбыс қылып* тұруға ыңғайланды (С.Сейфуллин, 2006).

Ялымов жиналысты ашып *еліріп, мақтанып, көпіріп, «өзім- өзім»* деп сөйлеп отырды (С.Сейфуллин, 2006).

Топтанысып, жамыраңқырасып сөйлесіп, ақырын сыңқылдап күлісіп қыз-келіншек ауылдың солтүстік жағындағы жалпақ аламыш қарағандарға қарай жүрді (С.Сейфуллин, 2006).

Сол арада *сүлеп, қозғалып, еліріп, таянып келген* жаяу тобырдың біразы шулап келіп маған жабылып қалды (С.Сейфуллин, 2006).

Осы мысалдарда қаламгер кейіпкерлерінің қимыл-қозғалыс, жүріс-тұрысын суреттеуде көсемше тұлғалы бірыңғай пысықтауыштарды өнімді жұмсаған.

Жалпы тіл біліміндегі бірыңғай мөлшер пысықтауыштар өзіндік синтаксистік ерекшеліктерімен және морфологиялық жасалу жағынан күрделі синтаксистік құбылыс. Қазақ тіліндегі мөлшер пысықтауыштарды зерттеген Көпбаева: «Мөлшер пысықтауыш та семантикалық бірлік болып есептеледі де сөйлемдегі іс-әрекетті білдіретін баяндауышпен байланысып, өзара тығыз қарым-қатынаста болады. Олар қимыл-әрекеттің, процестің, жағдайдың, уақыттың, ара қашықтықтың созылу, таралу, жайылу немесе қысқа мөлшердегі шамасын білдіріп тұрады»,- деп жазады (Ж.Көпбаева, 2002).

Жазушы туындыларында бірыңғай мөлшер пысықтауыштар қызметінде жұмсалатын сөздер сан есімдер және сандық ұғымдағы есім сөздер. Сан есімдер түбір күйінде де, кейде көмекші есімдермен де тіркесіп бірыңғай мөлшер пысықтауыш қызметінде қолданылады. Мысалы:

Енді қонған жерлердің суы мен отына қарай *бір жерде бір күн, бір жерде екі күн, тіпті үш күн* де отырады (С.Сейфуллин, 2006).

Екі күн, екі түн бойы тыным алмай соғысады (С.Сейфуллин, 2006).

Мен тұшпараны қазір қайнатып жіберем. *Бір бес, он минутта* дайын болады (С.Сейфуллин, 2006).

Жазушы туындыларында бірыңғай пысықтауыштардың үш мүшелі, көп мүшелі және жалғаулықты, жалғаулықсыз түрлерін әр істің, оқиғаның себебін, орнын, орындалу мақсатын білдіруде шебер қолданады.

Бірыңғай сөйлем мүшелерінің барлығы сияқты жазушы туындыларындағы бірыңғай пысықтауыштар да сөйлемде дауыс ырғағы арқылы тең дәрежеде салаласып және жалғаулықтар арқылы байланысады. Автор бірыңғай пысықтауыштарды жалғаулықсыз, яғни интонация арқылы байланыстырып тұйықталмайтын әрі қарай тізбектеп жалғастыра беруге болатын бірыңғайлық қатар құрайды. Мысалы:

Бәріміз де *әлсіз, мұршасыз, қалишия* қатып қалған едік (С.Сейфуллин, 2006).

Ақырын, елеусіз орнымнан қозғалып отырдым (С.Сейфуллин, 2006).

Азырақ желденіп, ұшқындап қар жауды (С.Сейфуллин, 2006).

Жазушы қолданысындағы бірыңғай пысықтауыштардың ыңғайластық жалғаулықтар және талғаулықты жалғаулықтар арқылы байланысуы жиі ұшырасады. Мысалы:

1. Бірыңғай пысықтауыштардың ыңғайластық жалғаулықтармен байланысуы:

Астыртын жауласу әсіресе алыс жерде, шеткі орыс поселкелері мен қазақ арасында жаман көрінеді (С.Сейфуллин, 2006).

Базарына қаланың жан-жағынан, уезден әм көршілес уездерден де халық көп жиналады екен (С.Сейфуллин, 2006).

Уақытша хатшылыққа және партияның жұмысына Сәтгер деген жігітті тағайындады (С.Сейфуллин, 2006).

Берілген сөйлемдердегі бірыңғай мекен пысықтауыштар “мен” жалғаулығы арқылы байланысса, келесі сөйлемдегі бірыңғай мекен пысықтауыштар “әм” жалғаулығымен, соңғы сөйлемдегі бірыңғай мақсат пысықтауыштар “және” жалғаулығымен байланысып, сөйлемдердегі ойдың тұйықталып, аяқталғанын білдіріп тұр.

2. Бірыңғай пысықтауыштардың талғаулықты жалғаулықтар арқылы байланысуы:

Паровоз баптаным, бірде аяңдап, бірде бұлкілден, бірде жорғалап желіп келеді (С.Сейфуллин, 2006).

Қазір не Екібаста, не темір жолда жұмыс бар ма? (С.Сейфуллин, 2006)

Айшамен отырған жастар біресе жалтақтасып қарап, біресе төмен қарап мұнайып отыр (С.Сейфуллин, 2006).

Айқаймен араласып, шабысқан аттардың тулақ сабалағандай дүсірлері біресе оң жағына, біресе сол жағына ойысқандай болып отырды (С.Сейфуллин, 2006).

Бұл сөйлемдердегі бірыңғай пысықтауыштар талғаулықты жалғаулықтар арқылы байланысып, сөйлемдегі ойдың кезектесіп, талғап және қарама-қарсы мәнде жұмсалыуына ерекше мән үстеп тұр. Бұл мысалдардағы көп мүшелі бірыңғай пысықтауыштар іс-оқиғаның өту амалын, іс-әрекет, қимыл - қозғалыс семантикасын дәл жеткізуде айрықша дәлдікпен жұмсалған.

1.3. С.Сейфуллин стилінің тағы бір ерекшелігі – салалас қатар шегінде морфологиялық тұлғалануы немесе лексикалық мағынасы жағынан әртүрлі болып келетін бірыңғай пысықтауыш мүшелерді шебер қолдануы болып табылады. М.Шаяхметова: “Кейде сырттай қарағанда өзінің заттық ұғымы жағынан қатар қоюға болмайғындай мағынасы алыс ұғымды, яғни әртүрлі лексикалық топқа жататын тұлғалары әркелкі сөздер де стильдік мақсатта бірыңғай мүше ретінде жұмсалады”, - дейді (М.Шаяхметова, 1980). Осы орайда қаламгер шығармаларындағы бірыңғай пысықтауыштар да салалас қатарда әртүрлі сөз таптарынан, әртүрлі тұлғада жасалып, белгілі бір стильдік мақсатта өнімді қолданылғанын көреміз. Көсемшенің –ып, -іп, -п және –а, -е, -й тұлғасындағы бірыңғай пысықтауыштар мен үстеулерден жасалған бірыңғай пысықтауыштар қабаттаса қолданылып сөйлемге ерекше бір реңк, әдемілік береді. Мысалы:

Бұрылмай, тоқтамай, тез, шатишаң адымдап келемін (С.Сейфуллин, 2006).

Олардың да біреулері *егіліп, босап, ақырын, үнсіз* жылап тұр (С.Сейфуллин, 2006).

Осы мысалдардағы бірыңғай амал пысықтауыштар салалас қатар тізбегінде әртүрлі сөз таптарынан жасалып тұр.

С.Сейфуллин шығармаларында үстеме мағына беріп, шығарма мазмұнын ажарландырып, тұратын теңеулер де бірыңғай пысықтауыштар қызметінде жиі ұшырасады. Қазақ тіліндегі теңеулер табиғаты туралы еңбек жазған Т.Қоңыров: “Теңеу үш мүшелі құбылыс болғандықтан, бір сөйлемде оның кем дегенде екі мүшесі (предметі мен образы міндетті түрде) болуы керек. Олай болса теңеудің образы бірыңғай болып жұмсалса, онда оның қалған мүшелері де бірыңғай мүшелердің қызметін атқарады”, - деп жазған болатын (Т.Қоңыров, 2005). Мысалы:

Боранбек күндізгі сағым, күңгірт көлеңке сияқты бұлдырап, мысықша басып оты жалтырап тұрған Танабайдың терезесінің түбіне барды (С.Сейфуллин, 2006).

Жүгіріп, жын қуғандай, есінен айрылған адамиша шахтыдан шықтым (С.Сейфуллин, 2006).

Жұмсақ шөптерді басқан мөп-мөлдір шөптер *жібекке өткізген меруерттердей, сауһардай* құлпырады (С.Сейфуллин, 2006).

Қырымұлы мен жолдастары жазыққа *томаршадай-томаршадай, күмбездей-күмбездей* болып отырған киіз үйлерге қарап тұрды (С.Сейфуллин, 2006).

Осы сөйлемдердегі *сағым, күңгірт көлеңке сияқты бұлдырау, мысықша басу; жүгіріп, жын қуғандай, есінен айрылған адамиша; жібекке өткізген меруерттердей, сауһардай; томаршадай-томаршадай, күмбездей-күмбездей* болып отырған сөздері бірыңғайлар қатарында бірдей тұлғада түрленіп, біркелкі синтаксистік қызмет атқарып, бірыңғай теңеулер түрінде жұмсалған. Демек, қаламгер бірыңғай мүшелі

сөздердің мағынасын жандандырып, ойын көріктендіріп, эмоциялы, экспрессивті әсерін күшейту үшін бірыңғай теңеулерді ұтымды қолдана білген деуге болады.

2. Қорытынды. Жалпы тіл біліміндегі бірыңғай пысықтауыштардың етістікке қатысты болып тұратындығы жиі айтылады. Алайда зерттеу барысында жазушының туындыларындағы бірыңғай пысықтауыштардың тек етістікке ғана қатысты бола бермей, басқа сөйлем мүшелерімен, кейде пысықтауыштың басқа түрлерімен де мағыналық байланыста бола отырып, етістікке сол арқылы қатысты болатынын байқадық. Сонымен қатар жазушы шығармаларындағы бірыңғай пысықтауыш мағыналық топтарының стильдік қолданысы және олардың көріктеу құралдарымен қолданылу ерекшеліктерін тілдік материалдар арқылы айқындадық.

С. Сейфуллиннің шығармаларындағы бірыңғай пысықтауыштар қимылдың орындалу тәсілін, жағдайын әр қырынан, жан-жақты толымды етіп беру үшін қолданылған. Жазушы шығармаларында әсіресе, үстеу, көсемше тұлғаларының бірыңғай пысықтауыштар қызметінде жұмсалып қабілеті күшті. Мақалада талданған нәтижелер мен тұжырымдар сөйлемнің бірыңғай мүшелері туралы ғылыми пікірлерді толықтырып, нақтылай түседі. Мақалада анықталған тілдік деректер мен пайымдауларды жоғары оқу орындарында филолог мамандар даярлауда оқытылатын «Қазіргі қазақ тілінің стилистикасы», «Көркем мәтінді лингвистикалық талдау» сияқты бағдарламалық пәндерде, Сәкен Сейфуллиннің шығармашылығы бойынша арнаулы семинарлар мен курстарда қосымша материал ретінде кеңінен пайдалануға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сауранбаев Н. Қазақ тіл білімінің проблемалары. – Алматы, 1982. – 351 б.
- 2 Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2008. – 592 б.
- 3 Сәрсекее Г. Р. Сәрсенбаев шығармаларындағы кейіпкерді мінездеуші тілдік-стильдік тәсілдер: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1998. – 166 б.
- 4 Көпбаева Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі мәліер пысықтауыш: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2002. – 23 б.
- 5 Шаяхметова М. Қазіргі қазақ тіліндегі сөйлемнің бірыңғай мүшелері. – Алматы, 1980. – 103 б.
- 6 Қоңыров Т. Теңеулер табиғаты. – Алматы: Алаш, 2005. – 512 б.
- 7 С. Сейфуллин. Көп томдық шығармалар жинағы (құраст. Т. Кәкішұлы, К. Ахмет). – Алматы: Қазығұрт, 2006. – 391 б.

МРНТИ 16.21.33

Балабекова Қатира Шахманқызы¹, Отарбекова Жәмила Керімбайқызы²

*¹ PhD докторант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

*² Ф.ғ.к., профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ МЕНТАЛЬДІК ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ

Аңдатпа

Мақалада қазақ фольклоры және дәстүрлі ментальдік бағыттары айқындалады. Қазақ халқының дәстүрлі ментальдік қасиеттерін тілдік тұрғыдан зерттеудің қазіргі әлеуметтік-мәдени құндылықтарды қайта қарау мен халықтың ұлттық сипатын танытатын негізгі стереотиптерді ой елегінен өткізу жағдайында өзектілігі арта түседі. Тіл мен адамның өзара әсерін зерттейтін заманауи лингвистикадағы қазіргі антропоөзектік парадигма аясында фольклор жанрының этностың ділі мен ментальдік сипатын танытудағы маңызын айқындау, заманауи үрдістермен байланыстыра отырып терең зерделеу қарастырылады.

Онда халықтың өмір сүрген ортасына, тарихи кезеңдерді бастан кешіруіне байланысты жинақталған көзқарасының көркем формасы көрініс табады. Фольклор тілі арқылы ұлттың құндылық жүйесін зерттеу қазақ халқының дүниетанымдық өзіндік ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыда фольклор халық танымының базалық негізі бола алады. Ал, соны бүгінгі заман талабымен, бүгінгі

үдеріспен байланыстыра талдау ұлттық ғылымымыз бен мәдениетіміздің заманауи бағытта дамуына үлкен әсері болары сөзсіз. Солардың бәрінің басы фольклорда қосылады. Мақалада осы тұрғыдан талдаулар жасалады.

Кілт сөздер: Фольклор, мифтер, ертегілер, дәстүрлі ментальдік, сана, ақыл-ой, зерде.

Балабекова К.Ш.¹, Отарбекова Ж.К.²

¹*PhD докторант, Казахский государственный женский педагогический университет*

²*Кандидат филологических наук, и.о. проф.,
Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан*

ТРАДИЦИОННОЕ МЕНТАЛЬНОЕ И НАЦИОНАЛЬНОЕ ПОЗНАНИЕ В КАЗАХСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация

В статье определяются казахский фольклор и традиционные ментальные направления, актуальность лингвистического изучения традиционных ментальных качеств казахского народа в условиях пересмотра современных социально-культурных ценностей и осмысления основных стереотипов, отражающих национальный характер народа, возрастает. В ней проявляется художественная форма мировоззрения, накопленного в связи с жизнью народа, переживанием исторических периодов. Изучение ценностной системы нации через фольклорный язык позволяет выявить мировоззренческие особенности казахского народа. В этом контексте фольклор может стать базовой основой народного познания. А ее изучение в контексте современных требований, современных процессов, безусловно, окажет большое влияние на развитие национальной науки и культуры в современном направлении. Все они находят отражение в фольклоре. В статье подвергаются анализу именно с этой точки зрения.

Ключевые слова: Фольклор, мифы, сказки, традиционный ментальный, сознание, ум, интеллект.

Balabekova K.¹, Otarbekova Zh.²

¹*PhD student, Kazakh National Women's Teacher Training University,
Kazakhstan, Almaty*

²*Candidate of Philological Sciences, Kazakh National Women's Teacher Training University,
Kazakhstan, Almaty*

TRADITIONAL MENTAL AND NATIONAL PERCEPTION IN KAZAKH FOLKLORE

Annotation

The article identifies Kazakh folklore and traditional mental trends, and the relevance of linguistic study of the traditional mental qualities of the Kazakh people in the context of the revision of modern socio-cultural values and understanding of the main stereotypes that reflect the national character of the people, increases. It shows the artistic form of the worldview accumulated in connection with the life of the people, experiencing historical periods. The study of the value system of the nation through the folk language allows identify the ideological features of the Kazakh people. In this context, folklore can become the basis of popular knowledge. And its study in the context of modern requirements, modern processes, of course, will have a great impact on the development of national science and culture in the modern direction. All of them are reflected in folklore. The article analyzes from this point of view.

Key words: Folklore, myths, fairy tales, traditional mental, consciousness, mind, intellect.

Кіріспе. Тіл – халықтың ұлттық бейнесі, этнос болмысын танытудың аса маңызды құралы. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алғаннан бері қазақ халқының бұрынғы өткен тарихын, дінін, рухани байлықтарын қайта қарап, олардың шынайы болмысын жаңа көзқараспен саралап зерделеуге үлкен мән берілуде. Еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін кеңес империясының тоталитарлық идеологиясы салдарынан ұзақ жылдар бір жақты бұрмаланып келген, зерттелмеген қазақ фольклорына мән беру мүмкіндігі туды. Сан ғасырлардан атадан балаға мұра болып келе жатқан рухани құндылықтарды бүгінгі

күн талабына сәйкес жанаша талдау үшін мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы жасалды. Аталған бағдарламаның алдына қойған басты мақсаты мен міндетін түсіндіру барысында Елбасы Н. Назарбаев: «... ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп, келер ұрпаққа аманаттау – «Мәдени мұра» бағдарламасының басты мақсаты болуы тиіс», – деген болатын. Бұл мемлекеттік бағдарламаны негізге алатын болсақ, бұл жоба аясында бізге «Дала фольклорының антологиясын» жасау керек. Мұнда Ұлы дала мұрагерлерінің өткен мыңжылдықтағы халық ауыз әдебиетінің таңдаулы үлгілері – ертегілері, аңыз-әфсаналары, қиссалары мен эпостары жинақталады. «Ұлы даланың фольклоры» жинағын басып шығару қажет. Ұлы Даланың фольклоры заманауи цифрлық форматта «жаңа тыныс» алуға тиіс. Бұл жобаларды жүзеге асыру үшін көшпенділердің бай мұрасын жүйелеуге қабілетті ғана емес, сондай-ақ оның өзектілігін арттыра алатын отандық және шетелдік кәсіби мамандарды тарту маңызды. Атап айқанда, көнерген сөздер мен мәтіндерді суреттерімен қоса беруге, айқын видеоматериалдар формасында ұсынуға болады. Сонымен қатар фольклорлық дәстүрдің ортақ тарихи негіздерін іздеу үшін Қазақстанның түрлі өңірлері мен өзге елдерге бірнеше іздеу-зерттеу экспедицияларын ұйымдастыру қажет. Біздің мәдениетіміздің негізгі сюжеттерінде, кейіпкерлері мен сарындарында шекара болмайды, сол себепті оны жүйелі зерттеп, бүкіл Орталық Еуразия кеңістігі мен барша әлемде дәріптеуге тиіспіз, – деді «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында [1.3-4б].

Өркениеттер тоғысуы мен жаһандану құбылысы қоғам дамуымен қатар ғылымға да біршама өзгерістер ала келді. Осыған орай, тіл білімінде адам мен қоғамға тікелей байланысты антропоэлектік бағыт басты орын алды. Қазіргі тіл біліміндегі антропоэлектік бағыт тілдің адамның ойлау жүйесі мен іс-әрекетіне ықпалы, ондағы шындық әлемін көріп-танудағы ұлттық ерекшелік мәселесіне айрықша мән береді, сонымен қатар басты назар адамның тілге әсері, тілдегі әлем бейнесі және осы әлем бейнесін жасаудағы жеке ұлттық факторларға аударылады, өйткені тіл – халықтың ұлттық бейнесі, этнос болмысын танытудың аса маңызды құралы.

Академик Ә.Қайдардың пайымдауынша, «Этнос туралы мол деректер мен мағлұматтарды тек тіл ғана өз бойына сыйғызып, шашпай-төкпей ұрпағына жалғастыра алады» [2.11б].

Талқылау. Қазақ фольклорындағы дәстүрлі ментальдіктің тілдік көрінісі

Тіл біліміндегі жаңа бағыттағы зерттеулер қазіргі таңда қазақ тіл білімінде де ерекше мәнге ие бола бастады. Тіл білімі соңғы уақытта дәстүрлі құрылымдық аспектідегі зерттеулермен қоса лингвомәдени-танымдық, әлеуметтанымдық, этнотанымдық, репрезенттелу, когнитивтік деп аталатын жаңа бағыттағы зерттеу жұмыстарымен толыға түсті. Дәл осындай бағыттағы ғылыми-теориялық жаңа бетбұрыстар қазақ лингвистикасына да ерекше көрініс беріп келеді. Бұл дегеніміз – әрбір халық, әрбір ұлт секілді қазақ халқының «көзден таса» болып бара жатқан рухани, тарихи құндылықтарына аса ықтиярлықпен қарай бастағанының белгісі. Соңғы кезеңдерде, қазақ тіл білімінде жаңа бағыттарда, жалпы тіл біліміндегі зерттеу еңбектерінде шығарма тілін талдау, оны антропоэлектілік парадигмада қарастыру мен тілдік тұлға мәселесіне қатысты ғылыми тұжырымдар кеңінен сөз бола бастады. Осымен байланысты зерттеу жұмысында қазақ ертегілерінде көрініс тапқан, ерте ғасырлардан бері сөздік қорымызда сақталып келе жатқан ертегілердің сан қырлы сырлары ашылып, дәстүрлі мәдениеттегі алатын орны мен маңызы зерделенеді. Ұлттық фольклордан үлкен орын алған, атадан балаға мирас болап келе жатқан, өн бойы ұлттық құндылықтарға толы шығармалардағы дүниетанымның формасы көрсетіледі. Тілдің тарихи, танымына сай ой-тұжырымдар түйінделіп, ғылыми нәтижелер ұсынылады. Әрбір ұлттың өзіндік ерекшелігі, өзгеден өзгешелігі, даралық бет-бедері оның ментальдігінен көрінеді. Ментальдік ұғымы «сана, ақыл-ой, зерде» деген мағынаны білдіреді, «адамның жан дүниесі» түсінігімен ұштасып жатыр. Ғылыми тұрғыда ментальділік – белгілі бір мәдени ортада өмір сүретін, дүниені өзінше қабылдайтын, дара ойлау жүйесі бар, өмірлік құндылықтары қалыптасқан, тұрмыстық және әлеуметтік мінез-құлқы орныққан адамдардың жиынтық сипаттамасы ретінде ұғынылады. [3.3-4б].

Қазақтың ұлттық дүниетанымы мен философиясы сан ғасырдан бері халқымызбен бірге жасасып келе жатқан фольклоры мен әдебиетінде жатқаны анық. Онда халықтың өмір сүрген ортасына, тарихи кезеңдерді бастан кешіруіне байланысты жинақталған көзқарасының көркем формасы көрініс табады. Ал, соны бүгінгі заман талабымен, бүгінгі үдеріспен байланыстыра талдау ұлттық ғылымымыз бен мәдениетіміздің заманауи бағытта дамуына үлкен әсері болары сөзсіз.

Қазақ ментальдігінің қалыптасуына халқымыздың көшпелі тұрмысты кешуі, тәңіршілдіктен қалған наным-сенімдер мен исламның ұштасығы сынды факторлар әсер еткен. Ұлттық ментальдіктің болмыс-бітімін, көркем сананың сыр-сипатын қазақ фольклорының тарихының бел-белестерін, атап айтқанда, ертегілерде талдау арқылы пайымдауға болады. Қазақ фольклорында көркемдік сананың мифтік-поэтикалық сана, дәстүршіл сана, тарихи сана сынды ортақ түрлері де ертегіге тән сипат екені айқын.

Қиял - Ғажайып ертегілердің бас қаһарманы, эстетикалық мұраты - халық арманы. Қазақ ертегілерінің бас қаһармандары, аңшы-мерген, жауынгер-батыр, кенже бала, тазша және басқа да әлеуметтік-теңсіздіктен жәбір көрген, әділдік іздеген бұқара өкілдері ("Қаңбақ шал"). Сонымен қатар, ұлттық ментальдіктің тірегі оның дәстүрі болатыны және оны мойындаудың ертегінің ұлттық сипатын даралау мен ұлықтау болып шығатынын ескеруіміз қажет. Ұлттық ментальдік мәселелсін ертегіден іздегенде ұлттық мінезді ескермеуге болмайды. Ұлттық мінез - өнерлік категория. Ол көркемөнерде, әсіресе сөз өнерінде, әсіресе сөз өнерінде бейне және бейнелілік арқылы түзіледі, жанрлар мен жанрлық түрлердің туу, калыптасу, даму үдерістерінде жатады, суреткердің дүние танымы, ойлауы, сезінуі мен қабылдауы бәрі-бәрі ұлттық мінездің болмысын жаратады, дүниеге әкеледі. Ұлттық мінезсіз ешқандай көркем өнер туыңдысы болмайды. Ендеше ұлттық ментальдікті ұлттық мінезбен байланыстырып зерттеу керек. Ұлттық мінез-Батырлық ертегілерінен көрініс табады. Мұнда кейіпкер жай қатардағы адам емес, ол – батыр, үлкен күштің иесі. Батырлық ертегілер екі сипатта болады. Бірі – батыр неше түрлі зиянкес құбыжықтармен айқасып, олардан елді құтқарып, жердің бетін тазартады. Екіншісі – батырдың қарсыластары болып белгілі бір тайпа немесе басқа ел көрінеді. Олар, әдетте, батырдың елін шауып, оны жорыққа шығуға мәжбүр етеді. Жалпы, бұл ертегі түрінде ұлттық мінездің болмысы айқын көрінеді. Мұны, әсіресе, бас кейіпкердің қаһармандық мінезі мен іс-әрекетінен көруге болады. Оның жаулары да осал емес: жалмауыз кемпір, айдаһар-ұлттық мінез тудырып тұрған ұлттық бейнелер. Ұлттық бейнелердің жасалуында ұлттық сана, психология, идея бәрі де бар.

Халық ауыз әдебиетінің тандаулы үлгілері – ертегілері, аңыз-әфсаналары, қиссалары мен эпостары күні бүгінге дейін әдеби тұрғыдан зерттелсе де, қазіргі ғылыми парадигмалар аясында кешенді зерттеуді қажет етеді. Бүгінгі таңда қазақ фольклоры арқылы этникалық ментальдіктің тілдік көрінісін зерттеу лингвистика ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Зерттеудің өзектілігі, ең алдымен, тіл мен адамның өзара әсерін зерттейтін заманауи лингвистикадағы қазіргі антропоөзектік парадигма аясында фольклор жанрының этностың ділі мен ментальдік сипатын танытудағы маңызын айқындау, заманауи үрдістермен байланыстыра отырып терең зерделеу – аса өзекті мәселе. Зерттеудің өзектілігі фольклор тілін мемлекеттік тілдің түп негізі ретінде зерттеумен де тығыз байланысты.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы қазақ фольклористикасы тарихындағы айтулы кезең. Осы кезеңде қазақ фольклоры жиналып, кеңінен, жүйелі түрде, ғылыми негізде зерттеле бастады. Ш.Уәлиханов, В.В. Радлов, Ә.Диваев, А.В.Васильев секілді зерттеушілердің ерен еңбегінің арқасында қазақ халық ауыз әдебиетінің тамаша үлгілері жинақталды, қазақ фольклорының тарихы мен теориясы мәселелеріне арналған ғалымдардың көптеген еңбектері жарық көрді.

Фольклор туралы ғылым тарихында көрнекті ғалым, қоғам қайраткері Григорий Николаевич Потаниннің орны ерекше. Орталық Азия, Сібір мен қазіргі Қазақстанның көптеген тайпалары мен халықтарының фольклорын ерінбей жинап, зерттеген ғалымның ғылыми мұрасының аз зерттелуі қазіргі кезге дейін оның қазақ фольклорына сіңірген еңбегін өз деңгейінде бағалауға мүмкіндік бермеді. Замандастарының бірі айтқандай, «Потанин еңбектерінде тал бесіктен жер бесікке дейінгі адам өмірі халық шығармашылығында көрініс табады» [4.71 б].

Г.Н.Потаниннің қазақ фольклорын жариялаушы ретіндегі еңбегі де зор. Қазақ халық ауыз әдебиетінің мол үлгісі ғалымның фольклорлық жинақтарына, монографиясына енді, қыруар мақалалары баспасөз беттерінде жарық көрді. Бірақ Г.Н.Потанин қазақ фольклорын ерінбей жинақтаушы ғана емес, ірі зерттеуші болды. Ауыз әдебиеті үлгілерінен халықтың өмірі, тұрмысы мен дүниетанымын көре отырып, ғалым қазақ фольклорын теориялық тұрғыдан зерделеуге зор үлес қосты. Өз зерттеулерінің нәтижесінде Г.Н. Потанин қазақ фольклорының жанры, сюжеті, образдары, оның құрылымы, шығуы мен таралу ерекшеліктері туралы бірқатар қызықты тұжырымдар жасай білді. [5.28-30 б].

Фольклор – халықтың рухани мәдениетінің маңызды бөлігі, қоғамдық сананың күрделі формасы, дүниетанымының айғағы. Фольклорды зерттеудің маңыздылығы ерекше, өйткені онда халықтың түп тамыры немесе жаны болып табылатын негізгі моральдық-этикалық құндылықтары көрініс табады. Фольклордың түп тамыры тереңде жатыр әрі халықтың ділімен, оның базалық құндылықтарымен тығыз байланысты. Бұл құндылықтар фольклорда айқын, көркем түрде көрініс тауып, көптеген ұрпақтар зердесінен өтіп, ұлттық-мәдени негіз құрайды. Сонымен қатар, олар маңызды қоғамдық қызмет атқарды – отбасылық және қоғамдық өмірге, шаруашылық пен табиғатқа қатынасты реттеуге ықпал етті. Қазіргі жағдайда фольклор мазмұндық жағынан айтарлықтай өзгерді, бүгінде негізінен эстетикалық қызмет атқарады. Көптеген халықтық дәстүрлер халықтың тарихи жадынан өшіп кетті, сондықтан, сақталмайды немесе жаңғырып, жаңаша сипат алды.

Қазіргі жағдайда қазақ мәдениеті дәстүрлерін дамытудың эстетикалық маңыздылығы мыңдаған жылдар бойы этностың жақсы қасиеттерін қалыптастыруға негіз болған қазақ фольклорының құндылықтарының өзегін ашудың байланысты. Өткен ұрпақтың мәдени-тарихы тәжірибесін пайдалану халық жадында сақталған ұлттық дәстүрлерге негізделеді. Фольклор бұл жолда алғашқы мәдениеттің рудименті ғана емес, халықтың рухани өмірінің феномені ретінде көрінеді. Құндылықтардың қалыптасуы үдерісінде фольклор ұлттық дәстүрлерді, ұлттық тәжірибелер мен өзіндік сананы сақтаушы ретінде халықтың эстетикалық, адамгершілік, тұрмыстық көңіл-күйін, әлеуметтік-этникалық бейнесін танытады.

Қазіргі лингвистиканың қазақ халқының фольклорлық мұрасына деген қызығушылығы халықтың рухани және адамгершілік әлеуетін зерттеуге деген ұмтылысымен байланысты. Өйткені ұлттық фольклор өз бойына қоғамның сатылай дамуына қажетті философиялық көзқарастарды жинақтайды.

Қазақ фольклорында көрініс табатын әлем бейнесінің өзіндік ерекшелігі мен бірегейлігі әлеуметтің тарихи қалыптасуы үдерісінде маңызды орын алатын лингвистикалық және этникалық-ұлттық факторлардың ықпалымен анықталады. Тіл жеке индивидтердің бірлігінен тұратын этникалық қоғамның пайда болуының маңызды шарты. Ал этникалық өзіндік сана туған тілге негізделіп, сол арқылы көрініс табады.

Фольклорда жинақталған халық даналығы әрбір адамға тән жалпыадамзаттық білімге жуық. Ол рухани шығармашылық көрінісі ретінде фольклордың түрлі жанрларында, әдеби шығармаларда, арнайы рухани әдебиеттерде өмір сүреді.

Фольклорлық әлемнің тілдік бейнесін зерттеу қазіргі тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі. Бұл мәселе «тіл – этникалық мәдениет – ұлттық ментальділік» бірлігі тұрғысынан қаралуы тиіс.

Қорытынды. Қорыта келгенде, бүгінгі таңда қазақ фольклоры арқылы этникалық ментальділіктің тілдік көрінісін зерттеу лингвистика ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Зерттеудің өзектілігі, ең алдымен, тіл мен адамның өзара әсерін зерттейтін заманауи лингвистикадағы қазіргі антропоөзектік парадигма аясында фольклор жанрының этностың ділі мен ментальдік сипатын танытудағы маңызын айқындау, заманауи үрдістермен байланыстыра отырып терең зерделеу – аса өзекті мәселе.

Қазақ халқының этникалық ментальдік қасиеттерін тілдік тұрғыдан зерттеудің қазіргі әлеуметтік-мәдени құндылықтарды қайта қарау мен халықтың ұлттық сипатын танытатын негізгі стереотиптерді ой елегінен өткізу жағдайында өзектілігі арта түседі. Рухани жаңғыру кезеңі ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени-рухани құндылықтарды қалпына келтіріп, халық жадында жаңғыртуды қажет етеді. Осы тұрғыда фольклор халық танымының базалық негізі бола алады, өйткені фольклор тілі – халықтық мәдениеттің мазмұнын құрайтын және жасырын түрде оның этникалық ментальдігі туралы ақпарат беретін тарих, этнография, наным-сенімдер, салт-дәстүрлер, ұлттық психология, ұлттық мінез-құлық, адамгершілік құндылықтар туралы ақпараттарды сақтаушы, ұлттық ой-өріс пен ұлттық рухтың ең жарқын және таза көрінісі. Фольклор тілі арқылы этностың құндылық жүйесін зерттеу қазақ халқының дүниетанымдық өзіндік ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Н. Назарбаев. «Ұлы даланың жеті қыры». – 3-4 б
- 2 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
- 3 Қамзабекұлы Д., Омарұлы Б., Шәріп А. Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальдік. – Алматы: Арна, 2013.
- 4 Гордлевский Вл. Г.Н.Потанин – как народословесник. Этнографическое обозрение.и – 1915. – №3-4. – с.71.
- 5 Қасқабасов С. Ойөріс. – Алматы: “Жібек Жолы”, 2009. – 28-68 б.

Жаңалық Қылышқызы Балтабаева¹, Ержан Арын²

¹П.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ. Достық даңғылы, 13, 050050

²PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ. Достық даңғылы, 13, 050050

“ДАУ” КОНЦЕПТІСІНЕ ЖАТАТЫН ТІЛ БІРЛІКТЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада тілдік бірліктердің лексика-семантикалық астарында халықтың сан ғасырлық дүниетанымына қатысты танымдық мәліметтер бар екендігі, сол тілдік бірліктерге концептілік талдау жасау арқылы ұлттық дүниетанымның бірлігін, материалдық және рухани жалпы ұғымдарды анықтауға болатындығы жайында баяндалған. Халықтың менталитетін жақсы түсінуге, рухына еніп, сол ұлттың әлемдік бейнесін осы ұлттың көзімен көруге мүмкіндік жасайтын концептілердің бірі – *дау* концептісі. Өйткені қазақ қоғамында әлеуметтік талас-тарғыстар мен тұрмыстық кикілжіңдердің болғандығы анық. Ал мұндай қақтығыстардың жалғаса беретіндігі де ақиқат. Олай болса, ұжым мүшелері арасында, жеке адамдар арасында болатын дау-дамайлар жайында өзіндік құнды мәлімет беретін этномәдени ақпараттар қоймасы концептілік аяның қалыптасу негізі болады. Сондықтан мақалада сөз мағынасын кеңейтіп, ойлауды жалғастыруға, қиялдауға және сөздің эмоционалдық мәнін кеңейтуге, концепт жасауда мүмкіндік беретін халық ауыз әдебиетінің түрлі салалары – мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, шешендік сөздердің дауға қатысты этнос болмысының, мәдениетінің рухани дүниетанымының көріністері екендігі және олардың әлеуметтік мәні талданған.

Түйін сөздер: дау концептісі, әлеуметтік лингвистика, би-шешендер сөзі, мақал-мәтелдер, фразеологиялық тіркестер, этностың мәдени-рухани өмірі.

Ж.К.Балтабаева¹, Ержан Арын²,

¹Д.п.н. профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

²PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

СОЦИАЛЬНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ, ОТНОСЯЩИХСЯ К КОНЦЕПТУ “КОНФЛИКТ”

Аннотация

В данной статье говорится о том, что в лексико-семантическом значении языковых единиц заложены познавательные сведения, относящиеся к многовековому мировоззрению народа, что посредством проведения концептуального анализа языковых единиц можно определить материальные и духовные общие понятия. Одним из таких концептов, которые способствует хорошему пониманию менталитета народа, их духа, помогают увидеть глазами этой нации картинку мира той нации, является концепт *конфликт*. Поскольку в казахском обществе, как известно, имели место социальные споры, бытовые конфликты. И правда в том, что подобные конфликты еще будут продолжаться. В таком случае хранилище этнокультурной информации, отражающей ценные сведения о спорах между членами определенного коллектива, между отдельными лицами, составит основу формирования концептуального поля. Поэтому в статье анализируется социальное значение различных разделов устного народного творчества – пословиц и поговорок, фразеологизмов, ораторской речи относительно споров, которые являются проявлением сущности культуры, духовного мировоззрения этноса, способствующие расширению значения слов, продолжению мышления, фантазированию и расширению эмоциональной ауры слова.

Ключевые слова: концепт “конфликт”, социальная лингвистика, слова ораторов-биев, пословицы-поговорки, фразеологические словосочетания, культурно-духовная жизнь этноса.

Zh.K. Baltabaeva,¹ E.Arin²

¹*D.p.s., professor, Abai Kazakh national pedagogical university,
Almaty, Kazakhstan*

²*Doctoral student, Abai Kazakh national pedagogical university,
Almaty, Kazakhstan*

SOCIO-LINGUISTIC FEATURES OF LANGUAGE UNITS OF THE CONCEPT OF “CONFLICT”

Annotation

This article discusses the language units, covering the centuries-old cognitive interests of the people. Details are described in detail of the conceptual foundations of the worldview of the national cognitive activity of the people, material and spiritual and moral concepts. The concept of “conflict” provides an opportunity to understand the mentality of the vision, of the image of the world through the eyes on a fundamental basis.

In Kazakh society there were social conflicts and domestic disputes. And the same conflicts continue.

Conflicts that exist between ethnic groups, members of society, between individuals of each ethnic group, become the basis for the formation of important information in the conceptual space.

Therefore, the article presents and analyzes the types of oral folk art: proverbs, sayings, patterns of oratory during ethnic conflicts, presented in an extended version of the lexical meanings of words, the ethnic aura of words.

Keywords: concept of conflict, social linguistics, oratory, proverbs, phraseological units, the spiritual and cultural life of the ethnic group.

1. Кіріспе. Зерттеушілердің көрсетіп жүргеніндей, концептілер – халықтың, әрбір этностың ойлау өрісі мен дүниетанымын танып түсінуге мүмкіндік беретін мағыналарға ие болатын сөздер тобы. Концепт ретінде танылатын сөздер халықтың дүниетанымының ерекшеліктерін, мән-мағынасын ашады. Сондықтан да ғалымдар концепт ұғымын “адамның әлем туралы жинақталған мәдени түсініктері” (А.Вежицкая), “концепт – біздің сол нысан туралы білетініміздің барлық жиынтығы” (В.Телия), “концепт – ауқымды ойлаудың бірлігі, сондықтан концептіні тілдегі фразеологизмдерге, сөз тіркестеріне, сөйлемдерге, мәтіндерге, мәтіндер байланыстылығына талдау арқылы жан-жақты ашуға болады” (З.Попова, И.Стернин), деп түсіндіреді. Олай болса, концепт – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін күрделі құрылым. Қандай да болмасын концептіні анықтау үшін сол ұлттың ғасырлар бойғы мәдениетімен, дәстүрімен, дінімен, тілімен тығыз байланыста қолданылған, белгілі бір ұлттық-мәдени дәрежеге жеткен сөздер талдануы қажет. Сонда ғана концептінің ерекшеліктері анықталады. Қай ұлтта да ұлттың болмысын бойына сіңірген, сол ұлттың мәдениеті, діні, салт-дәстүрі және тілімен біге қайнасып, танымдық түсінік беретін сөздер өте көп. Солардың бірі – *дау* концептісі.

Әдістеме. Қандай этностың болмасын психологиялық тұрғыдан қалыптасуына оның тарихи дамуындағы ерекшеліктері, жағдайлары, өмір сүру салты, күнкөріс, материалдық ресурсы әсер ететіндігі ғалымдардың еңбектерінде айтылып жүр. Яғни этностың тарихында орын алған қандай да болмасын тарихи уақиғалар, кезеңдер, оның мәдени-рухани және психологиялық келбетінде өз ізін қалдыратындығы белгілі. Сол белгі этностың тілінен айқын көрінеді, сондықтан әр халықтың рухани қазынасының қалыптасуы этнос болмысымен бірлікте қаралуға тиіс, сонда ғана этносты толық түсінуге болатындығы зерттеушілер назарында. Сол этностың мәдени-рухани өмірін жан-жақты толықтырып, дәлелдеп беретін концептінің құрылымы өте күрделі және құрылымдық типтері де әртүрлі болады. Бір жағынан, концептінің құрылымына ұғымға байланысты түсініктердің бәрі қатысты, екінші жағынан, оған тіл деректерінің бастапқы формалары, мағыналары, олардың тарихы, қазіргі кездегі ассоциативтік бағаларына, коннотациясына қатысты [1, 40 б.].

Дау – дәстүрлі қазақ қоғамындағы әділеттілік жолымен шешілуге тиісті әлеуметтік талас-тартыстар мен тұрмыстық кикілжіңдердің жалпы атауы [2, 156 б.]. Сондықтан біз қарастырып отырған “дау” атауының әлеуметтік мәні үлкен. Олай болса, “дау” концептісі әлеуметтік лингвистикаға да қатысы бар.

Б.Хасанұлы құрастырған “Әлеуметтік лингвистика” пәнінің типтік бағдарламасында мынадай анықтама берілген: “Әлеуметтік лингвистика деген – тілі білімі, әлеуметтану, психология, этнография т.б.

бірсыпыра ғылымдардың қиылысқан жерінде пайда болған және дамитын, тілдің әлеуметтік табиғаты мен қоғамдық қызметін, ықпалды жағдайлардың (әлеуметтік жағдайлардың) тілге әсер ету тетігін және қоғам өміріндегі тілдің атқаратын қызметін зертейтін ғылым”.

Бұл сала бойынша Б.А. Ларин, Л.П. Якубовский, А.М. Селищев, Е.Д. Поливанов, В.М. Жирмунский еңбек етсе, қазақ тіл білімінде әлеуметтік лингвистиканы Б.Хасанұлы, М.М.Копыленко, Э.Д.Сүлейменова, М.М.Аренов, С.К.Калмыков т.б. ғалымдар зерттеген.

Әлеуметтік лингвистикаға О.С.Ахманованың сөздігінде мынадай анықтама берілген: “Раздел языкознания, изучающий причинные связи между языком и фактами общественной жизни”[3,444 б.]. Осы ретте “дау” концептісіне жататын лексикалық бірліктердің әлеуметтік жағдайларға қатысын анықтау қажет.

Тіл әлемін академик Ә.Қайдар: “Адам”, “Қоғам”, “Табиғат” деп үш салаға бөліп қарайды, оларды іштей отыз үлкен макрогруппа, ал макрогруппарды өз ішінен екі жүздей микрогруппа бөліп көрсетеді [4,196.]. “Дау” концептісін беретін ғаламның тілдік бейнесіндегі ақпараттық деректер “Қоғам” саласына кіретін “Дау түрлері” макротақырыптық топтардың ішіндегі “Әдет, шарият, заң” микрогруппарының бір түрі ретінде әлеуметтік мәні жағынан маңызды тіл бірліктері болып табылады.

Нәтижелер. Қоғамдағы дау-дамай – көне замандардан бері келе жатқан күрделі мәселе. Бұл жайында “Тонькөк”, “Күлтегін” жазбаларында да мәліметтер көп кездеседі. Мысалы, *Бектерінің, халқының тұзу еместігі үшін, табғаш халқының алдауына иланғаны үшін, өтірігіне көнгендігі үшін, Інілі-ағалының дауласқанынан, бекті халықтың жауласқанынан түркі халқы елдігінен айрылды*[5,61 б.] мәнмәтінінде бектердің көпшіліктің алдауға иланып, өтірікке көнгендігі және інілі-ағалы жақын адамдардың дауласуының, жауласуының нәтижесі түркі халқын елдігінен айырып, халыққа қасірет әкелгендігі баяндалған. Мұндағы *дау* ұғымы түркілік этноболмысты танытатын халықпен бірге жасасып келе жатқан лексикалық бірлік ретінде қолданылып тұр. Көне түркі жазбаларында алдауға иланып, өтірікке көну, жақын адамдардың дауласуының, жауласуының сол кездегі түркі тайпаларының ер бірлігі мен ынтымағына зиянын тигізгендігі баяндалған.

Адамзаттың бүкіл тарихы сан ғасырлық соғыстар мен дау-дамайлар тарихы екені белгілі. Дау, талас әрдайым болған, әлі болатындығы да ақиқат, өйткені олар – біздің өміріміздегі қалыпты құбылыс. Өйткені адам мен адам, ру мен ру, ел мен ел қарым-қатынасқа түскенде, олардың арасында толып жатқан шиеленістер, ұрыс-керіс, дау-дамайлар туады. Сол дауларды шешетін билер болған. Сондықтан қазақ халқының әлеуметтік құрылымын сөз еткенде ерекше назар аударатын мәселе – би атағы. Бұл атақ – халықтың өз ішінен, өз әлеуметтік өмірінен шыққан лауазым. Би атағын алу үшін адам халық алдында жылдар бойы өзінің шешендік, әділдік, тапқырлық, парасаттылық, білімдарлық сияқты қасиеттерімен таныла білуі керек.

“Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігінде” *би* сөзіне мынадай анықтама берілген: “Қазақ қоғамындағы бұрын-соңды қалыптасқан әдет-ғұрып, салт-сананы өте жетік білетін, сөзге шешен, өзі заңғар, өзі істің ақ-қарасын айқындап үкімін шығаратын сот (судья)” [6,3-т, 332 б.]. Ал Ж.Қошанова “Би” концептісінің “әділдік” мәніндегі когнитивтік –ақпараттық модельдеріне – “*Би елге құт*” *Би – елдің тұтқасы; тас табанды би; шөгел табанды би; қайғылы қара би; сүбе би; төбе би; тура би; билер соты* т.б. мысалдарды келтіре отырып, аталған атаулардың кейбірінің қазір көпке белгілі емес тілдік кодтарын да көрсеткен: *тас табанды би; шөгел табанды би* – “айтқанынан қайтпайтын, кесіп айтатын, сөзі уәжді тарлан би”, *қайғылы қара би* – “ел-жұрттың қамын ойлайтын, бүтіндігі мен тұтастығын, болашағын болжап, уайым жейтін би”; *төбе би* – “төрелікті бекітетін би; *сүбе би* – “*белді би*” т.б. [7, 54 б.]. Сондай-ақ би концептісі “бігістіруші, елші” мәнінде де қызмет атқарғанын мысалдар арқылы дәлелдеген.

Би – қазақ халқында өге ертеден қалыптасқан ұғым. Қазақта “түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би” деген ескі мәтел бар. Ел аузындағы аңызға қарағанда, Майқы би тоғыз ханды қолынан таққа отырғызған кісі екен [8,71б.]. Олай болса, билердің тілдік тұлғасын анықтайтын шешендік сөздер, оның ішінде билер өмір сүрген кезеңдегі түрлі дауларды шешудегі айтқан сөздерінен этностың болмысын, дүниетанымы мен менталитетін танытатын тілдік ақпараттарды байқауға болады.

Жалпы қазақ халқының әлеуметтік өмірінде дауласу, келіспеушіліктен, қарсы болудан туатын егес, керіс, жанжал, дауды шешкен, әділ төрелік айтқан би шешендер сөзінің орны ерекше. Өйткені, шешендік сөздер жер дауы, жесір дауы немесе ердің құнымен байланысты айтылған билік-төрелік сөздер болып табылады. “Ауыл мен ауыл, ру мен ру және азаматтар арасындағы дау-жанжалдарды шешетін жұрт көп жиналатын ас-тойлар, жәрмеңке базарлар, “күнде кеңес құратын Күлтөбелер” ақындар мен шешендердің мектебі болған”[8,7 б.]. Мысалы, “Қазақ еліне келген бір елдің елісін біреулер өлтірейік деп, екінші жақ өлтірмейміз деп үлкен дау-тартыс болыпты. Сонда осы мәселені ақылдасып шешу үшін Ұлы жүзден

Төле би, Орта жүзден Қазыбек би, Кіші жүзден алыын Әйтеке би бас қосып, бір төбеге шығып отырса, алдындағы көлге бір топ қаз келіп қоныпты. Сонда Төле би тұспалдап:

- Мына көлдің алар ма еді қазын атып, – дейді.

- Оғың шығын болмасын жазым атып, – дейді Әйтеке би.

- Құтылмастай пәлеге қалып жүрмейік,

Қаз екен деп перінің қызын атып, – дейді Қазыбек.

Осымен сөз бітеді, елшіге тимей еліне қайтару керек деген шешімге келеді” [9,24 б.]. Бұл мысалдан ел мен елдің арасындағы даудың бейбіт шешілуі билердің тапқырлықтарына, әділ шешім қабылдауларына байланысты екендігін байқауға болады. Олай болса, талай тайталас, дау-дамайдың ортасына түсіп, елдің жұрттың атынан сөйлеп, әділ шешімін айту – билерге үлкен сын.

Ел бірлігі, ел тыныштығы идеялары тікелей дауды шешетін билердің әділдіктеріне, Әйтеке би айтқандай, “дұрыс сөзге тоқтай білген, басқаны сөзіне тоқтата білген” парасатты, білімдар билердің шешіміне байланысты болатындығын анық көреміз.

Қазақ халқының тарихында әрі дана, әрі шешен бидің беделі ел басқарып отырған ханның беделінен кем болмаған. Өйткені билер жайында, олардың арды шыңдап, намысты қайрайтын жанкешті, татулық, бірлік, ынтымақ көздеген қызметі жайында көптеген тілдік бірліктер бар. Оларды мына мақалдардан көруге болады: “Ханда қырық кісінің ақылы болса, биде қырық кісінің ары-білімі бар”, “Әділ бидің елін дау араламайды, әділ ханның ауылын жау араламайды”, “Хан қарашасыз болмас, дау арашасыз болмас”, “Би – ханның қазығы”, “Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ” т.б.

Талқылау. “Дау” концептісіне қатысты айтылатын, талданатын сөздердің барлығы дерлік қазақ халқының әлеуметтік болмысында орын алған, көпшілік қолданған ақпараттық мәні бар сөздер болып табылады. Сондай-ақ дауға қатысты тіліміздегі ақпараттық атаулар – қоғамдық-әлеуметтік жағдайларға қатысты ұғымдар. Өйткені қазақта жер дауы, жесір дауы, құн дауы, мал дауы, ар дауы деген мәселелер ерте кезден-ақ дау, дауласу деген ұғымдарды тудырған [10, 263б.]. Олай болса, “дау” концептісінің құрылымын шартты түрде өзек пен шеткері аймақтарға бөлуге болады. Ғылыми еңбектерде көрсетіліп жүргендей, концепт ұғым негізінде қалыптасады, ал “дау” ұғымының негізін дау сөзінің және даудың түрлерінің ерекшеліктерін, мағыналарын беретін жер дауы, жесір дауы, құн дауы, мал дауы, ар дауы т.б. қатысты лексикалық бірліктердің мағыналары қамтиды. Бұл ұғымның өзегі тілдік тұлғаның санасында қалыптасқан дау және оны шешудің жолдары туралы мәдени-тарихи білімнен, яғни дау сөзінің жалпы тілдік мағыналарынан тұрады. Осы ретте қазақ қоғамында ереже-қағидалардың, тәртіп-норманың, салт-дәстүрлердің жүйелі жиынтығы ретінде бағаланатын атақты “Жеті жарғының” мәтіні дәлел болады. Шынында да, “Жеті жарғы” – өз заманында үлкен қызмет атқарған құжат. Бұл құжаттың тармақтарында қамтылған мәселелерді жазушы С.Сматаев былайша сипаттаған: “Негізгі сала – жер дауы. Қыс қыстау, жаз жайлау, қоныс, құдық-мал баққан елдің атадан балаға мирас қып қалдыратын еншісі. Өйткені жер – атамекен, кіндік-жұрт, отан. Жер – тіршілік етер ортасы, баба моласы, кіндік байлар қасиетті тұрағы. Сондықтан көшпелілер үшін жерден киелі ештеңе жоқ. Жер дауынан қиын дау жоқ” [11]. Олай болса, дау туғызатын жер концептісінің ақпараттық бірліктері – қыстау, жайлау, енші, тіршілік етер орын, баба моласы, кіндік байлар қасиетті тұрақ, киелі мекен. Сондықтан жер мәселесі ертеден-ақ ел мен елдің, ру мен рудың арасында талас-тартыс, дау туғызған. Мысалы, М.Әуезовтің “Абай жолы” романынан алынған мына үзінді жер дауына ақпараттық дерек болады:

- “Жайлауыңды жау алды, қыстауыңды өрт алды” деген сұмдық осы да! – деп, құр күрсінгеннен басқа Сүйіндік түк айта алмады. Жат сыбысты естігенмен, дәл мұндай болар деген ой бұл топтағы кәрі-жастың ешқайсысында да жоқ еді. Бұлардың ішінде, әсіресе, күйгені Жетпіс болатын.

Бір Жексен емес, бар Бөкениші, бар Борсақтың жерін бір-ақ басып алған зой. Бұл қорлыққа шыдағанша, өлген артық! – дегенде, Бөкениші, Борсақтың тағы бірнеше жас жігіттері аттарын тебініп, ілгері шыға берісті.

Жер ашуы – жан ашуы!..

Бұдан арғы амандық садағам!..

Бөкениші, Борсақ құмадан туып па?!

Қашанғы шыдаймыз?

Қорқа-қорқа тапқаның осы зой!

Бұға-бұға болдыңдар зой осы!..

Етекбасты қып өлтірдіңдер зой осы, сендер-ақ!.. – деп бәрі де Сүйіндік, Сүгірге қадалды [М.Ә. Абай жолы, 65-б.].

Академик Ә.Қайдардың пайымдауынша, *жер* дауы – көші-қон салтын ұстанған ертеректегі қазақ қоғамында әлеуметтік тұрмысына сәйкес өзіне тиісті жерін талап ету құқығы [4, 114б.]. Ежелден-ақ қазақтар “Құдайдың қара жері”, “Құдайдың қара суы” деп суды, жерді ешкім еш уақытта ешкімге шекара жасап бөліп бермегенін бетке ұстаған... қоныс мекеніне иелік жөніндегі даулы мәселе талапкердің пайдасына шешілу үшін, талапкер жағы төрелік етуші биді қанағаттандырылғы мынандай анықтамалар негіздерінің болуы шарт болды: ата-бабасының салынған қабірі, қойылған құлпытасы, қазылған арық, егін алқабы, құрылған шығырдың орны, қазылған құдық, соғылған бөгет, малдың қысқы көңі, қойдың күзгі түнегі, тұрғызылған қарақшы, тігілген ағаш, егілген бақша, салынған там, салынған шеген, қазылған ошақтың орны және т.б. Осы аталған белгі-мұралардың қайсыбірі болса да, талапкердің әкесінің не бабасының, яки туысқан-туғанының біреуінің еңбегімен істелініп, бір кездерде оның қоныстанып, мекен еткені анықталса, ол жерді даулап, талап етуші кейін иеленушіден сөзсіз қайтарып алуға құқы болған [12,440 б.] Сонда жер дауының шешілуіне қажет деректік лексемалар - *ата-бабасының салынған қабірі, қойылған құлпытасы, қазылған арық, егін алқабы, құрылған шығырдың орны, қазылған құдық, соғылған бөгет, малдың қысқы көңі, қойдың күзгі түнегі, тұрғызылған қарақшы, тігілген ағаш, егілген бақша, салынған там, салынған шеген, қазылған ошақтың орны және т.б.*

Қазақ қоғамында құн дауымен қатар тез шешілуі талап етілетін *жесір* дауы да болған. Сол себепті де ерте замандарда қабылданған “Қасым ханның қасқа жолы” және “Есім ханның ескі жолында” немесе бергі замандарда қабылданған “Жеті жарғыда” да отбасына қатысты құқықтарда құда түсу, қалың мал беру, қыз беріп, қыз алысу, әменгерлік және тағы сол сияқты мәселелерге көңіл бөлінген. *Жесір* дауы, шынында да, ананы қызынан, жігітті жарынан айырып, оның арты үлкен қуғын-сүргінге барып, ұрласа, ондай жағдайда билер ұрыға осы заттардың өз құнынан он есе жоғары үлкен айып салған [12,441 б.] *Жесір* дауы – құда түсіп, қалыңмалы төленген қалыңдықтың не күйеуі өлген жесірдің әменгерлік жолмен бармай, бата бұзып, басқа күйеуге тиіп кетуіне байланысты таласу, тартысу [11,114 б.]. Ал түсіндірме сөздікте “*Жесір дауы* – күйеуі өлген әйелдің, қалың малы төленген қыздың бас бостандығына байланысты әменгерлік даушар”, – деген түсінік берілген [6,299 б.].

Аталған концептінің ақпараттық деректері тілде баршылық. Мысалы: жесір дауына қатысты кодтарға: *барымта алу – ертеде жесір т.б. дауымен қарсы жақтың малын барымталап, шауыт алу салты болған; әменгер – жесір қалған әйел, оған үйленуге лайықты қайын-қайнағасының бірі; әменгерлік – жесір қалған әйелді иелену дәстүрі; “ақ баталы жесір” және “ақ некелі жесір” т.б..* Ақпараттық сипаттағы мақалдар: *Балалы үйрек көлден кетпес, Балалы жесір елден кетпес. Жесір әйелдің екі өгізіндей: бірі табылса, бірі жоғалады. Қорқақтың қатыны болғаниша, Батырдың жесірі бол т.б.*

С.Сматаев өз мақаласында “Жеті жарғының” ең соңғы жетінші тармағы тұтастай жесір дауынан құралатындығын айтқан. Автордың өз сөзімен айтқанда, “ол тұста ру мен руды, ауыл мен ауылды әрі біріктіретін де, бөлектейтін де жесір дауы болғаны рас. Құда боп төс түйістіріп, көңіл қосып, құшақ табыстырған қазақ, осы қыз дауы, жесір дауы арқылы аттан-айғайға басып, сойыл-шоқпарға жармасып, барымта-сырымтаға аттанып, оқ боратып, шаң суырып, бас жарып, білек сындырып, қан ағызып, көз шығарып алыс-жұлысқа, төбелес-ұрысқа да, сойқан соғысқа да барып қалатын” [11].

Ертеден қазақ қоғамына тән талас-тартыс, негізінен, жер дауы мен жесір дауына қатысты болған. Мұны ғалымдар, дәстүрлі көшпелі қоғамдарға, оның ішінде қазақ қоғамына тән дау-дамай, талас-тартыстардың барлығы негізінен екі мәселе – “жер дауы” мен “жесір дауы” – төңірегінен өрбіп отырғандығын есте ұстар болсақ, мұның алғашқысы шаруашылық стереоптиперден, кейінгісі – дәстүр, әдет-ғұрып стереоптипінен келіп туындайтыны айдан анық екендігін айта келіп, екеуінің де шешімі, шешім болғанда да барынша тиімді шешімі, тек билер институты арқылы ғана мүмкін еді, – деп пайымдайды.

Даудың келесі түрі – *құн* дауы. *Құн* дауы да қазақтың әлеуметтік өміріндегі этномәдени менталдық ұғымды білдіретін концепті. *Құн* дауына қатысты ақпараттық деректер: *Құн дауы* – ерте кезде кісі өлтірген адам тарапынан төленетін айып мал; төлем. *Құн даулады* – өлтірілген адамы үшін төлем беруді талап етті. *Құн дауы* – өлтірілген адамның құнын талап еткен дау. *Құнына қалды* – өлтіргені үшін құнын төлетіп алды. *Құнын жоқтады* – біреудің құнын төлеуді талап етті. *Құнын тартқызды* – өлтірген адамы үшін малдай құн төледі; айып тартты.

Дау-жанжалды қараған үшін хан “хандық ақы”, билер “билік ақы” алған. Хандық ақы дауланған мал-мүліктің бестен бір мөлшеріне, билік ақы оннан бір мөлшеріне тең болған. Сол секілді “жасаулы ақы”, “даушыға жіпкесер” ақысы алынған [12, 483 б.]. Бұл атаулардың барлығы – *дау* концептісіне ақпараттық деректер.

Ал С.Сматаевтың көрсетуінше, “Жеті жарғының” бесінші бабы түгелдей құн дауына бағышталған. Бұл тармақта “қанды кек”, “қанды мойын құныкер”, “ежелгі дұшпан”, “ескі жау” ұғымдары

қалыптастырған қаталдық пен қатыгездікті жұмсартып, қазақтың онсыз да оңай желпілдегіш түндігіне одан сайын жел үрлемей, жаттан емес, жақыннан жау тапқызатын қатқылдықты иіуге барын салған үш бидің де мәмлегер даналығы бар. Өлімді өліммен көбейпей, ізгілік тілекпен арашалаған, өмірді қорғаған бұл жосынның маңызы да ерекше. Зерттеушілердің пайымдауынша, халықтың менталитеті, яғни дүниені қабылдау мен түсіну тәсілі ғаламның тілдік бейнесінде көрініс табады. Дүние әлем, өмір ұғымдарымен тығыз байланысты болғандықтан, адамды өмір сүретін ортасынан бөліп алып қарауға болмайды, яғни дүние бейнесі сол орта мен адам туралы ақпараттың өңделу нәтижесі болып табылады. Сол себепті өзінің дүниедегі ақиқат шындықты тануының нәтижесінде қалыптасатын дүние туралы білім – дүние бейнесі бір жағынан, индивидуальді, екінші жағынан – ол қоғамдық сипатқа ие, яғни әрі психологиялық, әрі әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады [13,19 б.].

Қорытынды. Қандай да болмасын концепті концептілік құрылымды ұйымдастырушы ұғымдардан тұратындығы белгілі. Сондықтан концептілік талдау жасауда сол концептіге қатысты ақпараттық тіл бірліктері пайдаланылып, сол арқылы жекелеген концептінің кумулятивтік қызметі айқындалады. Ал концептілік аяның ауқымына енген әрбір мақал-мәтел, тұрақты тіркестер өз бойына ғалам бейнесінің бірнеше фрагменттерін тоғыстырады. Сондықтан біз қарастырып отырған дау концептісіне қатысты әлеуметтік қарым-қатынасты білдіретін ақпараттық үлгілер мақал-мәтелдерде, тұрақты тіркестерде жиі кездесетіндігі байқалды. Осы ретте Ж.Исаеваның “Мәдени концептілердің ұлттық үлгілеріне тән ортақ және ерекше белгілерін айқындау үшін олардың тілдік көрінісін, қандай да болмасын ұғымды білдіретін сөздің этимологиясы, синонимиясы мен антонимиясы, тіркесу, контекстік қолдануы, семантикалық аялары, образды ассоциациясы, модустік бағалануы, фразеология және тілдік шаблондар құрамында берілуі – бұның барлығы әрбір ұғымды білдіретін басты концептілердің өзіндік “тілін”, оларды қайта өңдеуге (реконструкция жасауға), адам санасындағы алатын орнын айқындауға мүмкіндік береді. Міне, осындай сараптама өмірлік мәні бар дүниетанымдық концептілердің шынайы мәнін ашады” [14, 99 б.], – деген пікірі өте орынды айтылған.

Жоғарыда келтірілген әлеуметтік сипаттағы ақпараттық атаулар мен мақал-мәтелдер, сөз тіркестері – дау концептісін әлеуметтік жағынан әртүрлі қырын, сипатын танытатын, сөйтіп, оның мән-мағынасын ашып, жан-жақты кеңейтетін тілдік бірліктер. Өйткені мақал-мәтелдер, тұрақты сөз тіркестері этностың өзін танып білудің қайнар көзі әрі әлеуметтік мәні жағынан да маңызды тіл бірліктері болып табылады. Қорыға айқанда, қазақ тіліндегі “дауға” қатысты тіл бірліктерінің концептілік сипатын ашу зерттеуді қажет ететін маңызды міндет болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – М.: Флинта Наука, 2007. – 296 с.
- 2 Кенжалиев З., Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 156 б.
- 3 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). II том. Қоғам. – Алматы: Сардар баспа үйі, 2013. – 728 б.
- 4 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Сов. энцикл., 1966. – 605 с.
- 5 Күлтегін. Тоныкөк. “Өлке” баспасы, Алматы, 2001. – 144 б.
- 6 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- 7 Қошанова Ж. “Қазақ тіліндегі “байлық-кедейлік” концептісі: танымдық сипаты мен қызметі. Ф.э.к. ғыл... дисс... – Алматы, 2009. – 129 б.
- 8 Арын М. Қазақ халқындағы би статус (тұрғысы) жайлы// Саясат. 1996. – №12. – 71-73 бб.
- 9 Ел аузынан. /Құрастырушылар Адамбаев Б., Жарқынбекова Т. – Алматы, 1988. – 357 б.
- 10 Арын Е. “Дау” концептісінің когнитивтік сипаты/ Көрнекті қаламгер Қ.Жармағанбетовтің туғанына 100 жыл толуына арналған “Қайнекей Жармағанбетов шығармашылығы және қазіргі әдеби үдерістің өзекті мәселелері” атты халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы, 2018. – 263-265 бб.
- 11 Сматаев С. Қаз дауысты Қазыбек// Егемен Қазақстан. – 1991. 16 қараша.
- 12 Нұрлин А. Қазақ қоғамындағы билердің саяси-құқықтық қызметі. /Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер. – Алматы: Жеті жарғы, 2004.
- 13 Абибуллаева Г.Н. Дүниенің тілдік бейнесіндегі судың культтік сипаты // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы, “Филология ғылымдары” сериясы. – Алматы, 2018. – №1(63). – 18-22-бб.
- 14 Исаева Ж. Ұлттық паремологиядағы “тағдыр” концептісі// Вестник КазНУ. Серия филологическая, 2014. – №3(149). – 97-102 бб.

МРНТИ 16.41.53

Р.О. Досымбекова¹

¹ PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан
(E-mail: ¹dossymbekova.rauan@gmail.com)

ЛИНГВОМӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ САНДЫҚ ҰҒЫМ

Аңдатпа

Мақалада қытай және қазақ тілдеріндегі *үш* саны лингвомәдени тұрғыдан сараланады. *Үш* санының сырына, этимологиясына, мағыналық қырына, қолданылу ерекшелігіне қанығу сияқты пікірлер айтылады. Екі елдің мәдениеті мен фольклорындағы осы санның зерттелуі туралы баяндалады. *Үш* санына қатысты мақал-мәтелдер және фразеологизмдер, табу мен эвфемиздердегі үштің қолданылуы жайлы ақпарат беріледі. Саластырмалы лингвомәдениеттану ұлттар мен ұлыстардың кен-қазынасы. Қазақ және қытай халықтарының нумерологияға байланысты құнды деректерін жіті қарап, оны кешенді әдістемелерді қолдана отырып зерттеу- қазіргі таңдағы жағдайын ғана емес, сондай-ақ олардың ұзақ ғасырлар бойы дамып, жетілу жолдарын, қалыптасуындағы сан ұғымының өзіндік мәні болғанын айғақтап береді. Бір-бірімен шекаралас, көрші жатқан халықтардың арасында материалдық қарым-қатынаспен бірге тілдік коммуникация алмасу үрдістері де жанданатыны белгілі. Көршісінің тілін білу сол халықтың мәдениетінің табиғатын танып, олармен етене араласуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: үш саны, фольклор, миф, иероглиф, нумерология.

Р.О. Досымбекова¹

¹ PhD, Казахски национальнй университет имени Аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ И ЦИФРОВОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация

В статье анализируется число *три* с лингвокультурной точки зрения на китайском и казахском языках. Есть мнения по особенностям, по этимологии, по смысловому ракурсу и по специфике действия числа *три*. В статье говорится об изучении данного числа в культуре и в фольклоре двух стран. Также приведены примеры про числу три пословицы и поговорки, фразеологизмы, дается данные об использовании трех табу и в эвфемизмах.

Сравнительная лингвокультура - это сокровище наций и народа. Исследование ценных данных по нумерологии казахского и китайского народов и их изучение с использованием сложных методов доказывает не только текущее состояние дел, но также их долгосрочное развитие и совершенствование, а также концепцию численного значения в формации. Известно, что в странах граничащие друг с другом, наряду с материальными отношениями между соседними народами также будет обновлен обмен языковым общением. Знание языка соседа позволит им узнать природу культуры людей и взаимодействовать с ними.

Ключевые слова: цифра три, фольклор, миф, иероглиф, нумерология.

R.O. Dossymbekova¹

¹ PhD, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

LINGUACULTUROLOGY AND NUMERAL VALUE

Annotation

The article analyzes the number *three* from the linguocultural point of view in Chinese and Kazakh languages. There are opinions on features, on etymology, on a semantic perspective and on the specifics of the number three. The article talks about the study of this number in the culture and folklore of the two countries. There are

about proverbs and sayings, idioms including number *three* given the data on the use of *three* in taboos and epithets.

Comparative linguistic culture is a treasure of nations and people. The study of valuable data on the numerology of Kazakh and Chinese people and their study using complex methods proves not only the current state of affairs, but also their long-term development and improvement, as well as the concept of numerical value in the formation. It is known that in the countries bordering each other, along with the material relations between neighboring nations, the exchange of language communication will also be updated. Knowing the language of the neighbor will allow them to learn the nature of people's culture and interact with them.

Keywords: number three, folklore, myth, hieroglyph, numerology.

Кіріспе. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет ғұрыптары, наным-сенімдеріндегі сандар жүйесін, мәні мен мағынасын қытай тілі сияқты өзге тіл семьясына жататын тілдермен салғастыра зерттеу қазіргі уақыптағы өзекті теориялық мәселелердің бірі. Бұл тұрғыда Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Халықтың мол мұрасын, соның ішінде осы заманғы мәдениетін, фольклорын, дәстүрлері мен салттарын зерделеудің біртұтас жүйесін жасау қажет» деп атап көрсеткен болатын. Қазақ және қытай мифологиясындағы, мәдениеті мен тұрмыс-салтындағы сан мәдениетінің құпия мағынасын салғастыра ашу, танымдық ерекшеліктерін айқындау, ондағы ұлттық интерпретацияның өзіндік ерекше белгілерін талдап көрсету, лингвомәдени бағытта салғастыра зерделеу өзекті мәселе.

Іргелес қоныстанған көрші елдер арасында заттық және материалдық қажеттілікпен бірге тілдік қатынас та барынша дамиды. Осы тұрғыдан келгенде, мәдениетаралық байланыстың басты саласының бірі – шет тілі арқылы ұлттық болмыс, мәдениетпен танысып, халықтар арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асыруға мүмкіндік алады. Тіл осы күнге дейін түбегейлі зерттеу шегіне жете қоймаған кеңістіктегі ұлттар мен ұлыстардың кен-қазынасы болып табылады. Қазақ және қытай халықтарының нумерологияға байланысты құнды материалдарын жігі қарап, оны ғылымдардың тоғысқан түйінді тұстарында кешенді әдістемелерді қолдана отырып зерттеу-олардың қазіргі таңдағы жағдайын ғана емес, сондай-ақ олардың ұзақ ғасырлар бойы дамып, жетілу жолдарын, қалыптасуындағы сан ұғымының өзіндік мәні болғанын айғақтап береді.

Бір-бірімен көршілес, шекаралас жатқан халықтардың арасында материалдық қарым-қатынаспен қатар тілдік коммуникация алмасу үрдістері де жанданатыны белгілі. Көршісінің тілін білу сол халықтың мәдениетінің табиғатын танып, олармен қоян-қолтық араласуға мүмкіндік береді.

Кез-келген адамның өмірі жне әрбір дамыған халықтың мәдениеті санмен «кодталған». Әркім өзінің туған күнін, жасының қаншада екенін, отбасы мүшелерінің санын, өзі тұратын үйдің, көлігінің нөмірін және т.б. біледі. Сонымен қатар біз өз еліміздің тарихындағы ең маңызды, айтулы күндерді (даталарды) де нақты айта аламыз және де еліміздің жер аумағын, тұрғылықты халық санын да айта аламыз. Біздің күнделікті өміріміз сандармен тікелей байланыста, мысалы: алатын айлық жалақы мөлшері, түрлі салықтар, күнделікті тұтынантын тауар бағалары, есеп-шоттар, дәріске қатысатын студенттердің саны, балалардың күнделігіндегі бағалары т.б. айта берсек өте көп. Енді сандардың математикалық атауы тұрғысынан емес, лингвомәдениеттану тұрғысынан «үш» санын екі тілде салғастыра қарастырайық.

Қытай лингвомәдениетіндегі «үш» саны «екі» және «бес» сандарымен бірге Қытайдың дәстүрлі нумерологиялық схемасындағы стандартты үштік (триада) негізін құрайды. Белгілі қытайтанушы ғалым А.И. Кобзев «Учение о символах и числах в китайской классической философии» атты еңбегінде екілік пен үштік түсініктерді қарама-қарсы қою дүниетанымдық моделін талдайды [1, с. 93-105]. Ол «екілік» және «үштік» дүниетанымдық түсініктерді саралай келе, оларды «жерлік» конфуцийлік және «аспандық» даосизмдік таным белгілері тұрғысынан ажыратады. «周易» (zhou yi) «екілік» жүйесі әрқашанда конфуцийлік таным түсінігімен байланыстырылса, «Тай сюнь цзин» «үштік» жүйесі даосизмдік сипатымен ерекшеленетініне айрықша тоқталады.

Қытай тіліндегі есептік және реттік сан есімдердің формальді түрде айырмасының болмауы олардың семантикалық және символикалық ара-жігін ашуды қиындатып жіберді. «三» (san), «үш» саны иероглифінің есептік және реттік мағыналарының біріктірілуі оның бірінші тақ сандық белгісінің және аспан символы сипатында қолданылуына негіз болды деуге болады.

«三» (san) ұғымы «үштік», «үшемдік», яғни үштен бастап көбею белгісінің байқалатынын көрсетеді. «Үш» саны аспан ұғымын білдіре отырып, «инь» мен «ян» құбылыстарына және жер мен адамға төрелік ету дүниетанымын қалыптастырады. Осы үш құбылыстың үйлесім табуын «天» (tian) - аспан, яғни табиғат, қоршаған орта деп түсіну мәдениеті пайда болды. «Үш» санының осындай «жоғары» дәстүрлі символикасының себебінен қазіргі қытайлықтар одан өздерін аулақ ұстағылары келеді. Бұл олардың

«үш» санына қатысты қазақтардан ерекшелігін білдіреді. Оны былай түсіндіруге болады: біріншіден, жұп санды қалау деген қалыптасқан әдет-ғұрып, екіншіден қытай тіліндегі «үш» санының атауы басқа сөздің мағынасымен сабақтас келеді. Айталық, «三» (san) - «үш»; 散 (san) – «сейіту», «таралу» мағынасында қолданылады. Олардың айтылуы бірдей, тек дыбысталғанда тоны арқылы ажыратылады. Бұл жерде сөздердің омофондық белгілерінің кері мағына беру белгілерін негізге алған дұрыс деп ойлаймыз. Сонымен қатар «үш» саны артықтық ұғымды білдіреді. Адамның немесе бір заттың артық екендігін, яғни үшінші адам артық 第三者 (dì sān zhě) - «үшінші адам» дегенді көрсетеді. Түсінікті болу үшін орыс тіліндегі «третий лишний» деген тұрақты тіркеспен сабақтас болып келетінін айта кеткіміз келеді [2].

Қытай тілі фразеологизмдеріндегі үштің қызметі. Қытай тілі фразеологиясында «үш» санына қатысты тұрақты тіркестер жетерлік. Олардың көпшілігі, негізінен, негативті, жағымсыз мағынада берілетінін байқаймыз. Мысалы, 三只手 (Sānzhǐshǒu) - «үшінші қол» демек, «ұрының қолы» дегенді білдіреді. Ал, 三级镜头 (sān jí jìng tóu) - «үшінші кадр» ұғымын білдіретін тұрақты тіркес. Бұл түсірілген фильмнің ұятсыз эпизодын немесе сапасыз екендігін көрсетеді.

Жалпы қытайша-орысша сөздікте (汉俄辞典 1983) «үш» санынан басталатын жиырма сегіз фразеологизм берілген. Қытай және қазақ тілдеріндегі «үш» санына қатысты фразеологизмдерді саралай келе қытай тіліндегі «үш» санына қатысты тіркестердің басқа сандарға қарағанда мәдениеттану тұрғысынан қажеттілігі аз екендігі байқалады. Өйткені қазақ тіліндегі үш санының кері немесе теріс мағынада қолданылуы жоқтың қасы деуге болады.

Қазақ және қытай тілдеріндегі үш санының этимологиясы мен мағыналық қырын ашу, тілдің осындай сырларына, тарихына, түп-төркініне бойлау, терең танысып, құнды пікірлер қалыптастыру, оның ашылмаған керемет сырларына қанығу осы сала бойынша ғылыммен айналысып жүрген әрбір зерттеушіге міндет саналады. Әсіресе, тілдегі сан есімдердің сыры көп, маңызы зор, әрі мейлінше қызықты сала – сан есімдер. Біз аталған диссертация жұмысымызда қазақ және қытай тілдеріндегі сан мәдениетіндегі «үш» санының этимологиясын зерделеп, оның халық мәдениеті мен дүниетанымынан орын алуын саралаймыз.

Қытай тілінің құпия сандары сол елдің топырағында зайырлы мәдениет, діни мәдениет, бақсылық мәдениет, қытай мәдениеті, аз ұлттар мәдениеті сияқты бір-бірімен байланысты көп формалы түрде пайда болды. Бұл мәдениеттер ежелгі Қытайдың құпия сандарына терең ықпал етіп, қасиетті сандардың халықтың дүниетанымында өзіндік қасиеті орын алып, тілде, әдебиетте, саясатта, әскер ісінде әр түрлі сипатта қолданыла бастауына түрткі болды. Қытайлықтардың қасиетті сандарға деген көзқарасы біздің ойымызша бірінші рухани қажеттіліктен туып, кейіннен қытай мәдениетінен өз орнын тауып үлгерді. Мәселен, Даосизм философиясында және физика, математика сияқты пән ілімдерінде де киелі сандар қатарына енді. Ол бір жағынан жоғарғы деңгейдегі философияны түсіндіреді. Мысалы: Даодан бір туылады, бірден екі туылады, екіден үш туылады, үштен барлығы пайда болады. Екінші жағынан саяси жүйемен де тығыз байланысты. Мысалы: ежелгі заманда Қытай патшасы Уи билік құрған тұста өзінің бағындырған жерлерін тоғыз әкімшілікке бөліп, өзінің билігін дәлелдеу үшін тоғыз ding 鼎 жасауды мақсат етуден шыққан.

Үш санының лингвомәдени аспектісі. Қазақ тіліндегі сандардың ұлттық-мәдени аспектісіне тоқталсақ, қазақ халқында да сәйкесінше үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, қырық, алпыс екі секілді сандар халық санасында ерекше орынға ие. Халқымыз санауды ежелден білсе де, ол сандарға қасиеттілік, киелілік рөлді түрлі кезеңдерде берді. Олардың киелілену жолында құбылыстар, наным-сенім, салт-дәстүрдің атқарған қызметінің жөні бөлек.

Қытай тілінде «үш» деген сан жақсы мағынаны білдіреді. Қытай тілінде үш санын «三» секілді үш сызықты иероглифпен белгілейді. Оның мағынасы: жоғарғы бір сызық – аспанды, ең төменгісі – жерді, ортаңғысы – адамды білдіреді. Демек, аспан, жер, адам үшеуі бір жүйені құрайды. Осыған сәйкес үш саны тікелей осы үш құбылыстың бір-бірімен өзара тығыз байланысын көрсетеді. Даосизм ілімінің көсемі Лаоцзының айтуынша үштен барлық нәрсе туылады. Ежелгі қытай ұлтының ұғымында санау бірден басталып, оннан аяқталады. Бірақ, үштен бастап көбейеді. Үш саны осындай сипаты мен қасиетіне байланысты қытай мәдениетінде зор маңызға ие болды.

Көне қытай халқының аңызы бойынша үш деген сан ежелде көптік ұғымды ғана білдіретін, ал оған дейінгі сан ретінде ғылым-техника дамымаған алғашқы қауым кезіндегі ежелгі адамдар арасында санауда тек «бір» мен «екі» қолданылған. Одан асып кеткен көптік мағынаны тек үшпен таңбалап, айтатын болған. Ежелгі Қытайда қасиетті сандар ішінде үшпен байланысты көптеген маңызды пікірлер бар.

Мысалы: олардың идеясы бойынша күн, ай, жұлдыз үшеуі бірлесіп планета негізін құрайды. Сонымен қатар адам өмірі: алдыңғы өмірі, қазіргі өмірі, бақилық өмірі болып, үш сатыдан тұрған және адамзат үш түрлі байланыста тұрады деген дүниетаным қалыптасқан. Олар: патша-уәзір, әке-бала, күйеуі-әйелі. Үш санының танымдық сипаты қытай халқының әдет-ғұрпынан, салт-дәстүрінен ерекше орын алғандығы байқалады. Мәселен, Қытайда үшті үш реттен асырмау керек деген сөз бар. Ол батыстағы бір тал сіріңкемен үш адамға темекі тұтатпайтын дәстүрмен сәйкес келеді. Сондай-ақ, ежелгі Қытай қоғамында әйел адамның құқы туралы айқанда, әйел өмірінде үш адамның айқанын орындауы керек. Бұл қағида бойынша әйел адам оң жақта отырғанда әкесін тыңдауы керек, тұрмысқа шыққан соң күйеуін, күйеуі өлсе ұлын тыңдауы тиіс делінген. «Үш» саны Қытай қоғамының әр саласында кеңінен қолданылғаны соншалық феодалдық қоғамға өткеннен бастап қытай қоғамында билікке тағайындалу үшін адамдарға үш түрлі емтихан түрі белгіленді. Олар: бірінші - аудан басшысы; екінші - облыс басшылығына; үшінші - патша аппаратына тағайындалды[3].

Цин әулеті кезінде Патша аппаратына қабылданатын адамдарды патша өзі тексерді. Олардың ішінде ең алдыңғы үш адамды қабылдап, бірден үшке дейін, яғни, біріншісін 专员(zhuān yuán), екіншісін bāngyuán, үшіншісін tānhuá деп белгіледі.

Қытай қоғамындағы негізгі үш дін: Дао ілімі, Конфуцийлік, Будда діні болып белгіленді. Будда діні жөніндегі еңбектер үш тарауға бөлінеді. Бірінші - jīnzāng, екінші - lu(лүй) zāng, үшінші - lúnzāng. Буддистер бұл үшеуін де жақсы білетін адамдар - sān zāng fā shì деп аталған. Мысалы: Батысқа саяхат романының басты кейіпкерін Tang Sānzāng деп атады [4, 页. 46-47]. Демек, қытай халқының сан есімдер жүйесіне байланысты ұғымында бір заттың көптігін білдіру үшін сол заттың иероглифінің үшеуін біріктіріп бір иероглиф етіп жазған. Ағашты білдіретін «木» (Mù) иероглифін алып үшеуін біріктіріп жазсақ, орманды білдіреді. Тасты білдіретін «石» (shí) иероглифін үшеуін біріктіріп жазып үйіліп тұрған тастар «磊» (Lěi) ұғымын білдірді. Адам дегенді білдіретін «人» (Rén) иероглифін үшеуін біріктіру барысында «众» (Zhòng) көпшілік ұғымын білдірді.

Үш санымен байланысты қытай тілінде көптеген мақал-мәтелдер бар.

«三顾茅庐» (Sāngù máolú) бұл мақалдың мағынасы Chu мемлекетінің негізін қалаушы Любейге мықты бір кеңесші керек болды. Ол өзіне 诸葛亮 (Zhūgéliàng) деген кісіні ақылшы етіп алу дұрыс деп тапты. Ол тауда бір кепеде тұрды. Любей оның алдына үш рет барды. Үш ретінде де Zhūgéliàng 诸葛亮 Любей шын ниетімен келген-келмегендігін сынау үшін үйінде болмай, алыстан бақылап тұрады. Үшіншісінде барып сенеді [5, 页. 82-83]. Келтірілген мақалдың шығу тарихы жайында осындай аңыз пайда болған. Сонымен қатар қытай фразеологизмдерін зерттеген қазақ ғалымдары да «үш» санының мақал-мәтелдер құрауда ерекше рөл атқарғандығын атап өтеді.

Сандар ұйытқы болған тіркестер

Синьхуа қытай тілінің үлкен фразеологизмдер сөздігінде үшке қатысты идиомалар мен тұрақты тіркестер беріледі:

[三智五猜] Sān zhì wǔ cāi, 比喻用尽心思, 多方猜测 [bìyù yòng jìn xīnsī, duōfāng cāicè] - Метафорада барлық ойлар мен болжамдарды қолдану.

[事不过三] Shì bùguò sān, 指同样的事不宜连作三次 [zhǐ tóngyàng de shì bù yí liánzuò sāncì] - бірдей шаруаны немесе істі үш рет істеудің қажеті жоқ дегенді білдіреді.

[一问三不知] Yī wèn sān bùzhī, 不管怎样问, 总说不知道 [bùguǎn zěnyàng wèn, zǒng shuō bu zhīdào] - не сұрақ сұрасаң да «білмеймін» деп басын шайқау.

[连二赶三] Lián èr gǎn sān, Lián èr gǎn sān, 急忙; 赶快 [jí máng; gǎn kuài] -тез-тез, асығыс. Істің үздіксіз, бірінен соң бірінің жалғасуын білдіреді.

[语四言三] Yǔ sì yán sān, 指信口乱说闲话 [zhǐ xìn kǒu luàn shuō xián huà] -қысқа, әрі нақты- екі ауыз сөзбен түсіндіру.

[三生有幸] (San sheng you xing) - Будда дінінен келген: Үш өмірінде (өткен, бүгінгі, болашақ) бақытқа кенелу. Айы оңынан, жұлдызы соңынан туу; бағы жану.

[接二连三] Jiē'èrliánsān, 接连不断[jiēlián bùduàn] - бірінен соң бірі. Тоғыз әйелдің толғағы бір уақытта келу дегенді білдіреді.

[三思而行] (San sī er xíng) - үш рет ойланып барып әрекет ет. Жеті рет өлшеп бір рет кес, кеңесіп пішкен тон келпе болмас.

[一时三刻] Yīshí sān kè, 指很短的时间 [zhǐ hěn duǎn de shíjiān]- Қысқа уақытты көрсетеді. Көзді ашып жұмғанша, қас қағым сәт.

«三折肱，为良医» (San zhe gong, weilang yi) - Қолын үш рет сындырып, нәтижесінде жақсы дәрігер болып шығу. Көре-көре көсем болар, сөйлей-сөйлей шешен болар.

[一隅三反] Yīyú sān fǎn, 从一件事物的情况、道理类推而知道许多事物的情况、道理[cóng yī jiàn shìwù de qíngkuàng, dào lǐ lèitū ér zhī dào xǔduō shìwù de qíngkuàng, dào lǐ] – бір істің арқасында талай шаруаның ұшын шығару. Тамырын басу, істің мән-жайын біліп алу[6].

Үш санына байланысты айтылған кейбір сөздер тұрақты тіркеске айналып кеткендігін көруге болады.

Қығайлар кейіннен көптік мағына беретін деген сөзді «三生» (Sān shēng) тіркесімен алмастырған. Сонымен қатар қытайлар ата-бабасына құрбандық шалғанда үш түрлі затты құрбан еткен. Олар: шошқа, қой, сиыр.

Қығайларда үш сәуле, нұр деген ұғым да бар. Олар: күн, ай, жұлдыз.

Үш өнер деген де ұғым бар. Олар: өлең жазу, сурет салу, кітап жазу.

Аталған ұғымдардан бөлек, үш санының танымдық қасиетіне байланысты көптеген мысалдарды келтіруге болады. Мысалы, Конфуциймен қатар келе жатқан үш адамның бірі сенің ұстазың деген түсінік қалыптасқан. Қытай халқының дүниетанымында ежелден бастап үш құдіретті құдайға табыну бар. Олар: Аспан құдайы, жер құдайы, ежелгі ата-баба. Сонымен бірге үш деген санның толық, барынша жақсы деген жасырын мағынасы да бар. Тұрмыс-тіршілікте адамдар еріксіз үш деген санмен жұмысты тұжырымдайды. Әрекеттеріне жол көрсеткен. Мысалы: үйлену тойында үш рет сәлем салған және біреудің қазасына үш минут үнсіздік жариялайды. Олар неге бес немесе төрт минут демеді. Себебі жоғарыда айтылған үш – толық, жеткілікті деген ұғымдарды білдіріп отыр. Адам өмірінде үш санының маңызы көп. Қытайдың тағы бір мақалына тоқтала кеткенді жөн санадық. «新官上任三把火» (Xīn guān shàngè'n sān bǎ huǒ) - жаңа әкім үш от қояды. Мағынасы жаңа билеуші көп реформа жасайды деген сөз. «冰冻三尺非一日之寒» (Bīngdòng sān chǐ fēi yī rì zhī hán) - мұздың үш қарыс болып қатқаны бір күндік суықтан емес. «不孝有三无后未答» (Bùxiào yǒusān wú hòu wèi dá) - мағынасы әке-шешені құрметтемеудің түрі көп. Ең оңбағаны, ең жаманы ұрпақ қалдырмау. Қытайда халық ең ыстық кездерді «三复» (Sān fù), ең суық кездерді «三九» (Sānjiǔ) деп атайды.

Енді қазақ тіліндегі «үш» сөзінің этимологиясына тоқталайық. «Үш» сөзінің дей-түркілік праформасы – «үңг/үнгіг». Бір жағынан, осы праформаның «үңг» - «үш», «інг» - «іш», «ент» - «еш», «аңг» - «аш» сияқты дыбыстық варианттарының бар екендігін, екінші жағынан осы «ңг» праформасының басқа туындыларының аса маңызды мағыналарды туғызғандығын ескере келе, осы «үш» < «үңг» праформасының о баста абақ таңбадағы кіндік нүктенің, шоғым таңбадағы тоғысу нүктесінің атауы болғандығын көрсетеді. Яғни, «үш» сөзі әуел баста сан атауы болмаған, тек тіл дамуының келесі кезеңінде ғана нақты сандық көрсеткішке айналған [7, б.140].

«Үш» саны қазақ халқының салт-дәстүрінде қатысты наным-сенімдерде көптеп кездеседі. Мысалы, «Үш қайнаса, сорпасы қосылмайды», «үш ұйықтаса түсіне кірмеген» деген мәтелдердің мағынасы «Ешбір басы бірікпеді», «ойына ешнәрсе кіріп шықпаған» деген мәнге сәйкес келеді. Ал, «Ер кезегі үшке дейін» деген мақал да осы сарындас. Бұл келтірілген мысалдардан қазақ пен қытай халықтарының дүниетанымындағы ортақ сарынды байқауға болады. Себебі, екі халықтың да келтірілген мақал-мәтелдерінде үш саны толық, кемел деген мағынаны береді. Сонымен қатар қазақ ауыз әдебиетінде «... ертеде біреудің үш баласы болыпты...» немесе хан үш қайтара сұрапты деген сияқты үш санымен байланысты сөздер жиі кездеседі, сонымен бірге құрамында киелі үш саны кездесетін қазақ тіліндегі тұрақты тіркестерге мысалдар келтірсек:

Жерошақ- жерді ойып, қазып жасалған түрі. Ошақтың үш бұтқан тілеу [сұрау]-жанұясының, отбасы мүшелерінің, бала-шағасының амандығын тілеу, қамын ойлау.

Ошақтың үш бұтына берсін -отбасының тілеуіне, несібесіне бұйырсын деген мағынада.

Ошақың үш бұтынан шықпады (ошақ басынан шықпау) - үй шаруашылығынан қол үзбеу дененді білдіреді.

Үйірімен үш тоғыз- ырыздық-нәсібе, олжа көбейсін деген мағынада.

Үш күндік пәни- қысқа өмір.

Үш қайнаса сорпасы қосылмайды– мүлдем бөлек, бір-бірене жат адамдар.

Үш мүйіз болды- үш топқа бөліну, үш топ құру дегенді білдіреді.

Үш тоғыз -әрқайсысы тоғыздан тұратын үш топ сыйлық (айып).

Үш ұйықтаса ойда жоқ (ойға кірмеді), үш ұйықтаса түсіне кірмеу – болған істі мүлдем ойламаған, күтпеген жерден тап болу[8].

Енді үш санына байланысты қалыптасқан көптеген ұлттық ұғымдарға тоқталсақ: Мәселен, қазақта «Үш жұрт» деген ұғым бар. Олар: Өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты. «Үш байлық» бар. Олар: Денсаулық, ақ жаулық, он саулық. Бұл келтірілген мысалдардан бөлек, «Үш би», «Үш дана», «Үш арыс», «Үш қат», «Үш қуат», «Үш ғайып», «Үш арсыз», «Үш дауасыз», «Үш қадірлі», «Үш қадірсіз», «Үш жамандық», «Үш жақын», «Үш ақиқат», «Үш қуаныш», «Үш биік», «Үш тоқтам» және т.б. «үш» санына қатысты айтылатын ұғымдарды көптеп санауға болады.

Қорыға айтқанда, «үш» санының қасиетіне, киелілігіне, танымдық сипатына байланысты қытай мен қазақ халықтарында жалпы таным-түсінікке жататын ортақтық бар екенін байқадық. Демек, ежелден көршілес жатқан екі халықтың дүниетанымында, философиясында, мәдениетінде мұндай жақындықтың барлығын табиғи заңдылық деп қарауға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Кобзев А.И. Учение о символах и числах в китайской классической философии. – М.: Наука-ВЛ, 1994. – 432 с.

2 Тань Аошунан. Китайская картина мира: Язык, культура, ментальность. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 240 с.

3 Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі. – Алматы: Арыс, 1996. – 167 б.

4 叶舒宪 中国古代神秘数字 // 北京: 社会科学文献出版社, 2000. – № 5. – 页 54-58.

5 巨积兰 数字«三»的语言文化比较 // 大连民族学院学报. – 2003. – №3. – 页 82-83.

6 新华成语大词典第2版. 商务印书馆. 2015. 1185期. (Синьхуа қытай тілінің үлкен фразеологизмдер сөздігі. – Пекин: «Коммерция» баспасы, 2015. – 1185 с.

7 Абақан Е. Тілдің мәдени философиясы: монография. – Алматы: «Айкос», 1999. – 184 б.

8 Қанарбаева Б. Қазақтың наным-сенімдерінің фольклордағы көрінісі. – Алматы: Жазушы, 2004. – 288 б.

МРНТИ 16.21.21

Жиренов Саян Аманжолұлы¹

¹ Ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент),
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ. Достық даңғылы, 13, 050050

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ОРНИТОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІ АНТРОПОЦЕНТРИСТІК АСПЕКТІДЕ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада антропоцентристік лингвистиканың аясында тілдегі орнитологизмдердің этномәдени мазмұнын зерттеу мәселелері ғылыми теориялық және практикалық тұрғыдан жан-жақты көрсетіледі. Қазақ тіліндегі орнитологизмдер этнос мәдениеті мен дүниетанымын көрсететін бірден-бір бірлік. Қазақ этнолингвистикасындағы «Адам-Қоғам-Табиғат» триадасы тіл қолданысы танымдық әлеуетінің жоғары екендігін көрсетеді. Осы триадалық теорияға сәйкес «Тіл-Этнос-Құстар әлемі» атты ғылыми зерттеу, этностың табиғатпен, ұшқан құспен, құстар әлемімен сабақтастығын тіл арқылы көрсетуге болады. Қазақ тіліндегі құстар әлемін лингвистикалық аспектіде зерттеу арқылы әлемдік ғылымдағы «орнитология» ілімінің лингвистика ғылымымен шектесетіндігін орнитологизмдерді антропоцентристік аспектіде зерттеу арқылы көз жеткізуге болады. Орнитологизмдер – барлық этнос пен тілдерге тән құбылыс. Сондықтан да орнитологизмдердің тілдік сипаты әлем тілдерінде әралуан аспектіде зерттеліп келеді. Соның ішінде орнитологизмдерді қазақ тілі біліміндегі зерттеулердің аздығын ескере отырып болашақта құстар әлемін кешенді түрде лингвистикалық аспектіде зерттеу жүргізу жұмысы мықтап қолға алынып, антропоцентристік парадигма аясында жан-жақты қарастыру мәселесі көзделуде. Орнитологизмдердің өздеріне тән тілдік табиғаты, көркемдік нақышы, коннотациясы, бағалауыштық сипаты әлі де нақтылауды қажет ететіндігі мақалада жан-жақты көрсетілген.

Кілт сөздер: орнитологизм, тілдік таңба, мәдени код, тілдік бірлік, антропоцентристік парадигма, ұлттық дүниетаным, т.б.

Zhirenov S.A.

¹ *Candidate of Philological Sciences, Associate professor, Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty*

QUESTIONS OF THE STUDY OF THE ORNITHOLOGICAL UNITS OF THE KAZAKH LANGUAGE IN THE ANTHROPOCENTRIC ASPECT

Annotation

The article comprehensively deals with the study of the ethnocultural content of ornithologicalisms in the language within the framework of anthropocentric linguistics from a scientific, theoretical and practical point of view. Ornithological units are unique units representing the culture and worldview of an ethnos. The triad "Man - Society - Nature" in Kazakh ethno-linguistics speaks of the high cognitive potential of language use. In accordance with this triad theory, the scientific study "Language - Ethnos - The World of Birds" represents the interconnection of an ethnos with nature, a flying bird, and the world of birds with the help of language. Through the study of the world of birds in the Kazakh language in the linguistic aspect, the relationship of the science of "ornithology" with linguistics in world science can be determined through the study of ornithologicalisms in the anthropocentric aspect. Ornithologism is a phenomenon peculiar to all ethnic groups and languages. Therefore, the language properties of ornithologicalisms are studied in various aspects in world languages. Given the insufficiency of studies of ornithologicalisms in Kazakh linguistics, in the future a comprehensive study is planned within the framework of the anthropocentric paradigm of the world of birds from the point of view of a comprehensive linguistic study. The article speaks of the need to specify the linguistic nature, artistic symbolism, connotation, ornithological properties.

Keywords: ornithologism, linguistic sign, cultural code, language unit, anthropocentric paradigm, national outlook, etc.

Жиренов Саян Аманжолович¹

*¹Кандидат филологических наук, ассоциированный профессор (доцент),
Казахский национальный педагогический университет им.Абая,
г.Алматы, Казахстан*

ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ОРНИТОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Аннотация

В статье всесторонне рассматриваются вопросы изучения этнокультурного содержания орнитологизмов в языке в рамках антропоцентрической лингвистики с научно-теоретической и практической точки зрения. Орнитологизмы – это уникальные единицы, представляющие культуру и мировоззрение этноса. Триада «Человек – Общество – Природа» в казахской этнолингвистике говорит о высоком познавательном потенциале употребления языка. В соответствии с данной теорией триады научное исследование «Язык – Этнос – Мир птиц» представляет взаимосвязь этноса с природой, летающей птицей, миром пернатых при помощи языка. Через изучение мира пернатых в казахском языке в лингвистическом аспекте взаимосвязь науки «орнитологии» с лингвистикой в мировой науке можно определить через изучение орнитологизмов в антропоцентрическом аспекте. Орнитологизмы – это явление, свойственное всем этносам и языкам. Поэтому языковые свойства орнитологизмов изучаются в различных аспектах в мировых языках. Учитывая недостаточность исследований орнитологизмов в казахском языкознании, в будущем предполагается всестороннее изучение в рамках антропоцентрической парадигмы мира пернатых с точки зрения комплексного лингвистического исследования. В статье говорится о необходимости конкретизации языковой природы, художественной символики, коннотации, оценочных свойств орнитологизмов.

Ключевые слова: орнитологизм, языковой знак, культурный код, языковая единица, антропоцентрическая парадигма, национальное мировоззрение и т.д.

Кіріспе. Ғылымдағы ғылыми кезеңдер мен бағыттарды, әралуан мәселелерді хронологиялық кезеңге бөліп қарастыру күрделі де нәзік мәселе. Әдетте ғылымда хронологиялық кезеңге бөлу тарихи-экономикалық және саяси-мәдени жағдаяттармен байланысты қарастырылады. Мәселен, кеңестік кезеңде қазан төңкерісіне дейінгі және қазан төңкерісінен кейінгі кезең деп жіктеу ең жиі қолданылған классификация болатын. Сол секілді тарихи қоғамдық формациямен байланыстырып жіктеу мәселесі де ғылымда бар құбылыс. Жалпы тіл біліміндегі ежелгі грек, ежелгі рим, көне үнді, көне қытай, көне түркі, ортағасырлық, реносанс, кеңестік дәуіріндегі тіл білімі секілді дәуірлеу кезеңдері ғылыми классификацияға тікелей қатысты екендігі белгілі. Қазақ тіл біліміндегі тіл ғылымының даму тарихын дәуірлеу мәселесі аталған кезеңдердің (көне түркі, ортағасырлық, т.б.) заңды жалғасы бола келіп, кеңестік кезең, тәуелсіздікке дейінгі зерттеу бағыты және тәуелсіздіктен кейінгі зерттеу бағыты деп шартты түрде жіктеуге болады. Қазақ тіл біліміндегі тәуелсіздікке дейінгі лингвистикалық зерттеулердің басым бөлігі дәстүрлі-құрылымдық (структуралық) жүйеде зерттелгені белгілі. Ал тәуелсіздіктен кейінгі зерттеулер жаңаша бетбұрыс алып антропоцентристік парадигма аясында зерттеулердің кең құлашпы қанат жаюына негіз болды. Алайда тәуелсіздікке дейінгі немесе кеңестік кезеңде антропоцентристік парадигма мүлде қарастырылмады деген сөз емес. Кеңестік кезеңде алғашқы антропоцентристік зерттеулер қолға алынып, антропоцентристік парадигманың басым бағытқа айналуы тәуелсіздік алған кезеңмен тұспа-тұс келді. Кеңестік кезеңнің кезіндегі алғашқы қазақ тіл біліміндегі антропоцентристік парадигманың мәселелерін Ә.Қайдар, Р.Сыздық, М.Копыленко, Е.Жанпейісов, З.Ахметжанова, т.б. ғалымдар бастапқы соқпағын салса, тәуелсіздік алғаннан кейінгі кездегі зерттеулердің басында Н.Уәли, Г.Смағұлова, Ж.Манкеева, К.Хұсайын, Ғ.Қалиев, Б.Қалиев, А.Алдашева, Э.Сүлейменова, Ф.Оразбаева, Б.Момынова, С.Сәтенова, Г.Сағидолда, т.б. секілді ғалымдар шоғырының тұрғандығы белгілі.

Зерттеу материалы. Әдістемесі. Бүгінгі таңдағы қазақ тіл білімінде тілді антропологиялық аспектіде зерттеу бағыты берік орнықты. Жалпы лингвистика ғылымындағы антропоцентристік парадигманың қарқынды түрде дамуы ХХ ғасырдың екінші жартысынан басталады. Ю.С.Степанованың пікірінше, Э.Бенвенистің «тілдегі адам» концепциясы еуропалық тіл білімінің, әсіресе, орыс және француз лингвистикалық мектептерінің «айтарлықтай терең, әрі түбегейлі ойластырылған дәстүрлері негізінде қалыптасты» [1, 50]. Яғни, антропоцентристік парадигманың негізгі ұстанымы тілді адам болмысымен бірлікте қарастыруды көздейді. Ақиқат әлемдегі барлық құбылыстар адам тәжірибесі мен құндылықтары

тұрғысынан қарастырылады. Қай заманда қандай да кезең болмасын ғылым, өнер, білім, мәдениет – барлығының міндеті адамды тануды басшылыққа алады. Өмірдегі әр алуан әрекеттердің барлығы да адаммен немесе оның қасиеттеріне тікелей қатысты болады. Антропоцентристік парадигмада тіл арқылы ұлтты, қоғамды, ғаламды адамды танудың негізінде қол жеткізеді.

А.Вежицкая: «Адам әрекетінің нәтижесінде пайда болған идеялық өнімді атаушы сөздердің мазмұнын түсіну үшін ең алдымен, сол объектілердің қандай мақсатта жасалғандығын, яғни негізгі қызметін ұғынып алу қажет» - деп, антропоцентристік тұрғыдан табиғаттың әр алуан құбылысын тануға болатындығын айтады [2]. Антропоцентризм арқылы әлемді тануға болатындығын В. фон Гумбольдт пен Бенвенист негіздеген идеяларын Боас-Сепир-Уорф секілді ғалымдар ғылыми айналымға кеңінен енгізіп етті. Аталған ғалымдардың «антропологиялық әдісі» көптеген жана зерттеулерге жол ашса, «тіл – халық рухы, халық рухы тіл арқылы көрінеді» деген В. фон Гумбольдттың идеясы тілтану адамтанудың қағидасы іспетті қарастырылды.

Антропоцентристік парадигмада тілді тұтынушы этнос, этнос болмысы, этнос мәдениеті, этнос тұрмысы, этнос руханияты, этнос дүниетанымы секілді мәселелерді тілмен сабақтастықта қарастыруға басымдық беріледі. Антропоцентристік парадигманың бастауында атақты ғалым В. фон Гумбольдттың лингвофилософиялық концепциясының жатқандығы белгілі. В. фон Гумбольдттың идеясында ұлттың, халықтың рухын тілмен тең дәрежеде қарастыру арқылы, тіл - адамтану, рухтану, ұлттану, мәдениеттану, дүниетану, т.б. тетігі екендігін көрсетеді. Ғалым аталған идеясына сәйкес бүгінгі таңдағы лингвистикалық зерттеулердің басым бөлігі жоғарыда аталған проблемалары негізделуде. Осы тұрғыдан келгенде тіл арқылы табиғаттың бір бөлшегі құстар әлемінің этнос мәдениетіндегі өзіндік орнын лингвистикалық аспектіде зерттеу маңызы жоғары болып саналады.

Антропоцентристік парадигма аясында қазақ тіл білімінде фразеологизмдер мен паремеологизмдерді Академик Ә.Қайдар негіздеген «Адам-Қоғам-Табиғат» контексті аясында зерттеудің нәтижесінде көптеген ғылыми еңбектер өмірге келді. Мәнмәтін мен мәтінді, әралуан атауларды, жекелеген тілдік көркемдеуіш құралдарды, тілдік бірліктерді, концептілік мәнге ие құбылыстарды зерттеуге байланысты біршама ғылыми еңбектер жарыққа шықты.

Қазақ тіл білімінде антропоцентристік парадигма аясында қарастыратын мәселелердің қатарына орнитологизмдерді (құс атауларын) жатқызуға болады. Қазақ дүниетанымында құстар әлемінің орны ерекше болып табылады. Ал дүниетанымда өзіндік орны бар құбылыстардың тілдік маңызы сөз жоқ жоғары болып саналады. Қазақ тіліндегі құс атаулары фразеологизмдерге ұйытқы болып, ауыспалы мағынада жұмсалады. Орнитологиялық бірліктер паремеологизмдер арқылы беріліп, этностың дүниетанымдық әлеміндегі танымдық-тағылымдық мәңде жұмсалады. Көркем шығармаларда орнитологизмдер тақырыптық атауға тірек болудан бастап, шығарма арқауына де негіз болады. Символдық кеңістіктің бір бөлігі орнитологиялық аталымдар арқылы таңбаланып, концептілік мәнге ие болады.

Қазақ халқының өркениетке қосқан үлесінің бірі «құстармен тіл табысуын» жатқызуға болады. Қазақ этносында құстар дәл төрт түлік малдай біте қайнасып кетпесе де, құстарға қатысты өзіндік бекзадалық, биіктік, тазалық, қырағылық, тәкаппарлық, жылулық, киелілік, адалдық, т.б. секілді түсініктер қалыптасқан. Адамдардың құстармен байланысын мифологиялық аңыз-әңгімелерден бастап, әралуан ертегілерден, тілдік прецеденттерден, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерден, көптеген көркем шығармалардың тілдік қолданысына мен поэтикалық образды көркем мәтіндерден көруге болады.

Адамдар құстарды қолға үйретіп, саятшылыққа баулып, бірі – құс салып аң аулауды өмірлік кәсіп етсе, екіншісі – өнер ретінде қарап, тұрмыстық қызығушылығына балаған. Аң аулайтын, саят құстарының көмегімен адамдар адам қолы жете бермейтін құндылықтарды қолға түсірген. Қанатты құстар – өз кезегінде Тәңірлік қасиетті құсқа баланып (самұрық құс), небір мифтік әңгімелер мен ертегілерге арқау болды. Қанатты құстардың адамзат алдындағы тарихи-мәдени рөлі қолға үйретіліп, тұңғырға қондырған кезінен бастап қоғамның дамуына ықпал еткендігі сөзсіз. Қанатты құстарды кез келген адам қолға үйрете алмаған, ол мыңнан біреудің қолынан ғана келген. Адам баласы бүркіт, қаршыға, ителгі секілді құстарды қолға үйретуі адам баласының «құспен тілдесуіне» баланған мүмкіндігінің жоғары екендігін көрсетеді. Құсты қолға үйрету «құспен тілдесумен» бірдей құбылыс. Құспен екіншісі бірі «тілдесе» алмаса да, этностың құсқа деген құрметі жоғары болған. Қазақ халқының құстар әлеміне қатысты дүниетанымы тілінде көрініс тауып материалдық және рухани мәдениетінің өзара ұшғасқан ерекшелігін көрсетеді.

Тілдегі құстар әлемін лингвистикалық аспектіде зерттеу арқылы ақиқат әлемдегі қос қанаттыларға қатысты мәдени-танымдық түсінігін көрсететін әрбір лингвомәдени бірлік, әлемнің тілдік бейнесін бедерлеуші лингвомәдени көрсеткіш ретінде қарастырылады. Тілдегі орнитологизмдерді зерттеу тіл мен

мәдениет арасындағы өзара байланысты көрсету болып табылады. Орнитологиялық бірліктерге лингвомәдени аспектіде талдаудың нәтижесінде, этнос дүниетанымына қатысты лингвистикалық мәдени ақпараттар қарастырылады.

Құстардың әралуан сипатына қарай тілде құстардың тілдік сипаттамасы мен көптеген ұғым-түсініктер қалыптасқандығын байқауға болады. Мәселен, бүркіт – құс патшасы, лашын – тегеурінді құс, аққу – сұлулық пен киеліліктің символы, қарлығаш – достық пен еңбекқорлықтың нышаны, бозторғай – ән мен күйдің белгісі, тырна – мерзімдік маусым ауысымының жаршысы секілді тілдік сипаттамасы мен көптеген ұғымдық түсініктерді арқалайды. Жалпы бұдан басқа да көптеген құстар тілдік бірліктерден поэтикалық мағыналы мәтіндік мазмұнға ие болғандары өте көп кездеседі. Осылардың барлығында құстар әлемінің адам өмірімен астасып, тілде өзіндік орын алғандығын көруге болады. Ал бұл дегеніміз орнитологизмдерді антропоцентристік аспектіде зерттеу арқылы, этнос мәдениетінің орнитологиялық әлемге қатысты дүниетанымдық ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік береді.

Құстар әлемі шын мәнінде аспан астын, жер үстін, су бетін өзара бір-бірімен жалғайтын дәнекер екендігі анық. Олар осы аралықты «ұшып-қонып» қана емес, тілдік тұрғыдан үлкен кеңістіктерді (әлемді) бір-бірімен байланыстыратындығын мифологиялық, діни, әдеби шығармалардан көруге болады. Адамның құспен «достығы» есте жоқ ескі замандардан басталғандығын аңыз-әңгімелер мен ертегілер мәтіннен көруге болады.

Қазақ этносының құстармен байланысы саятшылықпен тікелей астасып жатады. Қазақ мәдениетіндегі құс салып аң аулауы тіршілігінің тірегі тұрмыстық кәсібінің көзі болып табылады. Ал қазақ мәдениетіндегі саятшылық дегеніміз – «жыртқыш құстарды аңға салу, қазақ халқындағы өте ерте замандардан келе жатқан спорттық өнер. Археологиялық қазба жұмыстары Ежелгі Тұранды мекендеген тайпалар құс салуды тіпті қола дәуірі кезінде-ақ меңгергендігін көрсетеді. Тарих пен мәдениет тұрғысынан қарағанда саятшылықтың дамуы өте қызғылықты. Қазақ саятшылары бүркіт, бидайық, сұңқар, қаршыға, бөктергі, ителгі, лашын тағы с.с. көптеген алушы құстарды баптап өздері алатын құстарға түсуді үйреткен. Мұндай өнер қырғыз, араб ішінара түркімендердің арасында да дамыған өнер. Крестшілер жорығынан кейін араб мәдениетімен танысқан еуропалықтар сұңқар салуды үйренген. Саятшылықтың бұл түрі әсіресе XII-XIII ғасырда Еуропа елдерінде кең тараған. Қазақ халқы саятшылықты тұрмыстық пайдасы бар өнер ретінде де, көңіл көтеретін табиғатпен етене араласатын спорт ретінде де қараған» [3].

Академик Ә.Марғұлан тек саятшылық өнерге (аңшылықтың бір саласы) қатысты мың жарымдай сөз (халықтық термин) барын айтады. Ал ғалымның тұжырымындағы мың жарымдай сөздің барлығы тілдік қолданыста бар деп кесіп айту мүмкін емес. Саятшылық өнер бұл күндері ұмыт бола бастаған, ондағы саятшылыққа байланысты тілдік бірліктердің көмескіленіп кеткендігі белгілі. Қазақтың саятшылық өнерін жандандыру ұлттық тұрғыдан қаншалықты қажет болса, саятшылыққа байланысты тілдік бірліктерді тірілту сөз жоқ кезек күттірмейтін мәселе екендігі анық.

Бүркітшілікке қатысты терминдерді тұрақты түрде зерттеген ғалым Е.Қосбасаров: Көк аспанды шарлаған қыран мен жер басқан төрт аяқты хайуандардың тілін білу бір замандағы аңшылардың арманы болған. Бұл туралы қазақ аталатын елдің ескілігінен қалған талай әңгіме, жырлар бар. Құсбегілік, бүркітшілікпен байланысты елге кеңірек таралып, ел арасында түсінікті болған халықтық терминдер болсын, олардың өздеріне ғана түсінікті (жалпыхалықтық сипат алмаған) терминдер болсын, олар қазақ тілінің сөздік құрамынан өзгеше, бөлек терминдер ретінде қаралмай, ана тіліміздің лексикасын байытушы бір бұлағы ретінде зерттелуі тиіс» - деген пікірінен құсбегілікке қатысты тілдік бірліктер ұлттың тілдің бір тармағы, ана тіліміздің бай мұрасы екендігін көрсетеді [4, 142]. Орнитологизмдерді лингвистикалық аспектіде зерттеу барысында құсбегілікке қатысты лексиканың өзі өз алдына дербес мәселе екендігі, құстар әлемін тілдік-танымдық тұрғыдан зерттеуге негіз бар екендігін көрсетеді.

Қазақ тілінде бүркітшілікке, бүркітке, құсбегілікке қатысты мәселелер ұлттық өнер, этнографиялық мұра, тұрмыстық мәдениеттің ерекшелігі тұрғысынан біршама қарастырылып, әралуан мақалалар жарияланған. Ә.Дүбірбаеваның «Саятшылық – ата-дәстүр», Б.Батырбекұлының «Құсбегілік құпиясы», Е.Ержанұлының «Құсбегілік қазақтың брендті бола ала ма?», «Қыран федерациясы» қоғамдық қоры шығарған «Қазақ құсбегілері», «Қыран бүркіт» фото-альбом кітаптары секілді көптеген материалдар саятшылыққа, құсбегілікке арқау болған. Бүгінгі таңда құсбегілік өнер біршама жанданып, қансонар мерзімінде республикамызда жыл сайын, дәстүрлі түрде «Сонар», «Салбурын» атты құсбегілік іс-шаралар өтуі ата-дәстүрдің жанданғандығын білдіреді.

Нәтижелер. Қазақ тіліндегі орнитологизмдерді лингвомәдени аспектіде қарастыру арқылы этностың тарихынан, мәдениетінен, дүниетанымынан, этнографиясынан, т.б. этно-мәдени-танымдық ақпараттар

алуға болады. Қазақ дүниетанымында құс атаулары ұлттық мәдени стереотиптерге айналып, нәтижесінде этностың жеке тілдік тұлғаның аялық біліміне арқау болған. Тіліміздегі *Қарлығаш*, *Бұлбұл*, *Сандуғаш*, *Сұңқар*, *Ақтоты*, *Бүркіт*, *Лапшын*, *Үкібай*, т.б. антропонимдер осылайша пайда болған. Бұл есімдер қазақ этносының құстар әлемімен біте қайнасып, аталған есімдер біздің санамызға сіңіп, әбден қалыптанған. Қазақ ұлғының дүниетанымы мен ұлттық болмысынан хабарсыз, қажетті мәдени-танымдық ақпарат «аялық білім» көлеміне енбеген өзге мәдениет өкіліне бұл есімдер түсініксіз, кей жағдайда қисынсыз, күлкілі көрінуі мүмкін. Демек, «кісі есімдерінің қойылуында экстралингвистикалық негіздер жиі кездеседі. Мұндай негіздер ретінде жан-жануарлар, төрт түлік мал, аң-құстар, гүлдер, діни ұғымдар, адамның әр түрлі ішкі жақсы қасиеттері, асыл тастар, аспан денелері атаулары, табиғат құбылыстары т.б. алынады [5, 14-15 бб.].

Жалпы адам баласының әлем туралы, ондағы әралуан құбылыстар мен өзін қоршаған орта туралы түсінігі адам білімі мен біліктілігі, өмірлік тәжірибесі арқылы қалыптасады. Осы тұрғыдан келгенде қазақтың құс атауларына қатысты тілдік көрсеткіштері лексика-фразеологиялық бірліктер, паремеологизмдер, көркем мәтіндер, ән мәтіндері, аңыз-әңгімелерден көрінеді. Этностың орнитологизмдерге қатысты түсінігі халықтың білімі мен біліктілігінің, өмірден түйгендері мен өмірлік тәжірибесінен туындаған түсінігі көрсетілген тілдік бірліктерден орын алады. Этностың орнитологизмдерге қатысты дүниетанымы этноқауымдастық өкілдерінің санасындағы әлемнің әр бөлшегі туралы түсінігі тіл арқылы беріледі. «Тілдің қоршаған орта құбылыстарын, зат, құбылыс, іс-әрекет ұғымдарын сөзбен, сөз тіркесімен атап білдіруіне байланысты номинативті қызметі негізгі қызметтердің бірінен саналады. Осы негізде лексикалық номинация мәселесі семиотикалық және ономазиологиялық қыры қарастырылатын лексикологиялық бағытта қарастырылады. Яғни, оның тілдік таңба ретіндегі құрылымы мен таңбаланатын затпен байланысы қарастырылады. Қазіргі тіл білімінде зерттеу нысаны саналатын антропоэлектік бағытқа сәйкес номинация теориясы көпәспекттілік» сипатқа ие екендігін байқауға болады. Тілдегі орнитологизмдердің этномәдени мазмұнын қарастыру барысында олардың зоонимдік номинациясының өзі мәдени семантикалық кодпен бедерленеді [6, 75].

Құс пен қазақтың жақындығы адамзат баласының құспен достығымен тамырлас болып табылады. Қазақ болмысына жақын құстардың тілдік семантикасы этнотанымдық семантикамен астасып жатады. Құс атауларының этносемантикалық мазмұнын толық тану үшін құс атауларына қатысты тілдік бірліктердің мағыналық өрісіне лингвистикалық аспектіде арнайы тоқталу этнотанымдық табиғатын тануға болады. Лингвистикалық семантикадағы мағыналық өрісте кез келген сөзді емес, аксиологиялық мәні бар, бағалаушылық қуаты жоғары, концептілік мәнге ие бірліктер алынады. Орнитологизмдердің ұлт болмысына жақындығын анықтау кезінде аталған мәселені басшылыққа алу қажет. Яғни, кез-келген құс атауын ұлт болмысына жақын деп санап, этномәдени тұрғыдан жаппай қарастыру мүмкін емес. Сондай-ақ құс атауларын түгелдей этномәдени аспектіде қарастырудың қажеттілігі жоқ. Орнитологиялық бірліктерді лингвистикалық аспектіде қарастыру барысында тілдік маңызы жоғары этномәдени аксиологиялық мәні бар көркем мәтінге негіз болған құс атауларын қарастыру арқылы, этностың орнитологиялық дүниетанымын, ішкі жан дүниесіне жақын құстарға деген көзқарасын ашуға болады.

Этнос дүниетанымындағы құстар мен құс атаулары туралы тілде құстың сұлулығын, тазалығын, достығын, тәкаппарлығын, өжеттігін, еңбекқорлығын, мықтылығын, ұшқырлығы, алғырлығын, т.б. көптеген қасиеттерін суреттейтін небір көркем салыстырулар, метафоралар, теңеулер, айшықты сөз орамдары, мақал-мәтел, тұрақты тіркестер, аңыз-әңгімелер, жыр-дастандар бар. Антропоцентристік парадигма аясындағы ғылыми зерттеулерде сөздің танымдық табиғатына басымдық беріледі. Осы тұрғыдан келгенде тіл мен этнос, тіл мен табиғат (құс) байланысы бір-бірінен ажырағысыз құбылыстар. Тіл мен тіл иесі этностың тарихи тамыры қаншалықты тереңде болса, этнос дүниетанымына жақын орнитологизмдердің сабақтастығы материалдық және рухани құндылықтар негізі тұрғысынан этнос дүниетанымымен өзара біте қайнасып кеткендігі анық.

Талқылау. Қазақтың тұрмыстық мәдениетінде төрт түліктің маңызы қаншалықты жоғары болса, қос қанаттылардың маңызы төрт түліктен бір мысқыл да кем емес екендігін байқауға болады. Тілдік қолданыста соңғы уақыттарда аң-құс пен жан-жануарларды мақұлқат деп атау қалыптасқан. Мақұлқат әлемінің үлкен бір бөлігін қанатты құстар иеленеді. Жыртықшы (*бүркіт*, *қаршыға*, т.б.) құстарды қолға үйретіп, аңға салу әрі кәсіп әрі өнер ретінде бағаланған. Сондай-ақ ұшқан құстың өмір сүру салты мен қоректену ерекшелігіне қарап, еті жеуге жарамды құстардың (*шіл*, *қаз*, *үйрек*, *дуадақ*, *қырғауыл*, *кекілік*, *ұлар*, т.б.) еті мен жұмыртқасын азық ретін тұтынған. Үй тұрмысында құстың жүні (мамығы) жастық жасауда пайдаланылып, құс жастық бағалы мүлік ретінде саналған. Құстың еті мен жұмыртқасы, жүні мен мамығы тұтынушылық өнім ретінде ерте замандардан бастап пайдаланылған. Құстардың етін

пайдалануға жарамдылары және жарамсыздары, саятшылыққа баулуға бағынатындар және бағынбайтындары, атуға болатындары және болмайтындары деп тұрмыстық мәдениеті мен өмірлік дүниетанымында өзіндік тұрғыдан бірнеше жікке бөле білген. Қазақ мәдениетінде құстар әлемінің ішіндегі осы категориялардың ешқайсысына жатпайтын дербес бір категория бар. Олар киелі құстар деп саналатын құстар тобын жеке дара атап өтуге болады. Киелі құстар қатарына *аққу, қарлығаш, бүркіт, үкі*, секілді т.б. құстар жатады. Қазақ мәдениетіндегі киелі құстар символдық мәні бар образдар мен салттардың таңбалық киелілігі негізінде пайда болып, қалыптасатындығын байқауға болады. Киелі құстар семантикасынан фольклорлық мәтіннен орын алып, түсіндіріледі. Себебі тілдегі фольклорлық мәтіндерде мифологиялық ұғым-түсініктердің сарқыншағы сақталып, тұрмыстық мәдениетте өзіндік мәнге ие болады. Мәселен домбыраға, сәукелеге, жүйрік атқа, шаңыраққа (бүгінгі таңда автокөлікке) көз немесе сөз тимесін деп үкі тағу дәстүрі күні бүгінге дейін қолданыста бар. Аққуды атуға, қарлығаштың ұясын бұзуға болмайтындығы, қыран бүркіттің алдынан әйел адамның кесе көлденең өтпеуі немесе қыранның «жеті қазынаын» біріне баланатындығы олардың сакральды сипатымен, фидеистік (табиғаттан тыс) қуатымен, магиялық сырымен, қасиетті индивидуумдық түрге енуімен астасып, олардың киелілік мәнін (таңбалылығын) оған қатысты салттар мен әдет-ғұрыптар жүйесі арқылы айқындайды. Осылардың барлығы тілдік үлгіде эффемистик мәнде, тыйым немесе табу сөздер арқылы, ауыс мағыналы лексикалық бірліктер арқылы беріледі.

Қорытынды. Сонымен, құстар әлемін лингвистикалық аспектіде зерттеу арқылы орнитологизмдердің атауын семантикалық мазмұнын түсіндіріп беру ғана емес, олардың ұлт мәдениеті мен дүниетанымындағы, тұрмыстық өмірі мен әдет-ғұрыптың ерекшелігін этномәдени тұрғыдан көрсету болып табылады. Адамзат мәдениетіндегі «адам мен құстың достығы», қазақ мәдениетінен алшақ емес екендігін «құстар біздің досымыз» деген (Е.Раушанов) ұлт мәдениетіндегі қалыптасқан фразаның мәніне этномәдени тұрғыдан зер салуға болады. «Құс пен қазақтың» достығы қазақ деген этнонимге қатысты көп болжамның бірі құс атауымен сабақтасатындығының (*қазақ = қаз, ақ қаз (аққу киелі құс), қаз – қаздым тіктелу (биіктік), қаз секілді көшу*) өзі құстар әлемін этнос мәдениетінен бөліп жаруға келмейтіндігін көрсетеді.

Орнитологизмдердің лингвистикалық табиғатын тану барысында, біріншіден – лингвистикалық таңбалық сипаты арқылы семантикалық мазмұнына, тілдік қолданысымен мағыналық өрісі тұрғысынан тілдік мәнділік негізінде қарастыруға болса, екіншіден – тілдік емес мәнділіктер негізінде ақиқат өмір мен ойлаудың, ұлттық дүниетаным мен адамзаттық (табиғи) құндылық тұрғысынан қарастыруға болады. Лингвистикалық аспектіде орнитологизмдерді зерттеу нәтижесінде «лингвоорнитология» атты ілім саласын қалыптастырып, тілдік жүйеде «ақиқат өмір» - «тіл» - «құстар әлемі» деп аталатын үш ғаламды бір-бірімен ұштастыруға болады.

Қоршаған ортадағы қандай да болмасын құстың атауы оны тек тілдік тұрғыдан атап қана қоймайды, сонымен бірге оның орнитологиялық болмысы мен этноаксиологиялық мазмұнын танытады. Алмұндағы құсты тану, яки анықтау дегеніміз этнос дүниетанымындағы белгілі бір құсқа қатысты этностың мәдени түсінігі, қалыптасқан стереотипі, ұлттық аксиологиялық мәнділігі секілді мәліметтер кодын ашу болып саналады. Құстар әлемі барша адамзат баласына ортақ табиғи құндылық. Ал олардың әрбіреуі әрбір этностың қабылдауында өзіндік мәнділікке ие болады. Яғни, әрбір құсты әр этностың ұлттық тілінің негізінде ат қоюы (номинациялау/таңбалау) табиғи ерекшелігі мен өмір шындығынан алынып, тіл фактілері негізінде этностың тұрмыс-тіршілігі мен тәжірибесі, салт-дәстүрі мен наным-сенімі арқылы тілде сөзбен аталып тілдік бірліктер арқылы бейнеленеді. Осы арқылы әрбір құстың тілдік қолданыстағы тілтанымдық мәнділіктері арқылы өзіндік ерекшелігін танып, біліп, оны басқаларынан ажырата білуде этномәдени танымдық кодын ашуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Степанова Ю.С. *Методы и принципы современной лингвистики.* – Москва, 1975. – 312 с.
2. Везжицкая А. *Понимание культур через посредство ключевых слов.* – Москва, 2001. – 288 с.
3. *Қазақстан - спортшылар елі. Энциклопедиялық анықтамалық.* - Алматы: «Сөздік-Словарь». – Алматы, 2012 – 296 б.
4. Қосбасаров Е. *Бүркітшілік терминдері жайында // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері.* – Алматы: Ғылым, 1988. – 200 б.
5. Асылбекова Н. *Кісі есімдерінің уәжділігі мен танымдық сипаты: Ф.ғ.к. ...авторефераты.* – Алматы, 2006 – 29 б.
6. Ордабекова Х.А. *Лексикалық номинация: ономазиологиялық және когнитивті бағыт // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, № 3(57), 2016 ж. – 75-78 бб.*

МРНТИ 16.21.41

Z.H. Ismayil¹

¹ Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Nakhchivan Branch of The Azerbaijan National Academy of Sciences
Nakhchivan, Azerbaijan

THE SUFFIXES -SA, -SE IN THE NAKHCHIVAN DIALECT AND ACCENTS, THEIR PRAFORMS AND DERIVATIVES

Annotation

Each nation who is “proud” of his literary language must be “obliged” himself to his dialects for his existence. The dialects are the best pure and reliable sources. L.V.Sherba had been writing that to deprive of each literary language from its dialect basis similarly to take Antey’s feet from land.

Linguists considered the suffixes “-sar, -ser” as a perform nevertheless as facts stated the suffix “-sar, -ser” itself is a derivative. The interesting point is that in the age of the use of the word “-sa” as a suffix in the period of the old monuments both become in the meaning of consider, wish the verb “-sa”. Until this period in the works dealing with the morphological structure of our language the conditional mood is differentiated a little. The words formed with both suffixes become the dependent predicate of the subordinate clause, both of them serve to the connection of the different kinds of subordinate clauses to the primary clause.

In the order of Azerbaijan Republic signed in 23th of May 2012 about the “State Program” of in globalism condition using the Azerbaijan language demand of the time and development of the linguistics in the country” the actuality of the dialectology emphasizing again. Because to save and learn the dialects the best example of cultural heritage is an origin citizenship work.

Key words: Nakhchivan, Azerbaijani language, dialect and accents, suffixes, complex compound sentences.

Исмаил З.Г.¹

¹ Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы Нахчыван бөлімінің аға ғылыми қызметкері,
Нахчыван, Әзірбайжан

НАХЧЫВАН ДИАЛЕКТИСІ МЕН АКЦЕНТТЕРІНДЕГІ -SA,- SE ҚОСЫМШАЛАРЫНЫҢ ДЕРИВАЦИЯСЫ МЕН ІЛКІ ФОРМАЛАРЫ

Аңдатпа

Бүгінгі күні өзінің әдеби тілінің дамығандығын мақтан ететін кез келген ұлт өз тіліндегі диалектілерге қарыздар болып саналады. Диалектілер – кез келген тілдің таза әрі нақты негізі. Ғалым Л.В.Шерба әдеби тілдің негізін диалектіден бөліп алу, Антейді жерден бөліп алумен бірдей деп жазған болатын.

Тілші-ғалымдар -сар, -сер қосымшаларын ілкі формалар ретінде санаған-тұғын. Бірақ -сар қосымшасы өз алдына құрамдас қосымша болып саналады. Көне ескерткіштерде -сар қосымша ретінде жұмсалғаны, сондай-ақ -са, -се қосымшалары етістіктің жұрнақтары ретінде қолданылған.

Тіліміздің морфологиялық құрылымын жігі зерделеген ғылыми еңбектерде етістік пен оның жұрнақтары арасында өзіндік айырмашылықтарының бар екені біршама ажыратылады. Бұл жұрнақтар сөйлемде сөзді баяндауышқа айналдыратыны туралы және аталған жұрнақтар түрлі сөздерді байланыстырушы қызметін атқаратыны да айтылады.

Әзербайжан Республикасындағы диалектология ғылымының өзектілігі аясында Әзербайжан Республикасы Президентінің 2012 жылдың 23 мамырындағы «жаһандану жағдайында әзербайжан тілінің қазіргі заман талабына сәйкестендіру және тілді дамыту» атты Бұйрығында айқын көрсетілген. Рухани мұра ретіндегі диалектілер мен акценттерді зерттеу мен сақтау, азаматтық іс болып саналады.

Кілт сөздер: Нахчыван, Әзербайжан тілі, диалектілер мен акценттер, жұрнақ, күрделі сөйлемдер.

Исмаил З.Г.¹

¹Кандидат филологических наук, доцент,
Нахчыванское отделение НАНА, старший научный сотрудник
Нахчыван, Азербайджан

ОКОНЧАНИЯ -SA, -SE В НАХЧЫВАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ И АКЦЕНТАХ, ЕЕ ПРАФОРМЫ И ДЕРИВАТЫ

Аннотация

Сегодня каждый народ, «хвастающийся» своим литературным языком, существованием своего языка считается «должником» его диалекту. Диалекты являются самым чистым и надежным источником языка. Когда-то Л. В. Шерба писал, что лишение какого-либо литературного языка на основе диалекта, как оторвать Ангея от земли.

Языковеды считали суффиксы -сар, -сер проформой. Однако стоит отметить, что суффикс -сар сам по себе является составным. Интересный факт заключается в том что в период древних памятников слово -сар применялось в роли суффикса, а также -са, -се использовались в качестве глагола -са, означавшего «считать, полагать, желать». В научных произведениях повествующих о морфологической структуре нашего языка условное наклонение глагола и суффиксы условия той или иной степени различались. Слово к которому оба суффикса превращается в подчиненное сказуемое придаточного предложения, оба суффикса служат для связи различных придаточных.

На актуальность диалектологической науки в Азербайджане еще раз указывается в Приказе Президента Азербайджанской Республики от 23 мая 2012 года «О Государственной программе по использованию азербайджанского языка в условиях глобализации соответствии с требованиями времени и развитию языкознания в стране». Так как, защита и изучение лучших образцов духовного наследия – диалектов и акцентов, является истинным гражданским делом.

Ключевые слова: Нахчыван, Азербайджанский язык, диалект и акценты, суффикс, сложноподчиненные предложения.

1. Introduction. The dialect and accents of Nakhchivan being an integral part of Azerbaijan preoccupies for its specific lexical structure. The words used in the dialect and accents of this region are closely connected with the historical development of the Azerbaijani language. As the society develops, the new language units arise besides the existing ones. The new units are formed for the reason of expressing new notions. But sometimes there exist definite words for some notions, while a new word dislodges the old one and this word itself becomes typical. Certainly this process doesn't happen in a moment, such an interchange happens due to using synonymous words collateral and as the result of their struggle for existence, it ends when one of them gains victory. Variation is mainly observed in the branch of linguistics related to the form and it is easy to determine. Especially, in phonetics the variant determination and selection doesn't impede. But mainly in lexicon related to meaning the determination impede at times.

2. Method. History of the article-comparative method.

3. Result. The derivation processes have different form and models. It shouldn't be forgotten that the morphological style is the main way in word-formation which is the product of folk thinking and mentality. In this way the word formation is more productive.

4. Discussion. So in dialectical samples of the Nakhchivani dialect and accents some suffixes are distinguished. -sa, -se are of them. Let's have a look to the formation and development history of these suffixes:

-sa, -se are the suffixes that are specific for the Turkic languages, having general Turkological character. The function of these suffixes is very extensive – lexical, morphological, syntactical and stylistic manner. It serves to the expression of the most necessary logical category of speech. These suffixes have a very ancient history, even millenniums. All of these show that -sa, -se are not specific suffixes that were formed afterwards belonging to that or another Turkic language. These are the grammatical way which was formed from Turkic praform, the primary great language to which Turkic languages belong and probably, this is the grammatical mean coming from the ancient mother tongue.

In the most ancient written sources that are available, this function was completed by -sar, -ser suffixes which are considered the parent of -sa, -se meaning condition. In our national monuments like the “Book of Dede Gorgud” and works of our classics -sar, -ser are not observed. But some suppose the -iser suffix that is used as the synonym of -aj, -ag, -ajak of future tense form which is rarely seen in the sources of XIV-XVI centuries. This

form of the suffix has also been used in the language of the Uyghur texts, in the monuments of southern Turkistan of X-XIII centuries, even in the Mongol written sources belonging to XII-XIII centuries. Its existence in the language of the Mongol written sources once again confirms that the root of this suffix relates to the lang-syne and out steps from the Turkish circle, at least it has relation with the Turkish-Mongol praform.

-sar may be supposed to have been used as both independent word and suffix at some period. Undoubtedly the suffix variant was formed by losing the independence of the word gradually and becoming a variant. **-sar, -ser** are felt to be the relic of a very ancient period. Such a period that it preserved its traces as an independent word in the non-cognate languages. We think, the consonant “s” of the root of **uslovie** the Russian word is the first element of the word **sar**. Although its suffix form is deeply rooted in all Turkic languages, the name of the category called “**shart**” (condition) is taken from the Arabian language: **sh/s** interchange has kept itself in the word **shart** in the Arabian language and in the plural form of this word – **shurut**.

The linguists have considered **-sar, -ser** suffixes to be praform. But as we have already mentioned, the facts show the **-sar** word itself to be derivative. The interesting point is that in the period when **-sar** is used as suffix – in the period of ancient monuments both **-sa, -se** suffixes and the verb **sa** meaning to count, to calculate, to consider, to wish existed. According to M.Kashgari the suffix **-sa** is derived from the verb **sa**. It means, both the verb **sa** and the suffixes **-sa, -sar** have been used at the same time. Both suffixes are explained by the stem **sa**. These at the same time show that, the suffixes **-sa, -se** were not a weak element, but in active and leading position in the development of our language (as well as in other cognate languages). Though the scientists we mentioned have investigations in this field, none of them has monographic investigated this symbol of condition. **-sa, -se** suffixes, their forms and derivatives, development history, their position in the grammatical structure of modern Azerbaijani language were systematically researched in G.A.Abdullayeva’s “**-sa, -se** suffixes in the Azerbaijani language, their grammatical and stylistic features” (3, p. 43) for the first time. Without determining the historical development of **-sa, -se**, their genesis, changes in the past two thousand years, forms and derivatives, the additional positions in the development of our language (and cognate Turkic languages) it would, definitely, be impossible to gain right and full idea about their lexical-morphological and syntactical features in modern language.

Until this period the works dealing with the morphological structure of our language conditional verb form and conditional mood have been differentiated. The words to which both of them are added become the dependent predicate of the subordinate clause. Both serve to close different subordinate clause types to the principal clause, both of them can be used with the conjunctive words like **eger** and **hergah**. Both of them mainly mean condition. But there are definite differences among them and those dissimilarities don’t let them equate. The point determined once by Abu Hayyan – neither of the suffixes (except the suffixes of transitive, voice, negation) can be added to the stem of the word before the sign of conditional form – is still right. But before the suffixes **-sa, -se (ise)** denoting the conditional mood, tense and personal suffixes, even the abbreviations of the secondary words like **idi, imish** can be used: **yaz-ir-am-sa, yaz-ir-di-m-sa, yaz-ir-mish-am-sa**, etc. Their negative forms are also different: in the first case (condition form) – **ma, me** suffixes (**gel-se-m, gel-me-se-m**), in the second case (conditional mood) both **ma, -me** and auxiliary word **deyil (yazmamaliyamsa, yazmali deyilemse)** are used. In the first case it expresses pure condition, while in the second one the necessity, time also relates to condition. As we have noted, in the first case **-sa, -se** are limited with verbs, but **ise** and its abbreviations are used not only with verbs, but also the names. In both cases when the suffixes **-sa, -se** are added to the verbs mainly they denote condition and future tense, but within the text it can relate the events with present and past via the use of other means. The homonym of the suffixes **-sa, -se** that form verb from the nouns is only observed in a few words in our language. The author defined lots of words formed on the variant of this suffix with close vowel: **umsu(n)mag, aglam-si(n)mag, yam-si(la)mag, gakh-simag, tam-si(n)mag, gar-simag, gurag-simag, chiy-simek, ef-simek, diy-si(n)mek**. On the basis of **-sa, -se** variant some accent words were formed in Nakhchivan dialects: **ov-samag, gay-samag, yem-semek, akh-samag, yelin-semek, kup-semek** and so on – in the modern language they are impossible to divide into the root and suffix. The formation of the pronouns and conjunctions like **kimse (somebody), hech kimse (nobody), nese (something), yokhsa (otherwise)** by keeping the general and indefinite condition meaning of this suffix.

The suffixes **-sa, -se** forming the conditional verb form and conditional mood realise a very affluent and different syntactic functions. In the formation of compound sentence syntax – in formation of the complex sentence with the structure of “subordinate clause + principal clause” these suffixes have an extraordinary role.

Today the complex sentences have two structures – “principal clause + subordinate clause” and vice versa “subordinate clause + principal clause”. The subordinate clauses of the second type are considered more appropriate for the Turkic languages more national and ancient. The main ways forming that type are conjunctive words, particles like **ki, da, bele**, intonation and **-sa, -se** suffixes. The conjunctive word is the main way in this

type. Particles and **-sa,-se** suffixes are used in turn. The use of conjunctive word, particle and **-sa,-se** suffixes in one sentence overweight the speech. That's why either particle or **-sa,-se** are omitted. For example:

Her kım bir bugda boyu addım atdı, o, azad olacaq. (conjunctive word and intonation). *Her kım ki bir bugda boyu addım atdı, o, azad olacaq.* (conjunctive word, particle and intonation). *Her kım bir bugda boyu addım atsa, o, azad olacaq.* (conjunctive word, **-sa**, intonation). The form in which all conjunctive ways used is also possible: *Her kım ki bir bugda boyu addım atsa, o, azad olacaq.* (conjunctive word, particle, **-sa**, intonation).

As it is seen from the samples, as the means increase the articulation of the sentence become harder. For that reason in these sentences the conjunctive word is kept, while the others are used in turn. In this structure the rival of the suffix **-sa** is not conjunctive word, but the particle **ki**.

In another variant the suffixes **-sa, -se** are able to use in turn with particles: *Hasan ne gadar chalışdı, ali maktaba dakhil ola bilmedi.* *Hasan ne gadar chalışdı sa, ali maktaba dakhil ola bilmedi.* *Hasan ne gadar chalışdısa da, ali maktaba dakhil ola bilmedi.* *Hasan ne gadar chalışdısa da bele, ali maktaba dakhil ola bilmedi.* In the first example the subordinate clause is connected to the principal clause via conjunctive word and intonation, in the second one via conjunctive word, **-sa** and intonation, in the third sentence via conjunctive word, **-sa** suffix, **da** particle and intonation and in the fourth example the particle **bele** is also added. The use of so many connectives in one sentence made the articulation harder. But neither in the sentence above, nor in the last sentence the increase and decrease of the connectives could influence the type of the subordinate clause, because the type of the subordinate clause is defined according to the principal clause. "O" is reciprocal in the principal clause of the first example which causes those sentences to be formed as a complex sentence of the subject clause. But in the second example the subordinate clause is in the confrontation relation with the principal clause.

A great deal of the complex sentence structure is formed in a way that we mentioned. The suffixes **-sa, -se** serve to connect the subordinate clauses to the principal ones in this structure. By learning the function of **-sa, -se** suffixes we have studied one of two formation structure of the subordinate clauses. For that reason G. Abdullayeva devoted the last chapter of her work to the syntactic function of suffix – investigation of the complex sentences with "subordinate clause + principal clause" (3, p. 121) structure. Expressing her views with models clearly, the author hasn't forgotten the role of **-sa, -se** suffixes in relating the components of the complex sentences of mix type.

5. Conclusion. So, in the work each question is explained with rich facts and samples, correspondingly she has compared them with cognate languages.

References:

- 1 Abdullayev A.Z. *The complex sentences in the modern Azerbaijani language.* – Baku, "Maarif", 1974. – 234 p.
- 2 Abdullayev A.Z., Seyidov Y.M., Hasanov A.G. *The modern Azerbaijani language. IV part (syntax).* – Baku, "Maarif", 1985. – 421 p.
- 3 Abdullayeva G.A. *-sa, -se suffixes in the Azerbaijani language, their grammatical and stylistic features – dissertation presented for the degree of PhD in Philology.* – Baku, 2000. – 89 p.
- 4 *The grammar of the Azerbaijani language. II part (syntax). Publication of AS.* – Baku, 1959. – 200 p.
- 5 Huseynzade M. *The modern Azerbaijani language. III part (morphology).* "Sharg-Garb". – Baku, 2008. – 176 p.
- 6 Kazimov G.S. *The selected works. In 10 volumes (VIII vol.).* – Baku, "Nurlan", 2009. – 261 p.
- 7 Gojayeva L.V. *The subordinate clauses with -sa, -se suffixes in Turkic languages of Oguz group - dissertation presented for the degree of PhD in Philology.* – Baku, 2008. – 60 p.
- 8 *The modern Azerbaijani language. In 3 volumes (III vol.)* – Baku: "Elm", 1981. – 198 p.
- 9 *The modern Azerbaijani language. II volume (morphology).* – Baku, 1980. – 311 p.
- 10 Rahimov M. *History of the formation of mood of the verb in the Aze "Elm", rbaijani language. Publication AS.* – Baku, 2014. – 343 p.

I ISTI 16.01.29

Kapanova Dameli Ensebekovna.¹, Baigoshkarova Magrisha Imangalieвна²

¹Candidate of Philology, Associate Professor, Kazakh Agrotechnical University named after S.Seifullin, Kazakhstan, Astana, Zhenis avenue,62,010011

²Senior lecturer, Kazakh Agrotechnical University named after S.Seifullin, Kazakhstan, Astana, Zhenis avenue,62,010011

SPEECH ACT OF APOLOGY IN ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES

Annotation

The article deals with the features of the speech act of apology within the framework of pragmalinguistics. Such concepts, pragmalinguistics, as well as speech situations, are apologized in English and Kazakh languages. Analysis of the abuse of the speech act of apology makes it possible to reveal the fact that functional characteristics of an apology in different linguocultural communities are influenced by cultural characteristics, as well as rules and norms of communicative interaction.

Original examples from British and Kazakh authors were given. The results of the study showed that the British apologize more often and expressively than the Kazakhs; Kazakhs apologize less clearly and often less often when they are in shape; English speech apology formulas, which are largely overshadowed, their main pragmatic meaning is maintaining harmony between interlocutors; in English, during the violation of personal space, both communicative acts apologize for each other; in English, as a rule, only the one who violated it; in English communicative culture, an apology is not only an expression of regret, but also a frequently used sign of attention to the addressee, a formal sign of courtesy.

Keywords: pragmalinguistics, speech act, apology, English, Kazakh, expressive speech act, sociolinguistics

Д.Е. Капанова¹, М.И. Байгошкарлова¹

¹Ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент), С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Қазақстан, Астана

²Аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Қазақстан, Астана

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ КЕШІРІМ СӨЙЛЕУ АКТІСІ

Аңдатпа

Алдарыңызға ұсынылып отырған мақалада прагмалингвистика аясындағы кешірім сөйлеу актісінің ерекшеліктері қарастырылады. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі прагмалингвистика, сондай-ақ сөйлеу жағдайларындағы кешірім тұжырымдамаларына талдау жасалынады. Кешірім сөзінің қолданылуын талдау әртүрлі лингвомәдени қауымдастықтардағы кешірімнің функционалдық сипаттамаларының мәдени ерекшеліктеріне, сондай-ақ коммуникативтік өзара әрекеттесудің нормалары мен нормалардың ережелеріне де әсерететінін анықтауға мүмкіндік береді.

Мақалада бригандық және қазақстандық авторлардың шығармаларынан мысалдар келтірілген. Зерттеу нәтижелері ағылшын тілінде қазақтарға қарағанда жиірек және мәнерлеп кешірім сұрайтынын көрсетті: қазақтар анағұрлым аз кешірім сұрайды, олар нысанға қарағанда мазмұнға көбірек көңіл бөледі; Ағылшынша сөйлеу кешірімінің формулалары, олардың негізгі прагматикалық маңызы әңгімелесушілер арасындағы үйлесімділікті сақтау; ағылшын тілінде жеке кеңістікті бұзған кезде коммуникативтік актілер бір-біріне кешірім сұрауға түрткі болады; ағылшын тілінде, әдетте, оны бұзған адам кешірім сұрайды; Ағылшын тілі коммуникативтік мәдениетін, кешірім - бұл жай ғана өкініш білдіруе мес, сонымен қатар адресатқа жиі қолданылатын формалды сыпайылық белгісі.

Түйін сөздер: прагмалингвистика, сөйлеу акті, кешірім, ағылшынша, қазақша, мәнерлі сөйлеу актісі, социолінгвистика.

Капанова Д.Е.¹, Байгошикарлова М.И.²

¹Кандидат филологических наук, ассоциированный профессор (доцент),
Казахский Агротехнический университет им. С.Сейфуллина,
Астана, Казахстан.

²Старший преподаватель, Казахский Агротехнический университет им. С.Сейфуллина,
Астана, Казахстан

РЕЧЕВОЙ АКТ ИЗВИНЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Предметом анализа этой статьи является рассмотрение речевого акта извинения в терминах прагмалингвистики. Рассмотрены такие понятия, как прагматика, прагмалингвистика, а также речевые ситуации извинений на английском и казахском языках. Изучение в данной статье направлено на выявление и сравнение стратегий извинений, используемых на английском и казахском языках. Были приведены оригинальные примеры от британских и казахских авторов. Результаты исследования показали, что англичане извиняются чаще и выразительнее, чем казахи. Казахи извиняются менее выразительно и реже, главным образом, когда есть причина извинения, они придают большее значение содержанию, чем форме; Английские речевые формулы извинения, по сравнению с речевыми формами на казахском языке, в значительной степени разрушены, их основным прагматическим значением является поддержание гармонии между собеседниками; на английском языке, во время нарушения личного пространства, оба участника коммуникативного акта извиняются друг за друга; на казахском языке, как правило, только тот, кто его нарушил; на английском языке коммуникативная культура, извинение - это не только выражение сожаления, но и часто используемый знак внимания к адресату, формальный знак вежливости.

Ключевые слова: прагмалингвистика, речевой акт, извинение, английский, казахский, экспрессивный речевой акт, социоллингвистика

INTRODUCTION. In the linguistic literature there are two definitions of "pragmalinguistics", since there are two manifestations of speech influence depending on the conscious / unconscious choice of the speaker of the linguistic units of the utterance, since the object and the subject of pragmalinguistics are analyzed from two sides, it seems appropriate to single out two types of pragmalinguistics, according to the above mentioned criteria.

Pragmalinguistics is an integral scientific direction in which the achievements of the theory of speech activity, communicative grammar, the theory of speech acts are synthesized. The categories of pragmalinguistics are in the state of development; they intercross and receive a different interpretation in the works of the researchers [1]. Most researchers recognize the speech act as the central concept of pragmalinguistics, and therefore the theory of speech acts is its center. Researcher N.D. Arutiunova writes: "speech act is a purposeful speech action performed in accordance with the principles and rules of speech behavior adopted in this society; unit of normative social speech behavior, considered within the framework of a pragmatic situation "[2], thereby recognizing the need to consider this object here. At present, the theory of speech acts is not yet a complete scientific concept, but it represents an important scientific and research contribution to the theory of discourse and communication.

MATERIALS AND METHODS

In some cases, linguists use the term "linguistic pragmatics". Pragmalinguistics (linguistic pragmatics) stands out as a field of linguistics that studies the relationship between linguistic units and the conditions of their use in a certain communicative and pragmatic space in which the speaker / writer, the listener / reader interacts, and specific indications of the place and time of their speech interactions associated with the act of communicating goals and expectations [3]. It is also defined as a science that deals with the selection of the most optimal means available in the language for the most successful impact on the listener or the reader, in order to effectively achieve the intended goal in specific circumstances of verbal communication [4]. Linguistic pragmatics studies the conditions for the use of language by communicants in acts of verbal communication. Specifically, these conditions include the communicative goals of the interlocutors, the time and place of the speech act, the level of knowledge of communicants, their social statuses, psychological and biological characteristics, rules and conventions of speech behavior adopted in a particular society, etc.

"Pragmatics has comprised many problems that have a long history of studying within the framework of rhetoric and stylistics, sociolinguistics, psycholinguistics, discourse theory and 18 other sciences with which the pragmatics has vast areas of intersection of research interests," as N.D. Arutyunova notes.

Amplifying of the communicative and pragmatic approach to the study of linguistic problems led to the emergence of a number of actively functioning communicative theories of language. First of all, this is the theory of speech acts (the theory of speech actions), which forms the core of pragmalinguistics. This theory developed initially in the philosophy of language and the pragmatically oriented general theory of activity, and then in a number of areas of linguistics. The scientist I.M. Kobozeva notes that the phrase theory of speech acts is used in a broad and narrow sense. It denotes any set of ideas aimed at explaining speech activity, and is synonymous with the theory of speech activity. Back in the 20's and 30's outstanding domestic scientists E.D. Polivanov, L.V. Shcherba, M.M. Bakhtin, A.M. Peshkovsky, used the concept of activity as an explanatory principle in the study of language as a system. Therefore, it is quite natural for researchers to interest in an attempt to construct a general or particular theory of speech activity.

In the second case it appears as the name of one specific theory (English, the term theory of speech acts), the authors of which John L. Austin and John R. Searle develop the ideas of the linguistic philosophy of the late L. Wittgenstein. This theory provides a systematic representation of how one can act through words (according to Austin, how to do things with words). M. Frege, B. Russell, the early L. Wittgenstein were convinced that an understanding of the structure of language can shed light on the nature of reality; they developed the so-called reference theory of meaning. Treating the language as a "projective image" of reality, they believed that there are a number of words, the so-called simple symbols, the meaning of which is reduced to a reference - an indication of the object. Proposals that include these words may be true or false, depending on their compliance or inconsistency with facts of reality. J. Austin challenged the thesis that a sentence can only "describe" the state of things or "assert something about a fact" and be either true or false. He showed that the phrases we use often have a completely different purpose: we can give orders, apologize, make promises, make assumptions, warn someone, blame, greet - in a word, use the language to perform a variety of activities. Such utterances and actions (for example, "You are fired, the Meeting is postponed, I will bequeath the wristwatch to my elder brother") J. Austin called as performatives. J. Austin presented these ideas in a course of lectures delivered at Harvard University in 1955 and published in 1962 under the title "Word as Action." Later they were developed by J. Searle in the monograph "Speech Acts" and a number of articles. The ideas of J. Austin were also discussed by well-known English logician P.F. Strawson.

In modern pragmatics repeated attempts were made to describe the speech act of apology, which were carried out on different theoretical grounds. Most researchers proceed from the fact that the speech act of apology is a socially significant expressive speech act aimed at achieving or restoring social harmony between the speaker and the addressee (see studies: Goffman 1967; Searle 1969; Olshtain, Cohen 1983; Leech 1983; Holmes 1990, 1995; Trosborg 1995; Searle 1986; Ratmire 2003 and others). Many of the listed authors also consider the communicative conditions necessary for the successful implementation of the speech act of apology in the discourse.

The speech act of apology takes a stable position in linguistic pragmatics, and its existence does not cause doubts. J. Austin believes that an apology "is or can become the name of an entire branch of philosophy, even a very branched out" [6]. Apologies occupy an important place in the English and Kazakh cultures. Through analysis we understood the spiritual values and the difference between the two languages. As a result of the study of this 19th problem, it turned out that three basic forms are used to apologize in English: "Forgive me", "I apologize" and "(I am) sorry". The choice of some of these forms is determined by many factors: the level of socio-psychological proximity of communicators, their communicative status, the condition of communication and the peculiarities of communicating, as well as the speaker's awareness of his error and the assessment of the harm caused to the addressee.

The study of the phrases of apologies in the act of speech makes it possible to come to the conclusion that they are expressed in speech in one of three variants: emphatic, fatic and official. [7]

RESULTS AND DISCUSSION

The main factors in expressing an emphatic apology are the following: the harm done to the addressee is very large; the speaker feels his responsibility, his emotional attitude after this mistake and his readiness to ask forgiveness for his guilt. In other words, in an emphatic situation, a person genuinely sympathizes with the addressee that he caused harm to him or that such an unpleasant situation has occurred.

Actual apology is the obligation to follow the norms of communication. In this situation, sincere experiences do not play a big role, because under these conditions the main requirement is to follow the public rules of etiquette.

The official form of apology is usually considered to be a form of public ritual. Harm is caused to certain persons from the side of public people, institutions or organizations. In this situation also the relationship between people, a sense of responsibility for the inconvenience does not play a significant role.

Let's consider the examples:

–You're not going to leave me now! I must talk to somebody. I thought we might go and have a snack together before the show.

–*I'm terribly sorry*. Jimmie's expecting me and you know what he is.[8]

Presently there was a knock at the door.

–Yes?

–*I'm sorry* to disturb you. I left my toothbrush in the lavabo. May I get it?[8]

–It was getting so late, I was afraid you weren't coming.

–*I'm sorry*, some tiresome people came round after the play and I couldn't get rid of them.[8]

–*I really apologize* for bothering you, M.Poirot. [9]

Her words came out in a rush-breathless desperate:

–Simon, I didn't kill Linnet. You know I didn't do that... I – I – was mad last night. Oh, can.

In English, the way of transferring such a relationship is the form "Excuse me":

–Where are clothes she came in? Did I burn them or did your missus here?

–**Excuse me**, I am the housekeeper, if you please. I have sent for some clothes for your girl. When they come you can take her away. You can wait in the kitchen. This way, please.[10]

If a person shares the trouble of his interlocutor, empathizes with him, he uses the same forms of apology.

The support of the collocutor is considered to be a special phantastic phenomenon for the English colloquial culture. And at the level of the communicative ritual, this means that a person morally helps the addressee by worrying about a strong illness or the death of his loved one. Unlike the English language in the Kazakh language expressions of apology are not used so often: do good, do not blame, do not charge, do not go wrong, excuse me. For example, in the novel "The way of Abai written by M. Auezov: «- Жол ұзақ. Ұйқы ашар болсын деп ойнап ем, ғайыпқа бұйырмаңыз, Жүмеке- деді. Енді тіпті сыпайы, сызылып тұр...» [11]. «Жарайсың, ғайыпқа бұйырмаңыз. Сенің мынауың, менің : «Көшкенде жүк артамын сары атанға, айтамын не бетімді ойке апам?»» деген өлеңім сияқты болды- ау- деді. [11].

The speech act of apology is the expressive act of speech. The speech act of the apology is directly connected with the communicative distances, in essence, and it is considered in the paradigm of the strategy, as its main pragmatical precision - to add the address in which it is desirable, and want to come to terms with nonconflict attitudes. Numerous studies show that the speech act of apology has a number of cultural and specific features. Studies showed us that apologies in the English language are used more often than in the Kazakh language, and there is a pronoun "I". Perhaps this is due to the grammatical peculiarity of the language, (the impossibility of single-component sentences), but, apparently, not only this.

CONCLUSION

In the generalized form, the noted differences can be formulated as follows:

- Englishmen apologize more often and expressively than Kazakhs;
- Kazakhs apologize less expressively and less often, mainly when there is a reason for apology, they attach more importance to the content than to the form;
- The English speech formulas of apology, in comparison with the Kazakh ones, are largely desmanded, their main pragmatic meaning is the maintenance of harmony between the interlocutors;
- in English communication, during the violation of personal space, both participants in the communicative act apologize each other; in Kazakh, as a rule, only the one who violated it;
- in English communicative culture, an apology is not only an expression of regret, but also a frequently used sign of attention to the addressee, a formal courtesy marker.

References:

- 1 Susov I.P. *To the subject of pragmalinguistics // The content aspects of the sentence and text.* – Kalinin, 1983. – P. 35-59.
- 2 Arutyunova Ya.L. *Speech Act // Linguistic Encyclopedic Dictionary / Ch. Ed. V.N. Yartseva.* – Moscow: Soviet Encyclopedia, 1990.
- 3 Susov I. P. *History of linguistics. Series: linguistics and intercultural communication.* – M.: AST, East-West, 2007. – 384 p.
- 4 Stepanov Yu. S. *In search of pragmatics (Problem of the subject) // Izv. Academy of Sciences of the USSR. Ser.: lit. and language.* 1981. V. 40. – № 4.

- 5 Arutyunova N.D. *Types of language meanings. Evaluation, event, fact.* – М., 1988. – 338 p.
6 Gak V.G. *Language transformations.* – М., 1998. – 368 p.
7 Alexandrova O.V. *Problems of expressive syntax: On the material of the English language.* - Moscow: High School, 1984. – 211p.
8 W.S. Maugham "Theatre". – К., 2007. – 298 p.
9 A.Christie "The Flock of Geryon". – М., 2010. – 309 p.
10 B.Shaw "Pygmalion". – К., 2009. – 301 p.
11 М. Аuezov *Abai Zholy (The way of Abai). Roman epic-Almaty, "Zhety zhargy"(Seven tiredness), 1997. – 320p.*
12 А.М. Baigazakova. *Pragmatics of speech act of apology in English and Bashkir languages. Bulletin of Bashkir University №3.*
13 D.E. Kapanova, G.K. Ismagulova. *Speech acts of justification // Bulletin of PGU. – No.4 (2015). Pavlodar.*
14 D.E. Kapanova, G.O. Rakhimbekova. *Theory of speech acts and its place in modern linguistics. Bulletin of PGU No.2– Pavlodar, 2016.*

МРНТИ 16.21.49

Жанар Оралханқызы Мазобаева¹,

¹ PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ. Достық даңғылы, 13, 050050

Т.АХМЕТЖАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ТІЛДІК ТАБИҒАТЫ

Аңдатпа

Мақалада жазушы Т.Ахметжанның фразеологизмдерді сол қалпында да, жаңғыртып, жанартып, соны қырымен де шебер пайдаланғаны қарастырылады. Мақаланың мақсаты – Т.Ахметжан туындыларындағы фразеологизмдердің қолданыс ерекшелігі мен тілдік табиғатын, қызметін анықтау. Т.Ахметжан шығармаларында фразеологизмдерді талғаммен, ұтымды пайдалануы шығарманың тілін әрі бай, әрі образды, әсерлі етеді. Т.Ахметжан шығармаларының тілін зерттеу барысында мына мәселелер анықталды: жазушы жалпыхалықтық қолданыстағы бейнелі фразеологизмдерді тұлғасын еш өзгертпей, сол қалпында молынан пайдаланған; халық тіліндегі фразеологиялық синонимдерді, фразеологиялық варианттарды, окказионал фразеологизмдерді, фразеологиялық түйдек пен фразеологиялық тіркестерді өз мақсатына орай шебер пайдаланған; ұлттық болмысты танытатын, ұлттың дүниетанымдық ерекшелігін жеткізуде қызмет ететін тілдік бірліктерді шеберлікпен қолданған. Көркем шығарма тіліндегі фразеологизмдерді талдап қарастыру – автордың өзіндік стиль жасаудағы тілдік тәсілін көрсетеді.

Кілт сөздер: Фразеологизм, фраза, тілдік тұлға, тілдік бірлік, фразеологиялық синоним, фразеологиялық бірлік, лексикалық мағына, мағына тұтастығы, сөздік қор, проза, фразеологиялық қор.

Жанар Оралхановна Мазобаева¹,

¹ PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Казахстан, г. Алматы, пр. Достык, 13, 050050

ЯЗЫКОВАЯ ПРИРОДА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Т.АХМЕТЖАНА

Аннотация

В статье рассматривается инновационное и мастерское использование фразеологизмов в произведениях писателя Т.Ахметжана. Цель статьи - определить особенности использования и деятельности языковой природы фразеологизмов в произведениях Т.Ахметжана. Т.Ахметжан профессионально использует фразеологизмы для того, чтобы показать богатство, яркость и красоту языка произведения. При изучении произведения Ахметжанова были рассмотрены следующие вопросы: писатель использовал много общенациональных образных фразеологизмов; в своих целях мастерски использует фразеологические синонимы, фразеологические варианты, фразеологические фразы в национальном языке; новаторски использует языковые единицы, которые служат национальной

идентичности и отражают национальные идеологические черты. Анализ фразеологии на языке художественного творчества - отражает лингвистически уклад авторского стиля.

Ключевые слова: Фразеологизм, фраза, языковая идентичность, языковая единица, фразеологический синоним, фразеологическая единица, лексическое значение, смысл целостности, словарный запас, проза, фразеологический фонд.

Zhanar Mazibayeva¹

¹ PhD student, Abai Kazakh national pedagogical university
Kazakhstan, Almaty, avenue Dostyk, 13, 050050

LINGUISTIC NATURE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN T.AKHMETZHAN'S WORKS

Annotation

The article reveals the masterful and innovative use of phraseological units in the works of the writer T.Akhmetzhan. The purpose of the article is to determine the features of the use and activity of the linguistic nature of phraseological units in T.Akhmetzhan's works. T.Akhmetzhan professionally uses phraseological units to make the language in the work rich, bright and colorful. The following issues were considered while studying the work of T.Akhmetzhan: the writer used a lot of national figurative phraseological units; for his own purposes he masterfully uses phraseological units-synonyms in the national language, different variants of phraseological units, idioms, idiomatic phrases. Innovative usages of language units which serve as a national identity and reflects the national ideological features; The analysis of phraseology in the language of artistic creativity reflects the linguistic way of the author's style.

Keywords: Idiom, phrase, language identity, language unit, phraseological synonym, phraseological unit, lexical meaning, sense of integrity, lexicon, prose, phraseological foundation.

Kipicne. Көркем әдебиет ұлт тілінің қазынасын танытатын болса, сол көркем дүние тілін ажарландыратын қажетті тілдік амал-тәсілдердің бірі фразеологизмдер арқылы көрінеді. Басқалай айтқанда, фразеологизмдер - көркем шығарма тілін жандандыратын, астарлап бейнелеу, суреттеудің тілдегі ең қажетті құралдарының бірі. Фразеологизмдердің стильдік бояуы сөзбен салыстырғанда әлдеқайда күшті, экспрессивті мүмкіншіліктері анағұрлым мол. Қазақ тіл білімінде фразеологизмдер І.Кеңесбаев, Ә.Қайдар, Н.Уәлиев т.б ғалымдар еңбектерінде жан-жақты зерттелген. Соның негізінде І.Кеңесбаевтың “Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі” (І.Кеңесбаев, 1977), Ә.Қайдардың “Тысячи метких образных выражений в казахском языке” (А.Қайдар, 2003), Н.Уәлиевтің “Фразеология және тілдік норма” (Н.Уәлиұлы, 1998), Г.Смағұлованың “Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектісі” (Г.Смағұлова, 2010) деп аталатын қомақты ғылыми еңбектері жарық көрді. Фразеологизмдердің көркем әдебиет тіліндегі маңызы мен рөлі туралы тұжырымды ойды біз Х.Кәрімовтің еңбегінен кездестіреміз. Автордың пайымдауынша: “Әдеби шығарма тілін көркемдеп, жандандырып, нәр беруші амалдардың бірі – халық тіліндегі тұрақты фразеологиялық тіркестер. Олар тілдегі бейнелі экспрессивті-эмоциялы бояуы қанық амалдардың қатарынан орын алады. Олар – ұлттық психикалық өзгешелігінің негізінде қалыптасқан образды ойлау тілінің үлгілері, халықтық даналыққа суарылған өткір құралдар” (Х.Кәрімов, 1995, 134). Фразеологизмдердің көркем әдебиет тілінде атқаратын қызметі сан қырлы. Таратып айтсақ, шығарманың идеясын беруде, образ сомдау мен портрет жасауда маңызды рөл атқарады. Фразеологизмдер қатысқан суреттеулер арқылы айтылар ой бейнелі шығады. Сонымен қатар, характер жасауда фразеологиялық тіркестердің орны айырықша. “Адам образын жасауда мінездеудің алатын орны ерекше. Әрине, бұл тілдік құрал арқылы іске асады. Көздеген нысанаға дәл тигізетін эмоциялы бояуы күшті, айырықша мәнде сипаттама беретін тілдік тәсілдердің көмегімен жазушы адам мінезінің толып жатқан қыр сырын, оның ішкі жан дүниесін, портретін, жағымды не жағымсыз әрекетін бейнелейді, не кейіпкерлерді ажуа-сықақ, ирониялық тұрғыдан көрсетеді. Айырықша эмоционалды-экспрессивті мәнде мінездеме беру мүмкіншілігі әсіресе, фразеологиялық тіркестерде мол”, -деп көрсетеді (Х.Қожахметова, 1972, 57).

Тілімізде көңілге қонымды, көркем сан алуан тұрақты тіркестер кездесетіні белгілі. Өзінің көнелену жағынан да, мағына тұрақтылығы жағынан да оларға тән ерекшеліктер бар. Т.Ахметжан көркемсөз үлгілерінің ішінде тұрақты тіркестерді сол қалпында да, оны жаңартып, соны қырымен де ұтымды қолданған. Автор шығармаларынан қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің қалыптасқан түрлері мен өзіндік авторлық қолданбасын білдіретін бірліктерді көптеп кездестіруге болады. Жалпы тіл қазынасына жататын

кат-қабат тіркес, тізбектерді халық орынды пайдаланады. Мақал-мәтелдермен бара-бар жоғары бағалап, оларды қастерлей сақтап келеді. Сол сан-салалы тізбек, қалыптасқан сөз топтарын қарастыру, бір ізге түсірудің мәні өзінен өзі түсінікті. Тұрақты тіркестерді қай жазушы болса да өз шығармасында қажетіне қарай қолданады. Т.Ахметжан да тұрақты тіркестерді ұқыптылықпен, соны бір шеберлікпен пайдаланған: “Періште түні бойы тағы да қала кезіп, үй-үйді аралап, тұрғындарды ұйқыдан оятып, істеген иттіктерін беттеріне басумен болды” (Т.Ахметжан, 2003, 26). “Таң атқанша қаланың сау-тамтығы қалмады” (Т.Ахметжан, 2003, 31), “Қала жетім-жесірлер мен жаралылардың көз жасына тұншықты” (Т.Ахметжан, 2003, 31).

“Көркем әдебиетте фразеологизмдер үнемі тек дайын қалпында алынбай, әртүрлі жолмен жұмсалып пайдаланатыны белгілі. Соның бірі – жалпыхалықтық форманы өңдеп, өзгертіп қолдануы. Фразеологизмдерді бұлай қолдануда арнайы мақсат болатыны өзінен-өзі түсінікті. Осындай жолдармен әр ақын, жазушы тұрақты сөз тіркестерінің жаңа үлгісін жасап, фразеологиялық қорды байытуға өздерінің үлесін қосады” (Ә.Болғанбайұлы және Ғ.Қалиұлы, 1997, 56). Жазушы халық тіліндегі тұрақты тіркес қорынан ең қажеттісін таңдай отырып, оларды түрлендіреді, оларға қосымша мағына үстейді, өзінің мазмұндап отырған оқиғасына байланысты тұрақты тіркестердің ойға сай болуын ажарлайды да, атқаратын қызметін түрлендіре түседі, бірақ тіл заңдылықтарын еш уақытта ұмытпайды.

Материалдар және әдістеме. Мақаланың негізгі материалы ретінде жазушы Т.Ахметжанның шығармалары, Ә.Болғанбайұлы мен Ғ.Қалиұлының “Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы”, І.Кенесбаевтың “Қазақ тіл білімінің мәселелері” еңбектері алынды. Сонымен қатар фразеологизмдерге қатысты филология ғылымдарының ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациялардың авторефераттары пайдаланылды. Жұмыста жинақтау, талдау, саралау әдістері қолданылды.

Талқылау және нәтиже. Тілде синонимдердің мол болуы сол тілдің сөздік құрамының бай, әр тарапты екендігін көрсетеді... Синонимдердің молдығы – тілдің байлығын, дамыған тіл екендігін аңғартатын көрсеткіштің бірі. Синоним сөздерді жете білудің үлкен мәні бар. Лексиконы синонимдерге бай адам сөз мағыналарының арасындағы нәзік айырмашылықтарды дөп басып айтуға шебер келеді. Өзара мәндес сөздердің мағыналық нәзік айырмашылықтарын жете білген адам синоним сөздердің сынарларының айтылатын ойға дәлме-дәл келетіні тауып қолданады да, оның жазғаны немесе сөйлеген сөзі нысанаға дәл тиіп жатады, әрі келісті, әрі мәнерлі болып шығады (Ә.Болғанбайұлы және Ғ.Қалиұлы, 1997). Қазақ тіліндегі синонимдер тұрақты тіркес түрінде де мольнан кездесетіні белгілі. Тұрақты тіркестердегі синонимия құбылысы отандық ғалымдар Ә.Болғанбайұлы, Ғ.Қалиұлы, Г.Смағұловалардың еңбектерінде жан-жақты зерттеліп, дәйекті тұжырымдармен анықталған. Фразеологиялық синонимдер көркем образ жасауда жиі қолданылады. Сондықтан бұлар тілдегі кез келген стильде талғаусыз қолданыла бермейді. Бұлардың өздеріне лайықты орын тепкен мекені – көркем әдебиет... Тілдегі лексикалық синонимдер мен фразеологиялық синонимдер екеуі де екі түрлі аталғанымен, түптеп келгенде, бір мақсатқа қызмет етеді. Ол мақсат – ойлаған ойды жеткізе, жан-жақты баяндау болып табылады. Сондықтан бұл екеуі үнемі бірлікте, өзара тығыз қарым-қатынаста, тұтас бір бүтін нәрсенің екі жағы деп қаралуға тиіс (Ә.Болғанбайұлы және Ғ.Қалиұлы, 1997). Фразеологиялық синонимдер көркем шығармада түрленіп келіп, олардың стильдік сипаты әр қаламгердің қолдану тәсіліне қарай әртүрлі болады. Жазушы Т.Ахметжан да фразеологиялық синонимдерді кеңінен пайдаланып, өзіндік стиліне сай, әртүрлі тәсілдер арқылы көрсеткен. Мысалы, “Қаны басына шашыған” (Т.Ахметжан, 2003, 10), “Қанын қарайтты” (Т.Ахметжан, 2003, 33), “Зығырданын қайнатқысы келгендей” (Т.Ахметжан, 2003, 36) сияқты тұрақты тіркестердің бәрі бірдей ашулану мәнін білдіргенімен, контексте бірінің орнына бірін алмастыруға келмейді. Себебі, аталмыш тілдік бірліктер суреттеліп отырған құбылысқа байланысты өз орнында жұмсалған. Шығармадағы тілдік тұлғаның бейнесін ашуда экспрессивті-эмоционалдық мән үстеп тұр. Жазушы шығармаларында кездесетін аталмыш фразеологиялық бірліктердің варианты мен синонимі мәселесі туралы да айта кеткен орынды. Белгілі бір фразеологиялық синонимдер деген мәселе вариант ұғымынан ерекшеленеді. Варианттарда ең кемі бір компонент ортақтаса қолданылса, синонимдес фразеологизмдерде ешбір компонент қайталана алмайды. Фразеологиялық синонимдердің мағыналық жуықтығы болғанымен, тұрпат жуықтығы болмайды (І.Кенесбаев, 2006). Жоғарыда аталған қанын қарайту мен зығырданын қайнату тіркестерінде бірде-бір ортақ сыңар жоқ. Яғни фразеологиялық синонимдерге жатады. Ал қаны басына шашу мен қанын қарайту тіркестеріндегі қаны компоненті ортақтаса қолданылып келіп, фразеологиялық единицалардың лексикалық вариантын көрсетеді. Сонымен қатар жазушы жалпы қолданыстағы *тепсіне айқайлады* (Т.Ахметжан, 2003, 11) деген тіркесті оқырманға түрліше жеткізеді. Мысалы, “көккөз маршалдың аузынан көбік шашырады” (Т.Ахметжан, 2003, 30),

“аузы көпіршіктеніп ашуға басты” (Т.Ахметжан, 2003, 22) деген сөйлемдердегі тұрақты тіркестер айқайлау ұғымын білдіріп қана қоймай, тілдік тұлғаның да бар болмысынан хабар беріп тұр. Осындай мағыналық формасын сақтай отырып берілген тіркестерге “*Сең соққан балықтай есеңіреп*” (Т.Ахметжан, 2003, 19), “*Дел-сал боп отырып қалған*” (Т.Ахметжан, 2003, 32) сияқты фразеологиялық тіркестерді жатқызуға болады.

Фразеологизмдердің сыр-сипатын сөз еткенде, біріншіден, мағына тұтастығына көңіл аударамыз. Мысалы, “*Қабақтары сынық*” (Т.Ахметжан, 2003, 7), “*Таудың тастай суы шекесінен бірақ шықты*” (Т.Ахметжан, 2003, 16) деген тіркестердегі сөздер бастапқы мағынасынан түгел айрылып, біртұтас мағынаға ие болып тұр. Екіншіден, қолдану тиянақтылығына назар аударамыз. “*Үмітін үзгісі келмейді*” (Т.Ахметжан, 2003, 11), “*Өздері түйені түгімен жұтқанда сондай!*” (Т.Ахметжан, 2003, 10) мысалдарындағыдай тіркестер айна-қатесіз, өлеңдегі қайырма тәрізді бұлжымай қайғалана қолданылады. Келесі, тіркес тиянақтылығын айтуға болады. “*Сатының қауіпсіздігіне көздері жеткен* екі еркек ырғала басып, қайыққа түсті” (Т.Ахметжан, 2003, 28), “*Банкирдің көзі шырадай жанды*” (Т.Ахметжан, 2003, 29), “*Қалай менің миыма келмеген?!*” (Т.Ахметжан, 2003, 29) сөйлемдеріндегі тұрақты тіркестер бір-бірімен жымдаса байланысып, тіркесу қалпын сақтап тұр. Олардың орын тәртібі нық келеді. Десек те, Т.Ахметжан кейде орынды жерінде тұрақты тіркестер компоненттері арасына басқа сөз кірістіріп, оның стильдік бояуын көркемдей түседі. Мысалы, “*Көрпені ашқан кезде көңілін үрей сияқты беймәлім сезім билеген*” (Т.Ахметжан, 2003, 92) деген сөйлемдегі *үрей билеу* компоненттерінің жігі айрылып, *сияқты беймәлім сезім* деген сөздер қорқу мәніндегі тұрақты тіркестің арасына еніп, алғашқы мәнін пысықтап тұр. Сонымен қатар “*Жүрегі атқақтап аузына тығылып жатыр*” (Т.Ахметжан, 2003, 92), “*Шалдың жүрегі өрекіп аузына тығылды*” (Т.Ахметжан, 2003, 106) сияқты сөйлемдердегі фразеологиялық тіркестерді қарастыруға болады. Мұндағы *жүрегі аузына тығылу* формасындағы қуаныш мәнін білдіретін фразеологизм жазушы қаламынан шыққанда компоненттерінің арасына көсемше түріндегі етістік кіріп, (*1.атқақтап; 2.өрекіп*), мағынасы кеңейтіліп жұмсалған. “*Қаны басына бір-ақ шапшыды*” (Т.Ахметжан, 2003, 37) деген тіркестегі *қаны басына шапшу* тіркесінің арасына *бір-ақ* сөзі еніп, автордың стилін айшықтап тұр.

Т.Ахметжан шығармаларында фразеологиялық түйдек пен фразеологиялық тіркестер де кездеседі. Түйдек тобындағы сөздер өзінің жеке тұрғандағы негізгі мағынасынан айрылып қалады да, өзара жымдасып, негізгі фразалық мағынаны білдіреді. Яғни түйдек ішіндегі компоненттер өзінің бастапқы лексикалық мағынасы мен семантикалық қасиетін жоғалтады да, сыртқы формасын ғана сақтайды. “*Өз-өзінің жер-жебіріне жетеді*” (Т.Ахметжан, 2003, 38), “*Жүрегін отқа қақтап, жанын жаһаннамға салады..*” (Т.Ахметжан, 2003, 38). Бірінші сөйлемдегі *жер-жебіріне жету* тіркесінің мағынасы *жер-жебір, жету* деген сөздердің тікелей мағынасынан туып отырған жоқ (беретін ұғымы *ұрсу, кінәлау*), не болмаса, *жүрегін отқа қақтау (қинау, қуш көрсету)*. Осындағы келтірілген әрбір түйдек сыңарлары тұтасып барып қана, өзара жаңа мағына туғызып тұр. Түйдек тіркестерді ішіндегі элементтеріне қарай талдау жасап, бірін екіншісінен жырып алуға болмайды (І.Кеңесбаев, 2006). Ал фразеологиялық тіркес ішіндегі сөздер негізгі мағынасынан жарым-жартылай ғана айрылып қалады. Мысалы, “*Банкирдің көзі шырадай жанды*” (Т.Ахметжан, 2003, 29), “*Қалай менің миыма келмеген?!*” (Т.Ахметжан, 2003, 29), т.б. Кейде фразеологиялық түйдек пен фразеологиялық тіркес тілдегі қолданылу сәтіне қарай бірінің орнына бірі жүріп, ауысып отырады.

Жазушы шығармаларында авторлық тұрақты тіркестер молынан ұшырасады. Бұл жазушы қаламының өзіндік ерекшелігін танытады. “Тілдегі дағдылы қолданыстан тек құбылысты және көркем шығармадағы қолданысына қатысты авторлық шығармашылық, стиль табиғатын танытатын ерекше мәнді бір заңдылық бар. Ол – окказионализм құбылысы. Окказионализмдер дегеніміз – белгілі бір қаламгерге тән, тосыннан пайда болатын, тілдің сөз тудыру тәсілдеріне сәйкес те, сәйкессіз де жасалатын, контекст қалауына қарай қызмет атқаратын, әдеби тілімізге, сөздіктерге кіру қабілеті шектеулі, үнемі жаңашылдығымен, экспрессивтілігімен ерекшеленетін бір қолданар сөздер” (Л.Еспекова, 1998). Окказионализмдер белгілі бір шығармада пайдаланылып, контекст арқылы анықталатын, әдеби тілімізге кіру қабілеті шектеулі сөздер немесе Р.Сыздық, т.б. қазақ ғалымдарының айтуы бойынша тосын сөздер, бір қолданар сөздер. Т.Ахметжан шығармаларының көзге түсер ерекшеліктерінің бірі – окказионал фразеологизмдердің қолданылуы. “*Жатса да, тұрса да “не күнәміз бар еді?” деген күпті ой миын кеміріп, іштей Құдайға жалбарынумен болды*” (Т.Ахметжан, 2003, 10). Автор адам баласының бір ойға қатты беріліп, іштей мүжілген сәтін өзіне тән стильдік шеберлікпен көркем көрсете алған. «*Жоқтықпен жанымды мүжігенше, үмітімді үкілеп қанат қақтым*». (Т.Ахметжан, 2003, 105). Халық тіліндегі *ой кеміру, жанын жегідей жеу, іштей мүжілу* тіркестері *жоқтықпен жанын мүжу болып* өзгертілгенімен тұрақты тіркес

өз мағынасынан айрылған жоқ. Фразеологизмдердің окказионалды өзгеріске түсуін шартты түрде бірнеше топқа бөлуге болады: 1) құрамындағы компоненттерді өзгеріске түсіруі; 2) құрамына жаңа сөздер қосу; 3) бір компонентін түсіріп айту; 4) бір мәтін көлемінде екі не одан да көп фразеологизмдерді қолдану. «Қанағат кетті, қандасын ұмытып, имандылық қанжығаға байлана бастады» (Т.Ахметжан, 2003, 83). Бұл мысалда қанжығаға байлау тұрақты тіркесінің құрамына имандылық сөзі қосылып, стильдік өзгеріске түсіп тұр. *Имандылықтың қанжығаға байлануы* тіркесі арқылы қазіргі көптеген замандастарымыздың бет-пердесі айқындалып тұр. Әдетте, фразеологизмдер мағына бірлігімен және құрамындағы компоненттердің тұрақтылығымен ерекшеленеді. Ал олардың окказионал сөздермен стильдік өзгеріске түсуін олардың жасырын жатқан ішкі мүмкіндіктерінің тереңдігінен деп түсінеміз. Сондай-ақ, бұрыннан қалыптасқан фразеологизмдердің осындай дамуы, өзгеруі, жаңаруы тұрақты сөз тіркестеріндегі «тұрақтылықтың» шарттылығы, өзгермелілігі, оның варианттылыққа жақын екендігін аңғартады (Л.Еспекова, 1998, 110). Осылайша жазушының тұрақты тіркестерді халық тіліндегі қалпынан өзгертіп, әртүрлі мәнге келтіріп, өндеп жаңа мазмұн бере қолдануы тіл байлығы фразеологияны жақсы меңгергенін байқатады. Шығарманың көркемдік нақышын келтіретін тұрақты тіркестердің құрамындағы компоненттерін басқа сөздермен ауыстыру кез келген жазушының қолынан келе бермейтін іс екені белгілі. Бұл жағынан келгенде Т.Ахметжанның өз ісіне шебер екендігіне жоғарыдағы мысалдар дәлел болатындай.

Фразеологизмдер өз мағынасында қолданыла келе, өзін көмкеріп тұрған әрқилы субъективтік, ситуативтік қоршауында мағына-мазмұны жағынан жетіле, шыңдала түседі. Фразеологизмдерді осылайша орнын тауып, қолдану үлкен суреткердің ғана қолынан келеді. Фольклор мен қазіргі бай, көп жанрлы көркем әдебиеттің фразеологизмдерді кәдеге жаратудағы кереғар айырмасы да осы кең тынысты творчестволық қолданысқа байланысты. Сөз айшықтарын, соның ішінде фразеологизмдерді өз орайы, өз қыбын тауып, ақтан тигізе сөйлеуде үлкен мән жатыр. Ауыз әдебиеті, көбіне өлең, жыр түрінде келіп, тиянақты сөз тіркестері қыспақта қалады, шектеулі бір қоршауда ғана жұмсалады немесе ауызекі тілдің ықшам сөйлемдерімен тұйықталып қалады. Осы алуан түрлі тіркестер суреткердің қаламына іліккенде кең өріс алып, стиль жағынан ширатыла түседі. (І.Кеңесбаев, 2006, 237)

Қазақ тілінің фразеологиялық жүйесіне енетін тұрақты бірліктер тек санының молдығымен ғана емес, алуан түрлі сипатымен де ерекшеленіп тұрады. Олай болатыны фразеологиялық бірліктердің бір алуаны фольклорлық мұралармен, екінші бір тобы діни ұғымдармен, ал үшінші бір түрі байырғы ауызша әдеби тіл үлгілерімен ұштасып жатады. Т.Ахметжан шығармаларынан алуан түрлі аталмыш тұрақты бірліктер молынан ұшырасады:

“Ажал тырнағынан арашалап қалу” (Т.Ахметжан, 2003, 7), “Шыбын жаны шырқырап кетеді” (Т.Ахметжан, 2003, 33), “Қолтығынан демеген періште” (Т.Ахметжан, 2003, 6) - діни ұғымдар;

“Жынын алған бақсыдай” (Т.Ахметжан, 2003, 24), “Құлақ кесті құлына айналғансыңдар” (Т.Ахметжан, 2003, 26), “Кәдімгі құлақ кесті құлы сияқты” (Т.Ахметжан, 2003, 44), “Түтеткен түтініне ие болыңдар” (Т.Ахметжан, 2003, 128), “Шаңырағын шайқалтпаңдар” (Т.Ахметжан, 2003, 128) – фольклорлық мұра;

“Мен не деймін, домбырам не дейді” (Т.Ахметжан, 2003, 46) – ауызша әдеби тіл үлгілері;

Жазушы шығармаларында соматикалық атаулар кездесетін фразеологизмдер де молынан ұшырасады. Соматизмдер дегеніміз - адамның дене мүшелерінің атауы. Мысалы: Жүрек - жүрегі ауызына тығылу, жүрегі тас төбесіне шығу, жүрегін қан жуу, жүрегі шайлығы, т.б. Тұрақты тіркес құруда адамның дене мүшелері атауы қолданылып, бірақ сол дене мүшелерінің тіркестердің мағынасын беруге ешқандай қатысы жоқтығын тілімізде кездесетін тұрақты тіркестерден көруге болады. Мысалы, “Істеген иттіктерін беттеріне басумен болды” (Т.Ахметжан, 2003, 26), “...молдекеңнің көзі тұнып кеткен” (Т.Ахметжан, 2003, 27), “...көзі шырадай жанды” (Т.Ахметжан, 2003, 29), “Қалай менің миыма келмеген?!” (Т.Ахметжан, 2003, 29), “...көздері жеткен екі еркек ыргала басып қайыққа түсті” (Т.Ахметжан, 2003, 28), “әзәзілмен ауыз жаласқан пенделер періштенің үнін еститіндей дәрежеде емес еді” (Т.Ахметжан, 2003, 28), “Құлақ кесті құлына айналғансыңдар” (Т.Ахметжан, 2003, 26), “...көз жасына тұншықты” (Т.Ахметжан, 2003, 31), “...аузынан көбік шашырады” (Т.Ахметжан, 2003, 30), “...екі езуі екі құлағында” (Т.Ахметжан, 2003, 32), “...жағы талмастан сөйлеп жатты” (Т.Ахметжан, 2003, 33), “...шыбын жаны шырқырап” (Т.Ахметжан, 2003, 33), “...қаны басына шапшыды” (Т.Ахметжан, 2003, 37), “Жүрек қылын қозғайтын...” (Т.Ахметжан, 2003, 41), “...даусым жер жарып” (Т.Ахметжан, 2003, 51), т.б.

Нәтиже. Т.Ахметжан шығармаларын қарастыру барысында мына мәселелер анықталды: жазушы жалпыхалықтық қолданыстағы бейнелі фразеологизмдерді тұлғасын еш өзгертпей, сол қалпында

молынан пайдаланған; халық тіліндегі фразеологиялық синонимдерді, фразеологиялық варианттарды, окказионал фразеологизмдерді, фразеологиялық түйдек пен фразеологиялық тіркестерді өз мақсатына орай шебер пайдаланған; ұлттық болмысты танығатын, ұлттың дүниетанымдық ерекшелігін жеткізуде қызмет ететін тілдік бірліктерді (фольклорлық мұралар, екінші бір тобы діни ұғымдар, үшінші бір түрі байырғы ауызша әдеби тіл үлгілері) шеберлікпен қолданған.

Қорытынды. Тұрақты тіркестердің көркем шығармада қолданылу аясы кең де өрісті. Тұрақты сөз тіркесі – сөз шеберлерінің алтын қоры. Тіл байлығын ұштауда, мәнерлі де, бейнелі тіркестермен сөйлеуде тұрақты тіркестер сөзді жандандырып, тілімізге ерекше әр береді. Көркем сөз шеберлері жалпы халықтық тілдің тұрақты тіркес құрамынан ең қажетін ала отырып, мүмкіншілігіне орай, оларды түрлендіріп пайдаланады. Суреттеп отырған оқиғасына байланысты тұрақты тіркестердің стильдік бояуын ажарлай түсіп, атқаратын қызметін күрделендіреді. Сөйтіп, сөз әсерін күшейту арқылы фразалық тіркес варианттарының үнемі қолданылуына, қалыптасуына мүмкіндік жасайды. Автор тыңнан сөз тіркестерін жасап қолдану арқылы олардың мәтіндегі мағынасына экспрессивті-эмоционалды түр беріп, тіліміздегі тұрақты тіркестерді жаңғыртып, өңдеп құбылтып, көркемдеп, стильдік қызметін күшейтіп, мағынасын кеңейткен. Бұндай тіркестер әдеби тілімізге төл мұрасы ретінде еніп, сөздік қорымызды байытар сөзсіз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
- 2 Қайдар А. Тысяча метких и образных выражений. – Астана: Білге, 2003. – 368 с.
- 3 Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма - Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998 - 128 б.
- 4 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектісі //2 басылым. – Алматы: Елтаным, 2010. – 240 б.
- 5 Кәрімов Х. Қанатты тіл. – Алматы: Санат, 1995.– 144 б.
- 6 Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. – Алматы: Мектеп, 1972. – 109 б.
- 7 Ахметжан Т. Мұң: шығармалар жинағы. – Алматы: ҚазАқпарат, 2003. – 236 б.
- 8 Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997. – 64 б.
- 9 Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2006. – 608 б.
- 10 Еспекова Л. Қадыр Мырзалиев поэзиясындағы окказионализмдер. Фил. ғыл. канд. ... авторефераты. – Алматы, 1998. – 30 б.

УДК 378.02:37.016
МРНТИ 16.21.51

Манатқұл Шаяхметовна Мусатаева¹, Гульзира Абибукировна Қуатова²

¹Доктор филологических наук, профессор,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
050010, Алматы, Казахстан

²PhD докторант, Каспийский государственный университет
технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова,
130000 г. Актау, Казахстан

КОНТЕНТ-АНАЛИЗ КАК ОДИН ИЗ ЭФФЕКТИВНЫХ МЕТОДОВ СЕМАНТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ТЕКСТА

Аннотация

Антропоцентрический подход в лингвистике проявляется в сосредоточении внимания к изучению семантического аспекта языковых единиц, что объясняется исключительной ролью языка в познании мира человеком. В связи с этим актуализируется поиск новых методов и форм извлечения репрезентантов той или иной семантики (лексической, грамматической, когнитивной и др.). О том, что множество уже существующих методов обладает неисчерпаемым лингводидактическим потенциалом, позволяет судить опыт использования контент-анализа для выявления футуральной семантики в художественном тексте. В связи с этим, представляется очевидным, что нынешние студенты-филологи – будущие лингвисты и литераторы уже в процессе обучения в вузе в полной мере должны овладеть разными методами семантического анализа, в том числе и методом контент-анализа, а также навыками его практического применения. В качестве источника извлечения фактического материала могут выступать разного рода тексты, предоставляющие варианты разнообразного использования языковых единиц различных уровней. В данной статье предлагается разработанная авторами методика выявления способов репрезентации футуральной семантики в постмодернистской литературе.

Ключевые слова: футуральная семантика, контент-анализ, методика, постмодернистский текст, репрезентант, способы и средства репрезентации.

М.Ш. Мұсатаева¹, Г.А. Қуатова²

¹Филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 050010,
Алматы, Қазақстан

²PhD докторант, Ш.Есенов атындағы
Каспий мемлекеттік технологиялар мен инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

КОНТЕНТ-ТАЛДАУ МӘТІННІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТАЛДАУЫНЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІНІҢ БІРІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Лингвистикадағы антропоцентрикалық көзқарас тілдік бірліктердің семантикалық аспектісін зерттеуге назар аударады және бұл адамның әлемді танудағы тілдің ерекше рөлімен түсіндіріледі. Осыған байланысты мәтіннен белгілі бір семантиканың (лексикалық, грамматикалық, когнитивтік және т.б.) репрезентанттарын табудың жаңа әдістері мен нысандарын іздеу өзектілігі артады. Жаңашыл семантикалық талдаудың бірі – көбінесе сайттар үшін қолданылып жүрген контент-талдау. Қолданыстағы көптеген әдістердің сарқылмас лингводидактикалық әлеуетке ие екендігін көркем мәтіндегі футуральды семантиканы анықтау үшін контент-талдауды қолдану тәжірибесі дәлелдейді. Мәтін мазмұны элементтерінің сандық сипаттамасы, оның контент-талдау жасау барысында айқындалған объективті белгілерін есепке алу зерттеушіге бірден көзге түспейтін жасырын мағынаны анықтауға мүмкіншілік береді. Сондықтан қазіргі филолог-студентер – болашақ тіл мен әдебиет мамандары – оқу процесінде

эргүрлі дәстүрлі және жанашыл семантикалық талдау әдістерін толық игеру қажеттілігі лингводидактиканың өзекті мәселелерінің бірі екені айқын. Әр түрлі деңгейдегі тілдік бірліктерді пайдаланудың сан алуан нұсқаларын беретін нақты материал көзі ретінде әр түрлі мәтіндерді алуға болады. Бұл мақалада авторлардың контент-талдау арқылы әзірлеген постмодернистік әдебиетте футуральды семантиканы репрезентациялау тәсілдерін анықтау әдістемесі ұсынылады.

Түйін сөздер: футуральды семантика, контент-талдау, әдістеме, постмодернистік мәтін, репрезентант, репрезентация тәсілдері мен құралдары.

M.Sh. Mussatayeva¹, G.A. Kuvatova²

*¹Doctor of Philology, Professor, Kazakh national pedagogical University named after Abay
050010, Almaty, Kazakhstan*

*²PhD student, Caspian state University of technology and engineering named after sh. Esenov,
130000 Aktau, Kazakhstan*

CONTENT ANALYSIS AS ONE OF THE MOST EFFECTIVE METHODS OF SEMANTIC ANALYSIS

Annotation

Anthropocentric approach in linguistics is manifested of attention to the study of the semantic aspect of language units, which is explained by the exceptional role of language in the knowledge of the world by man. In this regard, the search for new methods and forms of extracting the representatives of a particular semantics (lexical, grammatical, cognitive, etc.) is actualized. The fact that many existing methods have an inexhaustible linguistic and didactic potential allows us to judge the experience of using content analysis to identify the future semantics in a literary text. A quantitative description of the semantic elements of the text content, the counting of its objective features in content analysis allows the researcher to “read between the lines” and discover the hidden meaning from the surface, intuitively guessed by the researcher, and scientifically substantiate it when applying traditional methods of studying a literary work. In this regard, it seems obvious that current linguistic students - future linguists and writers already in the process of studying at the university should fully master various methods of semantic analysis, including the method of content analysis, as well as the skills of its practical application. Different types of texts can be used as a source for the extraction of factual material, providing options for the various uses of language units at different levels. This article proposes a method developed by the authors to identify ways of representation of futural semantics in postmodern literature.

Keywords: futural semantics, content analysis, methodology, postmodern text, representative, ways and means of representation.

1.Введение. Время является одной из важнейших для человека категорий, поскольку его жизнь в совокупности с его мировосприятием, мироощущением и миропониманием протекает в единстве пространства и времени, это в свою очередь объясняет неугасающий интерес ученых при изучении данных категорий с разных позиций. За время своего существования человечество накопило колоссальный объем знаний, в том числе и о категории времени, расширяющий наше представление о нем: не случайно различают векторное, спиралеобразное, волнообразное и др. виды времени.

Время, в частности, будущее время, в разные периоды развития языкознания находится под разным углом рассмотрения лингвистов. Как отмечает Ю.С. Степанов, языковые темпоральные формы выражают прежде всего “позицию человека во времени», то есть служат воплощением определенных моделей времени в языке” [1, 125-129].

Перед исследователями встает задача выяснения не только механизмов выражения мысли, но и определения механизмов декодирования посылаемого субъектом речи сообщения. Очевидно, что в данном двустороннем процессе важно выявление скрытых когнитивных механизмов, лежащих в основе выбора языковых единиц, посредством которых реализуется футуральная семантика. Как считает Е.С.Кубрякова, в таких случаях оправдано обращение к когнитологии, так как предстоит задача “выявить мотивы обозначений в определенных языковых формах и связь обозначений с другими когнитивными способностями человека – восприятием, требованиями памяти и внимания, особенностями развивающихся у человека перцептуальных систем...” [2, с. 54].

2.Методика. В лингвистической литературе предлагается множество определений контент-анализа в зависимости от характера фактического материала. Поскольку материалом нашего исследования

выступает художественный текст, мы придерживаемся дефиниции контент-анализа, приведенной в работе Р.В.Манекина: "...метод, предполагающий формализованное исследование содержания текстовых массивов в целях выявления и измерения, представленных в них социальных, культурных, ментальных особенностей" [3, 30-36].

Мониторинг научной литературы, посвященный контент-анализу, позволяет судить о многоаспектности данного феномена: от описания различий в содержании коммуникативных процессов в различных странах до определения намерений и иных характеристик участников коммуникации [4]. Количественное описание смысловых элементов содержания текста, подсчет его объективных признаков при контент-анализе позволяет исследователю «читать между строк» и обнаружить скрытый от поверхностного взгляда смысл, интуитивно угадываемый исследователем. и научно его обосновать, что при применении традиционных методов изучения литературного произведения представляется затруднительным.

В соответствии с этим допущением очевидно, что обучение студентов-филологов, вся будущая профессиональная деятельность которых связана с освоением различного рода текстов, проведению контент-анализа требует специально разработанной методики. Эффективность методики, предлагаемой авторами данной статьи, достигается за счет продуманного алгоритма действий, обеспечивающего четкую последовательность и системный подход в проведении контент-анализа. На каждом этапе реализации контент-анализа ставятся и решаются конкретные цель и задачи. Предлагаемая методика, основанная на принципах градуальности, формализации, семантической и статистической значимости, прошла широкую апробацию в студенческой аудитории. Ее эффективность подтверждается результатами педагогического эксперимента, а также апробацией данной методики на форуме высокого уровня [5].

В основе данной методики лежит разработанный авторами алгоритм действий при применении контент-анализа в каждом отдельном случае его использования, состоящий из следующих последовательностей: *конкретизация цели и задач исследования; выбор конкретного художественного текста; определение единиц анализа текста; выявление языковых единиц в тексте; анализ структуры выявленных языковых единиц; структурная классификация языковых единиц; характеристика их семантической структуры; определение единицы счета; количественная характеристика; построение графических данных (таблиц и диаграмм); интерпретация; выводы.*

Рассмотрим каждый из вышеприведенных пунктов алгоритма в отдельности. Отметим, что в рамках данной статьи использование контент-анализа направлено на выявление футуральной семантики в постмодернистской литературе.

3.Результаты.

Конкретизация цели и задач исследования. Данный этап начинается с объяснения студентам, что каждую научную работу необходимо начинать с определения цели и задач исследования. В нашем случае целью проведения контент-анализа является выявление всех возможных репрезентантов функционально-семантического микрополя футуральности (будущности). Для достижения поставленной цели нам необходимо: 1) выявить и описать все возможные репрезентанты значения будущности в художественном тексте – единицы анализа, языковые (лингвистические) единицы, непосредственно подвергаемые анализу; 2) определить частотность употребления репрезентантов, выступающих конституентами поля футуральности.

Выбор конкретного художественного текста. При реализации этого пункта нашего алгоритма необходимо пояснить студентам такие понятия, как «генеральная совокупность», «выборка», «произвольный отбор» и «осознанный отбор».

В рамках данной статьи мы представим контент-анализ лишь одного произведения — романа-пунктира У.Тажикеновой «Ось существования» [6].

Определение единиц анализа текста. После определения единиц выборки приступаем к отбору единиц анализа. Разъясняем студентам, что *единицей анализа* в контент-анализе могут выступать: 1) слово, 2) предложение, 3) тема, 4) идея, 5) автор, 6) персонаж, 7) социальные ситуации, 8) части текста, объединенные неким смыслом, соответствующим категории анализа. Однако когда контент-анализ является единственным методом получения информации, можно оперировать одновременно несколькими единицами анализа. При выделении конституентов функционально-семантического поля (ФСП) футуральности нами выделяется семантическая единица — значение будущности, которое может выражаться различными структурными элементами: словом, словосочетанием, придаточным предложением и проч. Единицей анализа в нашем случае выступают все обнаруженные в тексте репрезентанты значения футуральности, которые необходимо выделить при чтении по семантике. На

этом этапе работы единицы анализа текста лишь выделяются, объяснения будет дано на этапе анализа языковых единиц.

4. Анализ.

4.1 Анализ структуры выявленных языковых единиц. Прежде чем приступить к анализу языковых единиц, необходимо объяснить обучающимся суть каждого из способов репрезентации значения будущности: морфологического, лексического, лексико-синтаксического, синтаксического, безглагольного, модально-футурального и контекстного.

Объясняем студентам, что к *морфологическому способу* относится грамматическое будущее время, например: *Как только Жанар **приедет**, я **передам** ей.*

К *модально-футуральному способу* репрезентации относятся только те конструкции с модальным значением, которые предполагают план будущего:

1) модальность необходимости и долженствования (дебитивная модальность), например: *...они продолжили его «кормить», хотя **надо** было уже **прикармливать** новых.*

2) модальность возможности и невозможности (потенциальная модальность), например: ***Можешь** хоть сейчас **убить**, все равно **сдохать** когда-нибудь...*

3) предположительная (гипотетическая) модальность, например: *А **может** и на третий день **останется**.*

4) побудительная (императивная) модальность, например: ***Убери** слезы, - **приказывает** себе дочь. **Давай** здесь, в Тюра-таме, мы с тобой и **успокоимся**.* – В последнем примере содержится также приглашение к совместному выполнению действия, выражаемое сочетанием глагола в форме 1 лица мн.числа с *давай*.

5) модальность намерения (интенциональная модальность), например: ***Надо** посмотреть цены на их товары, подумала Калдыгуль. **Чай** будешь?*

б) желательная (оптативная) модальность, например: Мама, я хочу забрать тебя домой.

4.2 К лексическому способу нами отнесены случаи репрезентации футуральной семантики лексемами типа *следующая* (неделя), *позже*, *завтра* и т.п. Усвоение этого способа у студентов не вызывает особой сложности из-за его «прозрачности» за счет конкретных лексем-репрезентангов, поэтому ограничимся примерами: *Ажар все чаще думала: а что дальше?*

Разнородностью состава характеризуется *лексико-синтаксический способ*, выражаемый разнообразными конструкциями, ядро которых могут составлять единицы различных частей речи со значениями прогнозирования, планирования, ожидания и пр.:

✓ существительные, наречия, прилагательные (прогноз, предсказание, риск, мечта и т.п.);

✓ производные от них глаголы;

✓ конструкции с каузативными глаголами, предикативами и т.п.

Внимание студентов необходимо акцентировать на этом способе, так как он вбирает в себя признаки как лексического, так и синтаксического способа. При этом важно научить студентов выявлять в нем интегральные и дифференциальные компоненты. Очевидно, что интегральным в лексическом и лексико-синтаксическом способах является сема будущности, а дифференциальным то, что ядро конструкций составляет совокупность единиц лексического и синтаксического уровней, называющие ментальные действия и состояния, связанные с предстоящими событиями.

Еще одна сложность заключается в том, что семантика будущности в подобных лексемах часто присутствует в качестве дополнительного значения, и это обстоятельство вызывает трудности при анализе. В связи с этим также необходимо обратить внимание студентов на дифференциальные признаки лексико-синтаксического и синтаксического способов, которые заключаются в следующем:

✓ наличие лексических средств с футуральной семантикой (или каузативными глаголами) в лексико-синтаксическом;

✓ отсутствие лексических маркеров будущности во втором случае, то есть синтаксический способ охватывает только придаточные части сложного предложения.

4.3 Обратимся к примерам: 1) ...на встречу нового года **обязали принести** сорок шашлыков, хотя акимат не разрешает жарить шашлыки. — В данном предложении некими третьими лицами совершено ментальное действие, выраженное каузативным глаголом *обязали*, которое является обязательным для выполнения действия «принести», т.е. совершение действия после момента получения им обязательства. Как видно из примера, значение будущности имплицитно выражается каузативным глаголом *обязали*.

2) Райхан наняла микроавтобус, забрала остальных детей и **повезла** тело мужа **хоронить** на родину. = «Х совершает цепочку действий наняла, забрала, повезла, выраженные глаголами в прошедшем

времени, в семантике которых заключено значение «делать приготовления к чему-нибудь». В данном случае *X готовится хоронить тело мужа*.

3) Дочь **решает** пока сильно ее **не беспокоит** и смоченным в воде полотенцем вытирает ноги матери... = *X совершает ментальное действие «решает», заключающееся в намерении осуществить определенное действие (не беспокоит), которое предполагает производить после момента осуществления ментального действия, выступающего отправной точкой отсчета, т.е. показателем относительного будущего времени.*

Синтаксический способ выражается обстоятельственно-темпоральными придаточными предложениями, чаще всего придаточными цели и условия, в которых больше присутствует значение будущих действий. Например: **Чтобы выполнить обещание, пришлось переезжать в верхний бар**. В данном примере придаточное предложение цели относится ко всему главному предложению и соотносится с будущей ситуацией «*чтобы выполнить обещание*».

Ержигит Жумаиевич согласился отдать помещение, но при условии, если она сама договорится со съемщиками. – Данный пример также иллюстрирует наличие ситуации в будущем (=если договорится), которое выражено условным придаточным предложением.

Безглагольный способ выражается безглагольными синтаксическими конструкциями со значением будущего времени, соотносительными с конструкциями, включающими форму типа *будет*. Например: *Бесконечная тоска по матери отныне в ее сердце до скончания дней*. В данном примере семантика будущности выражена эллипсисом глагола *будет*.

4.4 При контекстном способе репрезентации значения футуральности семантика будущего времени присутствует имплицитно, а именно — имплицитируется другими значениями. К данному способу относим транспозицию форм времени; наличие значения будущности, обусловленное словообразовательными средствами и пр. Например: *Как-то он прислал начальника службы охраны с приказом отдать копию прежнего договора аренды*. – В данном предложении семантика будущности имплицитируется инфинитивом **отдать**, выступающим объектом приказа, т.е. совершение действия, отдаленного по времени от момента издания приказа. Как видно из примера, значение будущности формальных показателей не имеет, а вытекает из контекста.

Однажды на вопрос старухи, где его похоронить, он промолчал. – Данный пример содержит вопрос *X-а «(где) похоронить»* относительно будущих событий (похорон), задаваемый еще живому человеку, т.е. имеются ввиду действия, которые будут совершены не только после момента речи, но и после смерти *Y* в будущем. Как видим, значение будущности содержится имплицитно и передается инфинитивом.

Эти комментарии теоретического характера в сочетании с иллюстративным материалом будут способствовать осознанному выполнению студентами последующих заданий, направленных на формирование навыков выявления способов выражения значения будущности и семантического анализа единиц-репрезентантов.

4.5 Структурная классификация языковых единиц. На данном этапе анализа студенты должны научиться соотносить выявленные конструкции со значением будущности с одним из способов репрезентации футуральной семантики, приведенном в таблице 1, которая содержит в себе не только корреляцию структуры теоретического ФСП футуральности с практически выявленными способами выражения значения будущности, но и соответствующую кодировку текстов и категорий анализа. Для проведения структурной классификации языковых единиц анализа в контексте каждый из способов репрезентации футуральной семантики выделяем определенным цветом: например, лексический – оранжевым, морфологический – красным, лексико-синтаксический – фиолетовым, контекстный – зеленым, модально-футуральный – синим, синтаксический – голубым, эллиптический – серым (см. рис. 1). Напротив каждого способа указываем условные обозначения, например: (*Л) – лексический, (*М) – морфологический, (*ЛС) – лексико-синтаксический, (*К) – контекстный, (*МФ) – модально-футуральный, (*Э) – эллиптический. Далее переходим к следующему шагу нашего алгоритма.

Определение единицы счета. За единицу счета при проведении анализа принимаем обнаруженные в художественном тексте конструкции или лексемы, репрезентирующие футуральную семантику.

Количественная характеристика. Далее в команде «Найти» в строку «Поиск» вбиваем кодировки языковых единиц и получаем количественную характеристику по каждому способу репрезентации футуральной семантики. Например, в строку поиска вводим кодировку морфологического способа репрезентации — *М, рядом высвечивается количество данной маркировки, которое встречается в тексте. Однако, подобное вычисление количества представленных способов удобно лишь при работе с электронной версией текста художественного произведения. В случае работы с бумажным носителем

необходимо составить таблицу, в которую вписываются все предложения (или их части, в которых наглядно отражен один их способов репрезентации) с кодировками, встречаемые в тексте (см. ниже)

Выполнение этого шага алгоритма также формирует у студентов навыки эффективного использования компьютерных технологий при семантическом анализе языковых единиц.

Построение графических данных (таблиц и диаграмм). Полученные на предыдущем этапе количественные характеристики округляем до полного числа и посредством программы Excel трансформируем в диаграмму.

4.6 Интерпретация. Как показывают количественные данные, в анализируемом тексте футуральная семантика в большей степени репрезентируется модально-футуральным способом (39%). Этот факт объясняется разнообразием оттенков модальности, соотношенных с планом будущего, а также обилием в анализируемом тексте императивных предложений. Кроме того, особенностью модальных глаголов является также способность выражать внутреннее состояние персонажа, которое в дневниковых записях, каковым является анализируемая нами повесть, и должно описываться в полной мере.

На втором месте по частоте употребления в тексте находится морфологический способ, причем разница в количестве репрезентантов составляет всего 2%. Показательным также является то, что анализируемый текст представляет собой дневниковые записи, соответственно, в тексте предполагается использование преимущественно форм прошедшего времени. Факт функционирования большого количества грамматических форм будущего времени в тексте подтверждает нашу гипотезу о том, что ФСП футуральности представляет собой поле с предикативным ядром.

В анализируемом тексте наблюдается также частое употребление контекстного способа — 10% от всего количества репрезентантов, что продвигает его позиции по результатам анализа данного текста ближе к центру. Отметим не типичный характер такой приближенности имплицитно выраженного значения будущности к ядру ФСП футуральности, что подтверждается нашими предыдущими исследованиями, в которых контекстный способ репрезентации находился в отдалении от центра поля, занимая по количественным характеристикам предпоследнее место. Разное количество функционирующих средств контекстного способа в различных текстах подтверждает правильность сделанной выборки, так как последующее суммирование всех способов репрезентации позволит сделать объективные выводы по структуре ФСП футуральности в постмодернистских текстах.

5. Выводы.

5.1 Исследование футуральной семантики на материале постмодернистской литературы позволяет делать выводы о том, что по сущности исследуемая категория является интегрированной и по форме, и по содержанию.

Интегрированность футуральности по форме заключается в разнообразии средств выражения, принадлежащих к разным уровням языковой системы, объединенных общим значением будущности.

Интегрированный характер категории футуральности также выражается возможностью выражения разными формами: как эксплицитными, так и имплицитными. Имплицитные способы выражения футуральной семантики в художественном тексте характеризуются не только сильной зависимостью от контекста, но и от экстралингвистической информации, синтезирующей представление о мире, о стереотипных ситуациях, личном опыте и т.п., и обуславливающей выбор репрезентантов значения будущности.

Интегрированный характер футуральной семантики по содержанию заключается во включенности категорий модальности, аспектуальности, таксиса, проспективности в значение временной перспективы, выражаемого репрезентантами футуральной семантики на основе функциональной многозначности языковых форм, широкого семантического потенциала слов и словообразовательных аффиксов, а также их способностью в зависимости от контекста развивать лексико-семантические варианты значения.

В целом, все репрезентанты футуральной семантики выступают конститuentами функционально-семантического микрополя (ФСМП) футуральности, ядро которого составляют грамматические средства выражения будущего времени.

Весь арсенал репрезентантов семантики футуральности вместе с языковыми единицами, передающими значения прошлого и настоящего, обуславливает особенности построения повествования в художественном тексте. Исследование футуральной семантики в литературном произведении способствует постижению смысла художественного произведения, в частности постмодернистского, в котором будущее переплетается с прошлым и настоящим, реальное с фантазийным, образуя мир симулякров.

5.2 Полученные в результате проведенного исследования количественно-статистические характеристики репрезентангов позволяют делать выводы об обусловленности выбора репрезентангов личностными характеристиками автора, в частности его гендерной и этнической принадлежностью.

Примененный в ходе исследования метод контент-анализа был положен в основу методики обучения студентов-филологов проведению названного метода. При разработке методики обучения контент-анализу была задействована таксономия Блума, позволяющая глубоко усвоить изучаемый материал. В результате обучения студентов методике проведения контент-анализа стало возможным сосредоточение на содержательной стороне языковых единиц, попутное обучение студентов аналитическому чтению, развитие критического мышления обучающихся.

На основании вышеизложенного утверждать, что в результате использования контент-анализа у студентов формируются устойчивые навыки:

✓ выявления и описания всех возможных репрезентангов значения будущности в художественном тексте — единицы анализа, языковые (лингвистические) единицы;

✓ определения частотности употребления репрезентангов, выступающих конститuentами поля футуральности — единица счета, количественная мера анализа;

✓ распределения конститuentов поля относительно центра и периферии на основании частотности языковых единиц в тексте и формированию структуры ФСП.

Список использованной литературы:

1 Степанов Ю.С. *Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования.* – М.: Языки русской культуры, 1997. – 838 с.

2 Кубрякова Е.С. *Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. академия наук. Ин-т языкознания.* – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

3 Манекин, Р.В. *Контент-анализ как метод исторического исследования / Р.В. Манекин // Клио. Междунар. ежекварт. науч.-ист. журнал Донецкого отд. Советской Ассоциации Молодых Историков и Агентства «Информсервис». -1991. - №2. – С. 30-36*

4 Berelson B. *Content Analysis in Communication Research.* Glencoe, Ill.: The Free Press, 1952. – Pp.220.

5 Mussatayeva M.Sh., Kumatova G.A. & oth. *Training of students-philologists methods of conducting content analysis/International Education Technology Conference/ TOJET ISSN 2146 - 7242. – Boston: Harvard, USA, August 16-18, 2017. – P. 726-734*

6 Тажикенова У. *«Ось существования», роман-пунктир/Лоза тамариска.* – Алматы: Алейрон, 2009. – 310 с.

МРНТИ 16.21.27

А.П. Мынбаева¹

¹Философия докторы (PhD), Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті Шымкент, Қазақстан

МӘДЕНИ-ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Мәдени-тілдік құзыреттілікті қалыптастыру – кәсіби-интеллектуалды маман даярлаудың аса маңызды бөлігі. Мәдени-тілдік құзыреттілік адамның өмірге деген көзқарасы мен белсенділігін арттырады, оның кәсіби қызметі мен әр алуан әлеуметтік салаларды бағдарлайтын қабілетін анықтайды, сонымен бірге оның әлеуметтік санасы мен ішкі әлемін үйлесімділікке жетелейді. Алдына белгілі бір мақсат қоя білетін, сол мақсаттарға қол жеткізу жолдарын қарастыруға, ерікті шешім қабылдауға, олардың орындалуын өз жауапкершілігіне алуға қабілетті, жігерлі, беделді мамандарға қоғамда қажеттілік туындап отырған сәтте осындай көп қырлы сапаның маңыздылығы арта түсуде.

Мақалада Қазақстандағы тіл саясаты бойынша заңнамалық құжаттарда және білім беру бағдарламаларында белгіленген міндеттерге сәйкес, жеке адамның мәдени-тілдік құзыреттілігін «тілдік тұлға – мәтін – ұлттық тілдік тұлға» үштігінде қалыптастыру, тіл мен мәдениетті өзара бірлікте зерделеу оқыту үдерісінің ғылыми-практикалық құндылығын арттырудың маңызды құралы ретінде талданады.

Түйін сөздер: мемлекеттік тіл, мәдени-тілдік құзыреттілік, когнитивтік лингвистика, концепт, символ, мәтін.

А.П. Мынбаева¹

¹ доктор философии (PhD), Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Аннотация

Формирование культурно-языковой компетенции – одно из условий интеллектуальной и профессиональной подготовки специалиста. Культурно-языковая компетенция расширяет мировоззрение человека, позволяет ему активно проявлять себя в профессиональной деятельности, ориентироваться в социально-экономических и других сферах, она способствует духовной гармонии личности и повышению социального сознания. Таким образом, когда в обществе существует потребность в многогранной, энергичной, инициативной, авторитетной личности, которая может ставить перед собой цели и задачи и определять пути их достижения, которая берет на себя ответственность, возрастает значение культурноязыковой компетенции специалиста.

В статье в соответствии с требованиями, предусмотренных в законодательных документах по языковой политике Казахстана и в образовательных программах, анализируются формирование лингвокультурной компетенции индивида в триаде «языковая личность – текст – национальная языковая личность», а также особенности взаимосвязи языка и культуры как важное средство повышения научно-практической ценности образовательного процесса.

Ключевые слова: государственный язык, лингвокультурная компетенция, когнитивная лингвистика, концепт, символ, текст.

А.Р. Мынбаева¹

¹ PhD, South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan

LINGUO-COGNITIVE BASES FORMATION OF LINGU-CULTURAL COMPETENCE

Annotation

Formation of the cultural and linguistic competence – one of the intellectual and professional training conditions of the professional. Cultural and linguistic competence enhances a person's worldview which allows him to express himself actively in his professional activities and to navigate the social, economic and other areas. It also contributes to the spiritual harmony of the individual personality and raising his social awareness. Thus, when there is a need for versatile, energetic, proactive, influential person in the society who can set goals and objectives and to identify ways of achieving them, who takes the responsibility, the value of cultural and language competence of the future specialist will be increased.

The article analyzes the formation of the linguocultural competence of the individual in the triad "language personality – text – national language personality", as well as the peculiarities of the interrelation of language and culture as an important means of increasing scientific-practical value of the educational process.

Keywords: state language, linguocultural competence, cognitive linguistics, concept, symbol, text.

1. Кіріспе. «Мәңгілік елдің мәңгілік тілін» ұлықтау, «Ұлы Дала Елі» имиджін қалыптастыру мүддесінде мемлекеттік тілде сөйлеушінің беделді бейнесін қалыптастыру кәсіби-интеллектуалдық әлеуетті арттыру, білім беру жүйесінде мәдени бірліктерді игерту арқылы жүзеге асады және зерттеу мәселелерін біртұтастықта қарастыру тиімді нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Бүгінгі білім беру үдерісінің ең басты міндеті мемлекеттік тілде білім алушының өзіндік қабілеттері мен шығармашылық әлеуетін көтеруге, дамытуға, жетілдіруге мүмкіндік беру болса, кәсіби-интеллектуалдық деңгейі жоғары мемлекеттік тілде сөйлеушінің мәдени-тілдік құзыреттілігін дамытудың ғылыми-әдістемелік жолдарын сараптау – аса маңызды және өзекті мәселе.

Қазіргі антропологиялық зерттеулерде адам тіл мен мәдениетті жалғастырып тұрғандықтан, осы екі ғылым саласын жақындастыруға мүмкіндік туды. Екі ғылым саласынан лингвомәдени және концепт мәселесін бөліп алып, оны тұлғаның мәдени-тілдік құзыреттілігін қалыптастыру құрауыштары ретінде қарастырамыз.

Осының негізінде тіл мен мәдениет бірлігіндегі дағдылар жүйесі ретінде төмендегі компоненттерін бөліп алдық:

- белгілі бір тілдің бірліктері арасындағы жүйелі қатынастар заңдарын игеру;
- тілдің бейнелі-ассоциативтік қызметін білу (концепт, символ, әлемнің тілдік бейнесі және т.б.);
- тұлғаның эмоциясын тудырып, бағалауға түрткі болатын мәдени маңызды тілдік бірліктердің қажетті жинағын білу (фрейм, ойсурет, сценарий);
- синхронды және диахронды сипаттағы мәдени қондырғылар жүйесін білу (коннотация);
- мәдени және тілдік кодты мәтіннен таба білу және ажырату;
- маңызды мәдени тілдік бірліктерді қолдану.

Бұл аталғандар мәдени-тілдік құзыреттілікті қалыптастырудың мәтін құрылымында көрініс табатын маңызды тетіктері болып табылады. Яғни Г. Смағұлованың «тіл мен мәдениеттің байланысы, сондай-ақ мәдениеттің концептілік өрісіне тілдің енуі» [1, 40] деген пікірі біздің филолог-мамандардың мәдени-тілдік құзыреттілік дағдыларын жүйелеуімізге септігін тигізіп тұр.

2. Әдістер. Мәдени-тілдік құзыреттілік тілдік және сөйлеу біліктіліктерімен тығыз байланысты: бір жағынан, лингвистикалық семантиканы игеру ойлаудың басқа да түрлерін сәтті дамытуға негізделіп, мәдени кеңістікке өзіндік «ену» болып табылады. Екінші жағынан, мәдени кеңістікке «ену» және қызмет ету тек мәдениеттің белгілі бір мәтіндерімен байланыс үдерісінде ғана мүмкін болмақ. Осы мән-мағыналардың өзара әрекетінің нәтижесі – мәдени мән-мағына, тәсіл және құралдарды тілде сақтау жүйесін қайта өңдеп, қалыптастыратын тілдік ойлау бөлігі; өзін және басқа тұлғаны түсіну және қабылдау қабілеті және мәтіндегі мәдени ақпаратты кодтау мен кодтамау жүйесі.

Мәдени-тілдік қабілеттердің өнімі когнитивті эталондар мен стильдер (А.М. Шахнарович), олардың негізінде тұлға өз санасында аксиологиялық жүйені, шындықтың жекелеген бөліктерінің біліктілігі критерийлерін құрастырады. Когнитивті эталондар коммуникативті стратегиялар мен тілдің таңбалары арқылы бекітіліп, бейнеледі.

Кез келген халық тілі – сол халықтың шынайы этникалық болмысының айнасы. Тілді жаңа ғасыр кезеңінде теориялық-танымдық үрдісте зерттеудің қажеттігі туындайды. Бұл үрдіс тіл мен адам санасын тұтастықта қарастырып, тілдік білімді адам миының жемісі, күрделі ассоциативті-вербалды құрылым, болмысты рух пен ой бірлестігінде танытушы жүйе ретінде кешенді сипаттауға негізделеді. Адамзат өзін қоршаған шындықты, әлемдегі сан алуан құбылыстар мен олардың сапа-қасиетін сезім мүшелері арқылы сіңіріп, санамен түйсініп қана қоймайды, оған жауап қайырады, ақпаратты өзінше жаңғыртып, жаңа сапада қайта жасауға саналы-санасыз күйде талпыныс жасайды, өңдейді, қорытады, елеп-екшейді, баға береді, тәжірибеде қолданады, бұлардың тұтас көрінісі ретінде ғаламның тілдік бейнесі жасалады. Когнитивтік ғылымның басты назар аударатын негізгі ұғымдары – «ғалам бейнесі», «ғаламның тілдік бейнесі» және «ғалам моделі» немесе когнитивтік модель. Соңғы кезеңдерде семантикалық үшбұрыш мәселесіне тоқталудың негізгі тұжырымдары сөз мағынасын *таңба – сөз – ұғым (мағына)* аясында емес, кең ауқымда концептуалды білімді қамтитын құрылымды кескіндеуге ұмтылумен тығыз байланысты екені айтылып жүр. Когнитивтік семантика тілді түсіну және қолдану мәселесін негізгі назарға ала зерттеп, мағына санада кодталатын үдеріс, ғаламның тілдік бейнесін құрушы бірлік екені ескеріледі. Соның нәтижесінде процестің «әрекет етуші, әрекет, мақсат, нәтиже» қатынасы негізінде ғана жүзеге асатыны мойындалады [2].

Когнитивтік тәсілде *мағына* лингвистикадағы сөз мазмұны ретінде көрінбейді. Когнитивтік семантикада *мағына* – когнитивтік модельдеудің ерекше көрінісі. Мағына концепт құруға мүмкіндік береді, ол табиғи тілде ақпараттық құрылым арқылы ойда кодталған және санада бекітілген, мағына негізінде прототип, тілдік мазмұн жатады. Мағына екіжақты қасиетке ие: бір жағынан, жалпы адамзат білімі тіркелген қоғамдық сананы құрушы бірлік ретінде көрініс алады, екінші жағынан – сананың нәтижесі. Адам сөз мағынасын білгенде нені біледі (түсінеді), мағынаның таңбалық, түсініктік жағы неге негізделеді, семантикалық жадтан, естен сөзді іздегенде қандай әрекеттер орындалады, қандай негіз-тіректер пайдаланылады деген мәселелер когнитивтік семантика мәселелері болып табылады. Семантикалық талдау мен когнитивтік семантикадағы концептуалды талдаудың да осымен байланысты ерекшелігі бар. Концептуалды талдауды да концептік талдаумен шатыстыруға болмайды. Концепт құру концептуалды білім құрудың бір ғана тәсілі. Бұдан басқа фрейм, сценарий, гешпалт құрылымдары т.б. когнитивтік құрылымдар бар [2, 265].

3. Нәтижелер. Концепт ұғымы туралы әртүрлі пікірлер, анықтамар бар. Ю.С. Степанов берген анықтамада: «Концепт – барлық мәдениеттер жиынтығы. Концепт – адамның менталды әлеміндегі мәдениеттің негізгі бөлігі», ал С.Г. Воркачев мәтіндегі концепт ұғымына «концепт – вербалданған мәдени

мағына және тіл мәдениетінің семантикалық бірлігі – лингвомәдени концепт болып табылады», – деп «концепт» ұғымының екіжақты белгісін атап көрсетеді. Мәтіннен концептіні табу үшін адам өміріндегі заттық құндылықтар мен олардың объектімен арақатынасын, адам санасында ұлттық сипаты мен бағасы анықталуы керек. Көп өрісті идеалданған тілдік бірлік жасаушы ретінде концептіге берілген анықтамалар бойынша бірінші бейнелі, құнды компоненттер көрсетіледі. Жан-жақты өрісті мағынаға ие болу үшін белгілі бір ұлттың қолданысындағы сөздер сол ұлттың ғасырлар бойы қалыптасқан мәдениетімен, дінімен, ділімен тығыз байланыста жасасып, ұлттық мәдени дәрежеге жетуі тиіс. Ғалымдардың пайымдауынша, кезкелген ұғым концепт бола бермейді, тек қана кейбір күрделі, нақты бір мәдениетті оларсыз елестету, танып-білу мүмкін емес маңызды ұғымдар ғана концепт ретінде танылады. В.И. Карасик концепті когнитивтік және мәдени деп ажыратып, когнитивті концептілерді қоршаған ортадағы шындықты құрылымдап және оны қайға құратын индивидуалды мазмұнды болып келетін менталды құрылымдар ретінде анықтаса, ал мәдени концептілер сол мәдениеттің өзіндік ерекшеліктерін бекітетін ұжымдық мазмұнды болып келетін менталды құрылымдар деп түйген [3, 17].

Мысалы, XX ғасырдың басында қазақ жазушылары өз шығармаларына «әйел теңдігі» мәселесін арқау етті. Қазіргі ғылыми парадигмада біз мұны «әйел теңдігі» концептісі деп қарауымызға болады. Себебі, Ш. Елемесова айтқандай: «Концепт салт-дәстүр, ауыз әдебиеті үлгілері, дін мен идеология, адамның өмірлік жеке тәжірибесі мен мәдени маңызды құндылықтар жүйесінің өзара әрекетінің нәтижесінде қалыптасатын «әлем бейнесінің» менталды құрылымын көрсетеді [4]. Әйел теңдігі концептісі бұрын қазақ тілінде ғашықтар өмірі, мұны, сүйген адамдардың суреттеген лирикалық шығармаларынан көрінетін. Әйел теңдігі мәселесін қазақ әдебиетінде тұңғыш жазған адам – М. Дулатұлы, сондықтан бұл концептінің тезаурусын көптеген тірек сөздер құрайды. Зерттеуші Г.Е. Имашева «әйел теңдігі» концептісінің құрылымын былай берген [5]. 1) Әйел – ана. 2) Әйел біреудің анасы. 3) Бүкіл халықтың тәрбиесі – әйелдің қолында. 4) Әйел – халықтың анасы. Қазіргі «әйел» концептісін алсақ: 1) Іскер әйел. 2) Нардың жүгін ерлерше арқалаған әйел. 3) қанатты әйел. 4) Қажымас әйел. 5) Берекені сақтаушы әйел.

Яғни концепт – денотат туралы алғашқы түсінік. Тілдік санада ойлаудан өтіп, соның негізінде сұрыптаудан өтіп, ұлттық-мәдени мағына пайда болады. Осы тұрғыдан концептіні мәдени таңба ретінде сипаттайтын анықтамалардың бірі ретінде отандық жас зерттеуші С. Жиреновтің: «Концепт – тіл мен таным бірлестігі арқылы дүниені жан-жақты тануға, сонымен қатар ұлттық-танымдық мәдениетті зерделеп ұғынуға ықпал ететін, адам санасында жинақталған аялық білімнің шоғыры, тілдік-танымдық бірлік» [6, 56], – деген анықтамасы ойымызды тереңдей түседі. Яғни концепт мәтінде ұғымдық емес, заттық ойбейне ретінде танылады. Мысалы «Сөз тапқанға қолқа жоқ» деген ұлттық ерекшелікке қарай мәтелдің афоризмге айналуы, ондағы абстрактілі ұғым емес, сөздің затпен (қолқа) байланысын алады. «Қолқа» сөзі адамтану ғылымында адамның мүшесіне байланысты тамақты айтады, ал көшпелі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне орай қолданылатын зат ретінде де қолданылады. Ал сөздің қолқаға тәуелділігі таным арқылы санада пайда болған мәдени сипат.

Тағы бір мысал ретінде төмендегі мәтінді алып қарайық:

- Білмесеңіз, Қаз дауысты Қазыбектің аруағын шақырып баласы Бекболат: «Осыдан, Абылайдың басын алмасам, қатынын ат көтіне салмасам, қара қазанын қақ жармасам, әкем Қазыбектің аруағы өзімді ұрсын», – деп қарғанып, атқа мінді. Ашулының алдында тұрма деген, көшіңіз, ақыры қазанды асулы бойында жұртқа қалдырыңыз. Өздері келер де, даяр асулы қазанға тамақ қылып ішер. Ішінен дәм таттық қой, не жазығы бар мұның деп, жаруға көзі қымас, батылы бармас. Сонан соң қара қазанын алдық қой деп, ашуы басылар да, көңілі тынар...[7]

(«Абылай аспас Арқаның сары белі» аңызы).

Мәтіндегі «қара қазанды қақ жару» тұрақты тіркесі берекесін қашыру, ұрыс-жанжал шығару деген мағынада жұмсалады. Бұл ақиқат өмірде ұлттық болмыста қара қазан киелі саналғандықтан, ұлттық санада фреймдік құрылым бар. Қазанын сындыру – отбасын ойрандаудың, қазанын төңкеру – аштықтың, масқаралаудың белгісі. Тәуке ханның «Жеті жарғысында» өлім жазасына бұйырылған адам жеті айып төлеп құтылса, оның біріншісі – «қара қазан төлеуі» деп аталған екен [7].

4. Талқылау. Н. Уәлидің ізімен тіл мен мәдениеттің байланысын және тілдік емес бейнелердің мәтінде берілуін талдауға Н. Ораздың «Долана» әңгімесіндегі мына мәтінді алып отырмыз. Бір қарағанда, бір деммен оқылатын, сюжеті қарапайым, шым-шығырық оқиғасы да жоқ шағын әңгіме секілді көрінеді. Алайда, негізінен кейіпкер аузымен баяндалған бұл әңгіме өзіндік мазмұнға бай. «Қоңырбөріктің

баурайындағы бидайығы мен қымыздығы аралас шөбі шүйгінді жерді атам жыл сайын орып алатын. Басқа жерге барғысы келмейді. Тек сол – Қоңырбөріктің шөбін ғана орады. Себебі ол жер біздің атамекеніміз ғой. Атамның атасы, бабаларының бабасы... бәрі де сонда көмілген, бәрінің де сүйектері сонда қалған... Ескі шаңырақ, атақоныс. Кішкентай ғана төбешік – Қоңырбөрік. Алыстан қарағанда алып дәу бөркін ұмыт қалдырып кеткен секілді... Биігінде біздің бабаларымыздың зираты. Төмпешік-төмпешік молалар, әйтеуір, бір замандарда пайда болған да, содан бері күтімсіз, қараусыз қалыпты» [8]. Кейіпкер-баяндаушының атынан айтылатын бұл жолдардан дала қазағы үшін қашанда қасиетті, қымбат саналатын атамекеннің кейіпкер үшін де орны ерекше екенін аңғарамыз. Мұнда мәдени ая Қоңырбөрік, мола, зират есімді мәдени бірліктер болса, атақоныс, шаңырақ, бабалар қонысы концептуалдық өріс туындататын тілдік бірліктер. Ал Қоңырбөріктің лингвомәдени сипатына келсек, жау шапқан заманда батырдың бөркі сол жерде қалып қойып, ол төмпешікке айналады. Бөрік – ұлттық бас киім. Сол төбешік – Қоңырбөрік деп аталады. Концептуалды жүйеде шаңырақ, атақоныс тек ұлтқа тән санадағы әлемдік бейне. Уақыт пен кеңістікте кезеңіне қарай ақиқат дүние туралы білім аясы болады. Мәтіндегі ата, долана, шөп, ору қандай да бір мағынаны білдіретін денотаттар белгілі. Н. Уәлидің пайымдауынша, бұл – тілдік білім. Ал «Қоңырбөріктің беткейінде, жол жиегіне таяу бір топ долана өсетін. Жылда көктемде, атам екеуміз шөп оруға келгенде, аппақ гүлдерін ашып құлтырып тұрар еді, бірақ биыл кәрі бұтаның тамыры құраған ба, гүлдемеді... ..Іштей долананың гүлдемегені енді қайтіп жеміс салмайтындығы екенін түсініп жабырқадым». «Долана құрағаны, енді гүл салмайтынында, гүл салмайтыны, жеміс бермейтіні» тілдік емес ұғымдар.

Тілдік бейне түріндегі концептуалды жүйе этностың заттық, мәдени тәжірибесіне тәуелді. Дүниенің концептуалды бейнесі логикалық-прагматикалық позитивтік танымға, әлеуметтік тәжірибеге негізделеді. Концептуалды бейне дүниенің тілдік бейнесінің бір бөлігі болып табылады.

Сонымен, концептілік талдауда тірек сөзді алып, соның негізінде өмірде болып жатқан оқиғалар мен іс-әрекеттер өрісінде қаралады және мәдени құбылыстың, оның қабаттары концептілерінің көмегі арқылы талданады. Яғни концептілік талдау – филолог-маманның мәдени-тілдік құзыреттілігін қалыптастырудың бірден-бір тетігі болады. М.Т. Күшгаева «концептілік талдау тәсілдері мен принциптерінің түрліше сипатта болу мүмкіндігін» ескерте отырып, «Тар мағынасында концептілік талдауды екі мағынада түсінуге болады: мәдени құбылыстың, ұғымның немесе мәдени қабаттың концептілердің көмегі арқылы талдануы; сөздерді мәдени құбылыс ретінде қарау арқылы олардың прагматикасы мен семантикалық құрылымының талдануы» деген тұжырымға келді. Ол «концептілік талдау деп тілді қолданушының әлем туралы түсінігінің ерекшеліктерін сөз арқылы ашатын тілдік талдауды» атады [9].

Сонымен қатар мәдени-тілдік құзыреттілікті қалыптастырудағы құрауыштардың бірі ретінде символды алуымыз, оның кең мағынасында таңбалық бірлікте берілуінде. Себебі, символ әдебиетте де, тілде де бір қиылыста тоғысады. Бұлай дейтініміз, А. Байғұрсынов пен Қ. Жұмалиевтің пікірлерінің сәйкес келуінде. Екі ғалым да символдың өрісі кең (А. Байғұрсынов – ұлғайған, Қ. Жұмалиев – кеңейтілген) екенін айтады. Бұлай дейтініміз, символдың өрістік белдеуінде метафора да, теңеу де, аллегория да, метонимия да, бір сөзбен айтқанда, тілдік бейнелеушілік құралдары сыйып кетеді. Осы ретте символдың өзіне тән ерекшеліктерін санамалап кетсек:

- сөз символ болу үшін көркем мәтінде орын алады;
- символда көркем-образды тұлғаның болуы;
- символ нақты элемент болғанмен, нысаны – абстрактілі;
- уәжділігі.

5. Қорытынды. Ғалым Б. Қасымның еңбектеріне сүйене отырып, сөздердің лексикалануы, семантикалық өрісі, когнитивтік табиғаты, символдану процесі нәтижесінде жеке номинацияға ұшғасу заңдылығы, тұрақты тіркестердің сөзжасамдық мағынаға айналуы секілді тұжырымдар ұсынады. Ал символдың сол тілдегі мәдениетпен байланысын профессор Б. Қасым: «Символдардың әмбебап категория екендігі белгілі. Бұл көзқарас бойынша, символ – кез келген мәдениетке тән әмбебап құбылыс. Адам қоршаған ортаны ой қабілеті арқылы танып біледі десек, тіл ой қызметін бейнеге, белгілі бір тілдік үлгіге түсіреді. Ол халықтық дүниені түсінуінен хабар беретін қазына, яғни ғаламның тілдік бейнесі ретінде ұлттық эстетикалық таным-талғамын, кәсібін, мінез-құлық, ырым-нанымын, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухты тек тілде ғана жан-жақты танытады. Мұның негізінде “әлемді тіл арқылы танудың” әр ұлт тілінде түрлі сипатқа ие екендігі туралы шешімге символдың тілдік сипатын ашу арқылы және әр ұлттың болмысын таныту негізінде келуге болады» [10], – деп көрсетеді. Тіпші сол арқылы адам танымында зат не құбылыс туралы ұғымның жаңа бір сапасы, белгісі, қасиеті, рені

айқындалып, одан тілдің даму жүйесіндегі және ұтымдық даму кезіндегі туындайтын қажеттілікке сәйкес жаңа туынды мағыналар орбитінін дәлелдейді.

Мемлекеттік тілде сөйлеушінің мәдени-тілдік құзыреттілігін қалыптастыру дағдысы ретінде алынған ұлттық құндылықтарды сипаттайтын көркем мәтіннің ішкі сырына үңіліп, оны лингвомәдени және концептуалды талдау тұрғыдан жүйелі зерттеу, басқа қырынан да толық ашу алдағы зерттеу жұмыстарының еншісінде деп ойлаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Смағұлова Г. *Көркем мәтін лингвистикасы*. – Алматы: Триумф «Т», 2007. – 152 б.
- 2 Қасым Б. *Қазіргі қазақ тілінің теориялық және қолданбалы аспектісі*. – Алматы: ЖК Волкова А.В., 2010. – 371 б.
- 3 Карасик В.И. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. – Волгоград: Перемена, 2002. – 476 с.
- 4 Елемесова Ш.М. *Көркем мәтіндегі ұлттық мәдениеттің тілдік релеванттары (Ф. Мүсіреповтің «Қазақ солдаты» романы бойынша): филол. ғыл. канд. ... дис.* – Алматы, 2003. – 128 б.
- 5 Имашева Г.Е. М. *Дулатұлы шығармаларындағы ғаламның тілдік бейнесі: филол. ғыл. канд. ... автореф.* – Алматы, 2007. – 31 б.
- 6 Жиренов С.А. *Когнитивтік лингвистика*. – Алматы, 2010. – 110 б.
- 7 Уәли Н. *Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док. ... дис.* – Алматы, 2007. – 321 б.
- 8 Ораз Н. *Түнгі жалғыздық*. – Алматы: Атамұра, 2008. – 370 б.
- 9 Күштаева М.Т. *«Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны: филол. ғыл. канд. ... дис.* – Алматы, 2002. – 192 б.
- 10 Қасым Б. *«АЛА» түсінің танымдық, символдық негіздері // Язык и культура: проблемы и соотношения и взаимодействия в полиэтническом пространстве*. – Уфа, РИЦ БашГУ, 2015. – Ч.1. – С. 124-129.

МРНТИ 16.21. 07

Фарида Оразақынқызы¹,

*¹PhD, профессор м.а, ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ал -Фараби даңғылы, 71, Алматы 050040*

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ СИНОНИМДЕР ҚАТАРЫ

Аңдатпа

Қытай тілінде синоним болып жұмсалатын мәндес сөздердің тобын синонимдік қатар немесе синонимдік ұя деп атаған. Тілдердің дамып жетілуі, оның сөз байлығынан, оралымдағы синонимдерінің молдығынан көрінеді. Синоним болу үшін ең алдымен олар бір ғана ұғымды білдіруі керек; тұлғалары жағынан бір-біріне ұқсамауы және бір ғана сөз табына қатысты болуы шарт. Бүгінде, қытай тілін дамыту мен қалыпқа келтіру барысында философияны дұрыс пайдаланбаудың нәтижесінде туындаған қажетсіз синонимдердің біртіндеп жоғалуы сияқты құбылыстар орын алса, екінші жағынан, тілдік қарым-қатынастың шынайы тәжірибесі арқылы қалыптасқан нақты синонимдердің қатары кеңейген. Синонимдік қатарға екі немесе үш сөз кіреді. Мақалада қытай тіліндегі синоним сөздер мен синонимдік қатар, синоним түрлері қарастырылған. Синоним сөздердің қысқаша классификациясы жасалып, мысалдар келтірілген.

Кілт сөздер: қытай тілі, синоним, синонимдік қатар, вэньян

Оразақынқызы Фарида¹

¹PhD, и.о., профессор, КазНУ им. Аль-Фараби

СИНОНИМИЧЕСКИЕ РЯДЫ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

На китайском языке группа значимых слов, используемых в качестве синонимов, называется синонимическим рядом или синонимическим гнездом. Развитие языков отражается в его словаре и

обширности его синонимов. Синонимы это слова которые выражает одну концепцию, по названию они не схожие, и относится только к одному члену предложению. Сегодня существуют такие явления, как постепенное исчезновение нежелательных синонимов, вызванное неправильным использованием философии в развитии и нормализации китайского языка, а с другой стороны, диапазон конкретных синонимов расширился благодаря истинному опыту языкового общения. Синонимы включают себе два или три слова. В статье представлены синонимы и синонимические ряды, виды синонимов на китайском языке. Приводится краткая классификация синонимов и примеры.

Ключевые слова: китайский язык, синоним, синонимические ряды, вэньян

Farida Orazakynkyzy¹

*¹ PhD, associate Professor, National University named after Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan*

SYNONYMIC GROUP IN THE CHINESE LANGUAGE

Annotation

In Chinese, a group of meaningful words used as synonyms is called a synonymic series or synonymous nest. The development of languages is reflected in his vocabulary and the vastness of his synonyms. Synonyms are words that express one concept, by name they are not similar, and only applies to one member of the sentence. Today there are such phenomena as the gradual disappearance of undesirable synonyms caused by the misuse of philosophy in the development and normalization of the Chinese language, and on the other hand, the range of specific synonyms has expanded due to the true experience of language communication. Synonyms include two or three words. The article presents synonyms and synonymic series, types of synonyms in Chinese. A brief classification of synonyms and examples is given.

Key words: Chinese, synonym, synonymic series, wenyuan

Кіріспе. Синоним - мағынасы жағынан бір-біріне жақын сөздер. Синонимдер семантикалық мағынасы өте жақын, әрі ұқсас, параллель қолданылатын сөздер тобы. Мағынасы жағынан өте жақын болғанымен, өзіндік семантикалық жағынан, эмоционалды-экспрессивті-бағалау және функционалды-стилистикалық коннотацияларымен ерекшеленеді. А.А.Брагина бойынша, синоним-түпкі мағыналары жақын, бір реңкті мағыналы сөздер. Осылайша, бірінші орынға синонимдердің дифференциалды рөлі шығады, синонимдер мағынасының жағындығымен ғана емес, әр синоним өзіндік ерекшелігімен ерекшеленеді (Солнцева Н. В., Солнцев В. М. 1979).

Синонимия тілдің байлығын және әртүрлілігін зерттейді. Синоним сөздердің көп болуы, ой мен сезімнің жеткізілуіне жеткілікті мүмкіндіктер туғызады. Синонимика лексикаға қаншалықты бай болса, ауызекі тілде тілдің әлеуеті жоғары болады.

Қытай тілінде синонимияның бірнеше дереккөзі бар. Қытай тіліндегі екі жаңа-вэньян, ескі-байхуа әдеби нормалары синонимдік қатарлардың пайда болуына негізгі себепкер болған. Вэньян немесе классикалық қытай тілі - Қытайда ХХ ғасырдың басына дейін қолданылған қытайдың жазба тілі. Иероглифтік жазу сөздің айтылуын емес мағынасын көрсететіндіктен, Вэньян ескі қытай тілінің синтаксис және морфологиялық нормаларын сақтап қалды, нәтижесінде ХХ ғасырда ауызекі қытай тілі-байхуадан қатты ерекшеленді. Вэньян- өзінің ресми мәртебесін 1919 жылдың 4 мамырында студенттер қозғалысынан кейін жоғалтып алды, қатысушылар онда Вэньянді қолдамай, байхуа тіліне өтуді талап етті. Сонда да қазіргі қытай тілінде Вэньяның көптеген элементтері сақталып қалған. Кейбір синоним сөздер қатары жалпығілдік путунхуа диалекттік сөздердің және кірме сөздердің пайда болуы негізінде туындаған.

Әдістеме. Қытай тілін дамыту мен қалыпқа келтіру барысында философияны дұрыс пайдаланбаудың нәтижесінде туындаған қажетсіз синонимдердің біртіндеп жоғалуы сияқты құбылыстар орын алса, екінші жағынан, тілдік қарым-қатынастың шынайы тәжірибесі арқылы қалыптасқан нақты синонимдердің қатары кенейген. Синонимдерді жіктеу кезінде, оның басты ерекшелік, айырмашылық белгілеріне назар аударады. Бұл белгілер қосымша коннотативті реңктерге тән синонимдермен анықталады. Бұл реңктер синонимияның сипатын және оның жартылай функционалдылығын анықтайды. Түрлі ерекшеліктерді көрсету үшін, қытай тілінің лексикалық синонимдерін үш класқа бөлуге болады: Реңкті-семантикалық, экспрессивті-стилистикалық синонимдер және функционалды және стилистикалық синонимдер (Горелов В. И. 1979).

Бұл синонимдер арасындағы айырмашылықтар олардың сыныптық ерекшеліктеріне негізделеді. Осы топтағы синонимдер қатары, мәселені анықтайды. Солайша мағыналық қызмет атқарады.

Реңкті-семантикалық синонимдер әртүрлі белгілерді дифференциялайды, ол белгілер нақтылы және абстрактілі және адамдар мен жануарларға тән белгілер. Осы топтағы синонимдер құндылықтар мен іс-әрекеттер арасындағы айырмашылықтарды көрсетеді.

隐藏 yincang тығылу, тығып қою және 隐瞒 yinman тығу, жасыру. Осы сөздердің негізгі мағынасы құпия сақтау. Бірінші сөз адамдарға және заттарға қатысты қолданылса, екіншісі абстрактілі түсініктерге қатысты қолданылады. Мысалы, көлеңкесіне тығылу, кемшіліктерін жасыру.

胖 pang толық және 肥 fei семіз. Мұндағы негізгі ой-артық майлардың болуы. Екеуінің қолданылу ерекшеліктері: біріншісі путунхуада адамға қатысты қолданылса, екіншісі жануарларға қатысты қолданылады.

关上 guanshang жабу және құлыптау. Бұл сөздердің мағынасы-ашық тұрған затты жабу, екіншісі 锁上 suoshang құлыптап қою мағынасында қолданылса, ал 按脉 anmai пульсті тексеру (тамыр соғысы) және 号脉 haomai пульсті тексеру (соққыларды санау) мағынасында қолданылады. Бұл топтағы синонимдердің айырмашылықтары мағыналық көлемі немесе семантикалық диапазонымен анықталады. 品质 pinzhi сапа, қасиеттер (адамдарға қатысты қолданылса) 品德 pinde моралдық қасиеттерді, адамгершілікті білдіреді. Екінші сөзге қарағанда бірінші сөздің қолданылу аясы кең. 明白 mingbai түсіну және 明确 mingque нақтылау. Чжау Изумоның анықтауы бойынша адамның сана-сезіміне қатысты қолданылып келсе, екіншісінің қолданылу диапазоны интеллектуалдықпен шектеледі (Горелов В. И. 1983).

尊重 zunzhong сый көрсету, бағалау және 尊敬 zunjing құрметтеу. Бірінші сөз адамдарға және заттарға қатысты, екінші сөз адамдарға қатысты қолданылады. 事情 shiqing іс, жағдай 事件 shijian оқиға, жағдай, 事故 Shigu көлік апаты, қайғылы оқиға. Осы сөздердің арасында бірінші сөздің семантикалық көлемі кеңірек.

Синонимдік топтардың айырмашылығы мағынаның саралануы және іс-әрекеттің біртіндеп тереңдетілуі, сапаның өсуіне байланысты болады. 请求 qingqiu сұрау, өтініш айту, 恳求 kenqiu жалыну, табанды түрде сұрау, 祈求 qiqiu өтініш сұрау. Бұл сөздер іс-әрекеттің біртіндеп қарқындағанын көрсетеді. 大 da үлкен, 巨大 juda үлкен, 庞大 pangda мол. Бұл лексикалық бірліктер өлшемнің үлкендігін білдірумен қатар, сапаның өсуін де білдіреді. 努力 nuli күш салу, тырысу; 竭力 jielі барлық күшін салу; 尽力 jinli күші біткенге дейін тырысу, бұл синонимдер қатары арты-артынан күштің өсіп жатқандығын білдіреді.

Синонимдердің тағы бір тобы экспрессивті-эмоционалды синонимдер қатары. Бұл топтағы дифференциалды белгілері жеке ерекшеліктерімен байланысты коннотациялық экспрессивті-эмоционалды, бағалық-реңктік белгілеріне байланысты болады. Бұл топтағы синонимдер қатары іс-әрекеттерге объективті ғана емес субъективтіде мағына бере отырып, эмоционалды жағында түрлендіреді.

Лексикалық синонимдерді зерттеушілер, синонимдік сөздер қатарының оң жағын ғана алуға болатындығын, теріс жағы қатар қолданылмайтындығын айтады. Мұндай салыстырулар орын алған жағдайда, синонимдік сөздер қатарын бұзады, өйткені оң эмоционалды мәнді сөздер және теріс бағалау сөзі синонимдерден гөрі тілдің жүйесінде антонимдер болып табылады. Кей жағдайларда ғана, субъективтік бағалауы бар сөздерді бейтарап сөздермен салыстыру керек, өйткені ол көбінесе коннотативті реңктері (мәнерлі, эмоционалдық, бағаланатын) береді. Төменде мысал келтіре кетсек,

可爱 ke ai сүйкімді, сүйікті; 亲爱 qin ai қымбатты, сүйікті; 亲密 qinmi жаныма жақын жан, 亲切 qinqie жүрекке жақын. Алғашқы екі сөз махаббат сезімдерін білдірсе, соңғы екі сөз жанның жақындығын білдіреді.

团结 tuanjie бірігу; 勾结 goujie ауыз жаласу; 勾串 gouchuan келісіп алу (жаман оймен келісіп алу), бірінші сөз соңғы екі сөздің теріс коннотациясына бейтарап қолданылады.

坚决 jianjue шешім қабылдай білетін; 坚定 jianding шешіміне тұрақты; 顽强 wanqiang шешімінен қайтпайтын; 固执 guzhi қырсық; 顽固 wangu қырсық, еңбексүйгіш. Соңғы екі сөз теріс коннотацияда қолданылады.

作风(风格) zuofeng (fengge) стиль; 风度 fengdu мәнер; 派头 paitou қалып. Бұл сөздер іс-әрекеттің мінезін білдіреді.

baowèi, baohù, wèihù, baocún, baoliú, baochi, baoquan – синонимдер қатарының ортақ мағынасы - "сақтау": bao wei зашищать, қорғау, күзету; baohu қорғауда болу; weihu аялап қорғау baocun белгілі бір кезең арасында қорғау; baoliú уақытша қорғау; baochi сақтау; baoquan толығымен сақтау. Мысалда келтірілген синонимдер нейтралды лексикаға тән. Әдеби тілдің барлық түрінде қолданылады. Оларды сөйлемде қолданылатын мағыналарынан ғана айыруға болады. Сондай-ақ олар мағыналы синонимдер қатарына жатады.

fazhan, fayang, fahui, fayu – синонимдер қатарының ортақ мағынасы- тарату" fazhan дамыту, көлемін кеңейту (көбінде өндірісте қолданылады); fayang дамыту, белгілі бір деңгейге дейін көтеру (қарым-қатынаста, салт -дәстүрде қолданылады); fahui дамыту, потенциалды мүмкіндікті арттыру (қабілет, шығармашылық күш.); –физиологиялық даму.Бұл мағыналық синонимдер қатары, х замануи жалпы халықтық путунхуа лексикасына тән.

shuohua, jianghua, tanhua, xiantan, xianliao -бұл топ синонимдер қатарының мағынасы-әңгіме айту: shuohua сөйлеу (синонимдік қатардың доминантында кеңінен қолданылатын сөз); jianghua әңгіме дүкен құру(талқылау). tanhua әңгімелесу (бір тақырып аясында әңгімелесу); xiantan әңгіме айту (еркін әрі қысымсыз әңгімелесу);Бұл топқа сөйлемге мағына беретін синонимдер жатады. Ауызекі тілде күнделікті қолданылады.

pingcháng, tongcháng, xuncháng, pingfán, pingyong, dengxián бұл синонимдер қатары таңқаларлық емес, деген мағынаны білдіреді.

pingchang қарапайым (доминантты синонимдер қатарында ең көп қолданылатын нұсқа), tongchang әдеттегідей, xunchang жиі кездесетін, pingfan өте қарапайым, pingyong қарапайым, dengxian бір қалыпты, (орта деңгей) –осы топтағы синонимдер қатарының мағыналас, семантикалық бояулары ортақ болып келеді.

方法 (办法) fangfa (banfa) әдіс, айла, қабылдау; 手段 shouduan шара қабылдау; 花招 huazhao айла-тәсіл, трюк, 伎俩 jilang қулық-сұмдық; 诡计 guiji арамдық іс. Олардың жалпы мағынасы - «әрекетті жүзеге асыру тәсілі».

方法 fangfa, екінші бір мағынасында 手段 shouduan бейтарап- әдеби сөз ретінде қолданылады. 手段 shouduan екінші мағынасында эмоционалды баға беріп, қазақ тіліндегі «айла» мағынасында қолданылады. 花招 huazhao және 伎俩 jilang коннотативті эмоционалды-бағалық мағынасында «қу, айлакерлік әдіс, арам ниетте» қолданылса, 诡计 guiji зұлым мағынасында қолданылады.

Синонимдер қатарының тағы бір тобы функционалды-стистикалық синонимдер. Бұл топтағы функционалды белгілері жеке ерекшеліктерімен байланысты сөйлеудің белгілі бір стиліне тән нақты қарым-қатынас саласына тән стилистикалық ренктермен ерекшеленеді. белгілеріне байланысты болады. Қытай тілінде сынарлы синонимдер, путунхуада вэньян тілінен енген кірме сөздер тобы. Бұл сынарлы синонимдер тікелей вэньянизммен байланысты. 消灭 xiaomie (歼灭 jianmie) көзін жою; 埋葬 maizang (安葬 anzang) көміп тастау; 办法 banfa (措施 cuoshl) шара, іс-шара; 思想 sixiang (思维 siwei) ой; 生日 shengri (诞辰 danchen) туылған күн.

Төмендегі синонимдік сынарлардың бірінші сөз бейтарап лексикаға, ал екінші (жақшадағы) ауызекі стильдегі лексикаға жатады.

头 tou (脑袋 naodai) бас; 前额 qian e (脑门子 naomenz) маңдай; 腮颊 saijia (腮帮子 saibangzi) бет; 身材 shencai (个字 gezi) бойы; 办法 banfa (法子 fazi) әдіс, тәсіл; 看 kan (瞧 qiao) қарау; 放 fang (搁 ge) қою; 匿名信 nimingxin (黑信 heixin) жасырын хат 刑讯室 xingxunshi (拷问室 kaowenshi) азаптау камерасы.

Бейтарап-әдеби сөздер мен күнделікті қолданыстағы сынар синонимдерді салыстырсақ 很 hen өте, 老大 laoda өте керемет; 最好 zuihao ең жақсы және 上好 shanghao тамаша;

青年人Qingnianren**бозбала**, 小伙子- xiaohuoz *жигит*; 恐吓kǒnghe *қорқыту*, 吓毛xiàomáo *қорқыту*. Осы сынды қытай тілінде синоним сөздердің, синонимдік қатарлардың саны шектеусіз (Фролова О.1981).

Сонымен қатар, қытай тілінде синонимдер қатарының тағы бір ерекше тобы бар. Олар құрылымы жабық түрде жасалатын синонимдер. Бұл түрдегі синонимдер қатары, әдетте үш лексикалық бірліктен тұрады. Мұндай жағдайларда құрамы бойынша дәйекті түрде бір-бірімен үйлесетін синонимдік үш морфема әрқашан екі морфикалық композицияның үш синонимдік сөзінен тұратын жабық синонимикалық серияны қалыптастырады. Бұл құбылыс қытай тіліне тән морфемдердің кең таралған, іс жүзінде шектеусіз үйлесімділігімен туындайды. Құрылымы жабық синонимдер қатары төмендегілер мағыналық синонимдерден тұрады.

Үш түбірлі морфема suo, wu, chuan, "қате" мағынасын білдіреді. suowu қате (ережені бұзу), chuansuo (абайсызда қателесу), chuanwu қате (сәтсіздік).

jian, sheng, Jie үш түбірлі морфемалар "мұқият жұмсау"; мағынасында қолданылады jiansheng мұқият болу, (мұқият жұмсау); jiejian үнеммен жұмсау, (көп шығын жасамау); jiesheng есеппен жүру, (шығынды есеппен жасау).

Құрылымы ашық синонимдер қатары.

du, kan, pian, - оқу мағынасында қолданылады. Әдеби тілдің барлық стилінде нейтралды лексикада қолданылады. Мағыналы синонимдер қатарына жатады.

qing ni du de xiang liang yi xie

Дауыстап оқуыңызды өтінемін.

zhe ge xiao gushi wo kan le yi xiao shi

Бұл әңгімені мен 1 сағат оқыдым.

qing ba zhe fen xin pian yi pian

Өтінемін, хатты дауыстап оқыңыз

yue du белгілі бір авторды оқу, du shu-оқу, du wu оқу, бұл синонимдер қатары семантикалық мағына береді.

Ziji yue du

Өзі оқу

du shu po you xin de

Оқыған ақпараттарының ішінен маңызды ақпарат алу.

Қытай тілінде синонимдердің ресми стилде қолданылатын түрлері бар. Ресми құрылымы бойынша қытай тілінің синонимдерін бірнеше түрге бөлуге болады.

1) сөздердегі буындардың саны

2) бірдей немесе әртүрлі элементтердің ортақ болуы.

Бірінші типке жай сөйлемдер қолданылатын синонимдер қатары жатады. Қытай тілінде жай сөйлемде қолданылатын синонимдердің саны шектеулі. Олардың көбісі негізгі сөздікке жатады.

kan қарау и jian көру, wang алыстан қарау

Екінші типке бір буынды және көп буынды сөздерді жатқызамыз. ортақ компоненттері жоқ синонимдер tou "бас" — Nǎodai "бас"

Екінші типтегі синонимдер қатары көбінде зат есімдерден тұрады. Бұл зат есімді синонимдердің бір мағынасы жеке, екінші мағынасы жалпы ұғымды білдіреді.

xin хат— xinjian корреспонденция

Қорытынды. Синонимия - ең кең семантикалық санаттардың бірі, сөзсіз, әлемнің барлық тілдеріне тән әмбебап тіл. Синонимика - әртүрлі дыбыстық және жазбаша тіл бірліктерінің мәндерін толық немесе жарғылай сәйкестендіру феномені. Синонимия тілдің біртұтастығын қамтамасыз етеді, ол «бірдей мағынаны білдірудің ауыспалы қасиеттерін, жүйелік потенциалдардың жүзеге асырылуының көпшілігін, құралдардың стилистикалық және жағдайлық градациясын» білдіреді. Синоним сөздердің болуы тілдік жүйенің біреуі үшін айтарлықтай көрсеткіштерге ие. Қытай тілінде синоним сөздердің болуы тілдің типологиялық құрылымына байланысты классификациясы кең екендігін жоғарыда көрсетілген синонимдік қатардың талдануынан байқалады. Қытай тілінде синонимдер мен синонимдік қатынастарды анықтау туралы мәселе бойынша бірнеше көзқарастар бар. Бұл пікірлердің айырмашылығы синонимдердің атауы мен синонимдердің құрылымын әр түрлі түсіндіруге және синонимдер арасындағы синонимдік қатынастардың анықтамасына байланысты туындаған.

Синонимдердің үш негізгі түрі бар: олардың арасындағы айырмашылықтардың сипаты: семантикалық, стилистикалық және семантикалық-стилистикалық. Синонимияның осы түрлерінің

әрқайсысын қарастыра отырып, белгілі бір тілде синонимдерді дамыту критерийлерін бағалауға болады. Осы ережелерді ескере отырып, мақалада қытай тіліндегі синоним сөздердің қысқаша классификациясын жасадық. Жұмысымызда синонимдік қатарлардың 3 түрін ғана бөліп көрсете алдық, синоним сөздер әлі де болса зерттеуді қажет ететіндігіне көз жеткіздік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Солнцева Н.В., Солнцев В.М. *Теоретическая грамматика современного китайского языка: (Проблемы морфологии)*. – М., 1979. – 170 с. – С. 48-49.

2 Горелов В.И. *Стилистическая лексикология*. – В кн.: «*Стилистика современного китайского языка*». – М.: 1979. – 216 с. – 214 с.

3 Горелов В. И. *О лексической синонимии в китайском языке*. – Сб. «*Вопросы лексической и грамматической семантики*». – М., 1983. – 216 с.

4 Фролова О. П. *Словообразование в терминологической лексике современного китайского языка*. – Новосибирск: 1981. – 132 с. – 97-98 с.

MPHTI 16.21.29

Pak A.¹, Tazhenova A.², Koitasova G.³

¹*Candidate of philological sciences, docent, University of Foreign Languages and Business Career*

²*Senior Teacher, docent, University of Foreign Languages and Business Career*

³*Senior Teache, University of Foreign Languages and Business Career,*

Kazakhstan, Almaty, Kazybek Bi 168, 050026

BACKGROUND TO THE STUDY OF HUMAN SPEECH BEHAVIOR

Annotation

At the present stage, the study of human speech behavior is a priority in many areas in linguistics. In the era of globalization and coexistence of different cultures with their own characteristic set of values and ideas, the emergence of conflicts and, most importantly, the ways to resolve them are the concentration of interests of scientists in various fields. The purpose of this article is to consider the main prerequisites for the study of human speech behavior. As a result of this consideration, we can conclude that the speech conflict is an expression of verbal confrontation of speakers, accompanied by ethical, mental and social norms, the expression of which results in the framework of a communicative act. Identification and identification of certain trends makes it possible to consider this problem in a broader format.

Key words: society, verbal behavior, verbal conflict, verbal conflict resolution, linguistics, cultural linguistics, psycholinguistics, sociolinguistics, linguistic cognitive science, linguistic conflictology.

Пак А.О.¹, Таженова А.С.², Койтасова Г.А.³

¹*К.ф.н., доцент, Университет иностранных языков и деловой карьеры*

²*Старший преподаватель, доцент, Университет иностранных языков и деловой карьеры*

³*Старший преподаватель, Университет иностранных языков и деловой карьеры
Республика Казахстан, Алматы, ул. Казыбека Би 168, Исаева, 050026*

ПРЕДПОСЫЛКИ К ИЗУЧЕНИЮ РЕЧЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

На современном этапе изучение речевого поведения человека является приоритетным во многих областях лингвистики. В эпоху глобализации и сосуществования разных культур со своим характерным набором ценностей и идей, возникновением конфликтов и, самое главное, способами их разрешения являются концентрации интересов ученых в различных областях. Целью данной статьи является рассмотрение основных предпосылок для изучения речевого поведения человека. В результате этого рассмотрения мы можем сделать вывод, что речевой конфликт является выражением словесной

конфронтации говорящих, сопровождаемой этическими, ментальными и социальными нормами, выражение которых приводит к созданию коммуникативного акта. Выявление и выявление определенных тенденций позволяет рассмотреть эту проблему в более широком формате.

Ключевые слова: общество, речевое поведение, речевой конфликт, речевое разрешение конфликта, лингвистика, культурная лингвистика, психолингвистика, социолингвистика, лингвистическая когнитивная наука, лингвистическая конфликтология.

Пак А.О.¹, Таженова А.С.², Койтасова Г.А.³

¹Ф.э.к., доцент, Шет тілдері және бизнес карьерасы университеті

²Аға оқытушы, доцент, Шет тілдері және бизнес карьерасы университеті

³Аға оқытушысы, Шет тілдері және бизнес карьерасы университеті

Қазақстан, Алматы, Қазыбек би 168, 050026

АДАМНЫҢ СӨЙЛЕУ МӘНЕРІН ЗЕРТТЕУ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Қазіргі кезеңде адамның сөйлеу мінез-құлқын зерттеу лингвистиканың көптеген салаларында басымдық болып табылады. Ғаламдану дәуірінде және әргүрлі мәдениеттердің өзіндік құндылықтар мен идеялар жиынтығымен өмір сүру кезеңінде жанжалдардың пайда болуы және, ең бастысы, оларды шешу жолдары әргүрлі салаларда ғалымдардың мүдделерін шоғырландыру болып табылады. Осы мақаланың мақсаты адамның сөйлеу мінез-құлқын зерттеудің негізгі алғышарттарын қарау болып табылады. Осы пікірдің нәтижесі ретінде сөйлеу қақтығысы сөйлеушілердің ауызша қарсыласуының, этикалық, ақыл-ой және әлеуметтік нормалардың сүйемелдеуімен, сөйлеудің коммуникативтік әрекеттердің нәтижесі болып табылатынын білдіреді. Белгілі бір үрдістерді сәйкестендіру және сәйкестендіру бұл мәселені неғұрлым кең форматта қарастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: қоғам, сөздік мінез-құлық, ауызша қақтығыстар, сөздік жанжалдарды шешу, лингвистика, мәдениеттану, психолингвистика, социолингвистика, лингвистикалық танымдық ғылым, лингвистикалық конфликтология.

1. Introduction. Social upheavals become a cause of political conflicts, and also leads to aggressive manifestation in public consciousness. Mutual exclusion and rejection of old ideas and new tendencies lead to irreconcilable cognitive conflict, and therefore leads to the level of clarification of interpersonal relations.

At the moment, the estimated expressive markers are good/bad, which form our experience and give our actions meaning, have very fuzzy outlines. Moreover, a person has internal discomfort and, as a result, situations that provoke the emergence of cognitive conflicts, which can be caused by various kinds of activation of values that reflect current trends in society, their importance in the socio-political period, as well as interest in cultural values established traditions and acceptance by society. All this is happening against the background of acute growing social and economic tensions, internal discomfort, mental disorders and depression, which leads to despair, loss of hope, a sense of unclaimedness in society, loneliness (A. Dorokhova and others, 2008). Thus, we observe the preference of some cultural values to others, as well as the introduction of new and biased attitude to the old cultural values.

Internal discomfort and the accompanying mental disorders are the cause of negative-emotional manifestations, which translate into excessive bitterness, aggression, lack of restraint towards the source of the cause of the emotional decline, there is an inordinate desire to find out the relationship, prove his point and catch the opponent in his erroneous and biased vision one or another aspect of the problem. At the same time, it is important to note that a similar negative emotional surge is formed over a rather long time. Such a state is the source of all kinds of conflicts. The internal state and emotional background of an individual are reflected in his verbal expression and speech behavior.

Of course, the social trends of modern society form the language behavior and consciousness of a person, his inner state, mood. At the present stage, the study of the causes that influence the communicative behavior of an individual in the process of conflict, as well as research in the areas of linguistic, social and psychological vision of language conflict comes to the forefront of various areas in science and, characteristically, has positions only at the initial stage. This problem has a wide range of promising areas and has priority in a number of scientific trends of modern society, which certainly requires a deeper, serious and comprehensive study, the most appropriate

teaching methods for collaborative, harmonious, communicative behavior and language tactics indicated in the behavior of conflict-ridden situations in socio-communicative interaction (A. Lazukin, 2011).

For linguists, a comprehensive study of verbal conflict and the explication of its linguistic component on the material of foreign languages is important. Along with this, the priority in modern linguistics is the creation of a theoretical basis and practical use of methods in the search for conflict situations and ways to resolve them. This process is most interesting against the background of the consideration of foreign languages (A.Ya.Antsupov and others, 2013).

1.1. A comprehensive study of verbal conflict for linguists. The study of speech conflict at the interdisciplinary level makes it possible to conduct a comprehensive and multidimensional study of the language process and obtain its results. Based on this, it can be concluded that it is the person and his live speech that reflects certain social processes. The most interesting are researches in the field of language conflict against the background of such modern trends in linguistics as cultural linguistics, psycholinguistics, sociolinguistics, linguistic cognitive science, along with which linguistic conflictology can be singled out - a new branch in anthropocentric linguistics that is directly aimed at studying the problem of linguistic conflict and searching ways to resolve it. At the same time, the typology of speech conflicts on the material of foreign languages is of particular interest. They have their own specific “markers” of speech conflict in the language process, conflict factors and harmonizing factors that imply regulation of speech behavior in both cases (E.S. Kubryakova, 2001).

Considering the current trends in a society where tolerance in communication plays a significant role, there is a growing need to create a holistic theory of conflict/harmony in discourse, to carefully study the methods of conducting such phenomena in the speech of foreign languages and their linguocultural traditions. The complex component of the values of conflict and harmony in the speech process forms the unity of form and content, the beginning, the logical continuation and completion of the utterance, which contains the semantic meaning of the speaker. The components of conflict expression and speaker harmonization used in speech, his cognitive representation as a possible cause of speech conflict are in focus. The most interesting is the political vocabulary, fiction and the spoken layer of the language, where the conflict situations inherent in one or another of the national-cultural features of speech activity are concentrated (N.V. Grishina, 2008). One of the priority tasks of linguistic conflictology is the creation of a unified theory of conflict and its resolution, the definition of their specificity on the material of foreign languages. It becomes obvious that consideration of the meaning of “language conflict”, designation of its essence and dominant factors from the point of view of linguistic culturology and cognitive science, projecting it in foreign speech, according to the attitudes of the society, has points of contact with the problems of defining and identifying the sphere of speech conflict, as well as considering the development process, its occurrence and resolution.

Thus, it can be noted that the selection and study of speech and pragmatic indicators of language conflict in those or other sources of a foreign language allows us to designate a classification of the regulation of the relationship between conflict and harmonizing factors.

2.Methods. The following research methods were used in the work: a descriptive method with its main components: observation, generalization, classification, interpretation; modeling method; free associative experiment method. Not the last role in the creation of a unified theory of speech conflict is played by the designation of individual aspects of a person’s character in the course of a conflict, the construction of an integral system of linguistic personalities differing in their communicative capabilities and abilities in oral and written forms of expression on the material of foreign languages. At the same time, it is necessary to take into account the indicators of the speech projections of conflict in a particular culture, the ways of its expression in the most characteristic area of conflict manifestations.

At the present stage in linguistics, the communicative method is encouraged in studies of various linguistic parties. At the same time, it is necessary to take into account the achievements obtained in cognitive linguistics, the theory of speech acts and genres, as well as in linguopragmatics, the linguistic picture of the world and conceptology (V.A. Svetlov, 2013). The implementation of points of interest in identifying national-cultural peculiarities of foreign language speech, as well as considering the degree of development of linguistic consciousness of their speakers must necessarily be based on research conducted in a particular foreign linguistic culture, affecting the most productive in communicative aspects methods of considering the nature of a language.

3. Results. Thus, due to the presented research methods, it was revealed that. At this stage, the structure and style of the text are interesting, as well as the lively interpersonal communication, which has become the main subject of study of scientific research in linguistic consideration. Linguists use textual and discursive analyzes based on the postulates of the theory of speech activity, as well as transformational, distributive, contextual, comparative analyzes. The need to summarize the study and comparison of speech conflict on the material of

foreign languages is associated with the construction of methods of predictive nature of cognitive phenomena. This approach allows to reflect the problem of interest at a multi-level level of linguistic research.

Speech conflict and ways to resolve it are one of the most interesting and promising aspects of interpersonal communication, the study of which makes it possible to understand the structure and ways of its manifestation, to give a clear view of the speech conflict on the material of foreign languages, to determine cause-effect relationships, to concretize and justify the specificity of the conflict in the speech of a foreign language in the framework of linguistic, psychological and social vision (V.A. Maslova, 2006).

The central role in a conflict situation is played by a communicator, a linguistic person or a native speaker, who has his own means and methods of expression, the use of which sometimes goes against the main subjects, genre affiliation and obviousness of the original result. From this we can conclude that a variety of storylines or scenarios can encompass both a conflicting, disharmonious tendency, and a harmonious one, leading to the tolerant path of verbal communication.

4. Discussions. The task is to identify the theory of speech conflict in foreign languages, covering interpersonal communication in foreign linguistic cultures, and also to identify the theory of resolving the speech conflict. Moreover, studies of the individual's speech behavior, the classification of statements and textual manifestations of conflict in foreign languages have a certain significance. In studying the problems of conflict, the continuity of such concepts as language/speech and thinking, personal evaluations in cognitive and pragmatic aspects and, importantly, their manifestation in the communicative act of foreign languages are brought to the fore. This is essential for the theory of language in particular, as well as for the social, psychological, gnoseological aspects of scientific knowledge. There is also a need to classify the linguistic material of conflicting texts or statements in foreign languages and linguistic material that suggests the emergence of a conflict or carries a hidden conflict-aggravated tendency.

Considering the speech conflict, it becomes clear what language units, means the participants in the conflict used, which depends on their personal individual interest. The course of a conflict is accompanied by certain cliches of actions, their sequence in the process of a communicative act. The phenomenon of speech is based on stylistic, thematic, compositional postulates that interact with each other in a particular foreign linguistic culture, due to which language behavior in certain communication events becomes obvious. This approach allows determining a possible conflict situation, analyzing and controlling the further course of events with allowable corrections of the current situation and the communicator's language behavior.

The tendency to use a certain language means or scenario is primarily due to the type of communicator and his experience of manifestation in conflict situations, as well as language competence, mental factors and ethno-speech favorite methods of expression. Moreover, the preference for one or another scenario depends on the traditional representations of a foreign linguistic culture in the format of language / speech behavior. The decline (result) of the language situation is the final stage of communicative communication and is accompanied by the results identified during the previous stages of development of this process, which is affected by the subject of disagreements, indicated initially at the mental level, and subsequently expressed in verbal form. In parallel with this, communicants accumulate linguistic means for expressing a conflict situation, their own vision of the subject of contradictions, while trying to demonstrate their personal opposition to their opponents as much as possible. Lexico-semantic and grammatical units fully convey the national criteria of conflict, reflect the nature and content of the conflict communicative process. Against the background of lexico-semantic and grammatical units, the pragmatic aspects of the verbal expression of conflict are also highlighted, which are derived from the practice of comparative analysis of language structures in the communicative process. The pragmatic aspects are based on the psychological and emotional components inherent in communicators at the time of communication. As a rule, they are united by certain discrepancies, mutual misunderstanding, non-fulfillment or violation of any postulates of the speech communication process. This may be the incompatibility of speech actions and speech reactions, negative linguistic and emotionally expressive reactions, due to which an impression of an unjustified result appears in the speech process.

5. Conclusion. Thus, speech conflict is an expression of the verbal confrontation of speakers, accompanied by ethical, mental and social norms, the expression of which results in the framework of a communicative act. The problematic of verbal conflict, of course, affects the linguocultural, social and communicative aspects of psycholinguistics, the theory of language communication, and sociolinguistics. Equally in modern linguistic conflictology a priority issue is the resolution of verbal conflicts, the ways and means of resolving them in verbal expressions. For linguists, a comprehensive study of verbal conflict and the explication of its linguistic component on the material of foreign languages is important. Along with this, the priority in modern linguistics is the creation of a theoretical basis and practical use of methods in the search for conflict situations and ways to resolve them.

This process is most interesting against the background of the consideration of foreign languages (A.Ya. Antsupov and others, 2013.).

In the concept of linguistic individuals, speech conflict appears as a type of education or frame, which, in turn, consists of slots: individuals involved in the conflict; lack of understanding among those who speak in the points of view, those or other opinions, goals, interests, in other words - contradictions; the cause of the speech conflict; damage consequences; temporal and spatial component. Thus, the conflict is a phenomenon that occurs in time, i.e. a process consisting of such stages as emergence, rooting, apogee, recession and settlement. This is reflected in the scenarios where the intertwining of the main “plots” occurs, as well as in the language formations of the speech genre. As already noted, the process of conflict can highlight the main points of development of a conflict situation: the emergence, rooting, apogee, recession and settlement.

Language conflict is a phenomenon in speech, occurring in time, with its own laws of development, is realized by inherent speech means. It develops along certain plot lines, depending on the linguocultural aspects and the individual's speech behavior. Identification of certain trends makes it possible to consider this problem in a broader format.

Used literature:

- 1 Antsupov A.Ya., Baklanovsky S.V. *Conflictology. 3rd ed., Studies. allowance.* – SPb.: Peter, 2013. – 304 p.
- 2 Grishina N.V. *The psychology of conflict. 2nd ed.* - SPb.: Peter, 2008. – 544 p.
- 3 Dorokhova A., Igumnova L., Privalikhina T. *Conflict resolution: studies. allowance.* – M.: Academy, 2008. – 192 p.
- 4 Kubryakova E.S. *Reflection on the fate of cognitive linguistics at the turn of the century // Questions of philology.* – 2001. - No. 1 (7). – 201 p.
- 5 Lazukin A. *Conflictology: studies. allowance.* – M.: Omega-L, 2011. – 160 p.
- 6 Maslova V.A. *Introduction to cognitive linguistics: Textbook.* - 2nd ed., Corr. – M.: Flint: Science, 2006. – 403 p.
- 7 Svetlov V.A. *Introduction to the unified theory of conflict analysis and resolution.* – M.: Librokom, 2013. – 502 p.

МРНТИ 16.21.31

Қыздархан Құрмаиқызы Рысберген¹

¹ Ф.ғ.д., бөлім меңгерушісі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қазақстан, Алматы қ., Құрманғазы көшесі, 29, 050010

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАРДЫ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНДА ЖАЗУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Қазақ жазуының латынграфикалы әліпбиге көшіруге байланысты географиялық атауларды, оның ішінде республикадағы және шеттілдік географиялық атауларды транслитерациялауға қатысты бірқатар мәселелер қарастырылады. Атап айтқанда, географиялық атаулардың жаңа әліпби негізінде жазылуы “Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері” басты емлесілік қағидаттарына қайшы емес екендігі көрсетіледі. Алайда ономастикалық атауларды латын графикасында жазудың өзіндік ерекшеліктері бар. Мақалада осыған орай Қазақстандағы және шетел мемлекеттерінің, әлем астаналары т.б. атауларын транслитерациялағанда қазақ тіліне тән емес ё, ц, ь, ъ, э, ю, я дыбыстар мен әріптердің жазылуына қатысты екіұдайы жолдары көрсетіледі. Қазақстанның топонимдік кеңістігінде жүз мыңдаған орыс тілді географиялық атаулар бар, сондықтан таяу жылдарда латын графикасы негізінде таңбалаудың ғылыми-теориялық мәселелерін шешу қажет. Сонымен қатар дүниежүзілік саяси карта бетіндегі ірі қала атаулары, әуежай, көл, өзен т.б. физика-географиялық нысан атауларын жаңа латын әліпби негізінде қазақ тілінде таңбалау мәселесі тұр. Мақалада қазақ жеріндегі және шеттілдік географиялық атауларды латын графикасында таңбалау жолдары ұсынылады.

Кілт сөздер: географиялық атаулар, ономастика, латын графикасы, қазақ әліпбиі, шеттілдік географиялық атаулар, экзоним.

Рысберген К.К.¹

¹Д.ф.н., заведующая отделом Института языкознания им. А. Байтұрсынұлы,
г. Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕДАЧИ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ

Аннотация

Переход казахского языка на латинскую графику порождает ряд проблем, связанных с практической транслитерацией как географических названий в республике, так и иноязычных географических названий. Основные принципы транслитерации онимов, хотя не противоречат основным принципам и положениям “Орфографических правил казахского языка на основе нового алфавита”, но имена собственные имеют свою некоторую специфику. Так, в статье указываются спорные моменты транслитерации неказахских звуков и букв как ё, ц, ь, ы, э, ю, я как в русских географических названиях Казахстана, так и в названиях зарубежных государств, названий мировых столиц и др. В топонимическом пространстве Казахстана функционируют более сотни тысяч географических названий русского происхождения, которые требуют научно-теоретического осмысления перевода на латинскую графику в ближайшие годы. Наряду с этим остро стоит вопрос перевода иноязычных названий, зафиксированных на политической карте мира, крупных городов, аэропортов, озер, рек и иных физико-географических объектов. В связи с этим в статье рассматриваются пути транслитерации казахстанских и зарубежных географических названий на основе латинской графики.

Ключевые слова: географические названия, ономастика, латинская графика, казахский алфавит, иноязычные географические названия, экзоним, транслитерация

K.K. Rysbergen¹

¹*Doctor of Philology, ¹Head of the Department of Onomastics of the Institute
of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Almaty, Kazakhstan*

PROBLEMS OF TRANSFERENCE OF GEOGRAPHIC NAMES ON THE BASIS OF LATIN GRAPHICS

Annotation

The transition of the Kazakh language to the Latin script raises a number of problems associated with practical transliteration both of geographical names in the republic and foreign-language geographic names. Although the basic principles of transliteration of onyms do not contradict the basic principles and provisions of the “New Orthographic Rules of the Kazakh Language on the basis of the new alphabet”, proper names have their own specific features. The article specifies the controversial points of transliteration of non-Kazakh sounds and letters such as ‘ё’, ‘ц’, ‘ь’, ‘ы’, ‘э’, ‘ю’, ‘я’ both in the Russian geographical names of Kazakhstan and in the names of foreign countries, cities, etc.

In the toponymic space of Kazakhstan, more than hundred of thousand of geographic names of Russian origin are functioning, which require scientific and theoretical understanding of transference to the Latin script in the coming years. Along with this, there is an acute problem of transference of foreign-language names recorded on the political map of the world, major cities, airports, lakes, rivers, and other physical and geographical objects. In this regard, the article discusses the ways of transliteration of Kazakhstani and foreign geographic names based on the Latin script.

Key words: geographical names, onomastics, Latin graphics, Kazakh alphabet, foreign-language geographical names, exonym, transliteration

Кіріспе. 2017 жылдың 12 сәуірінде жарияланған Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани сананы жаңғырту» мақаласында рухани жаңғырудың басты шарты және негізгі басымдылық ретінде қазақ жазуының латын графикасына көшіру қажеттілігі туралы айтылды. Осыған орай Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің 2018 жылғы 3 наурыздағы № 27-р Өкіміне орай “Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына 2025 жылға дейін кезең-кезеңімен көшіру жөніндегі іс-шаралар жоспары” бекітілді.

Жоспарда көрсетілген іс-шаралардың бірқатары ономастикалық атауларға қатысты келеді, мәселен, антропонимдер мен географиялық атаулар анықтағыштары, латын графикасы негізінде

транслитерациялау ережелері, шеттілдік атаулар, дүниежүзі мемлекет, астана, географиялық нысана атауларына қатысты ереже мен анықтағыштар жоспарланып отыр. Оның сыртында еліміздің жүздеген қалалары, мыңдаған елді мекендеріндегі көше, мандайша атаулары да жаңа жазуымызда сауатты таңбалануы тиіс.

Қазақ жазуының латын графикасына көшуінің өз логикасы бар, соның бастысы “Әлемдік қауымдастықтың тең құқықты мүшесі болған жоғары экономикалық, ғылыми, мәдени және адами әлеуеті мол Қазақстанның ұлттық бет-бейнесін, болмысын сақтай отырып, әрі қарай дамуы ендігі жерде еліміздің жаһандану үрдісіне тереңдей және кеңінен енуін талап етеді. Бұл мәселеде қазақ жазуын латын әрпіне көшірудің маңызы зор. Сондықтан Қазақстан латын графикасы негізіндегі әліпби арқылы әлемдік коммуникация кеңістігіне еңбекші” (Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы, 2007). Латын жазуын Қазақстанда қабылдау қажеттілігін қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу себептерінің бірі ретінде осы жайында алғашқы болып мәселе қозғаған белгілі академик Әбдуәли Қайдар “...қазақ халқының Қазақстаннан тыс жерлерде диаспора ретінде бытырап жүрген үшген бір бөлігімен жазба информация алысу арқылы тығыз байланыс жасау, ортақ мәдени, рухани құндылықтар туралы хабар алмасу үшін, ұлттық менталитетті сақтап қалу үшін қажет”, -дейді (Ә.Қайдар, 2007). Латын графикасын енгізуге байланысты ғалым-лингвист А.Фазылжанова ономастикалық салаладағы іс-шараларға қатысты мынадай мәселелерді атап көрсетеді: “... ономастикалық кеңістіктегі ұлттық тілдің жай-күйі де «ревизия» үдерісімен ерекшеленеді. Ономаст ғалымдар бүгінгі күні Қазақстанның жер-су атауларын латын әліпбиімен транслитерациялау мәселелерін шешумен қатар бүгінге дейін кеңестік-тоғалитарлық жүйенің күштеп енгізуімен қалып қойған ономастикалық атауларға төл ұлттық атауларын қайтаруды қарқынды түрде негіздеумен айналысып келеді...”. Латынграфикалы әліпбиге кезең-кезеңімен көшудің жалпыұлттық жоспарына сәйкес 2024 жылы жүзеге асқалы отырған Қазақстан қазақ азаматтарының төлқұжаттарын жаппай қайта шығару науқаны қарсаңында қоғамда ұлттық есім беру үлгісін насихаттайтын шаралар көбейді. Бұл кісі есімдерін жазу мен есім берудің ұлттық жүйесіне қайта оралу үдерісінің қарқынды түрде іске қосылғанын байқатады (А.Фазылжанова, 11 қаңтар, 2019).

Нәтиже. Қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуіне қатысты географиялық атауларды жазу шаралары негізгі екі бағытта қарастырылады: 1.Қазақстан Республикасындағы жер-су, елді мекен атаулары (эндонимдер деп те аталады); 2. Шет мемлекет атаулары, жер-су, елді мекен атаулары, яғни экзонимдер.

Қазақстан Республикасындағы және шеттілдік топонимдерді қазақ латын әліпбиінде таңбалаудың маңыздылығы, ең алдымен, олар орта, жоғары оқу орындары оқулықтарына, әр алуан ресми, бейресми өз еліміздегі, халықаралық айналымдағы түрлі көздерге, әлемдік ақпараттық-коммуникативтік кеңістікке, БАҚ т.б кеңістігіне енегіндігімен байланысты. Сондықтан онимдер халықаралық ақпараттық жүйелерге тіркеу үшін ұлттық тілде дұрыс, адекватты түрде жазылуы тиіс.

Қазақстандағы қазақ тіліндегі елді мекен, жер-су атаулары, кісі аты-жөндерінің жазылуы “Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелерінің” басты қағидаттарына сүйенетіндігін айту керек.

Еліміздегі орыс тіліндегі аудан, ауылдық, селолық округ атауларын жаңа қазақ латын әліпбиінде қалай жазамыз, қандай қиындықтар бар деген мәселеге тоқталамыз. Өйткені Батыс және Солтүстік Қазақстан облыстарындағы өзен, көл атаулары өте көп кездеседі, жүздеп, мыңдап деуге болады. Бір ғана Солтүстік Қазақстанда үлкенді-кішілі 4 мыңға жуық көлдер мен көлшіктер бар екен, олардың 70 пайызы орыс тіліндегі атаулар екендігін ескерсек, транслитерациялау, калькалау, жартылай калькалау, аудару, өзгеріссіз алу т.б. сынды көптеген мәселелер туындайды. Себебі орыс тіліндегі ономастикалық атауларға қатысты осы ережеге еңбей қалған тұстары бар. Жалпы ономастикалық атаулардың жалпы ереже талаптарынан ауытқитын тұстары да бар, оның өзіндік тілдік, лингвомәдени негіздері жоқ емес.

Орыс тіліндегі атаулар түптеп келгенде қазақ тілді топонимдік кеңістік үшін кірме лексикалық қабат болып есептеледі. Сонымен қатар таяу жылдарда шеттілдік географиялық атауларды, дүниежүзі саяси картасындағы мемлекет, астана, өзге де атауларды жаңа қазақ әліпбиі негізінде таңбалау іс-шараларын қолға аламыз. Жаңа әліпби негізінде транслитерациялағанда алдымыздан көптеген ғылыми-теориялық мәселелер туындайтындығы белгілі. Өзге тілдегі атауларды екінші бір тілдің таңбалық жүйесімен дәлме-дәл беру мүмкін бола бермейді, негізінен, оған қабылдаушы тілдің фонема-графикалық ресурстары жеткіліксіз болады. Мысалы, қазақ кісі аттары мен жер-су аттарын орыс тілінде транслитерациялағанда, оның дыбыстық-графикалық жүйесінде қазақтың төл дыбыстары болмағандықтан, яғни екі әліпбилік жүйедегі сәйкессіздіктен көптеген бұрмалаулар орын алып, әлі күнге олардан арыла алмай келеміз. Бір ғана *Мәлдір* қазақ есімі 13 түрлі орыстілді бұрмаланған нұсқада жазылады екен, ал *Көріктітөбе* топонимінде 4 бірдей әріптің орыс тілінде тура баламасы болмағандықтан *Кориктитөбе* болып

графикалық-визуалды бейнесі өзгертіліп жазылып келеді. Тіптен *қазақ* сөзі мен *Қазақстан* атауы да орыс тілінде дәлме-дәл берілмей *казах, Казахстан* деп жазылып жүр.

Қазақ жазуы латын графикасына көшкеннен кейін топонимдік атауларымыз ұлттық нормаға сай бір ғана нұсқада жазылатын болады. Өйткені бір тілдегі жазу мен дыбысты екінші бір тілдегі жазу, дыбыс нақпа-нақ, айнытпай жеткізе алмайды. Д.Н.Ушаковтың пайымдауынша: “...язык и письмо — два явления совершенно различные. Письмо, каково бы оно ни было, не может никогда вполне точно передавать живые звуки, и не в этом его задача: чтобы быть удобным на практике, оно необходимо бывает условным, причем степень этой условности в различных правописаниях различна” (Ушаков, 1913).

Қандай да тілдің дыбыстық-әріптік жазу жүйесінің негізінде дыбыс емес, фонема жатқандықтан мінсіз әліпби болмайды, тек рационалды немесе рационалдығы төмен әліпбилер болады. Әліпби түрлеріне тоқталмай (фонетикалық, фонематикалық, фонеморфологиялық т.б), тек ономастикалық атауларды транслитерациялағанда аралас принцип қолданылғаны жөн екендігін айтқымыз келеді. Транскрипция негізінен, жазылуды көрсету үшін оқулықтарда, ғылыми мақсаттарда қолданылады. Транскрипциялық жүйе ұлттық және халықаралық болып келеді. Мәселен, ортақ Халықаралық фонетикалық ассоциация транскрипциялық жүйесі. Ғылыми мақсатқа орай фонематикалық принцип те қолданылады, ол айтылымды емес, сөздің фонемалық құрамын көрсетеді, яғни сөздің морфологиялық құрылымын айқындап береді (А.В.Суперанская, 1978).

Шеттілдік атауларды транслитерациялағанда шамадан тыс фонетизмге де бой ұрмаған жөн. Шетел географиялық атауын сол тілдегі төл жазуын сақтап жазуды бірыңғай мақсат тұтпай өз тіліміздің нормаларына барынша икемдеген жөн. Осыған байланысты белгілі орыс ғалымы А.А. Реформатскийдің мынадай сөзі: “Өзге тілдің ерекшелігін, ал туған тілдің нормасын сақтау керек” қазіргі кездегі латын графикасында таңбалауға өте сай принцип болып тұр. (А.Реформатский,1965).

Еліміздегі жүз мыңдаған қазақ тіліндегі елді мекен, ауылдық округ, өзен, көл, тау, төбе, шатқал т.б. географиялық нысана атауларын латын графикасы негізінде жаңа әліпбиде жазу қиындық туғызбайтындығын айту керек. Өйткені жаңа әліпбиде қазақ тіліне тән төл дыбыстардың баламасы, графикалық таңбалық жүйесі еш қиындықсыз транслитерацияланады. Мұнда қиындық тудыратын Қазақстан жеріндегі жүз мыңдаған орыс тіліндегі географиялық атаулар мен елді мекен, ауыл, село атауларын жаңа әліпбиде адекватты түрде топонимдік атаудың тілдік, мекенжайлық, семантикалық сәйкесімділігін жоғалтпай жазу болып тұр.

Талқылау. Біріншіден, орыстілді атаулардағы *Ё, Ц, Ъ, Ы, Щ, Э, Ю, Я* әріптерінің латын графикасы негізіндегі жазылу ережесін анықтап алу керек. Төменде Қазақстандағы орыс тіліндегі көл, көлшік, ауылдық округ т.б. атауларын мысалға келтіреміз

Ё әрпі латын графикасында *e* әрпімен және *io* тіркесімен де жазылады, осы мәселені біржақтама шешу керек: *Карасёвое* (Бұқар жырау ауд.көл атауы) – *Karasevov* немесе *Karasiovov* ма, тиімді бір жазу нұсқасын таңдау керек.

Ц: Бұл әріп ережеде шеттілдік сөзқолданыстарда *s* әрпімен жазылады, *sirk, sement* т.б. Алайда жалқы есімдерде атаудың сәйкесімділігін сақтау мақсатында *п әрпі ts* әріптерімен жазылуы керек: *Целинный а.о.* – *Tselhnyy*; *Калмыцкое* (Зеленов ауд.) – *Kalmytskoe*; *Медвежья Старица* (Ақжайық ауд.) – *Medveja Staritsa*; *Январцев ауылдық округі* – *Ianvartsev*;

Ъ: Бұл әріп негізгі ереже бойынша да түсіріліп жазылады, бірақ қай формада қалдырамыз деген сауал туады, мысалы, *Бычьё* (Астрахан ауд.) – *Byche* немесе *Bychie* ме;

Пеликаныи Күрьи (Алақөл ауд.) – *Pelikani Kÿri* немесе *Pelikanii Kÿri* ме; *Житнячьё* (Шыңғырлау ауд.) – *Jitmache*; *Пьянково* (Жамбыл ауд.) – *Piankovo*; *Златопольё а.о.* – *Zlatopole* немесе *Zlatopolie* болуы тиіс; *Успенюрьевский с.о.* – *Ûspenoiÿrevskii*.

Ъ: Бұл әріп барлық жерде ескерілмейді: *Күриш Даласы разъези* – *Kÿrish Dalasy razezi* немесе *raziezi*.

Щ: *Щаповское* (Зеленов ауд.) - *Shapovskoe*, *Щедруха* (Қашыр ауд.) *Shedryha*, *Щучьё* (Бурабай ауд.) - *Shÿche*. Бұл әріп аталмыш ережеде қазақ тіліндегі *кеңсе* сөзіндегідей қатар екі *shsh* әріп тіркесі арқылы *keshshe* деп жазылады. Сондықтан кірме жалқы атауларда *shsh* деп жазуға да болады. **Э:** *Энтузиаст а.о.* – *Entÿziast*.

Ю әрпі *ÿ* әріп тіркесімен жазылады: *Юртово* (Мамлют ауд.) *ÿrtovo*; *Юдино* (Қызылжар ауд.) *ÿdino*; *Южное* (Жарма ауд.) *ÿjnoe*, *Мамлют-Мамлют*.

Я: *Янкин* (Бурабай ауд.) – *Iankin*, *Якцур* (Әйтеке би ауд.) – *Iaktsÿr*; *Красная Поляна а.о.* – *Krasnaia Polana*; *Степняк а.о.* – *Stepniak*.

Бұл жерде *Ė* әрпін *E* әрпімен ауыстырғанда айтарлықтай қате болмас, өйткені орыс тілінің өзінде бұл графема аса еленбей, орфографиядан тыс қалып отырады екен. Мысалы, *Кисилёв-Кисилев/Kisilev-Kisiliov; Артём-Артем//Artem-Artiom* болып қолданып, жазыла береді.

Бұл жерде қиындық тудыратын тұсы *Ь* таңбасын жазу болып тұр. Өйткені қазіргі қолданыстағы уақытша кирилл-латын конвертері жоғарыдағы мысалдардың бірінші нұсқасын көрсетіп тұр. Оны кері ретранслитерациялағанда *Byche-Быче* болып жазылады, *Pelikanı Kıri-Pelikani Kıri*-ге айналады екен.

“Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелерінің” §84 параграфында мынадай ескерту берілген: жіңішкелік белгісі (*ь*) тұрған буында *e, i* әріптері болса, бұл белгі ескерілмейді: *akvarel (-diń, -i, -ge, -der), artıkl (-diń, -i, -ge, -der), atele (-niń, -si, -ge, -ler), barelef (-tiń, -i, -ke, -ter), barer (-diń, -i, -ge, -ler)*. Ондай жағдайда *разъез - razez* сөзі *разез* деп кері ретранслитерацияланып, топонимдік атаудың өз мағынасынан, танымалдылығынан (идентичность) арылатындығын көруге болады. Яғни, атаудың бойындағы адрестік, ақпараттық, семантикалық мазмұны бұлыңғырланып, олардан арыла бастайды. Бұл ойландыратын мәселе, *ie* тіркесімен берген жөн сияқты.

Бұл жайт ағымдағы жылы әзірленіп жатқан “Географиялық объектілер атауларының емле ережесімен” анықталып, реттелетін болады. Осы сынды ережеге қатысты жуық арада өз шешімін күтіп тұрған біраз мәселелер бар, соларды белгіледік.

Екіншіден, Қазақстандағы мегаполис, облыс орталықтары, қала, елді мекендер ономастикалық кеңістігіндегі урбанонимдер жүйесін (мандайшалар, мекеме, компания, сауда-сағтық кешен аттары және т.б. реттестіру қажет. Бұл мәселе де таяу жылдары оңтайлы шешімін табуы тиіс.

Үшіншіден, Қазақстандағы елді мекен, жер-су атауларының латынграфикалы әліпбиіндегі ұлттық стандарты қажет. Сондай ақ, географиялық атауларды халықаралық ресми тіркеу ұйымдарына халықаралық стандарттау үшін өз еліміздің атауларының ұлттық стандартқа сай жазылған тізімін ұсынуымыз керек. Ұлттық стандартты халықаралық айналымға ұсынған кезде, тұтынушы танысып, оқығысы келген жағдайда біздің әліпбидің транслитерациялық “кілті” қоса ұсынылуы тиіс. Яғни халықаралық латын графикасындағы әріптерге әр елдің қазақ әліпбиінің сәйкестендіретін өзінің дешифровщикі қажет болады. Экзонимдік, яғни шеттілдік географиялық атаулардың ережесі “Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына 2025 жылға дейін кезең-кезеңімен көшіру жөніндегі іс-шаралар жоспарына” А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының мақсатты зерттеу бағдарламасы тапсырмалары аясында 2020-2021 жылдары жүзеге асыру жоспарланып отыр.

Шеттілдік географиялық атаулардың қазақ латын графикасында таңбалау өз алдына аса ауқымды да күрделі мәселе. Ең алдымен бұл латынграфикалы қазақ әліпбиіндегі картографиялық өнімдер, атластар жасауға, мектеп, жоғары оқу орындары оқулықтары мен түрлі анықтағыштар, БАҚ, келісімшарт т.б. көптеген ресми құжаттарды әзірлеуге аса қажет, кең қапараттық-коммуникативтік айналымға түсетін онимдік бірліктер. Олар “Дүниежүзі саяси картасындағы” атаулар:

- шеттілдік мемлекет, астана атаулары,
- шеттілдік жер-су атаулары (мұхит, теңіз, көл, өзен, бұғаз, арал, мүйіс, тау т.б.)
- шетел мемлекеттері әуежай атаулары (әлемде 160 астам әуежай бар).

Шеттілдік атауларды жазудағы негізгі емлесілік принциптер төмендегідей болмақ. Қазақ тілінде айтылуы мен жазылуы бұрыннан қалыптасқан шеттілдік жер-су, мемлекет атаулары өзгеріссіз қолданыла береді. Мысалы, *Мажарстан, Тегран, Бейжін, Пәкістан, Балқан тауы, Қытай, Жапония, Үрімші* сынды т.б. көптеген онимдерді атауға болады. Алдымен транскрипция мен транслитерация терминдерін айыра білу керек.

Қазақтың фонетист ғалымы, Мемлекеттік комиссия жанынан құрылған Орфографиялық жұмыс тобының мүшесі З.Базарбаева шеттілдік сөздерді қазақ латын әліпбиінде жазуға қатысты транслитерация мен транскрипцияның ерекшеліктерін былай көрсетеді: “Особую область орфографии составляет передача средствами казахской графики иноязычных слов. В заимствованных словах могут произноситься такие звуки, которых нет в казахском языке. При передаче заимствованных слов используется два приема: транскрипция (передача при помощи букв казахского алфавита звуков иноязычного слова) и транслитерация (передача соответственными казахскими буквами букв иноязычного слова). Если написание исконно казахских слов подчиняется в основном фонематическому принципу, то заимствованные слова пишутся по фонетическому принципу, то есть они будут преломляться согласно орфоэпическим нормам казахского языка” (З.Базарбаева, 2019).

Транскрипция, транслитерация тәсілдерін төмендегідей мысалдар арқылы көрсетеміз:

1. **Транскрипция** өзге тіл атауының қабылдаушы тілдің құралдарын қолдану арқылы тек жазбаша (дыбыстық) нұсқасын ұсынады, яғни донор тілдің әліпби ерекшеліктері ескерілмейді: *Нью-Мексико, Жаңа Мексика* емес; *Нью-Йорк, Жаңа Йорк* емес; *Санкт-Петербург, Әулие Петербург* емес, *Салт-Лейк-Сити, Тұзды Көл Қаласы* емес. Атаудың мекенжайлық қызметі бұзылмауы тиіс.

Дегенмен транскрипция тәсілі кең танымал болғанымен кәсіби болып есептелмейді.

2. Қазақ тілінде қалыптасқан дәстүрлі жазылуы/айтылуы (фонетикалық транскрипцияға қайшы):

Мәскеу, Балқан, Бейжің, Мажарстан, Мысыр, Ауғанстан, Алмания, Техас/Texas, Teksas емес.

3. **Транслитерациялау**, қазақ әліпбиіне икемдеп қабылдау: *Әлпі, Альпы* емес; арабтілді топонимдер: *эль/аль, эр, абу* артикльдері *ал, әр, әбу* болып жазылады: *Әл-Гиза, Әр-Рияд, Әбу-Хамид. Әбу-Даби.*

4. Кейбір түркігилдес атаулар аударылмай төл жазуы сақталып, қазақ әліпбиі негізінде транслитерацияланады, мысалы: *Чанаккале, Жаңақала* емес, *Ескишехир, Ескишахар* емес, яғни сақталады. Кері жағдайда географиялық-мекенжайлық сәйкесімділігінен айрылады. Өзбек, түркімен, әзербайжан т.б түркігилдес мемлекет топонимдері алдағы уақытта арнайы қарастыруды, талдауды қажет етеді, *Ташкент* (орыс) - *Тошкент* (өзбек) - *Тәшкен* (қазақша айтылуы), *Қушқұрған-Қосқорған, Яньқурған-Яньқурған-Жаңақорған.*

5. толық аударма жасау //калькалау: *Ақсу-Беловодск, the Pacific Ocean-Тынық мұхит, Жасыл мүйіз аралы, Қайырлы үміт мүйісі, Ақ піл жазғалауы, Үлкен Еріксіздер көлі, Әулие Лаврентий аралы/остров Святого Лаврентия.*

4. жартылай аударма жасау немесе аралас тип: *Ноттингем аралы, Бискай шығанағы, Король Фредерик жағасы, Жаңа Зеландия.*

Транслитерацияның басты кемшілігі “барлығына бірдей жақсы болғанымен, ешкімге де жүз пайыз қолайлы емес». Өйткені донор тілдегі диакритика мен төл дыбыстардың өзге маркерлердің екінші жергілікті тіл жазуында еш мәні жоқ. Сондықтан романдаудың «транслитерациялық кілтi» қажет. Ал романдау кілтін түсіндіру үшін транскрипциялық әдіске жүгінуге тура келеді, өйткені түсініктеме өзге тіл иелменіне өз тілінде транскрипция арқылы берілуі тиіс. Яғни транслитерация мен транскрипция өзара тығыз байланысты тәсілдер.

Сондықтан географиялық атауды романдаудың үш тәсілі: транслитерация, транскрипция және аударма тілші маманнан жан-жақты біліктілікті қажет етеді.

Енді шеттілдік географиялық атауларды жаңа қазақ әліпбиінде беру мәселесіне көшсек, жеке әріптер бойынша мынадай тұстарына тоқтау қажет.

Ц әрпі ts әріптер тіркесі арқылы жазылады: *Цюрих, Цинциннати, Черноүцы – Tsürıh, Tsıntsınnatı, Chetnovıtsu. Кері жағдайда, әсіресе, антропонимдік атауларда мағынасына нұсқан келеді: Цукерберг тегін қайта ретранскрипциялағанда Сукерберг болып оқылады.*

Э әрпі e әрпі арқылы жазылады: *Эдинбург, Эстония – Edınbürg, Estonıa. Көптеген латынграфикалы еуропалық тілдерде Э әрпінің орнына Е әрпі жазылып келеді.*

Ю, Я әріптерінің қолданылуы нормадан ауытқымайды, жаңа ереже қағидағтарына сай келеді екен.

Ю әрпі y әріптер тіркесі арқылы жазылады:

Юрмала, Юджин, Брюссель, Вильнюс, Нюрнберг, Люксембург – Yurmala, Yıdjın, Brıýssel, Vılńńýs, Nıyrńberg, Lyıksembürg.

Я әрпі ia әріптер тіркесі арқылы жазылады: *Ялта, Ярославль, Люблина – Ialta, Iaroslavl, Lyıblıana.*

Сонымен, “... емледе жанашылдық та бар. Бұл шеттілдік сөздердің емлесінде айқын көрініс тауып отыр. Шеттілдік сөздерді ұлттық тіл заңдылықтарына сәйкес игеріп жазу тіліміздің сыртқы әсерге қарсы тұру имунитетін қайта қалпына келтіретін тетік болмақ” (А. Фазылжанова, 18 қаңтар, 2019).

Қорытынды. Географиялық атауларды жаңа латын графикасында жазудың әзірге көзге көрінген бірқатар мәселесін ғана атап өттік. Негізгі жұмыстар қазақ тілінің жаңа орфографиялық ережесін Үкімет бекіткеннен кейін басталады.

Қазақ жазуының латын графикасына көшу жалпыұлттық бағдарлама тапсырмасы бойынша шеттілдік экзонимдік атаулар, “Дүниежүзі саяси картасының” бетіндегі атауларды транслитерациялау шаралары 2021 жылдан бастап қолға алынып, тиісті ереже жасалады. Бұл жерде өзге түркігилдес туыс мемлекеттермен қатар туыс емес тілдегі латынграфикалы қолданыстарды салыстыра отырып зергтеу керек. Өзге мемлекет, астана, әуежай атаулары мен қатар танымал ірі географиялық атауларын қазақ

тілінде транслитерациялағанда тіліміздің төл дыбыстық жүйесіне, табиғатына жақын етіп қабылдау қажет, сонымен қатар игеріліп қабылданған шеттілдік атау өзінің бастапқы танымалдылығынан арылмау қажет деген қағидаттарды ұстанамыз. Өйткені мұның бәрі жоғары оқу орындары, орта білімі беру саласындағы оқулықтар мен ғылыми ізденістер, сөздіктер жасау, мемлекетшілік, халықаралық қатынастардағы ресми құжаттарда топонимдік атаулар міндетті түрде көрініс табады және олар ұлттық негізде дұрыс таңбалануы тиіс.

Байқағанымыздай, ономастикалық атауларды, оның ішінде жер-су атауларын транслитерациялау мәселесі күрделі теориялық ізденістерді, шетелдік тәжірибені сараптауды қажет етеді.

Белгілі ғалым жаңа емлені басты эзирлеушілердің бірі, проф. Нұрғелді Уәлидің сөзімен қорытындыласақ: “Латын графикасын қабылдау арқылы осы жазуды қолданып жатқан түркітекес мемлекеттермен жалпытүркілік бірегейлікті дамытуға, қазіргі жазуда орын алып отырған компьютерлік, интернеттік желідегі қиындықтарды жеңуге, орын алып отырған орфографиялық, орфоэпиялық кемшіліктерді жоюға, терминологиялық, ономастикалық атаулардың ұлттық сипатын қалыптастыруға және құлдық психологиядан арылып, ұлттық сананы қалыптастыруға оң ықпалын тигізері сөзсіз”. (Н.Уәли, 2016).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы.* – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. - 410 б.

2 *Қайдар Ә. Қазақ жазуын кирилден латын графикасына көшіру мәселесі туралы // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы.* – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. –148 б.

3 *Фазылжанова А. Жаңа әліпбиге көшу – тілданымдық реформа// Айқын газеті.* – Астана, 2019, 11 қаңтар.

4 *Ушаков Д. Н. Краткое введение в науку о языке.* – Москва, 1913. – 120 с.

5 *Суперанская А.В. Теоретические основы практической транскрипции.* – Москва:1978. – 283 с.

6 *Реформатский А.А. Орфография собственных имен//Орфография собственных имен.* – Москва, 1965. – 145 с.

7 *Базарбаева З. Новые правила для нового алфавита //Казахстанская правда.* – 5 февраля, 2019.

8 *Фазылжанова А. Жаңа емле ережесі туралы бірер сөз // Егемен Қазақстан.* - 18 қаңтар 2019.

9 *Уәли Н. Ұлттық сана және «әліпби» концептісі //Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау теориясы мен практикасы.* – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2016. – 142 б.

МРНТИ 16.21.51

Ернұр Нұрдайбекұлы Сағатбек¹, Талғат Бекболатұлы Рамазанов², Мейіржан Құдайшүкірұлы Реметов³
^{1,2}*Магистр-оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан*
³*Магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,*
Алматы қ. Қазақстан

ЖЫЛҚЫ ТҮЛІГІНЕ ҚАТЫСТЫ СӨЗДЕРДІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Аңдатпа

Бүгінгі таңда ғалымдар жылқыны алғаш қолға үйрету қазақ даласында басталғанын толықтай мақұлдады. Бұған нақты дәлелдер де бар. Ал жылқыны қолға үйрету мәдени дамудың сатысын жоғарылатты. Халқымыз мінсең көлік, ішсең қымыз, жесең қазы болатын жануардың қабағын бағып, күйін келтіруге де аса мән берген. Ол үшін жылқының ауруларын жіті танып, емдік әрекеттерді медицина дамымай тұрған ерте заманнан-ақ білген.

Қазақты «ат үстінде туып, ат үстінде ғұмыр кешкен» халық дейміз. Мұның себебі де жоқ емес. Атқа мініп көшіп-қонудан жүйрік баптап, қымыз ішіп, қарға жеуге дейінгі әрекеттердің бәрі де қазақтың өлең-жырларында, мақал-мәтелдерінде, афоризмдері мен фразеологизмдерінде де көрініс тауып, қазақ тілінің сөзік қорының молаюына қызмет етті.

Бұл мақалада қазақ халқының жылқы түлігін қолға үйретуінен бастап, жылқы арқылы мәдениеттің биік шыңдарына көтерілгендігін ашуға тырыстық. Әсіресе жылқы түлігіне қатысты сөздердің ұлттық тіліне әсер еткендігі, ұлттық кодымыз да жылқымен байланысты екендігін көрсеттік.

Түйін сөздер: ұлттық код, сөз тіркестері, тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер.

Ернур Нурдайбекулы Сагатбек¹, Талгат Бекболатулы Рамазанов², Мейржан Кудайшуктурулы Реметов³

^{1,2} *Магистр-преподаватель, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан*

¹ *Магистрант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан*

ВЫРАЖЕНИЯ СВЯЗАННЫЕ С ЛОШАДЬЮ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

На сегодняшний день ученые полностью одобрили, что приручение лошадей было начато в казахской степи. Есть конкретные доказательства этого. А приручение лошади к рукам повысило стадию культурного развития. Казахский народ заботился о лошадях, которые можно было использовать если садиться верхом то, как транспорт, если пить то, кумыс, если есть то, как казы. Для этого они узнали о болезнях лошадей и знали лечебное действие, с ранних времен, когда еще не развивалась медицина.

Мы говорим, что казахи народ, который «родились на коне, жили на коне. На то и есть причина. Верховая езда, питье кумыса, поедание карты все эти действия нашли отражение в казахских песнях, пословицах, афоризмах и фразеологических единицах, послужили возрождению словарного запаса казахского языка.

В данной статье мы попытались раскрыть, что казахский народ с помощью коня поднялся на высокие вершины культуры. В частности, в отношении конных пород мы показали, что слова повлияли на язык нации, и национальный код связан с лошадью.

Ключевые слова: национальный код, словосочетания, фразеологизмы, пословицы.

Sagatbek E.N.,¹ Ramazanov T.B.,² Remetov M.K.³

^{1,2} *Hum.science. master., Teachers of KazNU named after Al-Farabi*
² *Master student, Kazakh National Pedagogical University after Abay,
Kazakhstan, Almaty*

WORD RELATED TO HORSE IN KAZAKH LANGUAGE DEPICTI

Annotation

At the present time, scientists have fully approved that the training of horses was started in the Kazakh steppe. There is concrete evidence of this. And taming the horse increased the stage of cultural development. The Kazakh people cared about horses, which could be used when riding like transport, when you drink like kumys, when you eat like kazy. For this, they learned about the diseases of horses and knew the therapeutic effect, from early times, when medicine had not yet developed.

We say kazakhs that “Born on a horse, lived on a horse”. There is have a reason. Riding horse, drinking koumiss, eating karta all this actions were reflected in the kazakh songs, proverbs, aphorisms and phraseological units, served as a revival of the vocabulary of the kazakh language.

In this article we have tried to reveal that the Kazakh people with the help of a horse rose to the highest peaks of culture. In particular, with regard to horse breeds, we have shown that words have influenced the language of the nation, and the national code is related to the horse.

Keywords: national cod, collocation, stable phrases, proverbs and sayings.

Кіріспе. Түркі тектес халықтардың ішінде қазақ халқы жылқы түлігін «Ат – ер қанаты» деп ерекше қадір тұтады. Қазақ өзін «жылқы тектес» халықпыз дейді. Мұның астарында жылқы секілді жатырына шаппай қанын таза ұстайтын тектілігі, «шөптің күлтесін, судың тұнығын ішетін» тазалығы, руластардан қыз алыспай, жаннан гөрі арды биік көретін ұстамдылығы жатыр. Халқымыз жылқыны жеті қазының бірі, жігіттің бағы санайды.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «Атқа міну мәдениеті мен жылқы шаруашылығы жер жүзіне Ұлы даладан тарағаны тарихтан белгілі. Еліміздің солтүстік өңіріндегі энеолит дәуіріне тиесілі «Ботай» қонысында жүргізілген қазба жұмыстары жылқының тұңғыш рет қазіргі Қазақстан аумағында қолға үйретілгенін дәлелдеді. Жылқыны қолға үйрету арқылы біздің бабаларымыз

өз дәуірінде адам айтқысыз үстемдікке ие болды. Ал жаһандық ауқымда алсақ, шаруашылық пен әскери саладағы теңдессіз революцияға жол ашты», - деді [1].

Нәтижелер. Елімізде жұмыс жасап жатқан ғалымдардың бірі Қазақстандағы Италия археологиялық экспедициясының директоры, PhD, археолог Жан Лука Бонора былай дейді: «Ботай мәдениетін белгілі археолог В.Зайберт зерттеді. Б.д.д. 4 мыңыншы жылдары қазақ даласында жылқы қолға үйретілді. Соңғы кездері арабтар жылқы бірінші рет араб даласында б.д.д. 6 мыңыншы жылдары қолға үйретілген деген ғылыми бастаманы көтеруде. Бұл тақырыпта олар бір ғана мақала жазды. Ал қазақ даласында жылқыны тізгіндер темір мен сүйектен жасалған жүген табылды. Табылған жылқы сүйектерінің тістерінде жүгеннің қажалған ізі сақталған. Көне қазақ даласында жылқы тек қана көлік құралы ғана емес, байлық пен еркіндіктің символы болған» [2].

Аттың құлағында ойнап, жылқының жалы, түйенің қомында көшіп-қона жүріп өзінің өлшеусіз мәдениеті мен өлмес мұрасын қалыптастырған халықтың бірі – қазақ. Қазақ халқы атқа міну арқылы қандай жетістіктерге жетті? Олар:

- мал шаруашылығы мен ауыл шаруашылығындағы даму;
- Ветеринарияның дамуы;
- әскери революция және сол арқылы осынау кең байтақ даланың егесі болу;
- көлік түрлерінің дамуы (арба, шана);
- әбзелдерді, соғыс қаруларын жасау барысында қолөнердің дамуы;
- ұсталық пен зергерлік үшін кен өндіру ісінің дамуы;
- киім үлгісінің ықшамдылығы мен қолайлылығына жету;
- сондай-ақ, жылқы түлігіне қатысты сөздер арқылы ұлттық-мәдени кодymыздың бүгінгі күнге жетуі.

Біз зерттеу жұмысымызда осы жетістіктердің соңғысы туралы сөз қозғап, жеке-жеке тақырыптық топтарға бөле оғырып зерттеу жасаймыз және қазақ өміріндегі қылқұйрықты түліктің маңыздылығы туралы айтатын боламыз.

Жылқы малының қазақ өміріндегі қадірі.

Қазақты «ат үстінде туып, ат үстінде ғұмыр кешкен» халық дейміз. Мұның себебі де жоқ емес. Атқа мініп көшіп-қонудан жүйрік баптап, қымыз ішіп, карта жеуге дейінгі әрекеттердің бәрі де қазақтың өлең-жырларында, мақал-мәтелдерінде, афоризмдері мен фразеологизмдерінде де көрініс тауып, қазақ тілінің сөзік қорының молаюына қызмет етті.

Ұлы дала жұрты шаңырағында ұл бала дүниеге келсе, «Атұстарым», «Кұйрық-жалым» деп қуанған. Сонымен қатар, ұлдың кіндігін малсақ, малтапқыш болсын деп айғырдың жалына түйіп байлап жіберетін болған. Бесіктің басына да жылқының жал-құйрығынан бір тұтам байлап қойған. Мұның себебі: «жылқының жал-құйрығы қауіп-қатерден, жын-шайтаннан сақтайды» деп сенген. Бұл сенім үлгісі ерте ғасырлардағы мифтік әңгімелер мен ертегілер, аңыздар мен батырлар жырында да кездесіп жатады.

Түнде бесік таянған ақ жаулықты аналарымыз ғасырлар бойы

«Кұйрығыңды майырып,

Түнде жылқы қайырып,

Жаудан жылқы айырып,

Жігіт болар ма екенсің» деп бесік жырын айтып бөбегін жұбатқан.

Бала қаз-қаз қадам басып келе жатқанда «Атқа мінер азамат болсын» деп жылқының қылын қоса өріп тұсауын кескен.

Ертегілер мен батырлар жырында әрбір батырдың өзінің сүйікті тұлпары болады. Ол тұлпар да анау-мынау бұтарғар емес, сыннан өткен нағыз сәйгүлік, арғымақ болып келеді. Батырлық жырлардағы Қобыландының Тайбуырылы, Алпамыстың Байшұбары, Қамбардың Қарақасқа аты, бергі заман батырлары Исатайдың Ақтабаны, Амангелдінің Шалқасқасы иелерімен бірге жыр-аңызға айналып, ел құрметіне бөленген. Бұлар тек ат емес азамат-ердің қиналғанда ақыл айтар серігі, қуса жеткізетін, қашса, құтылғатын қорғаны болып суреттеледі.

Әр балаға еліне қорған болсын деп ат арнайтын болған. Бұл туралы зерттеуші Б. Балаубаева былай дейді: «Жас балаға арнап ат болатын құлынды атап қою салты болған. Оны Ұлы жүзде «бәсіре мал», «баланың бәсіресі» десе, Орта жүз бен Кіші жүзде «балаға мал атадық», «балаға ат болсын деп ен салдық» делінеді» [3].

Ер жетіп, есеюді «ат жалын тартып міну» деген ұлтымyz жорыққа аттанған кісінің тоқымы жерде қалмай, ат-көлігі аман келсін деп «тоқым қағар», «тоқым салар», «тоқым сілкер» деген жоралғы жасаған.

«Күлдір-күлдір кісінетіп,

Күренді мінер ме екеміз?!

Күдеріден бау тағып,
Ақ кіреуке киер ме екеміз?!
Жағасы алтын, жеңі жез,
Шығыршығы торғай көз
Сауыт киер ме екеміз?!
Ор қояндай жүгінгіп,
Аш күзендей бүгілгіп,
Жолбарыстай шұбарды

Таңдап мінер ме екеміз?! (Ақтамберді)» деп жырлаған ұлы бабаларымыздың жылқы туралы қазақ халқының ауыз әдебиет үлгілерінен бөлек жазылған туындылардың санында шек жоқ шығар.

Кешегі «Қазақ поэзиясының Құлагері» атанған І. Жансүгіров «Жылқы жырым» атты өлеңінде Қазақтың жылқы аңсатқан жарлы, байын, Жарлыны жалғыз атсыз алды уайым.

Сүйген жар, сенген достан жақын жылқы,

Білген жан бекер демес аттың жайын»,-десе, ақын Асқар Сүлейменов Париждегі қызы Әсмәға жазған бір хатында: «Миледи! Сізге бұдан бұрын да жазған едім. Қайталанғаным емес – қайталаймын. Мен Сізді жүрегімде аялап ұзақ күткенмін, мұның не екенін Сіздің түсінуіңіз екіталай. Мен жылқыға қалай құлай берілсем - Сізді де тап солай жақсы көремін!.. АС май», - деген екен.

Мұның бәрі бүгіндей бір ұлттың жылқыны адамнан да аяулы көретін құрметін көрсетеді емес пе?

XXI ғасырды «білім-ғылым дамыған өркениет» ғасыры дейміз. Бұл заманның ағысынан қалмау ғана емес, ұлттың өткенінен де қол үзбеуі деп түсінуіміз керек. Әйтпесе, мұның ақыры тамырсыздыққа, мәңгірттікке әкеп соғады. Қырда жылқы дүбірлеп жатса, арқасы жыбырлап жататын қазақшылығымызды сақтау үшін, ержеткен баланың «атқа мінуді» «атқа отыру» деп айтпауы үшін бала жастан қанында бар ұлттық болмысқа тәрбиелеуіміз керек.

Жылқы түлігі туралы сөздердің тілге әсері.

Қазақ тілінде 1230-дан астам түр-түс атаулары бар екендігін, оның ішінде 15 түс негізгі, 300-ге жуығы туынды атаулардан пайда болған түр-түстер бар екендігін ғалым Г. Смағұлова мен зерттеуші А. Манкеева дәлелдеп шықты. Ғалымдар осы зерттеу барысында «Түсіндірме сөздік: түр-түс атаулары мен реңктері» атты еңбек жазып, қазақ тіліндегі негізгі түр-түс атауларына *ак, сары, жирен, сарғыш, көк, көгілдір, қара, қызыл, қызғылт, күлгін, қоңыр, сұр, боз, шабдар, құба, құла, торы, күрең, бұрыл, жасыл, ала, шұбар, теңбіл* деген түстерді жатқызады.

Талқылау. Байқағанымыздай, осы түстердің басым бөлігі жылқы түсі болып тұр. Себебі, уақыт ағымына қарай бұл түстер мәдениет пен өркениеттің шарықтауына байланысты түрлі заттық, абстрактілік ұғымдардың түр-түсін бейнелеп көрсетуде қолданылып тұрақталған. Қазақ танымындағы түстердің басым бөлігінің жылқы-сиыр түстері екені осы ұлттың тұрмыс-тіршілігі малмен біте қайнасып, мал шаруашылығының қыр-сырын жетік меңгергеріп, тілдік қолданысқа да кіріктіріп жібергенінің де айғағы іспетті.

Сондай-ақ, түр-түстерді танып-білу – адамзаттың өткен тарихымен ғана шектелмеген, үнемі даму үстінде. Тілімізде түр-түс атаулары мол болғанымен олардың түсін түстеп, өңін реңктік тұрғыдан ажырата білу ұлттық тіл үшін маңызды [4].

Тіліміздің бай сөздік қорында түр-түс атауларының мол қоры барына қарамастан кейде қолданыс үстінде есімізге түсіре алмай, орысша атап немесе қазақы түс атауларын ажырата алмай жатамыз. Әр ұлттың өз танымы бар. Басқа ұлттың таным-түсінігіндегі атаулардың ауызекі тілімізде өзгеріссіз (черный, яркий, фиолетовый, оранжевый, т.б.) қолданыста болуы тіліміздің тазалығын, жеке өзіне ғана тән әуезділігі мен биязылығын, көркем сөз мәйегін, тіпті танымдық түсінікті бұзары хақ.

Ғылым мен техника дамыған сайын жаңа түстерді саралап қолдану немесе түр-түс атауларының пайда болуы заңдылық. Қоғамда болып жатқан өзгерістерді кез-келген ұлт бірінші өз таным-түсінігімен қабылдайды. Мысалы, қазақтар мәшинені «темір тұлпар» дейді. Мұның астарында да ұлттың өткені жаңғырып тұр. Дегенмен осы жерде неге біз мәшинені тұлпарға теней тұра, түстерін қазақша *күрең, боз, шұбар, теңбіл* дегендей айтпаймыз деген сұрақ туады. Мұның себебі: жаңалықтардың сырттан келетіндігінде және дәл сол қалпында қабылдай беретінімізде.

Түр-түстерді сипаттауда жылқы түстері бейнелі сөздерде, жергілікті сөздерде, көнерген сөздерде, поэтикалық қолданыстарда, этнографиялық тіркестерде, аудармаларда, діни лексикада, әспрессивті

сөздерде, ауызекі тілде де қолданылады. Одан бөлек ақын жазушыларымыздың окказионал қолданысы қаншама.

Жоғарыда айтылған сөздік бойынша **күрең** түсінің (Қара, қызыл, қоңыр реңктер араласқан түс.) қолданысын мысалға келтірейік:

Ал қызыл күрең бейнелі. *Қызғылт күрең рең.*

Оның беті қуанса да, қорықса да қызарып, балбыраған **ал қызыл күреңге** айналады (Ж. Аймауытов). Екі бетінен қан тамып, **ал қызыл күреңге** боялған (Ауызекі тіл).

Күп-күрең экспрессивті. *Өте күрең түс.*

Білермін, қалай білермен?! **Күп-күрең** менің іреңім (М. Мақатаев). Қарымсақ басын көтеріп, түрегеліп отырды. Түсі **күп-күрең** (І. Есенберлин, Қатерлі).

Күреңігу поэтикалық. *Қызғылт реңкке боялу.*

Өрік ағашы ше? Қабағы түнгі өрттің арайындай **күреңітіп**, алыстан алаулайды. Жапырақ арасынан таң түстес бадана жемістер сығалайды (Т. Иманжанов, Үлкен үй). Өңі түнгі оттай **күреңітіп**, ерні сәл жыбырлағандай болды (А. Өмішқызы, Өмірдария) [4].

Байқағанымыздай осы бір ғана түстің әр түрлі реңктері көп екен. Сөздікте 28 түрлі қолданыс берілген. Қазақ түр-түс атауларының қалыптасуына жылқы түсінің тигізгер үлесі мол екенін осыдан-ақ байқауға болады.

Ендеше түр-түс атауларын қазақы қалпын сақтап қолдану мен заманауи жаңалықтарға қарай дамыту біздің міндетіміздің бірі болуы керек.

Жылқы ауруларына байланысты сөздердің қолданысы.

Халқымыз мінсең көлік, ішсең қымыз, жесең қазы болатын жануардың қабағын бағып, күйін келтіруге де аса мән берген. Ол үшін жылқының ауруларын жігі танып, емдік әрекеттерді медицина дамымай тұрған ерте заманнан-ақ білген.

Қазақ жылқының ауруларын жалпы жұқпалы және жұқпайтын аурулар, жазылатын және жазылмайтын, жігі және созылмалы аурулар деп бөледі. Жеке мүшелерге байланысты: өкпе аурулары (қараөкпе, демікпе), іш, ішек-қарын аурулары (қата, куқұмалақ, тышқан, ішекқұртты, өлі тию), ауыз, көз, бас аурулары (жалмаң, тандай/таңлақ, ұрыгіс, қашаугіс, ноғала, шекеқұрт, делбе, киенкі), буын және тұяқ аурулары (шойырылма/кирең, уа, қужауырын, ақбас, қутұяқ, сасықтабан, жем түсу, қан түсу), тері аурулары (бөген, қыршаңқы), жыныс мүшелерінің аурулары (қарақаптал, шыжың, қамшыкесті), қатерлі ісіктер (жамандай/тегене, мандам, манқа, сақау/шығу/саржақ) және зілсіз сыртқы жарақаттар (жауыр, жалақ, лоққы, бігеужара, шынжара) деп топтайды.

Осындай аурулардың емдері халық медицинасының бір бөлігін құрайды. Бұл жылқыны қолға өсіруден кейінгі үлкен жетістіктің бірі. Кейде бір аурудың бірнеше ем түрі де табылып жатады. Мысалы, жылқының ашығып тұрып немесе шауып келіп су ішіп қоюынан болатын тышқан ауруын емдеудің мынадай тәсілдері бар:

- Тамақасты безін шымшуырмен езу немесе бізбен тесу;
- Мұрнына қамшы сабын жүгіртіп қанату;
- Құйрықтың түбінен қан шығару.

Енді осы ауру түрлерінің ұлттың тіліне әсеріне тоқталатын болсақ, көбіне мазақтау, кейде қанаттандыру мақсатында қолданылады. Мысалы, аяғы ауырған адамның *«жақсы ат аяқтан қалады»* деп көңілін жұбатса, құрдастар өз ішінде *«Тышқан болып қалдың ба?»* деп келемеж сөз айтып жататыны бар. Жылқы ауруларының ішінде адамға қатысты балама мағынада көп қолданылатыны – жауыр.

1«Жауырға» Қазақ әдеби тілінің сөздігінде мынадай анықтама беріледі:

Жауыр зат.

1.Ердің, ершіктің батуынан болатын көлік арқасындағы жарақат

– Өздерің білесіңдер, менде қойға мініп жүрген *жауыр* торыдан басқа аяқтарға ештеңе жоқ, әйтпесе мінгізіп-ақ жіберер едім (М. Мағауин, Ақша қар).

2. ауыс. *Арық, әбден титықтаған күш көлігі (жылқы малы).* Жарлының жалғыз *жауыры*, Жардан құлап жатқанда, Байдың бірі бес еді (Қ. Тоғызбаев, Өлең.) [5].

Осы сыртқы жарақатты ауруға қатысты мақалдар:

- Жауынгерді жауыр ат жалықтырар.*
- Жауыр атқа жіп құйысқан.*
- Есек шарап ішсе,*

*Ер-тоқымын сыйға беріп,
Өзі жауыр болар.*

Ал осы сөзбен құрамдас жасалған еркін және фразеологиялық тіркестер мыналар:
Арқасын жауыр қылды. *Ығыры шықты, көк иық болды; азап шекті, азып тозды.*

Жалсыз жауыр. *Күйсіз, азып-тозған.*

Жауыр ат. *Арқасы жауыр болып арықтаған, әбден титықтаған ат.*

Жауыр болған. *Ығыр еткен, мезі қылған.*

Жауыр болды. *Арқасы жарақаттанды.*

Жауырды жаба тоқыды. *Жасырып жапты, сыртқа шығармады, сыр білдірмеді.*

Жауыр етті (қылды). *Аттың арқасын жаралады, жарақаттады.*

Жауыр құйрық. *Бейнетті көп көрген (адам, мал).*

Жауыр сөз. *Жиі айтылатын, жаттанды.*

Қара жауыр. *Мезі қылған, ығыр еткен (сөз, әңгіме)*[5, б. 221-222].

Жоғарыда «жауыр» сөзімен жасалған тіркестердің өзі тікелей жылқыға қатысты, сөз-әңгімеге қатысты, адамға қатысты болып бөлінеді. Бұл тіркестердің қай-қайсысы да негатив мағынаны, жайсыздықты аңғартатыны түпкі мағынасынан алшақтамағандығын көрсетеді. Бұдан аңғаратынымыз: бір ғана жылқы ауруларының ұлттың тілдік қорын байытуға қосқаны мол.

Жылқы түлігінің сымбаттылығы, мінезіне қатысты сөздердің маңыздылығы.

Қазақ танымында жылқы да сұлулықтың символы іспеттіс. Жылқы мүсінінің сұлулығын қазақтай кемеріне келтіре суреттеген халық кемде-кем шығар. Кешегі атының қазасын аяулысындай аза тұтқан Ақан сері бір өлеңінде былай дейді:

*Шынымен өлгенің бе, Құлагерім,
Салбырап сапты аяқтай төменгі ернің,
Атыңай-Қарауылға олжа салған,
Бога тірсек, қыз сағақ, сандал керім.*

Қазақта керісінше қыз мүсінін жылқыға теңеп сипаттайтын «*ерттеулі аттай*» (*бойшаң, келісті, сымбатты*) деген теңеу болған. Сонымен қатар, «*құлын мүшелі – денесі сымбатты, сұлу*», «*құлын мүшесі бұзылмаған – уыздай жас, балғын*» Қазақ әдеби тілінің сөздігінде бар [6].

Одан басқа қыздың сұлулығын, сымбатын сипаттайтын мынадай бейнелі тіркестер бар:

*Адам айтқысыз [айтып болмас]
Адамнан асқан сұлу
Айдай аузы, күндей көзі бар
Алтын асықтай
Атқан таңдай
Ауызға үріп салғандай
Ауызбен айтып жеткізе алмау
Жаңа туған ай <-дай> секілді
Жаяу жатып, атты түсіп қарағандай
Келбетті келген
Киіктің асығындай [лағындай]
Қараса көз [жан] тоймау
Қаса сұлу
Құланның құлынындай
Қырдың қызыл гүліндей
Қырмызыдай ажарлы
Оймақ ауыз
Он төртінде туған айдай
Сағанынан үзілген
Сүмбіледей әдемі
Тілмен [ауызбен] айтып жеткізе алмау
Үріп ауызға салғандай
Хордың қызындай [7].*

Соған қарамастан бүгінгі жастар тілінде «*фигурасы ат*», «*фигурасы гитара, домбыра*», «*90x60x90*» деген қыз мүсінін сипаттайтын тіркес кездеседі.

Жоғарыда «ерттеулі аттай», «құлын мүшелі – денесі сымбатты, сұлу», «құлын мүшесі бұзылмаған» деген тіркестерді мысалға келтірдік. Бұл бейнелі тіркестердегі сұлулықты суреттеу «фигурасы ат» деген қолданыстың ұғымымен бірдей емес, бұған қарағанда әлдеқайда сыпайы және қазақтың ұлттық танымына сәйкес.

Қазақтар сұлулықты бір ғана мүсінмен емес, бейненің әрбір элементі арқылы бағалаған. Зерттеуші Ақселеу Сейдімбек: «Қазақ фольклорында әйелдің мықынынан жоғары қарай суреттелуінде терең мән бар,» - дейді [8]. Бұдан біз бүгінде сұлулықты сипаттау ұлттық танымнан алыстап, анайылық сипат алып бара жатқандығын аңғарамыз.

Мінезге қатысты сөздердің жылқы мінезімен астасуы.

Алтай мен Атыраудың арасын кеңінен жайлаған жалпақ жұрт өзін «жылқы мінездіміз» дейді. Бұл жалпылама осы халықтың бойындағы тазалыққа, тектілікке, қайсарлыққа қатысты екенін жоғарыда айттық. Осы бір салыстыруға қазақ мақалдар анық айғақ бола алады. Мысалы:

-Азамат ердің белгісі – аз сөйлер де, көп тыңдар,
Арғымақ аттың белгісі – аз оттар да, көп жусар.
-Ат сауырға шыдамас,
Ер бауырға шыдамас.
-Ат арыса тулақ.
Ер арыса – әруақ.
-Ат үйірін сағынса,
Артқы аяғын қағынар.
Ер үйірін сағынса,
Айыл-тұрман тағынар.

Осы секілді мақалдарда тек бір ғана елінің жау шетіне пана болар ерінің образымен бүтінбей бір ұлттың болмысын беріп тұр. Және оны басқа емес, жылқымен салыстыра, сабақтастыра айтуында ерекше мән бар.

Зерттеуші Талшын Сағыныш kazakh.tv сайтына жариялаған пікірінде: «Сібір шебінің әскери бастығы генерал-майор Веймарн Сыртқы істер коллегиясына жолдаған құпия баяндамасында: "Қазақты тыныштандырып жуасығу үшін қуат қоры – жылқысынан айыру керек" десе, XX ғасырдың басында Зайсан өңірінде қызметте болған қазақ атаманы Рябушкин: "Қазақ атқа мінсе ерленіп кетеді, ешкімге бағынбайды. Бұларды бағынышты ұстау үшін жылқыдан айыру керек", – депті.

Бұл мақсатқа жаулаушылар 1930 жылдардан бастап жете бастады. Қазақ даласында еркін көсілген 5-6 миллион жылқылардан 1940 жылдың басына қарай 1 миллионға жетер жетпесі ғана қалыпты. Бұлардың жартысынан көп пайызын екінші дүниежүзілік соғысқа тағы алып кетті. Осылай қазақтың жылқысына зауал келген еді, жылқысынан түсіп қара жаяуланған қазақ көнбіске айналған еді.

Бірақ, қазақ пен жылқы егіз ұғым. Сыңарымыздан айырылып рухымыз әлсіреп қалғанмен біздің өрлігіміз, асқақтығымыз, азаттығымыз жылқыны көргеннен өзінен өзі бас көтере береді. Жүрегіміздің төріне жасырғанбыз себебі. Ұлттық кодты ешкім, ешқашан жоя алмақ емес...», - дейді [9].

Одан басқа жеке адамның бойындағы болатын артықшылықтар мен кемшіліктерді де жылқы мінезімен салыстыра ауыспалы мағынада беретін тілдік қолданыстарға көптеп ұшырасып жатамыз. Мұндай сөздердің де дені мақал-мәтелдер болып келеді.

«Айғыры қандай болса, құлыны сондай» деп адам ұрпағының тегіне, негізіне тарта туатынын айтса, «Алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай жүгіреді» деп байрақты додаларда сынға түскен мықтыларға қарата айтады.

Жеке адамға қарата айтылған мақалдардың мінезді көрсетуіне байланысты екі топқа бөлуге болады:

1. Адамның нашар қасиеттері туралы;
2. Адамның жақсы қасиеттері туралы.

Алғашқы топқа «Ат жаманы таймен ойнар», «Ат семірсе, иесін тебер», «Жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас», «Жаман айғыр жатырына шабарды» деген секілді мақалдар енеді. Бұл мақалдар сарандық, ақымақтық, тексіздік секілді адамның қияс мінездерін сынай суреттейді.

Жылқы мінезі адамның жайсаң, жомарт, дархан мінездерімен де байланыстырылады. Мысалы, «Ат аунаған жерде түк қалар» (мәрттік, жомарттық), «Асауға – тұсау» (қайсарлық пен бағыну), «Арғымақ аттың баласы арыған сайын тың жортар» (табандылық), т.б.

Қазақ тілін мақал-мәтелсіз елестету мүмкін емес. Сондай-ақ жылқы туралы мақалдар да көркем сөз мәйегін құрауда өзіндік орны бар. Оны сақтап қалу, қолданыстан шеттетпеу өз қолымызда.

Қорытынды. Біз мақаламыздың соңғы түйінін дамыған Жапон елінің тәжірибесімен байланыстыруды жөн көрдік. «Жапония арал болған соң, психологиясы да қызық қалыптасқан. Мысалы, оларға қазір күріш еккен ешқандай да табыс әкелмейді. Халықаралық сарапшылардың барлығы солай айтады. Иә, әр гектардан 65 центнерден алады, бірақ бағасы және көлемі жағынан басқаларға бәсекелес бола алмайды. Күрішті өздері екпей-ақ, сырттан импорттап алғаны өте тиімді болмақ екен. Бірақ бұлар қасарысып егеді. Мәселе тілге, тіл ділге, ділі ұлттық болмысына әсер етіп, жапондар күріш екпей бұлай кете берсе ұлт жоғалмақ екен. Өйткені, жапондардың 70-80 пайыз сөзі күрішпен байланысты болып шыққан. Егер жапондардың санасынан бұл сөздер, осы сөздер беретін ұғымдар жоғалса жапон да жоғалмақ [10].

Сол секілді біздің ұлттың тілінің бай қоры мал шаруашылығымен тікелей байланысты. Ендеше, келер ұрпақ қазақтың ұлттық кодын, қазақ тіліміздің ғасырдан ғасырға ұласып келе жатқан құнды қаймағын жоғалтпау үшін мал шаруашылығын, оның ішінде жылқы шаруашылығымен айналысуды тоқтатпауымыз керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры [Электрон.ресурс]. – 2018 – <https://aikyn.kz/2018/11/21/73794.html>.

2 Беркінбаев О. Жылқыны алғаш қолға үйреткен қазақ даласы [Электрон.ресурс]. – 2014. – <https://e-history.kz/kz/publications/view/602>.

3 Жылқы және қазақ сұрпы. [Электрон.ресурс]. – <http://old.baq.kz/kk/news/41946>

4 Смағұлова Г., Манкеева А. Түсіндірме сөздік: түр-түс атаулары мен реңктері – Алматы: «Елтаным баспасы». 2016. – 288 бет + 8 бетті суретті жапсырма.

5 Қоңыратбаева Ж., Қалиев Ғ., Есенова Қ. және т.б. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық 6-том. – Алматы, 2011. 6-том. – Ж-Ж. – 752 б.

6 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 10-том. – Алматы: Арыс, 2010. – 750 б.

7 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: «Елтаным» баспасы, 2010 жыл. – 252 бет.

8 Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. Оқу құралы. – Алматы: «Санат» 1997. – 464 бет.

9 Сағыныш Т. Жылқы мінез. [Электрон.ресурс]. – 2018 – https://kazakh-tv.kz/kz/view/blog/page_195896_zhylky-minez.

10 Кенжебек Ө. [Электрон.ресурс]. -2018 <https://www.photostags.com/media/Bs5TgJkFqhT>.

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERATURE

МРНТИ 17.82.31

Н.Б. Ақыш¹,

¹*Филология ғылымдарының доктор, бас ғылыми қызметкер,
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы қ., Қазақстан*

ОТБАСЫЛЫҚ РОМАНДАРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ РУХ ДИНАМИКАСЫ

Аңдатпа

Мақалада тәуелсіздіктен кейінгі жылдарда жарық көрген жекелеген романдардағы кейіпкердің әлеуметтік тұрғыдан дамуының динамикасы қалай суреттелетініне назар аударылған. Зерттеу нысанына айналып отырған Д.Батырдың “Жарсыз өткен ғұмыр”, Ә.Ыбырайымұлының “Ұяластар”, Ж.Әлмашұлының “Күлкінің көз жасы” романдарын талқылау барысында зерттеуші осы мәселеге әртүрлі аспектіде тоқталады. Таптық түсінік тәуелсіздікке дейінгі қазақ прозасында басым болып келгенімен, ондай бір жақты ұғымнан Кеңес өкіметі тарағаннан кейін де әдебиетіміз бірден құтыла қойған жоқ. Мақала авторы патриархтық иерархияға арқа сүйеген замандағы кейіпкердің әлеуметтік тұрғыдан дамуы қалай бейнеленеді деген мәселені Ж.Әлмашұлының “Күлкі мен көз жасы” деп аталатын романын негізге ала отырып, зерттейді. Мақалада осы мәселе әр қырынан талданып, кейіпкердің әлеуметтік тұрғыдан дамуының динамикасы жөнінде белгілі бір қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: роман, психология, сюжет, эпизод, динамика, фабула, бестселлер.

Ақыш Н.Б.¹

¹*Доктор филологических наук, научный сотрудник,
Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова,
г. Алматы, Казахстан*

**ДИНАМИКА НАЦИОНАЛЬНОЙ ДУХОВНОСТИ
В КАЗАХСКИХ СЕМЕЙНЫХ РОМАНАХ**

Аннотация

В статье подчеркивается, что некоторые образы современников в казахских семейных романах вышедшие в годы независимости отличаются более-менее интеллектуальными потенциалами и эти своеобразные явления имеют свои подтексты. При изучении объектов исследования этой статьей, в частности романа Д.Батыра “Жарсыз өткен ғұмыр” и А.Ыбырайымұлы “Ұяластар”, автор раскрывает суть художественных вымыслов в морально-этическом плане и выдвигает свою гипотезу. Если в казахской прозе до периода независимости было приоритетно классовое понятие в художественной литературе, но оно сразу не рассеялось даже после распада СССР. В романе писателя Ж.Алмешулы “Күлкі мен көз жасы” доказана, что бытующее мнение о том, что представители доминирующего класса всегда плохие, а трудящихся хорошие, не всегда совпадает с истиной. В данной статье эту проблематичную тематику анализируя с разной точки зрения автор статьи делает вывод, что историческую правду можно превратить в художественную реальность, если писатель обладает достаточно хорошим талантом.

Ключевые слова: роман, психология, сюжет, эпизод, динамика, фабула, бестселлер.

N.B. Akysh¹

¹Doctor of Philology, Chief researcher, M.O. Auezov Institute of Literature and Art,
Almaty, Kazakhstan

DYNAMICS OF NATIONAL SPIRITUALITY IN THE KAZAKH FAMILY

Annotation

The paper emphasizes that some of the images of contemporaries in Kazakh family novels which have been published during independence period have more or less intellectual potential and these peculiar phenomena have their implications. In exploring the research objects of this paper, in particular the novel “Zharsiz otken gumyr” by D.Batyr and “Uyalastar” by A.Ybyraimuly, the author reveals the essence of fiction in moral and ethical terms and presents his own hypothesis. Class idea in fiction was a priority in Kazakh prose during the period before independence, but it has not immediately dissipated even after the collapse of the USSR. In the novel by the writer Zh.Almeshuly “Kulki men koz zhasy” it has been proved that existing opinion that representatives of the dominant class are always bad, and workers are good, is not always true. In this paper this issue has been analyzed by the author from different points of view, and the author concludes that historical truth can be turned into artistic reality, if the writer is talented.

Keywords: novel, psychology, plot, episode, dynamics, plot, bestseller

Кіріспе. Роман тарихына көз салатын болсақ, Еуропалық үлгідегі алғашқы романдардың өзі тарихи тұлғалар жайында жазылуымен бірге отбасылық тақырыпты да қаузап отырып, кейіпкердің әлеуметтік тұрғыдан дамуын назардан тыс қалдырмаған. Ол замандарда бір әулеттің тағдыр-талайы жайлы жазылған шығармалар қоғамның моральдық кескін-келбетін көрсете алуымен бірге, кейіпкерлер арасында туындайтын фабулалық интригалары шығарманың көркемдік жүгін жақсы көтеретін еді. Бүгінгі күнге дейін отбасылық мәселелерді өзек етіп алған көркем шығармалар сұранысқа ие деп санайтын болсақ, солардың ішінде роман жанрының алатын орны бөлек.

Қазіргі кезеңде осы тақырыпты қаузаған шығармалардың әлеуметтік рөлі бұрынғы кезеңдерге қарағанда едәуір кеміп кеткендей әсер етеді. Дегенмен, мүлде олай емес екенін аңғаруға тиіспіз. “XXI ғасырдағы роман жанрының даму тенденцияларына кеңіл бөлу, тұтастай алғанда, жетекші жанрлық түр арқылы көркем прозаның бағдарын саралауға да мүмкіндік береді” (А.Ахметұлы, Б.Әбдіғазизұлы, 2015). Ауызды қу шөппен сүрткіп қарап отыруға болмайтынын, талдауға лайықты шығармалардың табылатынын ескермеу орынсыз. Оған дәлел, төмендегі талдауларға негіз болып отырған Дәлелбек Батырдың “Жарсыз өткен ғұмыр”, Жолтай Әлмашұлының “Күлкі мен көз жасы” және Әділбек Ыбырайымұлының “Ұяластар” деп аталатын романдарындағы отбасылық қарым-қатынасты суреттеу барысында жекелеген рухани құндылықтардың суреттелуі. Бұрыннан келе жатқан ежелгі қазақи ұғым бойынша әр үйдің шаңырағы, табалдырығы мен босағасы киелі болып саналғандықтан да осы көркем кеңістікте өтетін қилы оқиғалар қашанда тәрбиелік негізде дамып отырған.

Әдістеме. XXI ғасырда қазақ әдебиетінде жарық көріп жатқан романдар легі әдебиеттанушылар еңбектерінде жан жақты зерттелу нысанына айналуға. Атап айтқанда, зерттеуші С.Қирабаев, Ш.Елеукенов, Б.Майтанов, Ж.Дәдебаев, А.Темірболат, Г.Орда, Л.Сафронова, т.б. еңбектерінде кеңінен қарастырылып, магистрант, докторанттардың зерттеу диссертацияларында түрлі тақырып аясында қарастырылуға. Әсіресе, қазіргі романдардағы уақыт пен кеңістік, тарихи және көркемдік шешім категориясы, тарихи, саяси қайраткерлердің образдары кеңінен зерттеліп, талданғанымен, отбасылық, әлеуметтік мәселелерді талдап көрсету, ондағы кейіпкердің әлеуметтік тұрғыдан даму динамикасына көңіл бөлу жағы кемшін түсіп жатқандай көрінеді. Бұрынғы жарияланымдарымызда бұл мәселені шолу ретінде әңгімеге өзек еткенімізбен, кеңірек жазып, талдау нысанына айналдырмаған едік.

XXI ғасырдағы отбасылық тақырыпты өзек етіп алған қазақ романдарының кейіпкерлерінің әлеуметтік тұрғыдан даму динамикасы жалаң баяндалмайтынын атап өткен жөн. “Что на путях обогащения художественных форм и приеов, создания полнокровных характеров казахская проза идет к новым достижениям и открытиям” (У.Абдыханов, 2002).

“Жекелеген әдеби шығармаларда ұлттың рухани адамгершілік құндылықтары шет қалып, бірыңғай жамандықтың басым суреттеуі байқалады. Қандай оқиға суреттелгенде де жақсыдан жаман, тұлпардан тұғыр озған жағдайда да, әділеттілік әділетсіздіктің құрбаны болып кеткенде де оқушы жұрт шығарма өзегіндегі ұлттың асыл текті рухани-адамгершілік қасиеттеріне деген ұмтылысы мен құлшынысын бір мысқал да азайтпауы қажеттігін теориялық тұрғыдан негіздеудің маңызы зор” (Ж.Дәдебаев, 2014) деп профессор Ж.Дәдебаев айтқандай, зерттеу нысанына алынған романдар қазақтың ұлттық

болмысының әлеуметтік және рухани ұштасуы нышандары айқын көрініп тұрады. Біз бұны идеялық шаблон деп түсінбей, әр автордың ізденісіне балай білгеніміз дұрыс.

Уақыт шындығын сөз еткен романдардың табиғатына тәуелсіздік кезеңінің рухы сапалық өзгерістер енгізігенін айтып өткеніміз абзал. Көркемдік-эстетикалық талаптар тұрғысынан алып қарағанда, заманауи тақырыпты көтерген романдардың олқы соғатын тұстары да жоқ емес. Әсіресе, мұндай кемшілік оларды кеңестік дәуірдегі тәуір романдардың бітімімен салыстырып қарағанда, анығырақ көрініп жатады. Жекелеген шығармалардағы тақырыптың ұсақтығы, кейіпкердің әлеуметтік деңгейдегі жүк көтере алмайғындығы байқалады. Соның салдарынан күнделікті тұрмыстық ұсақ мәселелерді төңіректен беру жағы басымдау. Кейбір кейіпкерлер көлемді эпикалық туындыға бас қаһарман болудан гөрі екінші қатардағы персонаждың қалпында ғана әрекет жасап жатады. Роман авторлары алдыңғы буын өкілдеріндегі талант деңгейлеріне жете алмай жатқандай көрінуі де мүмкін.

Нәтижелер және талқылау. Д.Батырдың “Жарсыз өткен ғұмыр” [1] романның негізгі фабуласы – жасы біразға келсе де, белгілі бір себептермен шаңырағын дұрыстап құра алмай жүрген Мақан есімді азаматтың өзіне жар іздеу жолындағы жігіттік жорықтарының төңірегінде. Бұл арада “жігіттік жорық” деген тіркесті сөздің реңін келтіру үшін атүсті қолданып отырған жоқпыз. Өйткені отбасын құру мәселесін уақытында шеше алмай, көшінен қалып бара жатқан кейіпкер осы “жігіттік жорық” жасауға белін буған тәуекел иесі.

Бір таныс әйелі Қазақстанның солтүстік нүктесіндегі Петропавловск қаласында өзінің туған сңілісі тұратынын, оның бойындағы адами қасиеттер мен әйелдік нышандар жар іздеген жігіттің тиісті талаптарға толық жауап бере алатынын айтады. Бас кейіпкер Мақанның Алматыдан пойызбен солай қарай аттану себебі осы хабарды естігеннен кейін. Бүкіл жол бойында ойға алып, жүрегін лүпілдеткен қызға жеткенге дейінгі сұрбойдақтың психологиялық қалпы неше алуан құбылуы шынайылық шеңберінде жүзеге асқан.

Өзіне бейтаныс осы бойжеткенмен жолығысқаннан кейін, Мақанды тіксінткен жай – қыз екеуінің бұған дейін қалыптасқан өмірлік ұстанымдарының, көзқарастарының едәуір алшақ жатқандығы. Оқиға арнасының күрт өзгерген себебі ахуал – қыздың ақыры өзі күткеннен, таныс әйелі суреттегеннен гөрі өзгеше жан болып шығуы. Соншама ұзақ жол жүріп келіп, іздеп тапқан қызы көңілін көншіте алмағандықтан Мақан амалсыздан тезірек кері қарай жолға шығып кетуге мәжбүр.

Моральдық этиканы сақтағандықтан, қыздың несі ұнамай қалғанын жігіт бірден айта алмай, Алматыға оралғаннан кейін барып қана телефон арқылы шым-шымдап жеткізеді. Сыпайылығы, момындығы, ішкі мәдениетінің жоғары екендігі – Мақанның адам ретіндегі болмысын, мінез-құлқын ашуға ықпал жасайтын адами факторлар. Бірақ осы бас кейіпкердің өзіне қарағанда бірер күн қасында өткізген кәрі қыз Күнсұлудың бейнесінің ашылуы айқынырақ. Жігітті еріксіз кері серпіген құлықтылық факторлары – жасы қырықты қусырып қалған қыздың тыртысқан мінезі, зымияндығы әрі сарандығы сияқты жағымсыз қылықтары.

Жігіттің әу бастағы жоспарынан тыс әрекеттерге жетелеуге себепші болған нәрсе – жолшыбай пойыз үстінде жолыққан тәжік келіншегі Мусавиттің әйелдік қылығы, тартымдылығы. «Не де болса» деген тәуекелмен көзді жұмып жіберіп, осы тартымды жанға үйленуге ниет етуі де логикалық жағынан бірсыпыра дәлелденген. Сұрбойдақ жігіттің тек бір адаммен шектеліп қалмай, жан-жаққа көз салып жүруі де сенімді. Оның жоғарыда аталған екі ұрғашыдан басқа бір жатақханада тұратын Жансая деген келіншектен де үміттенуі – оқиғаны қюландыра түсетін фактор. Қырықтан асқанша өз өмірін дұрыс құра алмай жүрген ортан қолдай азаматтың тағдырында кедергілердің көп болуы себебі неде деген мәселеге жауап іздеп бас қатырудың қажеті шамалы сияқты көрінеді. Бас кейіпкер өміріндегі тұрмыстық сәтсіздікке қоғамдағы әлеуметтік немесе моральдық проблемалардың қатысы жоқ. Оның осындай жалғызбастылығында әлеуметтік-идеялық астардың бар екендігі де байқалмайды. Сұрбойдақтың тағдыры бір кездейсоқтықтың ғана салдары екендігі сезіліп отырады.

Сондықтан бұл шығарманың әлеуметтік немесе психологиялық астары тереңде деп тұжырымдасақ, көтере бағалаған болып шығар едік. Шығармаға идеологиялық талаптар қойылмағанның өзінде әлімсақтан келе жатқан эстетикалық-көркемдік қағидаттардың ортақ өлшемі болатындығын естен шығармағанымыз абзал. Шығарманы мазмұндай барысында ішінара жылт етіп көрініп қалатын әлеуметтік-экономикалық қиындықтар, саяси жүйесіздік тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында орын алған құбылыстар екендігі – өмір шындығы. Шығарма жеке адамның қалыптасу, отбасын құру жолындағы қам-қаракеттеріне арналғанымен, ұсақ оқиғалардың қабатында Қазақстан жұртының тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы тіршілік қалыптары, жүдеу пішіндері көрініс тауып жатады. Бірақ олар шығарманың негізгі көтеретін мәселесі емес, тек фон ғана.

Романның тілдік қолданысында көзге түсетін кедір-бұдыр сөйлемдік құрылымдар, орашалақ тіркестер өте сирек. Сонымен бірге көркемдік бағыптағы ізденістің нәтижесінде туындаған көркемдік үлгілері, соны бояулар да ерекше менмұндалап тұрған жоқ. Қалай болған күнде де аталған туындыда уақыт тынысы, өгпелі кезеңнің типтік құбылыстары біршама сәтті бейнеленгенімен, бүгінгі таңдағы отбасылық проблемаларды шегіне жеткізе алған деп айта алмаймыз.

“...Құдай бір айналдырса, келесіне ұшыраған басты шыр айналдырады екен... Бір кездерде алдына биік мақсат қойып, күн ілгері сызған ұлы арман жолының нобайы түбірімен күл-талқан күйреді” (Ә.Ыбырайымұлы, 2005). Ә.Ыбырайымұлының “Ұяластар” романының бастапқы беттерінде кездесетін осынау жолдар бүкіл шығарма мазмұнының әлеуметтік кредосы десе де болғандай. Өйткені ҚазМУ-дің журналистика факультетін бітіріп, өз болашағына үлкен сеніммен қарай бастаған Жапар есімді жас маманның арманы түбірімен қалай күйрегені арықарайғы оқиғалар тізбегі арқылы көрініс табады.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін жедел басталып кеткен жекешелендіру жұмысымен айналысатын мекемеге ілініп, әжептәуір бастық болып шыға келген Жапардың алдынан болашақ сағымдана қол бұлғағандай болып көрінуші еді. Бірақ оның осы арманына бөгеліс болған – туыстарының басынан өткен түрлі қырсықтар.

Алдымен мал ұрлап, түрмеге түскен туысы Жүсіпті құтқару үшін басын тауға да, тасқа да ұрып, жанталасса, кейін саудагер әйелдің ақшасын тонаймын деп қолға түсіп қалған тетелес інісі Сапарды құтқару әлегімен болып кетеді. Онан кейін басқа да толып жатқан отбасылық мәселелер бірінен кейін бірі туындай береді. Сол мәселелерді шешу жолында бас кейіпкерді дінкелетіп жіберген – қолында билігі бар заң иелеріне жолығып сөйлесу, олардың тілін табу харекеттері, сыбайлас жемқорлық дендеген қоғамның тынысты тарылтып, бұғау салуы, туыстарын құтқарып қалу үшін жанталасып әркімнен қарызға көп ақша іздеу сияқты тек әурешіліктерден тұратын тіршілік. Осы ситуациялардың әрқайсысын хронологиялық тұрғыдан тізіп қарайтын болсақ, кейіпкердің әлеуметтік тұрғыдан даму динамикасының жүйелі орындалғанын байқаймыз. Туыстары үшін күйіп жүрген замандағы мұндай таусылып бітпес тауқыметке шыдас беретін мықты денсаулық, темірдей берік жүйке керек екендігі сөзсіз.

Романның жалпы фабуласының негізгі бөлігі бас кейіпкердің осы бағыптағы құр әурешілікке толы сандалыстарынан тұрады. Осы жағынан алып қарағанда, романда бестселлер сияқты шытырман оқиғалы шығармаларға тән нышандар бой көрсетіп қалатын тұстары да баршылық. Кейіпкердің әлеуметтік тұрғыдан даму динамикасымен бірге, мінез-құлықтары мен мақсат-мүдделерінің ашылатын сәттері де сондай оқиғалар үстінде. Бұндай көркемдік шешімдер шығарманың табиғатына бек жарасып тұр десек, артық айғандық бола қоймас.

Екінші жағынан алып қарағанда, шығармада психологиялық прозаның да нышандары байқалып қалып жатады. Бұл көркемдік құбылыс, негізінен, бас кейіпкер Жапардың ой-толғаныстары, күйзелісті көңіл күйі арқылы шым-шымдап көрініс табады. Өздерінің пайдакүнемдікті ғана ойлаған ақымақтығынан имандылық пен заңның шеңберінен аттап, есі дұрыс адам баласы бара қоймайтын лас іске ұрынған адамдар – Жапардың жақын туыстары. Романның бастапқы беттерінде інісі Жүсіп мал ұрлығымен ұсталып, бір әке-шешеден туған ағайындылардың бас көгерері Жапарды әуреге салса, онан кейін тетелес інісі Сапар саудагер әйелді тонап, қолма қол істі болады. Онан кейінгі әурешілікке душар еткен – кіші інісі Жайнақ, төбелеске қатысып жүріп, қосақарасында кісі өлтіреседі.

Осындай парықсыздықпен жасаған қылмыстары үшін ағайындылардың бәрі де құқық қорғау орындарының қолдарын түсіп, заңды түрде қамалады. Романның бүкіл фабуласын құрайтын мазмұндық компоненттер – бас кейіпкер Жапардың бауырларын түрмеде босатып алу жолындағы тауқыметті әрекеттері. Бірге туған жақындарының тағдырлары үшін де ол қолының қысқалығынан қарамастан, барын салып, түбі көрініп бітпейтін әуреге түседі, өзінің бар тірлігін жинап қойып, солар үшін күйеді. Осы арада философ ғалым А.Тайжанның “Қазір ұлттық сананың өсу кезеңінде адамның рухани дүниесін байыту көкейкесті мәселеге айналды” (А.Тайжан, 2010) деген сөзін осы айтылған оқиғалар дәлелдеп тұрғандай.

Екінші жағынан баласының бірі істі болғанына орай қиналып отырған шешесінің көңілін орнықтырмақ. Алайда басынан қаншама қиындықтарды өткізіп жүріп, су түбіне кетіп бара жатқан туыстарын құтқарып қалған сауапқа толы әрекеті ақталмайды. Сөйтіп бүкіл күш-қуатын, қаржысын, өлшеусіз уақытын, денсаулығын арнаған туыстары өзінің қуанышына ортақтасуға да жарамайды. Шығармадағы әлеуметтік идеяның түйіні табылатыны да осы тұс.

Осындай бітіп болмайтын әурешіліктермен жанталасып жүрген жігіттің соңына қарай жүйкесі сыр беріп, ақылынан алжасудың аз-ақ алдында қалуы да оқиғалар салдарынан туындайтын психологиялық тұрғыдан жасалған қисынды тұжырым. Бірақ болуға тиісті ондай жағдайға жеткізбеген оқыс оқиға

кейіпкердің тосын қазасы. Осы арада кейіпкерді жол апатынан өлтірмей-ақ, оқиғаны оның жынданып кетуімен аяқтаса, роман көркемдік тұрғыдан ұта түсер ме еді деген ой келеді. Әрине, кейіпкер қазасының символикалық астары да жоқ емес, сонымен бірге ол – романдағы көркемдік өлшеміне сай жазылған ең әсерлі эпизодтардың бірі.

Тағы айта кетерлігі, романның кейіпкерлері әлдеқандай қомақты әлеуметтік немесе келелі тарихи мәселелерді шешумен емес, жеке бастық деңгейдегі проблемалардың шылауында жүреді. Өздері құрбаны болып жатқан сыбайлас жемқорлықпен күресуге де дәрменсіз, оған мүмкіндіктері де жоқ. Сондықтан аталған шығарма кеңестік дәуірдегі әдеби шығармаларда өзіндік мұрат ретінде танылатын социалистік реализм талаптарына жауап беруді мақсат етіп қоймаған.

Көркем әдебиеттің ауыр артиллериясы атанған роман жанрын игерудің оңайшылықпен келмейтіні әркімге аян. Жанр талаптарына қатысты бірнеше шарттарды дөңгелентіп еркін менгеріп әкету үшін алдымен керегі жазушылық шеберлік екендігі де даусыз. Нарықты заманның алғашқы жылдары жазылуы ептеп бәсеңсіп қалған қазақ романы ХХІ ғасырдың алғашқы он жылдығында жалын қайта күдірейте бастаған сыңайлы. Оған дәлел, республика баспаларынан жыл сайын жарық көріп жататын осы жанрда жазылған ондаған туындылар. Соның бірі – жазушы Жолтай Әлмашұлының “Күлкі мен көз жасы” (Ж.Әлмашұлы, 2007) деп аталатын романы.

Екі кітаптан тұратын көлемді туындының мазмұны ХХ ғасырдың алғашқы жартысын қамтитын әр алуан ірілі-кішілі оқиғалардан тұрады. Бірінші кітаптың фабуласы Нарша бай мен оның айналасындағы жандардың тағдыр-талайы мен таптық емес тартыстарын сөз етсе, екінші кітаптағы әңгіме өзегі – алдыңғы жобаға саяси-әлеуметтік өзгерістер салдарынан туындаған жеке адамдардың қиын да қызғылықты тағдырлары. Осы екеуі қосылып келгенде нәубетті кезеңдердің құрбаны болып жүретін қазақ деген халықтың тарихи бейнесі шеттұшпақтап көрініп қалады. Романның алға қойған көркемдік-идеялық мақсаты да осы болса керек.

Бірінші кітаптың басты кейіпкері Нарша бейнесінің ірілі-уақты оқиғалар арасында сомдалуы өз заманына сай кескінделген қазақ ауқаттыларының белгілі бір типін еске түсірерліктей деңгейде. Шалқыған аса мол дәулетке кенеліп жатпаса да, ауыл-аймақта ауызға ілігерліктей болып қордаланған байлығы өз анасы мен бала-шағасының игілігіне жетуге жарап жатыр. Бірақ байлық бар жерде тартыс бар. Кейіпкердің әлеуметтік даму динамикасы да осындай жағдайлардан байқалады.

Бірінші кітаптағы басты тартыс қазақ қоғамына тән шаруашылық укладтың типтік көріністерінің бірі, атап айтқанда, ұрпақтан ұрпаққа ауысып, бітпей келе жатқан кәдімгі жер дауы төңірегінде өрбиді. Жайшылықта “сіз жақсы, біз жақсы” болып, алыстан сыйласып жүретін Қосай, Шарай, Тақыр, Нарша сияқты байлардың көңіл күйлері осы жер мәселесіне келгенде нілдей бұзылып сала беруінің астарында таза экономикалық мүдде жатқанын аңғаруға болады. Мал өрісі, ел қонысы сияқты мәселелер бұл кісілердің ең жанды жері, лажы келсе, қай-қайсысы да жіліктің майлы басын өздеріне қарай тартып алуға даяр. Бірақ жан-жақтан анталап шұрайлы жайылым, шүйгінді өріс іздеп жүрген өзге әріптестері мұндай өктемдікке мұрша бере қоя ма? Жайшылықта жап-жақсы болып жүретін естияр ел ағаларының бастарын өзара пісіре алмай жататын үлкен мәселенің бірі осы.

Романда осынау келелі оқиғалардың айналасында өрбигін ірілі-уақты тартыстарға, жекелеген отты оқиғаларға, шиеленісті жағдайларға мұрындық болып жатады. Бұл заңды да. Жалпы сюжеттің ширығуына кездейсоқ жағдайлар емес, адамдар арасындағы түрлі тартыстар серпін беретінін роман авторы жазушылық инстинктпен жақсы түсіне отырып, осынау көркемдік құралдарды ұтымды пайдалану жағын үнемі қаперде ұстай біледі. Оқырмандардың басым көпшілігі қазақтың байы деген ұғымды кеңестік дәуірде жазылған көркем шығармалар арқылы ғана елестетуге бейім екендігі де жасырын емес. Жинақтап айтқанда, қазақтың байы “Қозы Көрпеш-Баян сұлу” жырындағы Қарабай немесе С.Мұқановтың “Боғаз” романындағы Итбай типтес болып елестейді. Яғни, ол дегеніміз – қыруар мал жиғанымен, айналасына ағайын-туғанына шапағаты жоқ, өзінің танауының астынан басқаны көре алмайғын, өрісі тар, өнегесі надан, сасық байлар. Эстетикалық пайымдауларды таптық саясатқа байлап қойған әдебиетте мұндай жағдайдың орын алуы заңды да еді.

Аталған романдағы жазушының бір идеялық жетістігі – бүкіл жиырмасыншы ғасыр бойы қалыптасқан осынау стереотиптік ұғымға көркемдік барлаулар жасау арқылы соққы беруі. Нарша образын әр қырынан бейнелей отырып, қазақ байы тек надан болған деген түсініктің жаңсақ екендігін, олардың арасынан ойлы да сезімтал сұңғыла жандар да шыққандығын логикалық тұрғыдан дәлелдеп көрсете алады.

Өзінің байлығын қалай сақтап қалумен ғана бас қатырмай, ұрпағының келешегі туралы толғануы, бәйбішесінен бастап, әр әйелінің қас-қабағына қарап, жан дүниесіне үңілуге тырысуы, өзіне қарасты ағайындардың бастарына түскен қиыншылықтарға да сергектікпен көңіл бөле білуі, өзім білемділікке

салынбай, қысылтаян жағдайларда жұқалтаң кішкене адамдардың да ақыл-кеңесіне құлақ түріп отыруы және т.б. тәуір қасиеттері – Нарша байдың бейнесін адами тұрғыдан биіктете түсетін моральдық факторлар. Қазақ байының осындай ұнамды жақтарын суреттеу барысында жазушы кейіпкерін нақ осындай етіп шығарсам деген мақсаткерлік жолын ұстанбайды, қолдан иіп әкелу нышаны бар деп айта алмаймыз. Таргыстар мен оқиғалардың дамуы барысы, шиеленісті жағдайлардың ширығып келіп табиғи шешім табуы оқырманды осындай түсінікке біртіндеп келіп иландырады.

Романда суреттелетін өзге байлардың бейнелері де бір-бірін қайталамайды. Бұл да кейіпкердің әлеуметтік динамикасына негіз болатын жағдаяттар. Қосай, Шарай, Тақыр және басқалары екінші қатарда көрінгенімен, өмірлік жеке көзқарастары, мінез-құлықтары арқылы біршама дараланып, оқиғалар фонында өздерінің адами қалыптарымен есте қала алады. Рас, бұлардың барлығы да Нарша тәрзді парасат деңгейіне көтеріле алған десек, артық айтқандық болар еді.

Осы арада Ш.Елеуқеновтің: “Халық өз тарихын білуге құқылы. Осынау сезіну, өткен жолымыздың қойнау-қолаты, еңіс-қиясына дейін шынайы бейнелеуге жетісу – бүгінгі көркем әдебиетіміздің қозғайшы күші” (Ш.Елеуқенов, 2011) деген қонымды пікірімен жазушы позициясының сәйкес келіп жатқандығы байқалады. Қазақтың феодалдық қоғамына тән бақастық, іштарлық, эгоистік белгілер, бәсекелестік ұғымдары сол қоғамдық формациямен бірге кетті деп пайымдайтын болсақ, қатты қателескеніміз – Нарша байды күндеп, түрлі сакқа жүгіртетіндер, байлық жасау жолында әрқилы бақталастыққа, оспадарсыздыққа жол беретіндер, тіпті осылайша тақаса берудің салдарынан бір-бірімен ішараздыққа барып, өштесіп кететін романдағы кейіпкерлер қай заманда да болған. Байлар арасындағы түрлі шиеленісті мәселелердің моральдық сипаты бүгінгі замандағы «жаңа қазақтардың» әлеуметтік қалпының динамикасымен үндесіп жатқанын ескерсек, аталған шығарманың өміршендік сипаты да айқындала түспек.

Жазушы Ж.Әлмашұлы қазақ қоғамындағы түйінді әлеуметтік мәселелерді көтере отырып, шығарма мазмұнының саяси ұстанымдармен шектеліп қалмау жағын ескерген. Ең алдымен замана аласапыраны кездеріндегі жеке адамдардың жан күйзелісін тіршілік толқындарын суреттеу арқылы-ақ роман эпикалық кең тынысқа құлаш ұрды.

“Күлкі және көз жасы” романы идеясының келесі бір назар аударатын тұсы – негізгі әлеуметтік-қоғамдық таргыстарды тап таргысын араластырмай, қатыстырмай құруы. Бұл тұрғыдан алып қараған жағдайда да шығарманың көркемдік өзегін саясаттан тыс, таза эстетикалық нысан ретінде қарастырудың талаптары байқалатыны анық. Басты шиеленісті жағдайлар бай мен кедей арасындағы таптауырын үрдіспен емес, әлеуметтік-таптық тегіне қарамастан, жекелеген адамдар мен белгілі бір әулеттердің арасында өрбиді. Қазақ халқының әлеуметтік пішіні де солардың өз арасында дамитын оқиғалар мен олардың шешімдері арқылы көрініс тауып отырады.

Отыз жетінші жылдың дүрбелеңін Наршаның жаулары өз мүдделеріне қарай ұтымды пайдалана біледі. Осы арада бүкіл қазақ халқының басынан қара дауылдай ұйытқи соғып өткен ауыр оқиғалар қайдағы бір кек мәселесін неғып ұмыптырып жібермеген деген сұрақ еріксіз туындайды. Тіпті сол сүргін кезінде жаңағы әулет жауларының өз бастарына зобалаң төнбегендей, титімдей болса да залалы тимегендей болатыны қалай? Бұл – бір ойланатын жағдай.

Екі кітаптан тұратын көлемді романда қазақ халқының өмір салтына, рухани әлеміне, психологиясы мен моральдық ұстанымына қатысты талай қызықты мәселелердің қамтылғанын атап өту ләзім. Соның бір көрінісі – ел ішіндегі ақын-жыршы, әншілердің, шешендік өнер иелерінің де соқталы кейіпкерлерге айналуы, қазақ рухының асқақтай беру жолындағы олардың атқарып жүрген қызметтері. Романның элегиялық сарындағы ауыр эпизодтарын жеңілдетіп, келешекке оптимистік көзбен қарай білуге үндейтін де осы өнерпаздар жайлы сыр шерткен беттер. Романда аттары аталып, өздеріне тән өнерлерімен есте қалатын жандар кімдер десек, алдымен ауызға ілігетіндері – Құлан, Әбігер, Нарынбай шешен, Әубәкір қары, Бектібайдың Әлшекейі, Шортанбай шайыр, Құлыншақ ақын, Молда Мұса және т.б. Оқырман осы аттары аталған кісілер арқылы қазақ сөз өнерінің, ән-күйінің құдіретіне одан арман тәнтгі бола түсетіні сөзсіз.

Романның аяқталар сәтіндегі Жасыбай мен бәйбішесі Ақсырғаның қауышуы кейіпкердің әлеуметтік дамуының нақты көрінісі әрі онда елеулі символдық мән жатыр деп батыл айта аламыз. Биіктің зорлығымен айырылысқандарына он бес жыл болған ерлі-зайыптылардың бір-бірін көруге асық болып, ынтығып келе жатқан сәттері – театр сахнасында сомдалғандай бояуы қанық әсерлі эпизод. Осындай әлеуметтік даму динамикасы арқылы жеке адамның ғана емес, қазақи рухтың жарқын бейнесі осы сурет арқылы жандана түскендей.

Оқиғалар барысында айтылып қалатын этнографиялық көріністер мен суреттердің шығармадағы қазақы рухты терендетіп, кестелей көрсетуіне қызмет етіп жататыны да романның ұлттық рухтағы шығарма екендігінен хабар береді.

А.А.Акматалиевтің “В современной литературе особенно возросло личностное начало, появился новый тип деятельного человека” (А.Акматалиев, 1990) деген тұжырымы кейіпкерлер болмысының осылайша өзгеруінің себепсіз емес екендігін білдіреді.

Онсыз да көлемді романның жүгін ауырлатып тұрған елеулі екі түйткілге көзжұмбайлықпен қарауға болмас. Оның бірі, негізгі сюжетке қызмет ете алмайтын әртүрлі көлденең ситуациялардың көбірек сөз болып кету болса, екіншісі, алып тастаса, жеңілдік етпейтін арғық-ауыс кейіпкерлердің көркемдік жүк арқалай алмай, қосақ арасында қыстырылып бос жүруі. Бір қараған жағдайда олар керек те сияқты көрінуі ықтимал, бірақ байыптап үңілетін болсақ, солардың баршасы авторлық мүддеге қызмет етіп тұрмағаны аңғарылар еді.

“Күлкі және көз жасы” деген атауы романның идеялық-көркемдік мазмұнымен толық үйлесіп тұрған жоқ. Бұндай атауды кез келген шығармаға қиналмай қоя салуға болады. Ал мына диалогияның оқырманға ұсынар идеясы және ең бастысы көркемдік-эстетикалық қалыбы бұл сөздерді қосындылықтай деңгейде. Қазақ романның дәстүрлі канондарын жалғастыра отырып, мазмұндық тұрғыдан жаңа ойлар ұсынуға ұмтылыс жасауы шығарманың көркемдік ұстанымын тиянақтай түспек.

Өз кезінде филология ғылымдарының докторы М.Базарбаев көркем әдебиетіміздегі осы дәстүр мен жаңашылдық мәселесі жайлы ғылыми ойларын өрбіте келіп: “Дәстүр мен жаңашылдық өзін тек уақыт өлшеміне қарай ғана ажыратуға болғандай. Өйткені бір енген жаңалық мейлі ол форма жағынан болсын, мейлі мағына жағынан болсын әдебиеттің қаны мен жанына дөп келсе дәстүрге айналып кетуі мүмкін” (М.Базарбаев, 1966) деген соқталы пікір айтқан болатын. Бұл тұжырымды сөз бүгін талданып отырған Ж.Әлмашұлының романына да қатысты деп білгеніміз жөн. Қалай болған күнде де оқырман қауымға қарай батыл түрде жол тартқан жүгі салмақты туынды кейіпкердің әлеуметтік тұрғыдан дамуының динамикасын көрсетудегі кезекті үлгі деп тануға тұрарлық.

Қорытынды. Көркемдік талаптар тұрғысынан жақсы орындалған романдар эстетикалық бағыттағы соны ізденістерімен, ой еркіндігінің қанаттана түсуімен және уақыт тынысын сай отбасының өзекті мәселелерін қозғай білуімен ерекшеленеді. Ұлттық сипаты басым мұндай отбасылық тақырыпты қаузаған шығармалар кейіпкердің әлеуметтік тұрғыдан даму динамикасын мүмкіндігінше анығырақ көрсете алады деп түйіндегеніміз жөн. Осы арада ескеретін бір мәселе, қазіргі қазақ романдарындағы отбасылық проблемалардың көркем шешімдері мен басқа да қажетті атрибуттары еуропалық дәстүрлі романдарда қойылған көркемдік ұстанымдармен бірдей емес. Оны былай қойғанда, кенестік кезеңдегі романдардан да елеулі айырмашылықтары кездесетінін аңғармау қиын.

Бүгінгі таңдағы қазақ шаңырағы баяғы моральдық-этнографиялық сипаттарын үнемі ұстана бермейтіндігі – өмірдің ащы шындығы. Қазіргі романистер алдында тұрған міндет сол елеулі проблемаларға әлеуметтік-психологиялық талдаулар жасап, тың көркемдік-идеялық ойларды алдыңғы қатарға шығара білу болса керек. Оның кейбір сипаттары жоғарыда талданған романдардың да бойынан табылып жататындығын аңғардық. Бірауыз сөзбен түйіндей келгенде, ұлттық рух, ұлттық құндылықтар қазақ отбасылық романдарында әлі де терендете жазуды, жан-жақты сараптауды қажет ететіндігін ескергеніміз абзал.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Ахметұлы А., Әбдіғазизұлы Б. Қазіргі қазақ романдарындағы автор тұлғасы және көркем шығармашылық үдеріс мәселесі // *Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, Филология сериясы. 2015. – №4 (54). – Б. 99-105.*

2 Абдыханов У. *Социально-нравственные аспекты раскрытия образа интеллигенции в современной казахской прозе», автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Алматы, 2002. – 24 с.*

3 Дәдебаев Ж. *Әдебиет теориясы: ғылыми маңызы, өмірлік мәні // Кім.: Әдебиет теориясы мен қазіргі әдебиеттанудың негізгі мәселелері. – Алматы: М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2014. – 279 б.*

4 Ыбырайымұлы Ә. *Ұяластар. Роман. – Астана: Фолиант, 2005. – 412 б.*

5 Тайжан А. *Өмірдің қатаңданып бара жатуы – рухани жатуы – рухани жұтаңдықтың көрінісі // Егемен Қазақстан. – 2010. Наурыз – 15.*

6 Әлмашұлы Ж. *Күлкі мен көз жасы. Роман, – Алматы: Арыс, 2007. – 568 б.*

7 Елеуенов Ш. Шығармалары. Тәуелсіздік көзімен: – Астана: Фолиант, 2011. – 536 б.

8 Акматалиев А.А. Творчество Чингиза Айтматова во взаимодействии с тюркоязычными литературами народов СССР. Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук, Фрунзе, 1990. – 24 с.

9 Базарбаев М. Әдебиет және дәуір. Зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1966. – 272 б.

10 Батыр Д. Жарсыз өткен жұмыр. Роман, әңгімелер. – Алматы: Күс жолы, 2008. – 336 б.

МРНТИ 17.82.10

Алиева Нармин¹

¹ PhD докторант, Музей Азербайджанской Литературы имени Низами Гянджеви
Национальной Академии Наук Азербайджана,
г. Баку, Азербайджан

ПРОИЗВЕДЕНИЯ, НАПИСАННЫЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ, ТУРЦИИ, ИРАНЕ, СРЕДНЕЙ АЗИИ И ДРУГИХ РЕГИОНАХ, ПОД ВЛИЯНИЕМ ПРОИЗВЕДЕНИЯ М.Г. ШАХРИЯРА «САЛАМ ГЕЙДАРБАБЕ»

Аннотация

В статье, под названием «Произведения, написанные в Азербайджане, Турции, Иране, Средней Азии и других регионах, под влиянием произведения М.Г. Шахрияра «Салам Гейдарбабе (дословно-здравствуйте, мир Вам дедушка Гейдар)» показаны произведения, которые появились под влиянием поэмы, этого великого мастера слова, «Салам Гейдарбабе». В то же время, влияние поэмы «Салам Гейдарбабе», как литературная школа для последующей литературы группировано по произведениям, с точки зрения, отражающей темы и языко-стилевое свойство, свойства формы и темы. Этим произведением Шахрияр еще раз подтвердил, что успех творческого человека связан с национальным корнем, национальным существованием. Правда, в одном своем «Очеровании», говоря об успехах своих стихов, написанных на персидском языке, поэт дает понять, что он является автором газелей, покаривших души, завоевавших сердца.

Ключевые слова: восточная литература, М.Г. Шахрияр, «Салам Гейдарбабе», горный символ, подражание.

Әлиева Нармин¹

¹ PhD докторант, Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы
Низами Гянджев атындағы Әзірбайжан әдебиеті мұражайы,
Баку қ., Әзірбайжан

М.Г. ШАХРИЯРДЫҢ «САЛАМ ГЕЙДАРБАБЕ» ШЫҒАРМАСЫ ӘСЕРІМЕН ӘЗІРБАЙЖАН, ТҮРКИЯ, ИРАН, ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЖӘНЕ БАСҚА ДА АЙМАҚТАРДА ЖАЗЫЛҒАН ШЫҒАРМАЛАР

Аңдатпа

Әзірбайжанда, Түркияда, Иранда, Орталық Азияда және М.Г. Шахриярдың жұмысына әсер еткен басқа да облыстарда жазылған еңбектер» Салам Гейдарабабе (сөзбе-сөз сәлем! ол өлеңнің ықпалымен, бұл ұлы шебер «Салам Гейдарбабе» әсерімен пайда болды. Сонымен бірге «Салам Гейдарабабе» поэмасының кейінгі әдебиеттерге арналған әдеби мектептің әсері тақырыптар мен тілдік қасиеттерді бейнелейтін, қасиеттері мен тақырыптарын қалыптастыратын жұмыстарға топтастырылған. Осы жұмыстың арқасында Шахрияр шығармашылық адамның жетістігі ұлттық тамырмен, ұлттық өмірмен байланысты екенін тағы бір рет растады. Әрине, өзінің «Сиқыршы» сөзінің бірінде, парсы тілінде жазылған өлеңдерінің жетістіктері туралы айтқан ақын, ол жүректерді жеңіп алған жандарды жазалаған газарлардың авторы екендігін түсіндіреді.

Түйінді сөздер: Шығыс әдебиеті, М.Г. Шахрияр, «Салам Гейдарабабе», тау символы, имитация.

Alieva Narmin¹

¹ PhD student, Museum of Azerbaijan Literature named after Nizami Ganjavi
of the National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Baku, Azerbaijan

WORKS WRITTEN IN AZERBAIJAN, TURKEY, IRAN, CENTRAL ASIA, AND OTHER REGIONS, INFLUENCED BY THE WORK OF «SALAM HEYDARBAB» BY M.G. SHAKHRIYAR

Annotation

In the article entitled “Works written in Azerbaijan, Turkey, Iran, Central Asia and other regions, influenced by the work of M.G. Shakhriyar “Salam Heydarbabe” shows the works, which appeared under the influence of the poem, this great master of the word, “Salam Heydarbabe”. At the same time, the influence of the poem “Salam Heydarbabe”, as a literary school for subsequent literature, is grouped by works, from the point of view, reflecting themes and language-style properties, form properties and themes. With this work, Shakhriyar once again confirmed that the success of a creative person is connected with the national root, national existence. True, in one of his “Enchantment”, speaking of the successes of his poems written in Persian, the poet makes it clear that he is the author of ghazals who punished souls who won the hearts

Key words: Eastern literature, M.G. Shakhriyar, “Salam Heydarbabe”, mountain symbol, imitation.

Введение: В отличие от всех предыдущих произведений Шахрияра «Салам Хайдарбабе», построено в стиле турецкой поэзии, слога, с разделением на 4-4 и 3. Из поэмы «Салам Гейдарбабе», которая является первым крупным произведением на азербайджанском языке поэта, почти 33 года написавшего на персидском языке (кроме «Бехджатабадские воспоминания» и «Темные ночи»), ясно видно, что он никогда не был далек от национальных корней, духовных ценностей, потребностей и пожеланий народа, любви к Азербайджану. «Хотя Шахрияр много лет писал свои произведения на чужом языке, в его подсознании жили любовь к родному языку и национальный дух, на которые не поподала даже тень чужого языка. Верность к национальному духу, родному языку подняла Шахрияра на вершину творчества, превратила его в любимого читателей. Потому, что язык является духом нации и его смерть означает смерть нации» (Фуад Э., 2016: 113).

Этим произведением Шахрияр еще раз подтвердил, что успех творческого человека связан с национальным корнем, национальным существованием. Правда, в одном своем «Очеровании», говоря об успехах своих стихов, написанных на персидском языке, поэт дает понять, что он является автором газелей, покоривших души, завоевавших сердца:

آفاق ھ در قلمشعشہ یر بہ توشہرہ آرا
شہریار و حیدر بابایا سلام. تیریز: زیبا، 1332. کردی تسخیر کہ نہ یت دلی ملک خدا بہ

(О Шахрияр, ты завоевал все горизонты с мечом перо,
Клянусь Богу, нет никокой души, которую бы ты не покори.)

Однако, несмотря на все эти успехи, поэма «Салам Гейдарбабе» стала восстанием в национальном сознании, новым этапом в литературе. Вообще, исторически в турецком сознании гора символизировалась как вечность, бессмертие, негибаемость, высочество, целостность этноса. Современный киргизский поэт Алтынбек Исмаил в одном из своих стихов, под названием «Гора Божья» очень лаконично выражает символику этого слова:

Гора Божья - место, где восходит солнце.

Гора Божья - место, где замерзает ветер.

Гора Божья - место, где история утопилась в камнях.

Гора Божья - место, где Киргизы молятся Богу! (Поэтический венок, 2016: 126)

Шахрияр также в поэме «Салам Гейдарбабе» рассматривал гору Гейдарбаба не просто для воспевания и описания, он его создал как переводчик национально-нравственных, литературно-исторических, художественно-эстетических ценностей Азербайджана, героической страницы и чувства нации к родине.

В одном из своих стихотворений поэт признается, что Гейдарбаба для него является просто символом:

Бах ки, Гейдарбаба ефсане тек олмуш бир Гаф

Мен кичик бир дагы сарманзили-енга еледим. (Поэтический венок, 2016: 56)

(Смотри, Гейдарбаба стал Кафом как легенда,

Я сделал маленькую гору не стираемой из сердец народа). (Поэтический венок, 2016: 56)

Доктор М. Ровшанземир об этом писал, что «однажды гора Гейдарбаба может сравниться с землей, стереться с лица земли. Но, пока бьется чувствительное сердце азербайджанского народа, эта поэма Шахрияра будет передаваться из поколения в поколение и запоминаться» (www.azerbaijan-news.az: 12).

Произведение, со времени появления в Иранском обществе-Южном Азербайджане стало причиной большого возрождения, пробуждения общественного сознания и возвращения литературы из королевского дворца к народу. Поэма, привлекающая внимание большой массы читателя, очень быстро преодолев границы страны и встречалась с симпатией и любовью не только в Иране, но и во многих странах мира. На Ближнем и Среднем Востоке, в Пакистане, Индии, Египте, Ираке и Турции ученые-исследователи поставив ее в один ряд с редкими жемчужинами мировой литературы и приступали к ее анализу и пропаганде. Поэма, в первую очередь, на Южном Азербайджане, с точки зрения языка, культуры, социально-общественного отношения, будучи началом серьезных потрясений сопровождалась революционными идеями в национальном сознании. Даже в соседней иракской литературе, пережившей в то время глубокий застой, под влиянием бури, возникшей с распространением поэмы «Гейдарбаба», будто просыпаясь, из общевосточной литературы вернулась к национальным истокам. «Дастан (иракские туркмены называют это эпосом – Н.А.) так любили, что каждый поэт считал национальным долгом написать этому подражание. Как нам известно, более 25 поэтов затрагивали эту тему» (<http://istiqlal.az>).

Иракские туркмены впервые Шахрияра и его шедевр узнавали в шестидесятые годы. Статья под названием «Шахрияр и «Салам Гейдарбабе», написанная Ибрагимом Дукуклу в 1964 году была опубликована в журнале «Гардашлыг (Братство)». После этого известный поэт Ата Тарзибашы Тебриз отправился в Тебриз и встретился с Шахрияром.

Мастер Ата Тарзибашы на основе беседы с поэтом публикует статью о его личной и литературной жизни, в том числе о поэме «Салам Гейдарбабе». После этого произведение быстро распространяется среди иракских туркмен. Как отмечалось выше, 16 из написанных, более чем 25-ю поэтами, подражательных стихотворений опубликованы в виде книги.

Написанная под влиянием Шахрияра первая книга под названием «Салам Гур-гур бабе» была опубликована в Ираке в 1964 году. Однако, следует отметить и то, что до этой книги была написана произведение Гусейна Али Мубарака под названием «Тузхурмату», и многие его части, состоявшиеся из пятиерок были опубликованы в журнале «Гардашлыг (Братство)». Тем не менее, она была опубликована в виде книги в 1965 году.

Имя «Тузхурмату», которым Хусейн Али Мубарак назвал свое произведение принадлежит одному туркменскому селению, которое ранее было в составе Кяркука, а в настоящее время принадлежит провинции Салахатдин. Многие яркие фигуры иракской туркменской литературы вышли из этой деревни. Поэт Мубарак свои стихи написал на открытом языке и построил систему рифм как в поэме «Салам Гейдарбабе». Эта книга, состоящая из шестидесяти одного пятиерок, была издана Абульфазлом Хусейни.

Кроме этого, А. Бандароглу, С. Наджиоглу, И. Сарг Туркман, М. Байатоглу, Экрем Февзи и другие иракские туркмены написали подражательные стихотворения, поклонение и ответы поэме «Салам Гейдарбабе». М. Т. Захтаби сравнивая написанное А. Бандароглу «Гур-гур баба» как подражание поэме «Салам Гейдарбабе», особенно оценил ее (<http://ganjoor.net>).

Как известно, поэма «Салам Гейдарбабе» впервые в Турции и во всем тюркском мире была представлена основателем Азербайджанской Демократической Республики, Мохаммед Амином Расулзаде. Он, в 1955 году в Турции, впервые в журнале «Азербайджан» опубликовал статью под названием «Литературное событие», где указывал, что это произведение имеет большое значение для Южного Азербайджана, а также для тюркского мира, оно написано в результате любви поэта к родному языку и народу, своей родине.

После М. А. Расулзаде, издавая поэму «Салам Гейдарбабе» с подробным предисловием Ахмет Атеш очередной раз внес в повестку Турецкой литературы тему о Шахрияре. После этого, Магеррам Эркин, Саадат Чагагай, Ахмед Гафароглу, Осман Фикри, Сертгай, Ахмед Биджан Эрджиласун, Эльданиз Гургулан, Йусиф Гадикли, Орхан Арас, Хасан Алмаз, Иса Озкан, Ахмет Полатлы и другие начали серьезные исследования, связанные с творчеством поэта, особенно с поэмой «Салам Гейдарбабе». Исследующий языковые особенности произведения Магеррам Эргин, разъяснил свои мысли в своей книге под названием «Азери турецкий», опубликованной в Стамбуле в 1981 году.

А, Осман Фикри Серткай собрав стихи и др. материалы, посвященные Шахрияру и поэме «Салам Гейдарбабе» в Турции и опубликовал. Одна из самых серьезных работ в этой области принадлежит ученому шахрияроведу Юсифу Гадикли, исследующему поэму «Салам Гейдарбабе» и издающему в виде

сборника прозведения поэта, написанных на турецком языке. Он, составил весомую книгу под названием «Шахрияр и все его стихи на турецком».

И в Турции есть многочисленные ответы на поэму «Салам Гейдарбабе», критики с точки зрения мастерства высоко оценили некоторые из них.

Из этого ряда можно показать следующие:- Джанани Докмачи, «Бизим дилден бизим кой (с нашего языка, наша деревня)», состоящее из 79-и двустишек, Хейратдин Токдамира «Годжабей (старый бек)», состоящее из 108-и куплетов, Зейналабидина Макасына «Хош анылар (добром вспомниться)», состоящее из 50- куплетов, Фахри Унана «Чичеклиуе салам (здравствуй цветочник)», Мухаммада Нур Догана "Агры дагына салам (здравствуй гора Агры)", Асада Габаглы "Геллибага салам (здравствуй сад с озером)», Фират Кызылтуга «Шикаста Байбурта (байбургские шикаста-стиль пения)» Акрам Кафтана "Эвран дагына салам (здравствуй гора Эвран)», Али Ахара «Йылдыз дагына салам (здравствуй гора Звезда)», Ясина Хатибоглу "Гейдарбабайа рапор (рапорт Гейдарбабе)", Лютфи Шахсувароглу «Джамал амджа (дядя Джамал)». Эти авторы, идущие по пути Шахрияра, выражали свой патриотизм и чувства любви к народу простым, ровным языком. Турецкий приток поэмы «Салам Гейдарбабе» привлекает новые подписи, поэтам показывает пример для выражения своих чувств, как использовать простой, но живой народный язык. Во многих из этих поэтических примеров объектом обращения наряду с «Саламом Гейдарбабе» является и сам Шахрияр. Даже в названии этих произведений мы становимся свидетелями этого.

В этом смысле, в качестве примера можно показать следующие произведения: «Шахриярдан ильхамлар (вдохновения от Шахрияра)» Верди Ганкылыча, «Шахрияра сеслениш (обращение Шахрияру)» Айдил Эрола, «Шахрияр» Али Горгут Агбаша, «Здравствуй Шахрияр» Нихата Йуджели, «В тени Шахрияра», «Здравствуй Шахрияр и посвящение» Мустафы Кайбека.

Произведение «Салам Гейдарбабе» сегодня исследуется и преподается на Западных университетах: ссылаясь на информационное агентство ISNA, газета «ЭТТЕЛААТ» (31/06/1967 год) пишет, что сегодня произведение переведено на 76 языков мира и в университете Мичиган США исследуется и преподается и на английском и на турецком языках (Арасли Н.: 2004: 33).

При жизни поэта произведение было дважды переведено в Тебризе на персидский язык. В «Сборнике диванов Шахрияра», состоящим из 76 куплетов, изданном при помощи «Муассисе-йе матбуати-йе Сади» имеет место 40 куплетов, переведенных Пери Джаханшахи и 30 куплетов переведенных Нахид Хади. Этот процесс был продолжен в последующих периодах Мир Салехом Мир Хусейни, Мунзави, доктором Саджадийе и другими. Совершенный перевод этого ценного произведения принадлежит талантливому азербайджанскому поэту Кериму Машрутачи с псевдонимом Сонмез (Гараев Ю., 2010: 56).

Хабиб Сахир, Шадрван Али Азери, Джаббар Бахчабан и другие написали подражательные стихотворения поэме «Салам Гейдарбабе». Гуламгусейн Бегдели через 33 года проживания в Азербайджане- Баку, в 1958 году прибыв в Кохлу (село, подчиненное области Занджан) под влиянием поэмы «Салам Гейдарбабе» написал подражательное стихотворение под названием «Здравствуй Кохла».

Шахрияроведы это произведение особенно ценят с точки зрения художественной ценности. В общем, нет такого южно-азербайджанского поэта, который бы остался в стороне от влияния поэзии Шахрияра. Последние годы издана монография о творчестве Шахрияра, ученый шахрияровед Е. Фуад пишет: «Начиная с 60-х годов прошлого века формирующейся на Юге художественной школе Шахрияр, Мухаммадгусейн Саххаф Джаннатимагам, Джаббарбей Багчабан, Гусейнгулу Джошгун, Инайатулла Амирпур, Али Табризи, Али Азери, Керим Машрутечи Сонмез, Саханд, Саир, А. Бариз, Джошгун, Махмуд Падида, Мухаммад Валех, Махзун, Багир Сейиди, Гаджи Сейидага, Ибрагим Игбал, Фируз Гюн, Бейгулла Джафари и армия многих других писателей отдали свою дань и в написанных ими в честь мастера посвящениях, подражаниях апладируют его за то, что он открыл замок, который был повешен деспотическим режимом на родной язык и за создание им необыкновенного произведения." (Фуад Э., 2016: 89).

Среди произведений, возникших под влиянием «Салама Гейдарбабе» следует особенно отметить поэму Бахтияра Вахабзаде «Гюлистан», написанную в 1959 году, когда СССР еще был силен.

Поэт в поэме «Гюлистан», выражает историческую трагедию Азербайджана, разделенного на две части, осуждает Российскую и Персидскую империи, которые задушили в крови справедливую борьбу за свободу и независимость нашего народа. Правда, поэма по своей структуре, языку и стилю значительно отличалась от «Салама Гейдарбабе», но дух и идея, национальные идеалы объединяли их, позволяли рассматривать и проанализировать их как части одного целого произведения. Принимая это во внимание, Бахтияр Вахабзаде подытожил первую часть своего стихотворения словами Шахрияра:

Доланды замана, денди гарина,
Шаирлер од текди йене дилинден.
Шахрияр сес верди Табриз елинден:
Гейдар баба, гейлар гара думанды,
Гюнлеримиз бир-биринден йаманды. (Hüseynov R., 2015: 28)
(ниже приведен не стихотворный примерный перевод:)

Прошли времена, пролетели века,
Из усть поэтов снова лился огонь.
Тем песням раздора и тоски Вургуну
Откликнулся Шахрияр из края Тебриз:
«Дед Гейдар, небо покрыто черным туманом,
Наши дни стали хуже друг друга. (Hüseynov R., 2015: 28)

Эта традиция продолжалась и в более поздние периоды, большинство наших поэтов, которые озвучивали во время независимости трагедии Азербайджана, использовали форму «Гейдарбаба». Потому, что как одно время написал проф. Я. Караев, «и теперь в Азербайджане, целиком в тюркском мире современная поэзия видит в Шахрияре целостность, символ единства, обращается к нему как к соединяющему полюсу, как образу и символу превратившемуся в Худаферин - вечный духовный мост» (Гараев Ю., 2010: 12).

Все это показывает, что «Салам Гейдарбабе» и сегодня сохраняет свою актуальность с точки зрения темы, жанра, языка, стиля и ставит свой неизгладимый след в литературе.

Выводы: Таким образом, влияние «Салама Гейдарбабе», как литературная школа для последующей литературы можно группировать по трем принципам:

1. Художественные примеры, отражающие тему и языко-стильные особенности «Салама Гейдарбабе». В ряд этих произведений можно ставить такие произведения, как «Школьные воспоминания» Хабиба Шахира, «Здравствуй Эйналы» Алирезы Пурбозорг Вафина, «О Савалан» Бахтияра Муганоглу, «Здравствуй опора народа» Аббаса Variza, «Сельский орех» Мухаммада Садигура Шами, «Город Занган» Аббаса Кареми Оха, «Озеро Урму» Деде Катиба (Абдуррахман Таууаг Гулунджу), «Мой саз (музыкальный инструмент) говорит со мной» Бахруза Довлатабади Чайоглу, «Голос правды Тебриза», «Мы твои жертвы, Азербайджан» Салеха, «О Шахрияр» Гусейна Кюрдоглу и другие.

2. Произведения, отражающие особенности формы «Салама Гейдарбабе». Из этого ряда можно отметить Мамед Рагима, Сулейман Рустама, Бахтияра Вахабзаде и других.

3. Художественные примеры, отличающиеся по форме, но воплощающие традицию «Салама Гейдарбабе». В этом ряду можем отмечать поэму «Гюлистан» Бахтияра Вахабзаде, «Ушел из этой жизни наш Шахрияр» Гекумы Биллури, «Годовщина смерти мастера Шахрияра» Х.Мухаммедхани Гюнейли, «Умер мой Шахрияр» Оруджали Дузнани.

Список использованной литературы:

- 1 Арасли Н. Поэтика Низами: литературные источники и художественные образы. – Баку: Наука, 2004. – 455 с.
- 2 Фуад Э. Южно-азербайджанская эпическая поэма XX века. – Баку: Наука и образование, 2016. – 371 с.
- 3 Hüseynov R. Bəxtiyar Vahabzadənin arzuladığı Bəxtiyar gələcək // Risalə (araşdırmalar toplusu). Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin 4 iyun 2015-ci ildə keçirdiyi Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin 90 illiyinə həsr edilmiş “Milli dəyərlər və istiqlal uğrunda mübarizələr” adlı ümumrespublika konfransının materialları. – Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2015. – 232 s.
- 4 Гараев Ю. Поэзия Араза о боли и памяти - Шахрияр // Актив, 2010, номер: 157-158. – с. 3-12.
- 5 Поэтический венок (поэтический сборник «Турецкий мир (новое поколение)»). Том 3, Том II, –Баку; НПО Издательство, 2016. – 216 с.
- 6 <http://ganjoor.net/moulavi/shams/ghazalsh/sh3038/.20.12.2018>.
- 7 <http://istiqlal.az/news/1626.html.23.12.2018>.
- 8 <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=111258.02.01.2019>.
- 9 <http://www.yalquzaq.com/?p=2581. 24.01.2019>.

10 شهریار و حیدر بابایا سلام. تبریز: زیبا، 1332.

Салтанат Алиева¹

¹ PhD докторант, Институт Литературы имени Низами Гянджеви,
Академии Наук Азербайджана, г. Баку

ПОЭТИЧЕСКАЯ ФИГУРА «МУБАЛИГА» (ГИПЕРБОЛА) В ОБРАЗНОЙ СИСТЕМЕ «ДИВАН»-а ГАЗИ БУРХАНАДДИНА

Аннотация

«Диван» Гази Бурханаддина богат поэтическими фигурами. В этом высокого мастерства «Диване», наряду с эпитетами, сравнениями и пр. поэтическими фигурами широкое место отведено «мубалига». В статье освещены поэтические функции, выполняемые ими в литературе Дивина, а также рассмотрено разнообразие применения в творчестве Гази. «Мубалига» это преувеличения к которым прибегали мастера для придания слову более действенной и эмоциональной силы. В этой статье рассматривались особенности двух основных видов «мубалига» - гипербола и литота. В тоже время приведены высказывания азербайджанских и турецких исследователей о видах «мубалига», об их разнообразии в трудах А.Сафарли, М.Гулиева, О.Сайсала, Дж.Дильчина и других. Несмотря на существование множества видов, основными являются три на которые в статье опирается автор. В результате исследования выявляется, в творчестве поэта более использовался вид «мубалига», основанный на вымыслах, не имеющих реальной почвы. Представленные примеры явствуют о том, что гипербола более применяема и функциональна, нежели литота.

Ключевые слова: артефакт, любимая, преувеличение, уменьшение, литота, метафора, гипербола.

Салтанат Алиева¹

¹ PhD докторант, Әзірбайжан ғылым академиясы
Низами Гянджеви атындағы әдебиет институты

ГАЗИ БУРХАНАДДИННИҢ «ДИВАН» ШЫҒАРМАСЫ ОБРАЗДЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ «МУБАЛИГТИҢ» ПОЭТИКАЛЫҚ БЕЙНЕСІ (ГИПЕРБОЛА)

Аңдатпа

«Диван» Гази Бурханаддиннің ақындық тұлғасы өте бай. Бұл «Divan» жоғары біліктілігімен, эпитеттермен, салыстыру және т.б. поэтикалық фигуралар «Мубалигада» кең орын алады. Мақалада Диннің әдебиетінде орындалған поэтикалық бейнелер, сондай-ақ Гази шығармаларындағы әр түрлі колданулар қарастырылады. «Мубалига» - бұл шебер сөзді тиімді және эмоциялық күшке бай таңдалған шығарма. Осы мақалада «Мубалиганың» екі негізгі түрінің ерекшеліктері - гипербола және литота қарастырылды. Сонымен бірге, Әзербайжан мен түрік зерттеушілерінің «Мубалига» түрлері туралы, А. Сафарли, М. Гулиев, О.Сайсал, Д. Дильчин және басқа да шығармалардағы әргүрлілігі туралы пікірлер келтірілген. Көптеген түрлердің бар болуына қарамастан, негізгі үшеуі автордың мақалаға сүйенеді. Зерттеудің нәтижесінде ақынның шығармаларында нақты топырақсыз жалған ақындарға негізделген «Мубалига» түрі қолданылды. Ұсынылған мысалдарда гипербола литоганың қолданылу аясы көрінеді.

Түйінді сөздер: артефакт, сүйікті, абырой, азайту, литота, метафора, гипербола.

Saltanat Aliyeva¹

¹ PhD student, Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of the Academy of Sciences of Azerbaijan

«POETIC FIGURE "MUBALIGA" (HYPERBALL) IN THE PICTURE SYSTEM "DIVAN" - GASI BURKHANADDINA»

Annotation

"Divan" of Gazi Burkhanaddin is rich in poetic figures. In this high skill "Divan", along with epithets, comparisons and so on given a wide place to "mubaliga." The article highlights the poetic functions performed by them in the literature of Divin, as well as a variety of uses in the works of Gazi. "Mubaliga" is an exaggeration to which the master resorted to give the word more effective and emotional power. In this article, the features of the

two main types of “mubaliga” - hyperbola and litotype - were considered. At the same time, statements by Azerbaijani and Turkish researchers about the types of “mubaliga”, about their diversity in the works of A. Safarli, M. Guliyev, O. Saysal, J. Dilchin and others are given. Despite the existence of many species, the main ones are three on which the author relies in the article. As a result of the research, a kind of “mubaliga” based on fictions that have no real soil was used more in the poet’s works. The presented examples show that hyperbole is more applicable and functional than litote.

Key words: artifact, favorite, exaggeration, reduction, litos, metaphor, hyperbole

Введение: Одна из наиболее часто используемых поэтических фигур в творчестве Гази Бурханаддина – это «мубалига». Но что такое «мубалига»? Как художественное описание этот термин верно разъяснен выдающимися учеными: М.Джалалом [1, 92], А.Гаджиевым [2, 218], Демирчизаде [3, 158], З.Аскерли [4, 143], М.Алиевым [5, 85], М.Велиевым [6, 147] В.Алиевым [7, 147], А.Наджафовом [8, 96], которые утверждали, что поэтическая фигура «мубалига» – арабского происхождения. Её значение: «возрастание» [4, 146]. Таким образом, упоминая «мубалига» имеется в виду искусство придания какому-либо предмету или состоянию увеличенное или уменьшенное значение [9, 70]. При этом, целью мастера является получение возможности еще больше повысить эстетическую силу воздействия, преувеличивая признаки какого-либо события или предмета. «Мубалига» – это формирование нового значения сочетанием слов. Поэтические фигуры являются одной из форм образного выражения мысли, служат различению описываемого события от инвариантных явлений. Эквивалентность, адекватность, сходство, наконец, инвариантность событий иногда создают почву для их идентичного описания в художественных произведениях, а иногда служат для различения одних и тех же явлений» [10, 16]. «Мубалига» соответствует термину «гипербола». На греческом гипербола означает «превосходство, преувеличение» [3, 157]. Поскольку оба слова выражают одно и то же значение, оба термина используются параллельно. Кстати, отметим, что в отечественном литературоведении термин «мубалига» имеет более широкое использование. Многие исследователи этим понятием выражали не только преувеличение событий, явлений, но также и их преуменьшение. С этой точки зрения «мубалига» делится на две большие группы: «мубалига», используемая как «гипербола» (преувеличение), и «мубалига» в качестве «литоты» (преуменьшение).

Автор учебника «Теория литературы», исследователь М.Алиев, следуя высказываниям Али Фахми о «мубалига» разделял её на «повышающие и понижающие» [5, 149]; Ученые литературоведы Алия Сафарли [11, 461], С.Ибрагимов [12, 21], Мир Джалал [1, 93] Наджафзаде [8, 96], М.Велиев [6, -149], М.Гулиева [13, 264], В.Алиев [7, 31] Пала [14, 298] в своих исследованиях тоже отмечали, что термин «мубалига» объединяет понятия уменьшения и увеличения.

Основная часть: Как правило, в средние века в поэзии «Дивана» использовались поэтические фигуры [14, 298; 15, 447] Роль поэтических фигур в создании образной системы не имела себе равных. Отметим, что «тубалига» (преувеличение) не всегда имела одну и ту же степень возрастания. Порою автор создавал неожиданные эффекты фантастического несоответствия реальности, а иногда события представлялись не намного отличающимися от реальности. Таким образом, внутри «мубалига» (гиперболы) возникает сдвиг, разнотой. Что касается видов «мубалига», то можно сказать, что в литературоведении Азербайджана существуют разные мнения. Так, М.Гулиева, А.Наджафзаде, Абу Хилал аль-Хасан ибн Абдуллах, отмечают такие виды как «геблиг», «играг», «гюлув», «ифрат», «гафриг» и «игтисад» [13, 264-267; 8, 97].

Проф. А.Сафарли, являвшийся знатоком классической литературы, отмечал, что существуют три вида «мубалига» – «гафриг», «играг» и «гюлув», [11, 461], Н.Араслы, исследуя поэтику Низами, приняла за основу упомянутые три вида [16, 337] Большинство исследователей – М.Рафили [17, 167], А.Гаджиев [2, 218-219], С.Ибрагимов [12, 21], В.Алиев [7, 27], Демирчизаде [3, 157-158], М.Джалал [1, 92-93], З.Аскерли [4, 146], М.Валиев [6, 147-149], говоря о «мубалига», вообще не затрагивали её виды проводя свои исследования в общем направлении. Более подробно исследующий эту поэтическую фигуру. В.Алиев, рассматривал её как средство выражения: «Величины, выражающие множество, в смысле огромности: небесные тела и географические названия земли, субъективные и фантастические понятия, имена драгоценных камней и т.п., выражающие через мерное увеличение, соответствуют различным лексико-семантическим единицам. В этом случае по смыслу такие «мубалига» группируются следующим образом.

1. «Мубалига», включающие в себя большую численность.
2. «Мубалига», используемые как имена небесных тел, географических и природных явлений.

3. «Мубалига», используемые как названия драгоценных камней.

4. «Мубалига» используемые в качестве названий субъективных и фантастических понятий [7, 27].

Автор интересно классифицировал и подробно разъяснил все виды, а в доказательство своих идей привёл многочисленные примеры.

В турецком литературоведении в исследованиях О.Сайсала, И.Пала, К.Дилчи (9, 701; 14, 298; 15, 447) так же говорится о типовой разновидности «мубалига»:

В I виде отмечены достоверные и способные осуществляться.

Во II виде теоретически возможные, но реально не осуществимые, не имеющие возможности сбыться.

А в III виде даже теоретически не осуществимые, не говоря уже о реальном воплощении их в жизнь. Такое разграничение однозначно было принято как в турецком, так и в Азербайджанском литературоведении.

Итак, несмотря на то, что было создано много разновидностей «мубалига» (гиперболы) эти три вида чаще использовались в творчестве мастеров и являлись основными. И мы, исследуя творчество Гази, сочли целесообразным исходить из этих трех видов. Прежде всего, отметим, что художественно-образная системы поэта – это настоящее сокровище. Еще до Гази Бурханадина «мубалига» встречалась в народном творчестве в сказках и эпосе. Например, в эпосе «Китаби Деде Горгуд» мы встречаем такое выражение: «Камень, брошенный Караджа Чобаном не упал на землю, а если он и упал, то на этом месте три года трава не росла» или в эпосе «Кероглу»: «От голоса Короглу дрожали земля и небо», – такие выражения являются редкими жемчужинами, вобравшими в себя силу фантастической созидательной способности и художественного воображения народа, что несомненно повлияло на развитие письменной литературы. Частое обращение поэта к «мубалига» было тесно связано с его глубокими знаниями и богатым мировоззрением. С другой стороны, мы знаем, что основу «мубалига» составляет образность. Образное выражение любого объективного или субъективного понятия повышает его силу воздействия и вызывает эмоциональность. И поэтому, являющаяся наиболее прекрасным выражением художественного описания и эстетического понятия поэтическая фигура – «мубалига» в определенной степени выступает как поэтический инструмент, показывающий силу и могущество мастера слова, поясняющий его стиль» [7, 27]. Возможно, одна из причин частого обращения мастера к этой фигуре, связана с этим обстоятельством.

Что касается частоты применения видов «мубалига» в творчестве поэта, то можно сказать, что в «Диване» мало используется «таблиг», большинство составляет «гюлув». Это еще раз раскрывает силу и мощь поэтического ремесла, уровень фантазии поэта.

Как отмечал ученый А.Сафарли, приметы и события, передаваемые «таблиг» являются постижимыми уму и возможными в реальности.

Нигярын бу гезлардан насиби ганы ушшагын

Ки, хар дам лябларынчун докулур ганы ушшагын [18, 21].

(Возлюбленного кровавые слёзы по обладательнице этих глаз

Льются, орошая щеки возлюбленной.)

В строках говорится, что возлюбленный все время льет слезы по любимой. И несмотря на то, что в ответ он ждет любви, её он не получает.

Хар гедже сахар вагына декин гылурам ах

Башед ки, назар гыла бенум халума ол шах [18, 118].

(Вздохи с ночи до утра

Обрати взор, на мое состояние)

Возлюбленный всю ночь до утра страдает. Его намерение, привлечь внимание любимой, покорить ее сердце. Для любимой страдать с ночи до утра – это гипербола. В целях вызвать глубокое сострадание читателя,.. повышена сила воздействия на бедственное состояние возлюбленного, приём используемый автором. Однако, это возможный вариант в реальности.

Музайян полшени диване бюлбюль

Джахан толды йене мастане польполь [18, 122].

(Неистовство пения соловья удручает возлюбленного

В испуге вся вселенная замерла земля)

Часто используемый в классической поэзии образ соловья сравнивается со страданиями любящего. Весь мир внемлет страждущей песне соловья.

Гарг ола танум хар геджа бу йаша нѣджа бир,
Гезумдан ахар йаш башума аша неджа бир [18, 259].
(О как тело мое подвергается этим слезам,
Льющимся из глаз, о как эти слезы впиваются в голову)

В этих строках (двустипшие) становится ясно как возлюбленный проливает кровавые слезы днем и ночью, и каждый день тело возлюбленного мокнет от этих слез. Созданный поэтом образ, также возможен и в реальности.

Ол наледен ки дун геджа гылдум сенин учун
Бюлбюль хаджил душар бу гаму куйу хай иле [18, 102].
(Страждущая боль души
Грусть соловьиной песни повлекла)

Возлюбленный по своей любимой так страдает, что оставил в тени грустную песнь соловья. И страдал настолько сильно, что соловья с ним не сравниться. Здесь уменьшение пения соловья является литотой. Мы становимся свидетелями как взаимное использование в этих строках литоты и гиперболы еще больше увеличивает силу воздействия.

Как мы уже упоминали выше, в таком виде «мубалига» как «играг», события и происшествия желаемы, но не реальны и не сбудутся.

Сейд олду ахар гезларумун йашы джаханда,
Тукенмеуе бу гезларумун йашы силарсан [18, 237].
Докер гезум йашын сайлаб хар дам
Гыгур йер йузини сираб хар дам [18, 28].
(Слёзы потоком льются в мире
Выгрешь, мои слёзы – нескончаемые
Они льются потоком
На весь мир)

Обратите внимание на строки, видно, что возлюбленный льет слезы по любимой. Это реально и это событие возможное в действительности. Но превращение этих слез в наводнение, охватывающее весь мир - невозможно, и это уже продукт творчества автора, «мубалига» - средство увеличивающее воздействие на чувства читателя. Превращение слез в поток придает стиху образность. Цель поэта - помочь читателю понять возрастающую боль, страдания и эмоциональность возлюбленного.

Сачын гохусу долмушдур джахана.
Мегер бали-себа гылды ревайат [18, 249].
(Весь мир заполнен ароматом запаха волос
Может это ветра рассказ?)

Наличие запаха волос и распространение этого запаха является естественным явлением, иногда мы сталкиваемся со сравнением запаха волос с ароматом мускуса, благовоний. Говоря о распространении запаха волос на весь мир, поэт пытается использовать «мубалигу», преувеличивая значение этим обогащая образы, а также придавая стиху поэтичность.

Гйезумдан атылар йашлар санасан,
Ки, шамун джамиан фавварасидур [18, 327].
(Думай, что слезы, из глаз моих
Льющиеся, подобны фонтану.)

Проливать слезы из глаз - это естественное явление. Однако, превратиться в фонтан слезы не могут, и это вне возможного, здесь применение «мубалига» для более эффективного выражения страданий возлюбленного. Читатель еще более чувствует страдание, и этому способствует сила воздействия стиха. В следующих строках эта особенность тоже ярко проявлена.

Джейхун едубан йашуми уммана ирурам,
Мардумкук едуб гял йола, мардане дер исен [18, 179].
Гадам басалы йолуна гадам-гадам йанарам
Тапунда шам киби ушда дамбадам йанарам [18, 41].
(Мои слезы-рекою Джейхун мчатся в океан.
Скажешь, храбро, ты, чтоб храбрецом)

Я продолжил путь, шагая к тебе шаг за шагом
Сгораю, найдя тебя, как свеча сгорает.)

«Мубалига», называемая «гюлув», также в изрядном количестве в «Диван»е Г.Бурханаддина. Здесь имеют место преувеличения, не воспринимаемые разумом, реальность которых не возможна. Гази Бурханаддин для выражения красоты, необыкновенности лица, волос описываемой красавицы широко использовал этот вид «мубалига». Сравнивая глаза возлюбленной с Нилом, ее волосы с ночью, а иногда с пламенем, ресницы со стрелой и т., поэт создает сильные и поразительные «мубалига».

Сарвин гйорали гопду гийамат урегимде,
Нилин герали ахьдурам гезлари Джейхун [18, 194].
(Увидев кипарис сердце оборвалось (как в судный день)
Увидев Нил, слезы полились рекой Джейхун в Нил.)

В классической литературе высокий рост является признаком красоты. И влюбленный сравнивает рост своей влюбленной с самым высоким деревом – кипарисом (сарв), и когда влюбленный видит ее волнуется и душа дрожит. Выражая эти чувства, поэт сравнивал волнения влюбленного с апокалипсисом. Одновременно глаза любимой сравниваются с Нилом. Нил здесь, символизирует голубой цвет. Льются слезы из глаз влюбленного и поэт сравнивает это с рекой Джейхун, которая впадает в Нил.

Джанум сачы гылы йахар од киби чун
Охлар атар гезлари ки ташалры йарар [18, 24],
(Огонь души разжечь способен волосок твой один
Стрелы глаз, способны пробить камень.)

Сравнивая волосы любимой с пламенем, а глаза с метающим стрелу-луком, создается «мубалига». Взгляд любимой можно сравнить со стрелами и каждый ее взгляд так волнует сердце влюбленного, что сравнивается со стрелой, пробивающей камень.

Джигар фарыг одундан кабаб олды, кабаб
Йашума бах ки, гезумдан шараб олду, шараб [18 264].
(Огонь разлуки печень превратил в кебаб
Кровавые слезы превратились в вино.)

А в этих строках возлюбленные разлучены. Эта разлука его сжигает. По этой причине, чтобы сделать более действенными страдания влюбленного, печень поэтом превращена в кебаб, а слезы в вино. Возлюбленный льет слезы, и они смешиваясь с кровью приобретают красный цвет.

Ешгин йели есдикджа ичумун оды аргур,
Сама бу Хавадан ки, перишан ола чун шам [18, 200].
(Раздувает ветер любви усиливая внутренний огонь
Не думай, от этой погоды погаснет свеча.)

Известно, что ветер всё сильнее разжигает горящий костер. Влюбленный сравнивает свой внутренний огонь любви с этим огнем. Говорит, что любовь в его сердце постоянно растет, когда он видит любимую. Но, он этим не разочарован, а счастлив.

Йузуна зулфуни тагыт гетирг шаму гидар субхи,
Гидар зулфуни йузунсан гетир субхуви шам апар [18, 45].
(Тагыгды зулфуни сен бу джахан гарану олду,
Йене пондузи диларсан бойунун ахыны горгил [18, 217].
(Рассвет пройдет, когда на лицо упадут волосы
А если волосы убрать с лица то рассветет,
Рассыпишь волосы, весь мир почернеет,
Опять увидишь свет, увидев твое лицо.)

Темнота волос любимой сравнивается с темнотой ночи, и эти волосы такие черные и такие длинные, что когда они рассыпаются, вокруг становится темнее. Лицо красавицы уподоблено луне, ночью светит луна, и влюбленный желает, чтобы ему показали в ночи луну, лицо любимой, которое сравнивается с луной и как луна светит ночью, то есть лицо любимой сияет во тьме. Так, поэт создаёт «мубалига».

Джовр охлары ки, гемзен конул евине атар,
Манджыныг ташаларыдыр ки, йони турхаладурур [18, 273].
(Стрелы кокетства попали в храм души,
Они подобны камням, пробивающим все на пути.)

Кокетство любимой ранило сердце любящего. Для любящего это подобно стрелам, брошенным в дом, они похожи на метаемые камни. Известно, что ничто не может устоять перед метаемыми камнями, и любящий бессилён перед этими стрелами.

Танум таг идиви йашум Ферат иди шимди,
Хайале донди танум, олду чун шараб гезум [18, 139].

(Тело мое было подобно горам
Слезы мои были подобны Евфрату
Теперь же тело мое лишь мираж,
А слезы кровавые превратились в вино.)

До знакомства с любимой свое тело возлюбленный уподоблял горе, а слезы - реке Евфрат. Но после того, как он влюбился, не осталось следов от того тела, он превратилось ни во что, а его слезы смешались с кровью. И они уподоблены вину.

Ейни фитнедир ауан асрук гезу
Ганди сындырды онун ширин сезу [18, 368].

(Опять та же западная её тайных глаз
Способна разломать кусок сахара её сладкое слово.)

Слова любимой настолько сладки, что сахар, и то безвкусен перед сладостью её слов.

В результате, поэт эти «художественные ложь» так умело доводит до читателя и поэтической логикой так обосновывает, что такие преувеличения не выглядят искусственными, а наоборот, выражают богатство чувств и художественного воображения поэта [16, 337-338]. Исходя из приведенных примеров, можно прийти к выводу, что высказывания Н.Араслы, о «мубалига» в творчестве Низами, применимы и к творчеству Гази.

Отметим, что М.Гулиева и А.Наджафзаде в своих исследованиях как один из видов «мубалига» - «литоту» назвали «тафриг»-ом. Здесь, в отличие от гиперболы, события и приметы уменьшаются, этим повышается художественный эффект слова. Подобные образцы очень распространены в сказках и эпосах. К примеру, «Талия девушки была настолько тонка, что могла пройти через игольное ушко». Этот вид не настолько широко как гипербола был использовано в классической поэзии. Тем не менее, в XIV веке в творчестве Гази, уделявшего большое внимание образному выражению слов, литоте было отведено достаточное место. Поэт предпочитал создавать литоту с большим количеством признаков. Обращая внимание на творчество Гази, мы становимся свидетелями того, как говоря о частях тела создается литота. Сравнение поэтом талии и тела с волосом, рта с точкой могут быть её образцами. Сопоставление тонкости талии тела с волосом используется часто и имеет место во многих его стихах. Влюбленный часто использует символ красоты – утонченность, сравнением талии с волосом. Сравнение талии и тела с волосом звучит следующим образом:

Гыл етди бенум тенуму шойле ки, билинмез
Верурсем ани муйи – мийане верелерми? [18, 84].
Белун иле тенум санасын сач **ГЫЛЫ** дурур
(Не заметно мое тело, превратила ты его в волосок,
Отдашь ли его, возможно ли, что твоя талия, как мое тело.
К ногам прильну, спаси меня.)

Сравнение худобы тела влюбленного от грусти, и талии и любимой как признак красоты, с волосом создаёт литоту. В этих стихах влюбленный выражает, что худоба его тела связана с болью и страданиями, которые он перенес.

Бели тенуме бенземиш, бен тенуму **ГЫЛ** етмишем,
Та ки джевабун едибен зулфуне охшасам дейу [18, 244].
(Твоя талия напоминает мое тело, которое я превратил в волосок
Чтобы быть ответом, напоминающим её волосы.)

И здесь влюбленный сравнивает свое истощение с изяществом тела любимой.

Хамамда джаду гезуну, мим агызыны
Горуб су **олуб ерийибен** ташына душдум [18, 276].
(Колдовские глаза, уста напоминающие букву мим,
Увидев стал тающим мыльным камнем в купальне.)

Следует отметить, что в классической поэзии сравнение рта с точкой часто встречается, так как крошечный рот является символом красоты. Гази тоже в своем творчестве пользовался литотой.

Ниже приводимые строки А.М.Велиев прокомментировал следующим образом: «Поэт считает чашу любви еще более безграничной, нежели все водоемы мира. В чаше этой любви море высыхая становится каплей» [6, 149].

Даря ола бир гагра бу ешгин еуагында
Ганда дукенир чун ол ола каны бу дердун [18, 160].
Лебине ногте дедилер бу гуман иди йегин
Белини бензедибен гыла мухахали дедилер [18, 352].
Ногте лелинден анун кими ки татар исе зулал,
Исдемейе хич озумдан шахдини шеш ханеден [18, 360].
(Пред любовью океан станет ничем
Кровью залига эта боль
Уста твои как точка,
Талия как волосок.)

Выводы: Итак, исследуя творчество Гази Бурханаддина приходишь и к выводу, что поэт широко использовал «мубалига», упоминая слезы, горечь, страдания, волосы любимой, ее глаза, ресницы, бровья, губы, воспевая любовь. Он мастерски использовал имена небесных тел, Луны, Солнца, названия рек и географических местностей таких как Евфрат, Нил, Джейхун, Багдад, Тебриз и пр., а также обычные предметы, как стрела, лук, чаша, метательные камни, фонтаны и т.д. Мастер также широко использовал гиперболические формы гюлув, тариф, играг. Особенно, в творчестве Гази, в создании «мубалига» важная роль отведена преувеличению, хотя и преуменьшению (лилота) также присутствует в его поэзии.

Список использованной литературы:

- 1 Джалал, П.Халилов. Основы литературоведения. – Баку: «Маариф», 1988. – 200 с.
- 2 Гаджиев А. Основы литературоведения. – Баку, 1985. – 280 с.
- 3 Демирчизаде. Стилистика Азербайджанского языка. – Баку, 1962. – 271 с.
- 4 Заман Аскерли. Поэтика (Толковый словарь). – Баку: «Наука», 2014. – 262 с.
- 5 Алиев М. Теория литературы. – Баку: «Наука и образование», 2012. – 480 с.
- 6 Велиев М. «Духовный мир Гази Бурханаддина». – Баку, «Целевые издания», 2012. – 180 с.
- 7 Алиев В. Система значений классической азербайджанской поэзии. – Баку: издательство АПУ, 1989. – 84 с.
- 8 Наджафов А. «Физули - творческая психология поэта». – Баку: «Мутарджим», 2012. – 140 с.
- 9 Сойсал О. Литературное искусство и признание. – Стамбул, 1998. – 185 с.
- 10 Мамедова А.С. В художественной литературе с мотивом «Китаби Деде Горгуд», стилевые особенности артефактов журнал «Язык и литература». Издательство Бакинского университета. 3-й выпуск, 2011.
- 11 Сафарли А. «Словарь литературы Дивана». – Баку: «Наука и образование 2», 2015. – 705 с.
- 12 Ибрагимов С. Поэтика литературы Дивана. – Баку: Изд-во БГУ, 2009. – 89 с.
- 13 Махира Гулиева. Основные категории восточной поэтики. – Баку: «Маариф», 2010. – 400 с.
- 14 Искендер Пала. «Словарь Диванской литературы». – Стамбул, 1999.
- 15 Джем Дилчин. Знание Турецкой поэзии в образцах. – Анкара, 1992.
- 16 Арасли Н. Поэтика Низами. – Баку, «Наука», 2004. – 454 с.
- 17 Рафили М. Теория литературы. – Баку, 1958.
- 18 Гази Бурханаддин. «Диван» (изготовитель и автор предисловия А. Сафарли). – Баку, «Издательство Лидер», 2005. – 728 с.
- 19 Шарафаддин Рами. Табризи «Енишул ушшаг». – Баку: «Наука и образование», 2012. – 236 с.

МРНТИ 17.71.91

Алтынай Темірбайқызы Ашенова¹, Айгүл Абунагимқызы Дюсенгалиева²

¹Ф.ғ.к., доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

*²Аға оқытушы, магистр Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан*

ЖОҚТАУ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Аңдатпа

XX ғасырдың басында қазақ халқының бай фольклорлық мұрасын жинап, бастыру, зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдардың еңбегі әлі күнге маңызын жойған жоқ. Осы кезеңде қазақ фольклорының әртүрлі жанрдағы үлгілерінің жарық көруі қазақ халқының әдебиеті мен фольклорының жедел дамып келе жатқандығын дәлелдейді. Осы тұрғыдан біз Ахмет Байғұрсынұлының жинастырып түзетуімен 1926 жылы Мәскеуде жарияланған «қазақтың төр жүз жылдық тарихын қамтитын «23 жоқтауды» қарастырамыз. Қайғылы оқиғаларға байланысты шыққан жоқтау жырлар қазақ халқының бай фольклорында молынан сақталғанмен, оларды арнайы жүйелеп, сұрыптап, оның қоғамдық мәнін айқындау бұрын қолға алынбаған іс еді. Жалпы түрде белгілі бір композициялық құрылымды көрсетуге болады. Сонымен қатар жеке адамның іс-әрекеті, марқұмның отбасына, туған-туысына қадір-қасиеті қандай екені ашылады. Жоқтаушының өкініші, мұң-зары айтылады және марқұмға иман тілеп, о дүниеде жаны жанатта болуы баяндалады.

Кілт сөздер: фольклор, жоқтау, жыр, жанр, қоғамдық мәні, рәсім, композициясы.

A.T.Achenova¹, A.A.Dusengalieva¹

¹Candidate of Philology, docent, L.N. Gumilyov Eurasian National University

*²Master, senior teacher, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan, 2 Satpaev street, 010000*

THE COMPOSITIONAL STRUCTURE OF THE FUNERAL SONGS

Annotation

In the early twentieth century, the works of literary critics and scientists who collected and printed rich folklore versions of the Kazakh people. Currently, Kazakhstan is engaged in purposeful work to revive the historical consciousness of society. From this point of view we consider "23 golaud", covering a century-old history of the Kazakh people, published in Moscow in 1926, collected by the amendment of Akhmet Baitursynov. In connection with the tragic events, in the rich folklore of the Kazakh people, they survived, but their special systematization, sorting and determination of social significance were not undertaken. In General, you can specify a specific composition structure. In addition, the actions of the person, the dignity of the deceased to the family, relatives are revealed. The mourner will tell him how sad, bitter and wish that the deceased could rest without suffering.

Key words: folklore, mourn, poetry, genre, social significance, ritual, composition.

Ашенова А.Т.¹, А.А. Дюсенгалиева²

¹К.ф.н., доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева

*²Магистр, старший преподаватель, Евразийский национальный университет им. Н.Гумилева,
Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатбаева 2, 010000*

КОМПОЗИЦИОННАЯ СТРУКТУРА ПОМИНАЛЬНЫХ ПЕСЕН

Аннотация

В начале XX-века труды лигатуроведов и ученых, богатые варианты фольклора казахского народа, которые печатались и издавались, не потеряли своей важности по сей день. В то же время публикация

образов казахского фольклора в разных жанрах свидетельствует о бурном развитии казахского развития фольклора. С этой точки зрения мы рассматриваем «23 жоктауды», охватывающее столетнюю историю казахского народа, опубликованную в Москве в 1926 году, с собранной поправкой Ахмета Байтурсынова. В связи с трагическими событиями, в богатом фольклоре казахского народа они сохранились, но их специальная систематизация, сортировка и определение общественного значения не были предприняты. В общем виде можно указать определенную композиционную структуру. Кроме того, говорить о тоске и горечи оплакивающего и его пожелании, чтобы умерший мог покоиться без мучений.

Ключевые слова: фольклор, оплакивать, поэзия, жанр, общественное значение, ритуал, композиция.

1. Кіріспе. Этнограф ғалым Шоқан Уәлиханов «Қазақ халық поэзиясының түрлері туралы» [1,164] еңбегінде жоктау өлеңдерді жеке топқа бөліп, «жылау» деген атпен береді. Онда жоктау өлеңдердің бірнеше белгісін нақтылы көрсетеді. Жоктауды әйелдер айтатыны және жанынан шығарып, тыннан толғайтыны айтылады. Мұндай өлеңдердің жыр өлшемімен шығарылатынын атап өтеді. Жоктаудың көрнекті үлгісі ретінде Айғаным Уәлиеваның үлкен ұлы Мәлике өлгенде айтқан жоктауы мысалға алынады. Бұқар жырау шығарған «Абылай хан» жоктауын тұңғыш қағазға түсіреді.

Одан кейін Ы.Алтынсарин «Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрі» очеркінде: «Сүйекті үйден шығарарда өлген адамның әйелдері ойбай салып дауыс шығарады, оған ауылдағы басқа әйелдер де қосылады... Өлген кісінің әйелі ерінің қайтыс болған күнінен бастап басына қара жамылады. Өлген кісінің әйелі не қызы, апа-қарындастары және ауыл әйелдері күн сайын ас бергенше таңертең тұрады да, керегенің көзіне беттерін беріп отырады. Содан кейін үш-төрт сағат бойы өлеңге қосып дауыс шығарады – бұл «жоктау» деп аталады... бата оқи келген қонақтардың алдында өлген адамның өмірі туралы жоктау айту оның қызына немесе егер жас болса оның әйеліне тапсырылады» [2,159-160] дейді.

Ә.Дивав жоктау өлеңдері – «көшпелі қазақ әйелдерінің ақыл-ойын көрсетеді, жүрек сұлулығын... суреттейді. Жесірдің – күйеуің, қызының әкесін немесе қарындасының ағасын жоқтап, өлең айтуын қазақтар «жылау» ия, болмаса «жоктау» деп атайды» [3,111-137] деп, «Тарғу» жинағында «Қарқаралы оязында Смағұл хан сұлпанның қатынының жоктауы», «Әйке болыстың жоктауы», «Тезек төреге арналған жоктауды» және шығарушысы белгісіз жоктаудың бір үлгісін береді.

2. Талқылау. 2.1. Ахмет Байғұрынұлы жоктау өлеңдері туралы «Әдебиет танытқыш» еңбегінде сарындама саласындағы ғұрып сөзі деп аталатын тарауында былай дейді: «Жоктау – өлген кісіні жоқтау, сөйлеу. Жоктау көбінесе белгілі адамдарға айтылады. Өлең адамның қатыны, ия қызы, ия келіні зарлы үнмен өлген адамның тірідегі істеген істерін, өлгенше бастарына түскен қайғы-қасірет, күйіктерін шағып, жылағанда айтатын жыр түріндегі сөз – жоктауды көбінесе ақындар шығарып береді», - деп үлгі ретінде Бөпе төренің қарындасы күйеуі өлгенде айтқан жоктауын мысалға келтіреді.

А.Байғұрынұлы «23 жоктауды» құрастырғанда бірнеше жинақтарды пайдаланады. Бір өкініштісі олардың бәрін қайдан алғанын көрсетіп отырмайды. Өзі тікелей жазып алған жоктаулары бар ма, жоқ па ол туралы ешқандай мәлімет айтылмайды. «23 жоктауға» енген жоктаулардың тоғыз жоктауын қайдан алынғаны бізге белгісіз, ал қалғандарын әр кезде жарық көрген жинақтардан, басылымдардан алған. В.В.Радловтан «Кеңгірбай би», «Алтай Тәті», «Жантай», «Шоқшолай қызының жоктауы», «Төлебайды қызының жоктауы», «Төлебайды жамағатының жоктауы», «Қыздың жоктауы», «Әбжан» және «Балқан қыздың жоктауы», Нысанбай жыраудан «Кенесары-Наурызбай жоктауын», Ә.Диваевтан «Әйке», «Ысмайыл хан жоктауын», Абайдан «Әбдірахман» жоктауын жинастырып, біраз түзетулер енгізіп жариялайды.

А.Байғұрынұлы аталған жинағына фольклорлық нұсқаларды, тарихи маңызы бар мәтіндерді ғана енгізбейді. Авторы жоқ, орындаушысы белгісіз мәтіндерден басқа жоктаудың әдеби нұсқаларын да кіргізеді. Мысалы, Нысанбай жыраудың «Кенесары-Наурызбай» жоктауы, Абайдың «Әбдірахман» жоктауы берілген. Біздің ойымызша, жариялаушы қайтыс болған азаматқа әкесі де жоктау шығарып айтады деген ойды білдіру үшін Абайдың Әбдірахманды жоктауын үлгі ретінде берген сияқты. Бұл жоктауды жалпы жоктауға тән дүниеден өткен кісінің жақсы мінез-құлқы, атқарған іс-әрекеті, Абайдың Әбдірахманның ерте өмірден өткендігіне күйініші, өкініші айтылады.

2.2. Жоктау – лирикаға жататын жанр екені белгілі. Әдебиеттану мен фольклортану теориясы бойынша лирикада сюжет болмайды. Болса да өте сирек. Осы тұрғыдан жоктау қызық материал болып табылады. Фольклорлық, авторы жоқ жоктауларда тұрақты сюжет, нақты бір (шын) оқиға жоқ десе де болғандай. Ал ел билеген хан мен сұлтандар, халыққа қызмет еткен басқа да адамдарға арналған жоктауларда оқиғалар тізбегі, сюжет көрініс береді. Мұндағы сюжет әдебиеттегідей реттеліп, жүйеленіп

берілген сюжет емес. Дұрысында бұлар кейіпкердің (жоқтап отырған адамның) іс-әрекеті, атақарған қызметі, ұрысы, таласы, жаумен қақтығысы болып келеді. Соларды айтқан тұста жоқтаушы оқиғаның тізбегін береді. Бұл жерде хан-сұлтандарға, ел билеген басқа да адамдарға қатысты жоқтауларды кімдер шығаратынын ескеру қажет. Ел басылары туралы жоқтауларды ақын-жазушылар шығаратыны белгілі. Олар жоқтауға белгілі бір дәрежеде әдеби сипат беруі мүмкін. Өйткені олар ауыз әдебиетінің өкілі. Сондықтан олардың баяндаған оқиғалары белгілі бір мөлшерде сюжетке айналып кетеді. Бұған Үмбетей жырау шығарған «Бөгенбай батыр жоқтауы», Бұқар жыраудың «Абылай ханды жоқтауы» сияқты шығармаларды атауға болады. Біз қарастырып отырған «23 жоқтау» кітабында оқиғалар тізбегі Қарпық ақын шығарған «Ерғазы жоқтауында» аты шыққан үш бектің дұшпаны табылып, жала тағылады. Нақақ кетіп бара жатқан соң олар әділдік іздеп әкімге барады. Онда да істің ақиқаты ашылмайды. Ақыры ұсталып, қамалады. Одан шығып келген соң да жақсы өмір көре алмайды, шешім жасалып, Сібірге айдалады. Солай маңдайына жазылған тағдырынан аса алмай дүние салады. Туысқан-туғандары оларды естерінен шығара алмай қиналып, ақ ұрады деп айтылған Ерғазының өліміне байланысты оқиғаның баяндалуын көреміз. Сюжет деп отырған оқиғалар, жоқтаудың өз мазмұны қалай болса солай айтыла бермейді. Жоқтаудың көпшілігінде белгілі бір реттік бар екені байқалады. Белгілі бір дәрежеде тұрақты композициясы бар деп айтуға болатын сияқты. Оны осы тұрғыдан қарайтын болсақ А.Байтұрсынұлы жариялаған жоқтаулардың типтік композициясын аңғару қиын емес. Әсіресе, хандар мен сұлтандарға, батырлар мен билерге арналған жоқтаулар тұрақты бір композиция бойынша құралатыны айқын көрінеді. Бұл жерде ескеретін нәрсе әдеби шығарманың композициясы сияқты нақтылық, не бір канондық сипат толық болмауы мүмкін. Солай бола тұрса да А.Байтұрсынұлы жариялаған мәтіндерден жалпы түрде мынадай композициялық құрылымды көрсетуге болады.

Кіріспе. Мұнда, көп жағдайда жоқтаушының және бүкіл қауымның көңіл-күйі айтылып, міндетті түрде дүниеден өткен ата-бабаларын таныстыру болады. «Қаз дауысты Қазбек жоқтауында»:

Бисмилладан бастайын,
Шарифаттан аспайын.
Ішім толды қайғыға,
Азырақ көзім жастайын.
.... Шаншар Абыз нәсілінен
Алтау едік анадан:
Сәбдібек, Асан, Бөдене,
Үсен менен Балапан.
Бесеуіне аға боп,
Алашқа әкем қараған.
Жолбасшысы кеткен соң,
Айырылды қазақ панадан.

Негізгі бөлімде кейіпкердің (жоқтап отырған адамның) өзін таныстыру мақсат етіледі. Бұл бөлшекте көбіне-көп ханның, сұлтанның, не батырдың, бидің көпшілікке жасаған жақсы істері дәріптеліп айтылып, барынша мадақталады. Оның ерлік істері, айтқан ақылды сөздері, тапқырлығы, өнерлілігі, шешендігі, яғни барлық игі қасиеттері санамалап айтылады. «Ісмайыл хан жоқтауында»:

Арғымақ тұлпар жайлаған,
Ақ сұңқар салып, байлаған.
Мың сан кісі жау келсе,
Алдына салып айдаған.
Айтқаны екі болмаған,
Атының басын бұрмаған,
Айдынын бір көрген жау
Алдына қарсы тұрмаған.
... Бесінде мектеп оқыған,
Алтыда ақыл тоқыған.
Жетісіне келгенде,
Жетпіс жерден дін сұрап,
Құдықтай көзін шұқыған.

Дүние салған кісіге иман тілеп, оның арты жақсы болса екен деген сөз айтылады. Сонымен қатар жоқтаушының өкініші, мұң-шері баяндалады. Хан-сұлтандарды жоқтаған тұста арғында қалған елінің жәйі не болады деген қауіпті ойлар айтылып, халқының уайымы, өкініші баяндалады. «Кенесары-Наурызбай жоқтауында»:

Қарашыда не күй бар,
Айбынды ханы болмаса?
Кенесары-Наурызбай
Қол басында болмаса?
Халық иесі хандарды
Қалай айтсам, мін бар ма?
Шегірткеге таланған
Қырғауылда жүн бар ма?
Жапалақтан сескенген
Жалғыз қызда үн бар ма?
Хандарынан айырылған
Қарашыда сын бар ма?
... Кенесары кеткен соң,
Иесіз қалды тағымыз!
Наурызбай төре өткен соң,
Бастан тайды бағымыз.
Бұлбұлдай сайрап жүр едік,
Байланды тіл мен жағымыз!

Марқұмның туыстарын жұбатып, жиналған қауымға басу айтылады. Онда өмірге ара тұру мүмкін емес, дүние салған кісіге бұл құдайдан келген іс деп тәубеге келіп, о дүниелік сапарына ақ тілеу айтылады. «Төлебайды жамағатының жоқтауында»:

Жылама деп айтады
Өсиеті молданың.
Бұрын-сонды ажалдан
Қалары жоқ бәнденің.
Қосқанынша құдайым,
Қош-аман бол алғаным!
Ризашылықпен күтелік
Құданың басқа салғанын.
Нұрға толып қабірің,
Жолдас болсын иманың,
Қызыр болсын мейманың.
Қадірің өтіп күн сайың,
Көзімнің жасын тыймадым.

Бұл келтірілген композиция барлық жоқтауларда бірдей келе бермейді. Оның кейбір бөлшектері бір жоқтауларда кең түрде айтылса, келесі бір жоқтауларда толық қамтылмайды.

Отбасылық жоқтауларда бұл төрт бөлшек түгел қамтылу міндетті емес. Бұл жоқтаулардың композициясы сәл өзгешелеу. Олар жоғарғы стилде емес, жеке адамға арналып айтылады. Сондықтан мұнда да композиция сақтала отырып, жеке адамның іс-әрекеті, марқұмның отбасына, туған-туысына қадір-қасиеті қандай екені ашылады. Жоқтаушының өкініші, мұң-зары айтылады және марқұмға иман тілеп, о дүниеде жаны жанатта болуы баяндалады.

3. Қорығынды. Сонымен жоқтау тек дүниеден өткен кісіні жоқтап айтатын рәсім ғана емес, сол рәсімді жүзеге асырудың жолы, әрі жоқтау – дүние салған кісіні мадақтайтын көркем дүние болып шығады. Жоқтаудың екі табиғаты ашылады. Алдымен, ол өмірдің қолданбалы өнері болса, екінші жағынан, адам өмірінің соңғы сәттерін суреттейтін, әрі өмірін қорытындылап көрсететін шығарма болады. Бұл – жоқтаудың ғұрыптық фольклордың кейбір жанрлары мысалы, беташар сияқты утилитарлық қана қызмет атқармай, көркемдік те қызмет атқаратынын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Уәлиханов Ш. Таңдамалы, 2-бас. – Алматы: Жазушы, 1985. -171 б.
- 2 Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Ғылым, 1994. – 288 б.
- 3 Диваев Ә. Тарту – Алматы: Ана тілі, 1992. – 255 б.
- 4 Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. Мақалалар және әдеби зерттеу / Құрастырған Р.Нұрғалиев – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
- 5 Ел қазынасы – екі сөз (В.В.Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгері). – Алматы, 1994.
- 6 Қасқабасов С. Ойөріс (Фольклор туралы). – Астана: «Астана полиграфия», 2009. – 320 б.

МРНТИ 17.71.01

Алтынай Темірбайқызы Аиенова¹, Қоқанова Жарқынай Атаевна²

*¹Ф.ғ.к., доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан*

*²Ф.ғ.к., аға оқытушы, ¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ. Достық даңғылы, 13, 050050*

1930 ЖЫЛДАРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРДЫ ЖИНАУ: КӨЗҚАРАСТАР

Аңдатта

Мақалада фольклорды 1930 жылдардағы жинауға қатысты көзқарастар туралы ой-пікірлер сараланады. Мерзімді баспасөз беттерінде қаралған рухани мұраны жинау ісіне әдеби қауым да атсалысты. Бұл істе таза ғылыми тұрғыдан гөрі практикалық міндетті көздеді. Кеңестік идеологияның ықпалынан кейбір фольклорлық мұралар күн тәртібінен алынып тасталды. Дегенмен фольклорлық мұраны жинауға деген сұранымның айқын болғаны аңғарылады. Сол кезеңде әдебиет тарихын жасау үшін алдымен, фольклорды жинау керек, оны оқулықтарға кіргізу, хрестоматияларға енгізу қажет деген ұсыныстар айтыла бастады. Кезеңнің өзі қазақ әдебиетінің тарихын жазуды талап етті. Қазақ әдебиеті қайдан, кімнен басталады деген сауал фольклорды жинап, жариялау, әрі зерттеу ісін жандандырды. 1930 жылдары ұлттық мерзімді баспасөзде жарияланған мақалалар мен хат, хабарлардың қазіргі күнге дейін маңызы ерекше. Бұл материалдарда ұлттық фольклорды жинаудың мән-маңызы, мақсаты, әдіс-тәсілі, сондай-ақ оны кімдер жинады, қандай мекемелер атсалысты деген мәселелер айтылды.

Кілт сөздер: көзқарастар, рухани мұра, кеңестік идеология, қазақ әдебиеті, мекемелер, әдеби қауым.

Altynai Achenova¹, Zharkinai Kokanova²

*¹Candidate of Philology, docent, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan*

*²Candidate of Philology, senior teacher, Kazakh national pedagogical university named of Abay,
Kazakhstan, Almaty*

COLLECTING FOLKLORE IN THE EARLY THIRTIE IN THE 1930-TH: VIEWS

Annotation

In this article views, thoughts and beliefs about collecting folklore in the 1930th are considered. Having considered articles in the periodical, community of writers participated in the collecting of spiritual heritage. In this case instead of the scientific point of view, practical obligations were provided. Because of influence of the Soviet ideology some folklore heritages have been removed from the agenda. However the existence of demand about collecting folklore heritage was clearly observed. During this period for creation of history of literature first of all was to collect folklore, inclusion in textbooks, and at last, have started talking about introduction to the anthology. The period wanted the record of the history of the Kazakh literature. Research works of the publication became more active, about who started the collecting of folklore ,and where the Kazakh literature from. The letters and articles published in the 1930th years in national editions are still have special value. The importance

and purpose of collecting folklore is told in these materials addresses the importance and purpose of collecting folklore, also about who started to collect, what agencies have shown support in collecting folklore..

Keywords: views, spiritual heritage, Soviet ideology, Kazakh literature, institutions, a the community of writers.

Алтынай Темирбаевна Ашенова¹, Жаркинай Атаевна Коканова²

*¹К.ф.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатбаева 2, 010000*

*²К.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет им.Абая,
г.Алматы, Казахстан*

СБОР ФОЛЬКЛОРА В НАЧАЛЕ 1930-Х ГОДОВ: ВЗГЛЯДЫ

Аннотация

В этой статье рассматриваются взгляды, мысли и убеждения о сборе фольклора в 1930-х годов. Рассмотрев статьи в периодическом издании, сообщество литераторов участвовали в деле сбора духовного наследия. В этом деле вместо научной точки зрения, предусматривались практические обязательства. Из-за воздействия Советской идеологии были сняты с повестки дня некоторые фольклорные наследия. Однако четко наблюдалось наличие спроса о сборе фольклорного наследия. В тот период для создания истории литературы в первую очередь заняться сбором фольклора, включения в учебники, и наконец, заговорили о введении в хрестоматию. Сам период хотел записи об истории казахской литературы. Активизировались исследовательские дела о публикации, о том кто начал сбор фольклора, и откуда казахская литература. До сих пор особое значение имеет письма и статьи, опубликованные в 1930-х годах в национальном изданий. В этих материалах говорится о значении и целей сбора фольклора, также о том кто начал собирать, какие учреждения показывали помощь в сборе фольклора.

Ключевые слова: взгляды, духовное наследие, советская идеология, казахская литература, учреждения, сообщество литераторов

1. Кіріспе. 1930 жылдардан бастап фольклорды жинау ісін газет-журнал беттерінде ақын-жазушылар да қарастырып, өз ойларын жаза бастады. Бұл түсінікті еді. Ақын-жазушылар әдебиет тарихын жасау мәселесін, оның даму үрдісін бақыламай отыра алмады. Ақын-жазушылар қазақ әдебиетін оқыту мәселесінде әдебиетті, оны қалай жүргізетініне тоқталып, фольклорды да жинау қажеттігін күн тәртібіне қойды. 1930 жылдары Ә.Тәжібаевтың, Ө.Тұрманжановтың мақалаларында осы айтылған мәселелер өте айқын көрініс тапты. Ол кезеңде қоғам алдында, қазақ зиялылары алдында сауатсыздықты жою деген идея айтылып қана емес, практикалық түрде жүзеге асуға тиіс еді, әрі әдебиеттану ғылымы да ғылым ретінде толық қалыптасып болған жоқ еді. Ақын-жазушылар әдебиет тарихын жасау үшін алдымен, фольклорды жинау керек, оны оқулықтарға кіргізу, хрестоматияларға енгізу қажет деген ұсыныстар айта бастады.

Кезеңнің өзі қазақ әдебиетінің тарихын жазуды талап етті. Қазақ әдебиеті қайдан, кімнен басталады деген сауал фольклорды жинап, жариялау, әрі зерттеу ісін жандандырды. Ә.Тәжібаев: «Ел әдебиетін жинауға кіріселік» атты мақаласында: «қазіргі міндеттің үлкені көп болып халық әдебиетін жинау, өткен ақын, жазушылардың (діншіл, ұлтшыл болсын бәрібір) еңбектерін құрастыру, өздерінің, өмір тарихтарын тексеру болу керек» [2, 3] – деп, халық әдебиетінің басын құрау, жинау өзекті мәселе екенін айтады [3, 3].

2. Талқылау. 2.1. Бұл тұста халық әдебиетін жинау ісінде зиялыларымыз кенестік идеологияның ықпалынан сыңаржақ пікірлерді қостады. Ө.Тұрманжанов «Қазақ әдебиетін оқыту туралы» мақаласында фольклорды әдебиет пәніне енгізу мақсатын алға қоя отырып, әр ұлт мәдениетінде екі мәдениет бар, соның ішінен тек пролетарлық мәдениетті пайдалану керек деген кезең идеологиясын негізге алып, халық мұрасын тапшық тұрғыдан саралап, оны пайдалы, пайдасыз деп бөліп пайдалануды ұсынады. Ө.Тұрманжановтың былай деуіне сол кезеңнің әсері деп қараймыз. Бұлай мәдени мұрамызды бөліп қарауға негіз жоқ. Мәселен, «Жоқтау» өлеңдерінің кіріспесінде айтылатын діни сенімге қатысы бар жолдарына қарап ескіліктің жарқыншағы деп фольклордан алып тастай алмаймыз. Жоқтау өлеңдерінің композициялық құрылымын тексергенде анықтағанымыздай, жоқтау – тек дүниеден өткен кісіні жоқтап айтатын рәсім ғана емес, сол рәсімді жүзеге асырудың жолы, әрі дүние салған кісіні мадақтайтын

шығарма. Бұл кезеңдегі мақалаларда саяси науқанның, оң-сол бағыттағы күрестің ізі айқын сезіледі. 1920-шы жылдардың аяғынан бастап елде сталиндік тоталитарлық жүйе орнай бастауымен ұлт зиялыларының қатары қуғын-сүргінге, қудалауға ұшырай бастады.

Мәскеудегі Компартияның саяси бюросы оңшыл, солшылдармен күресіп жатқанда қазақ зиялылары да саясатқа бой алғызды. Ө.Тұрманжанов мақаласында: «Біз бұл күнге дейін ескі әдебиет мұрасын пайдалану мәселесіне өте-мөте көңіл бөлмей келдік. Бұл мәселеде екі уклон болды: бірінші уклон: әдебиетімізді қазақ ескілігінің негізіне құрып, әдебиет үлгісінің барлығын қазақ ескілігінен алайық, қазаққа қазақ қана үлгі деушілер болды. Бұлар, әрине, ұлтшыл алашордашылар солардың пікірлері, С.Садуақасовшылар, Қожановшылар. Екінші уклон: ескінің бізге түкке кереметі жоқ, біз барлығын жаңадан жаратамыз. Бізге ескі әдебиет те, Абай да, басқа да керексіз, бізге олардан пайдаланатын түк жоқ деушілер» [4, 3]. Бұл айтылған ойлар – сол кезеңнің көрінісі. Ақын-жазушыларымыз мақалаларынан кезеңнің ықпалы аңғарылады. Біз үшін бұл жарияланымдардың құнды болуы – онда фольклорды жинау мәселесі айтылуы, әдебиетті зерделеудің күн тәртібіне қойылуы. Мәдени мұрамызды игеру бағдарламасының бастамасы болуы.

Қазіргі ғылым, мәдениеттану алдында да өзекті мәселелер алда тұрған сияқты. Бүгінгі мәдени, әдеби және ұлттық мәселелер 1920-30 жылдардағы жағдайды еске түсіреді. Екі кезеңде ұқсастық бар. Ол ұқсастықтың негізі – 1920 жылдары Қазақстан Республикасының Автономиялық, Одақтық сипат алуымен, қазіргі тәуелсіздік алған мемлекеттің алдында тұрған міндеттердің ұқсастығы.

2.2. 1930 жылдары ел тұрмысының өзгеруіне, еніп жатқан жаңалықтарға байланысты үкімет алдында жаңа мәдениетті, жаңа қоғамдық сананы қалыптастыру, кеңестік идеологияны жүзеге асыру қажеттігі тұрды. «Еңбекші қазақ» газетінде Исаев, Қайыпназаров және Мүсірепов, Жансүгіров, Байжасаров, Майлин сияқты қайраткерлер әдебиет пен мәдениет мәселелерін көтере отырып, ақын-жазушылардың шығармаларын және халық әдебиетін жинаудың аса маңызды екенін түсіндіруге тырысты. Бұл істе таза ғылыми тұрғыдан гөрі практикалық міндетті көздеді. Олар үшін фольклорлық мұра ең алдымен, жаңа әдебиеттің негізін қалайтын дүние болып есептелді. Кеңестік идеологияны жақтайтын адамдардың көздегені мұраны түгелдей толық жинау емес, оны іріктеп, таптық тұрғыдан сүзіп, халықтық деп санаған үлгілерді жазып алу болды.

Республикалық халық комиссарлары Кеңесінің төрағасы О.Исаев Өлкелік партия комитетінің мәдениет бөлімінің меңгерушісі Ж.Садуақасовқа, көшірмесін О.Жандосовқа, Ғ.Мүсіреповке, С.Аспандияровқа жолдаған хатында мәдени, тарихи мәні зор бірқатар материалдарды атай отырып, «Әрине, бұлардың ішінде салт-санасы үйлеспейтіндердің үстіне, тіпті, бізге жат шығармалар да бар. Бірақ кеңес заманынан бұрынғы көркем шығармалардың бәрі байшыл шығарма деп бәрін де іске алғысыз етіп тастаймыз деу емес, бұлардың ішінде өз заманын көрсететін, сонсоң сол кезеңдегі езілген бұқараның да тұрмысын көрсететін әдебиет мұралары да көп» [5, 3], – деп жазғаны сол кезеңдегі түсініктің айқын көрінісі деуге болады. О.Исаев өзінің хатында жаңа мәдениеттің, әдебиеттің негізін жасау қажет деп айта келіп, «Жаңа тарихты жасап, жаңа мәдениетті туғызу – өзіңе дейінгінің бәрін ұмытып кету керек, білмеу керек деген сөз емес», – деп ой түйеді [5, 3]. Аума-төкпе кезеңде де бағыты дұрыс зиялыларымыздың болғандығын айқындай аламыз.

О.Исаевтың осы пікіріне берген жауап хатта Қайыпназаров, Мүсірепов, Жансүгіров, Байжасаров, Майлин сияқты бір топ қайраткерлер қолдай отырып, өз ойларын да ортаға салады. Олар фольклорлық мұраны жинау, зерттеу керектігін және жаңа мәдениет үшін пайдалану қажеттігін ескертеді. Ел тізгінін ұстаған зиялылар «Ескі мәдениеттік мұра туралы» деп аталатын жауап хатта: «ҚазАПП (Қазақстан пролетариат жазушыларының ассоциациясы) ескі ел әдебиетінің шығармаларын, халық әдебиетін жинауға айрықша бригада сайлады. Жиналған материалдарды Маркс-Ленин жолымен зерттеп, баспаға береді. Жиналған тарихи-мәдениеттік, әдебиеттік материалдарды Ленинше талқылап, тексеріп отыру үшін жиі-жиі диспуттар болып тұрады» [6, 3], – деп хабарлайды. Аталған мақалалар фольклортану ғылымы үшін сырттай қарағанда, құнды болып көрінбеуі де мүмкін. Жауап хаттың біз үшін маңыздылығы – Қазақстан баспасынан халық әдебиеті үлгілері 40 баспа табақ болып жарыққа шығатындығында, халық әдебиетін жинауға айрықша бригада сайланып, ұжымдық шаралар жасалғанында және халық әдебиетін жинау маңызды іс ретінде бағалануында болса керек.

Бұл кезеңдегі жинау мәселесін көтерген мақалалар практикалық мақсатты көздейді. Ғылыми принциптен гөрі, өмір қажетіне көңіл бөліп, ескі мұраны жаңа мәдениетке бағыт-бағдар етіп алуды ойлайды. Осы тұрғыда жазылған «Ескі мұраны іске асырайық» атты мақаласында Ғ.Ғабитова фольклорды жинаудағы мақсат – оны жаңа әдебиетке тірек ретінде пайдалану. Оны жаңа дәуір әдебиетінің қалыптасуы мен дамуына негіз етіп алу деп көрсетеді. Фольклорлық шығармалардың

тақырыптары жаңа әдебиеттің негізін құрайтынын және фольклорды пайдаланбай көркем әдебиеттің дамымайтынын ескертеді. Мәселен ол: «Біздің жасалып жатқан жаңа әдебиетіміз ескі ел әдебиетінің керегін ала, керексізін шығара отырып, соны бір тірегі ете өседі. Қай дәуірдің әдебиеті болса да, қандай күшті жазушы болса да ескі әдебиетті өз керегіне жаратпай келді ме? Дүниежүзілік шығармалар жазған Байрон, Шекспир, Гомер ескі әдебиеттен тақырып алмады ма? Ескі әдебиет өткендегі елдің орасан қылықтарын, адам денесі түршігетін тап қайшылықтарын бізге жеткізбеді ме? Ескі әдебиет аты-заты ұмытылған елдердің тұрмыстық-күйлерін көзімізге бүгінгідей елестетпей ме? Әр елдің әдебиеті өз заманының тарихын, тұрмысын келешекке жеткізетін құралы емес пе? Олай болса, ескі әдебиетті жинау, тексеру, тарағанын жаңа әдебиетіміздің тарихымыздың керегіне жарату, біздің бүгінгі міндетіміз емес пе?» [7, 3].

Бұл тұста айта кететін бір мәселе «Өркен» газетінің 1994 жылғы 28 мамыр күнгі санында С.Медеубекұлының «Халық мұрасының жанашыры» [8, 4] атты мақаласында Ф.Ғабитованың жеке қорынан І.Жансүгіровтің «Ел әдебиетін жинау туралы» 1933 жылы «Социалдық Қазақстан» газетінде жарияланған мақаласы табылғанын жазып, мақаланың толық мәтінін береді. І.Жансүгіров жариялаған мақаланың мәтіні 1934 жылы Ф.Ғабитова жариялаған мақала мәтінімен бірдей екендігіне көз жеткіздік. Біздің ойымызша, сол кезеңдегі жағдайға байланысты Ф.Ғабитова І.Жансүгіровтің мақаласын қайта жариялауды қолға алған сияқты.

2.3. 1930 жылдары фольклорды оқу орындарында оқыту, оқулық жазу, жаңа әдебиетіміз бен тарихымызға, мәдениетімізге пайдалану, тірек ету үшін және халық әдебиетін ғылыми зерттеу үшін жинау қажет деп түсінді. Бұл бағытта жұмыс атқару барысында мерзімді баспасөз бетінде хат-хабарлар мен мақалалар жазылды.

1920-30 жылдары жиналып қорға түскен үлгілерді сол кезеңнің өзінде ұлттық баспасөзде хабарлап отырды. Бұл тұста қазақ фольклорының барлық жанры жиналды деп айтуға болады. Алайда, ескі діни-наным сенімдерге байланысты жырлар мен ұлт-азаттық көтеріліске байланысты шыққан жырларды жинау кеңестік идеологияның ықпалынан күн тәртібінен алынып тасталды.

Ұлттық мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған халық мұрасының қаншалықты жиналғаны жөнінде айтылған хабарламаларда, мәселен «Тарихи әдебиет мұралары» деп аталатын хабарламада: «Ташыбайұлы Асылбектің жинаған материалдарының ішінде Троицкийде шыққан «Айқап» журналының 51 нөмірі, Тәшкенде шыққан «Шолпан» журналының 9 нөмірі, «Темірқазық» журналының 3 нөмірі бар. «Қазақ» газетінің 2-ші нөмірінен 191 нөміріне шейін, Семейде шыққан «Сарыарқа» газетінің 60,80,50 нөмірі, Ордада шыққан «Ұран» газеті, Тәшкенде шыққан «Бірлік туы» газеті, «Жас азамат» газеті және басқалар.

Парсы, түрік жұртының бірлі-жарым қазақ тіліне аударылған шығармалары, шағатай тілінде басылған шығармалардан: «Ақсақ Темірдің тарихы», «Мың бір түн» 1-томы, (түрік тілінде), «Зарқұм», «Сал-Сал», «Атымтай-Жомарт», «Кербала» түркмен жұртының халық әдебиет мұрасы, «Көрұғлы», «Безергеннің» бір саласы бар.

Мұнымен қатар халық ақындарының айтысынан Ақсұлу мен Телшімбайдың айтысы, Айымторы қыз бен Жарылқасын қожаның айтысы, Ержан мен Женет қыздың айтысы (бұлардың барлығы да қолжазба), суырып салма, шешендердің алпыс түрлі сөздері, 270 шамалы жұмбақ, күлдіргі сөздер де бар [9, 4].

«Жұмбақтар» деп аталатын хабарламада: «Қазақтың ауыз әдебиеті жөнінде жылдан-жылға жаңа кітаптар шығып, ескі әдебиет байлығы пайдаға асырылып келеді. Ауыз әдебиетінің ішінде күні бұл күнге дейін жұмбақтар әдебиеттен орын ала алмай, бар жұмбақтар толық жиналмай келіп еді... Жұмбақтарды жинап, тәртіптеу жөнінде қазақтың ұлы мәдениетінің институты бірсыпыра жұмыс істеп отыр, бұл жөнінде әлде де көп жұмыс істелмекші. Қазірдің өзінде ескісі бар, жаңасы бар 800-ден аса жұмбақ жиналып отыр» [10, 4] деп, – ұлт мәдениет институтының атқарып отырған іс-шараларымен таныстырады.

Тағы да осы институттың атқарып отырған қызметіне қатысты «Қазақша ескі қолжазбалар» деп аталатын хабарламада: «Қазақ халқының ескі тұрмысы, тарихи мұралары әлі толық зерттеліп ашылмай келеді. Бұл жөнінде көп материалдар жиналды. Қазақ елінің ескі мұралары ел ішінен әлі де табылып жүр. Өткен жылы Персияның атақты ақыны Фердаусидің қазақшаға аударылған «Шахнамесі» табылды. Ұлт мәдениеті институтына әр жерден ескі тарихи қолжазбалар түсіп отыр. Тәшкен музейінде қазақ елі туралы тарихи материалдар көп көрінеді. Қазақтың ескі дәуірдегі салт-санасын, әдет-ғұрпын, ел билеу жолдарын көрсететін қолжазбалар көршілес республикаларда да бар екендігі айқындалып отыр.

Сондықтан қазақ елінің ескі тұрмысын суреттейтін материалдарды әлі де болса толық жинастыру үшін, Қазақстан орталық аудару комитетінің ілім комитеті көпшілік кітапхананың бастығы Жұмабаев

жолдасты Оңтүстік Қазақстан, Тәшкен, Уфа, Орынбор қаласына және басқа қалаларға жібереді» [11, 4] деп, – атқарылып жатқан игі істермен хабардар етеді.

«Қазақ фольклорының жинағы» деп аталатын хабарламада: «Қазақтың Ғылым академиясы филиалының Жамбыл атындағы әдебиет және халық творчествосы секторы қазақтың жыр, әңгіме, жұмбақ, мақалдары жөнінде көп материалдар жинады. Сектордың ғылыми қызметкері бастаға беруге екі том әзірледі.

Оның бірі – «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Қарасай-Қази» және батырлар туралы жыр. Екіншісі – лирикалық жырлар, яғни «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» тағы басқалары. Мұнымен қатар, қазақтың бұрынғы ақындарының айғысы мен қазіргі ақындардың өлеңдері жеке-жеке жинақ болып шығарылатын болады» [12, 14] деп, – оқырмандарға асыл қазынаны жинау ісіндегі жетістіктер мен атқарылып жатқан іс-шаралар жайында мәліметтер беріп отырған.

«Қазақ халқының ертегері» деп аталатын хабарламада: «Ғылым академиясының Қазақстандағы филиалының әдебиет және фольклор секторы соңғы үш жыл ішінде қазақ халқының түрлі замандағы ертегерін жинап келді. Қазақстанның түрлі жерлерінен 200-дей ескі ертегер жиналды» [13, 4], – деп жазады. Мұндай хабарламалар өз кезеңінде жарнамалық та қызмет атқарған және фольклордың жекелеген жанрларын арнайы жинау мақсат тұтылғанын да байқатады.

3. Қорытынды. Біз қарастырып отырған кезеңдегі, яғни 1930 жылдардағы кейбір мақала авторлары халық мұрасын оқу орындарында оқыту үшін, жаңа әдебиетіміз бен тарихымыздың және мәдениетіміздің негізін қалау үшін жинау қажет дегенде, фольклорға кеңестік идеология тұрғысынан қарады. Оны таптық мәніне қарай пайдалы, пайдасыз деп саралап, пайдалануды ұсынады. Дегенмен фольклорлық мұраны жинауға деген сұранымның айқын болғаны аңғарылады.

Қай мерзімді баспасөзді алсақ та ұлттық-рухани мәселелермен қатар ұлттық фольклор да сөз болды. Қазақ фольклортану ғылымы үшін 1920-30 жылдары ұлттық мерзімді баспасөзде жарияланған мақалалар мен хат, хабарлардың қазіргі күнге дейін маңызы ерекше. Бұл материалдарда ұлттық фольклорды жинаудың мән-маңызы, мақсаты, әдіс-тәсілі сондай-ақ оны кімдер жинады, қандай мекемелер атсалысты деген мәселелер айтылды. Қазақ халқының рухани дүниесіне қомақты үлес қосты. Олар елге тарап, халық мұрасын жинау ісін жандандырды. Болашақта зерттелу мүмкіндіктері мол, зерттелу аясы кең, қазіргі қоғамда өзекті мәселелер қатарында.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 Қасқабасов С. Ойөріс (Фольклор туралы) – Астана: «Астана полиграфия», 2009. – 320 б.
- 2 Тәжібаев Ә. Ел әдебиетін жинауға кіріселік // Еңбекші қазақ. – 1930, 31 қаңтар.
- 3 Тәжібаев Ә. Қазақ әдебиетін оқыту туралы // Еңбекші қазақ. – 1930, 30 қазан.
- 4 Тұрманжанов Ә. Қазақ әдебиетін оқыту туралы // Әдебиет майданы. – 1932. – № 5.
- 5 Исаев Ораз. Маңызды екі хат // Еңбекші қазақ. – 1932, 1 қазан.
- 6 Ескі мәдениеттік мұра туралы // Еңбекші қазақ. – 1932, 1 қазан.
- 7 Ғабитова Ф. Ескі мұраны іске асырайық // Социалистік Қазақстан. – 1934, 27 мамыр.
- 8 Медеубекұлы С. Халық мұрасының жанашыры // Өркен. – 1994, 28 мамыр.
- 9 Тарихи әдебиет мұралары // Қазақ әдебиеті. – 1935, 31 шілде.
- 10 Жұмбақтар // Социалистік Қазақстан. – 1936, №100, 1 мамыр.
- 11 Қазақия ескі қолжазбалар // Социалистік Қазақстан. – 1936, №93, 22 сәуір.
- 12 Қазақ фольклорының жинағы // Социалистік Қазақстан. – 1939, №194, 24 тамыз.
- 13 Қазақ эпостарының жинағы // Қазақ әдебиеті. – 1938, 10 наурыз №12.
- 14 Қазақ халқының ертегері // Социалистік Қазақстан. – 1938, №193, 27 тамыз.
- 15 Елдік-рухани жаңғыру және «Мәдени мұра» бағдарламасы: ізденіс, тәжірибе, нәтиже. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Материалдары. – Астана, 2008. – 272 б.

Бибіжан Сейтханқызы Бегманова,¹ Назерке Нұрболатқызы Сембаева²

¹Ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы,
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

²Магистрант, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

Ғ.ЖАЙЛЫБАЙ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Аңдатпа

Заманалар керуені үздіксіз. Осынау керуен көшіндегі әрбір жеке Адам, мейлі ол қай деңгейдегі қайраткер болсын, қай кезеңде өмір сүріп, қандай көзқарас пиғылда болсын, оның бүкіл болмысы не біржола жақсы, не тұтастай жаман деп біржақты бағаланбауға тиіс. Бұл – адамзат баласының дамуындағы мәңгілік қозғалыстан туған ғибратты тәжірибе. Токтаусыз алға басқан заман көшінің бірінен біріне ауысар, жалғасын табар асыл мұралары мен өркенді өсиет-өнегелері шексіз. Дегенмен, осынау үздіксіз көштің кей кездері арасы алшақтап, сәні бұзылатын, тіпті кей тұста үзіліп те қалатын кездері жоқ емес. Бірақ ұзақ жол, мәңгілік қозғалыс барысындағы ақиқатты ту еткен күрес осы бір бұзылған жерді қалпына келтіріп, үзілгенді жалғап отыратыны тағы да шындық.

Ғалым Жайлыбай поэзиясына қатысты әр кезде айтылған пікір, тұжырымдарды сарапқа сала отырып, оның поэзиясына тән сипаттарды, көркемдік ерекшеліктер мен идеялық, тақырыптық бағыттарды айқындау, соның негізінде ақынның шығармаларына ғылыми талдау жасау, ақынның қазақ әдебиетінің тарихында алатын орнын айқындау бүгінгі жұмысымыздың өзекті мәселелерінің бірі.

Кілт сөздер: поэзия, лирика, өлең, теория, сарын, идея, ақын, тақырып, қазақ әдебиеті, әдебиеттану

B.S.Begmanova¹, N.N.Sembaeva²

¹*Candidate of Philology, Associate Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

²*Master student, Kazakh National Women's Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

ARTISTIC SEARCHES IN THE LYRICS OF G. ZHAYLYBAY

Annotation

Caravans of the era are continuous. Every person in this caravan, no matter to what extent he or she lives and what his views are that his entire being is either good or bad, is not one-sided. It is a profound experience of eternal movement in the development of mankind. The eternal legacy and prosperity of the gods are inevitable. However, this continuous migration sometimes fails, collapses and even collapses somewhere. But the fact that the long road, the truth of eternal motion, has been restored to this disturbed earth. Poetry of GalymZhaylybay is always one of the topical themes of today's work: analysis of conclusions, determination of its poetic features, artistic features, ideological and thematic trends, analysis of scientific works of the poet and determination of the place in which the poet occupies a place in the history of Kazakh literature.

Key words: poesy, lyrics, verse, theory, motive, idea, poet, theme, kazakh literature, literary studies.

Б.С.Бегманова¹, Н.Н.Сембаева²

¹К.ф.н, и.о. ассоц. профессор, Казахский Национальный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан

²Магистрант, Казахский Национальный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПОИСКИ В ЛИРИКЕ Г. ЖАЙЛЫБАЙ

Аннотация

Караван эпохи непрерывно. Каждый человек в этом караване, не должен однозначно расцениваться как человек хороший, либо плохой, независимо от того, что на каком уровне он живет, каковы его взгляды на мир. Это глубокий опыт вечного движения в развитии человечества. Вечное наследие и процветание богов неизбежны. Однако эта непрерывная миграция иногда не проходит и даже где-то разрушается. Но тот факт, что долгий путь, правда вечного движения, был восстановлен и на этой потревоженной земле.

Мнения высказанные в отношении поэзии Гальма Жайлыбая с учетом выводов, характеристик, присущих его поэзии, идейно-художественный и особенности, определение тематических направлений, в том числе на основе анализа научных произведений поэта, определение места поэта в истории казахской литературы одной из актуальных проблем нашей сегодняшней работы.

Ключевые слова: поэзия, лирика, стих, теория, мотив, идея, поэт, тема, казахская литература, литературоведение

Кіріспе. Сөз өнері ықпалым заманнан бері халқымызбен бірге жасасып келе жатқан құндылықтар құбылысы. Қазақ халқының әр кезеңдердегі тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, басынан өткерген тарихи оқиғалары, елін, жерін жаудан қорғаған батырлар ерлігі мен бір ауыз сөзбен тоқтам жасаған хан, би-шешендердің сөздері жыр-дастандарға айналып бүгінгі ұрпаққа жетіп отыр. «Басқа халықтар сияқты, қазақ халқының да өзіне тән тарихы, басынан кешкен кезеңдері, өсу, өрлеу сағары, әрбір дәуірге лайық мәдени мұрасы, асыл өнері бар. Сол асыл өнердің таза меруерттері ғасырлар бойы ел өмірімен бірге жасап келеді» (Х.Сүйіншілиев, 1987:12).

Әр заман өз ақынын тудырады. Әр ақын өз заманының жаршысы. Заман жаршысы болуымен қатар өткенді жалғастырушы, жаңғыртушы, дамытушы өнер иесі. Қазақ халқының ата-бабадан жалғасып келе жатқан салт-дәстүрін бейнелеген жырларды 60-70 жылдары қалам тербеген ақындар шығармаларынан кездестіруге болады.

Әдістеме. Поэзия әлемінде әр ақын стиль ерекшелігімен, ырғақ, ұйқас өрімімен, өзіндік соны соқпақтарымен ерекшеленеді. Әр ақынның өзіндік қолтаңбасы қалыптасқан. Өйткені әр ақынға өзінің жүріп өткен өмір жолы, «тар жол, тайғақ кешуі», мұңы, сыры, туған топырағы әсер етеді. Туған жердің әрбір тасы, орман, су, тоғайлары, самал желі, жусанды белі, қатал табиғаты, бәрі-бәрі ақынның көкірек көзінен қағыс қалмайды. Шашасына шаң жұкпаған шынайы талант иелері сөзбен жеткізе алмайтын осындай асыл қасиеттер анасының құрсағынан бойларына дарып туады. Сонау балғын кездегі жіңішке ғана соқпақ бара-бара болашақтағы бірнеше мың ғасырларға ұласатын дара жолға айналады. Жайшылықта көзге көрінбейтін әлдебір құбылысты ақын тылсым бір құпия құдіреттің күшімен алыста отырып-ақ сезінеді. Ол халқы қуанса қуанады, қайғырса қайғырады. Кейде жұрты жұбанса да, әлденеге елі үшін көңілі алаңдаған ақын жұбанбауы мүмкін. Оның себеп-салдары да жетерлік. Мұндай ақындар алаш тарихында аз емес, бірақ көп деп айтуға да келе бермес. Міне, сондықтан да алаш жұрты өзінің шынайы шайырларын қадірлеп, қастерлеп отырған. Тарихымыздың сарғайған беттерін парақтағанда біздің көзіміз жеткен ақиқаттың бірі осы.

Нәтижелер. Зерттеу жұмысында айтылған тұжырымдар қазақ әдебиетінің даму үрдісіне, оның ішінде қазақ поэзиясына зор үлес қосары айқын. Сонымен қатар, әдебиеттану ғылымының өлеңтану мәселесіне өзіндік септігін тигізеді. Зерттеудің мақсаты ақын поэзиясының қазақ лирикасына қосқан үлесі, ақын жырларындағы ұлттық құндылықтар, ақынның өзіндік қолтаңбасы, өзіндік ерекшелігі, поэзиядағы көркемдік ізденісін талқылау, сараптау.

Өмір - болмысты, адам – болмысты жаңа қырынан таньғуымен нәрлі, әрі ажарлы. Г.Жайлыбайдың жыр жолдарындағы ұйқас өрімі, образ жасаудағы шеберлігі, халықтың бай тілін орынды қолдануы, ел

тарихын, ата-баба дәстүрін, елдің тұрмыс-тіршілігіне терең үңіліп оны бүгінгі күнмен сабақтастыра жырлаған.

Талқылау. Қазіргі қазақ лирикасы осы кезеңе дейін көптеген ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты талқыланған. Қазақ поэзиясының әр кезеңдерінде поэзияға қадам басқан ақындар осы бастау-бұлақтан нәр алып, сусындап, поэзия әлемінде өзінің сара жолын, дара жолын салып, әрі қарай жалғастырып отырғандығын бүгінгі ақындарымыздың шығармашылығынан танымыз. Сондай ақындарымыздың бірі Ғалым Жайлыбай.

XX ғасырдың екінші жартысында қазақ поэзиясына қадам басып, өзіндік қолтаңбасымен танылған ақын Ғ.Жайлыбай қаламынан «Жанымның жапырақтары», «Жүрегімнің жұлдызы», «Құс қанаты», «Қарашығымдағы қара өлең», «Ардакүрен», «Тобылғыжарған» секілді жыр жинақтары жыр сүйер қауымның жүрегінің түбінен орын алған.

Ақын Ғалым Жайлыбай лирикасында өмірдің шуақты сәттері сағыныш, әдемі сезімге құрылған. Өмірге құштар ақынның жүрегіне торығу, мұңаю нышаны байқала бермейді. Көктем, жаз мезгілдерін – адам өмірінің басынан өтетін ірі-ірі кезеңдердің, символдың бейнесі ретінде алғанымен, ақын өлеңдерінде өмірге деген жылылық басым.

Көрпе төсеп көнелеу алашаға,

Өлеңімді тыңдайды бала-шаға.

Күресінде күлге аунап жатыр, әне –

Қараша үйге құт болған қара саба... (Ғ.Жайлыбай, 2001:12).

Өткен мен бүгінді, бүгін мен келешекті байланыстыру қай қаламгердің де назарынан тыс қалмайтын нәрсе. Бірақ соны өрнекті жырмен көркем бейнеге айналдырып жырлау барлық ақынның қолынан келе бермейді. Ал Ғ. Жайлыбай осы үш уақытты, яғни өткенді тарихтан айтпайды, бүгінді құрғақ мадақтамайды, келешек туралы сәуегейлеп, көсемдікке салынбайды. Мұның барлығы оның өлеңдерінде тұтас болмысымен көрінеді.

Құмшекердей еріген тандайдағы,

Аштықтағы құйқаның балдай дәмі.

Таңғы нұрдың сәулесі шайқалғаны –

Тағдырымның жазуы маңдайдағы. (Ғ.Жайлыбай, 2001:12).

Ақынның «Тобылғыжарған» атты жыр жинағына қазақ халқының белгілі тұлғаларына арнау өлеңдерімен қатар әр түрлі тақырыптағы сырлы сезімге құрылған жырлары, «Ақсиса», «Киікқашқан», «Біргебайдың қызылы» атты толғау - поэмалары кірген. Ақын жырларында халықтың тілімен халықтық тағылымдарды тығыз ұшпастырып, суретті сөз жасайды. Лирикалық кейіпкердің сыртқы сұлулығы ішкі тереңдікпен өзара үндестік табуы, кіріге бір болмысқа бейімделуі ақындық шеберлікпен әдемі өрілген.

Көзімнің тұңғығыңда,

Көңілімнің бір қиырында;

Арымның асыл көлінде,

Жанымның жасыл белінде –

Сен жүрсің...

Өлеңнің нәзирасындай,

Жаңаарақа жазирасындай;

Тағдырдың арман шыңындай,

Шалғынның тамған шығындай –

Мөлдірсің... (Ғ.Жайлыбай, 2001:45).

Лирикалық кейіпкер бойында тұнып тұрған тұнық сезім, ғашықтық сезім.

Аласұрған сезім емес, көңілінің түкпірінде жатқан құпия сезім.

Б.Кәрібаева: «Қазақ лирикалық поэзиясының философиялық тереңдігі артып, мазмұнының баюы, түр жаңалықтарына еркін баруы, уақытпен үндестігі – публицистикалық сипатының молаюы, ақындардың даралыққа ұмтылуы, ең бастысы ұлттық дәстүрге бірыңғай бет бұруы – 1960-жылдардан басталып, күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқан қазақ өлеңдерінің сапалы қасиеттері» (Б.Кәрібозұлы, 1997:88) – деп баға береді. Ақын лирикасында адам, болмыс ұғымдары күрделі. Кесек-кесек ойлары сұлу өрнекпен, бедерленген. Өлең жолдарының әр тармағы жинақылықпен жазылса да, терең мағыналы ойға құрылған. Маңызды ойды бере отырып, адам жүрегіне шуақты сезім құяды. Лирика адамның ішкі сезімі, ішкі көңіл-күйі, жан дүниесіндегі шынайы сезімі. Лириканың өміршең жанр екенін өткен ғасыр ақындарының өлеңдері де дәлелдей түседі. Көрнекті ақын әрі ғалым Ә.Тәжібаев: «Лирика негізі халық өлеңдерінде, әсіресе, сал-сері атанған: Ақан, Біржан, Жаяу Мұса, Ыбырай, Әсеттерде жатыр» (Ә.Тәжібаев, 1960: 265) –

деп атап көрсетеді. Қазақ лирикасы халық өлеңдерімен тамырлас, халық өлеңдерінің әсемдік лирикалық сарын күйлерінен туып дамыған. Әдебиеттанушы ғалым Б.Кәрібаева Ә.Тәжібаев ойын қостай келе: «...бұлар халықтық тіл қазынасының шынайы жалғастырушылары халықтың рухани байлығының шын мұрагерлері еді. Біржан, Ақандар халықтың бай тілдік мүмкіндігін, образдық жүйесі мен ойлау арсеналын тың күшпен молықтырған да тұлғалар» (Б.Кәрібаева, 2001:6) – деп баға береді. Яғни, қазақ лирикасы халықпен бірге жасап, бірге өмір сүріп келе жатқан сырға толы мөлдір де өміршең жанр.

Көш қозғалды жолымен жолымен бұрынғының,
Таңға елші боп кеткелі мұңым,
жырым...
Мұқым төзім таусылып бігпей тұрып
Бүгін сөзін айтпай ма бүгінгі күн?!

Жылжыған жыл соңынан күндер ерді,
Кім көнерді, дариға ай, кім көгерді?...
Жырынды кез жыртығын жамап-жақсап,
Бүгінгі сөз шықпай ма мінбеге енді?!

Ер көгермес ертеңге қадам баспай,
Баян тапса бастағы бақ алмаспай.
Бүгінгі сөз заманның заңғарынан
Жарқ жұрқ етіп тұрмай ма ақ алмастай... (Ғ. Жайлыбай, 2001 :2).

Қорытынды. Өткен мен бүгінді, бүгін мен келешекті байланыстыру қай қаламгердің де назарынан тыс қалмайтын нәрсе. Бірақ сол өрнекті жырмен көркем бейнеге айналдырып жырлауда әр ақынның өзіндік қолтаңбасы дараланады. Ғ.Жайлыбай лирикасы осы талапқа толық жауап беруде өзіндік ерекшелігі басым ақын ретінде танымыз. Бүгінгі тәуелсіздік талаптары туғызып отырған жаңаша көзқарас тұрғысынан ғылыми бағытта зерделеу болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сүйіниәлиев Х. Ғасырлар поэзиясы. – Алматы: Жазушы, 1987. – 216 б.
- 2 Жайлыбай Ғ. Тобылғы жарған. Өлеңдер, толғау және поэмалар. – Астана: Фолиант, 2001. – 280 б.
- 3 Кәрібозұлы Б. Қазақ өлеңінің ұлттық сипаты: Филол. ғыл. д-ры дис. – Алматы, 1997. – 303 б.
- 4 Тәжібаев Ә. Өмір және поэзия. – Алматы: ҚМКӘБ, 1960. – 485 б.
- 5 Кәрібаева Б. Қара өлең және лирика. – Алматы: Ы. Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2001. – 250 б.

МРНТИ 17.07.61

М.Н.Бекбосынов¹, А.В.Таңсарықова²

¹ Ф.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., Достық даңғылы, 13, 050050

² Ф.ғ.д., қауымд. профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., Достық даңғылы, 13, 050050

АБАЙ АУДАРМАЛАРЫНЫҢ ГУМАНИСТІК, АЗАТТЫҚ МӘНДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада автор Абайдың И.А.Крылов, М.Ю.Лермонтов, т.б. аударған шығармаларындағы идеялар әлеуметтік, таптық теңсіздік мәселелері емес, адамзат бойындағы кемшіліктерді сатиралық тұрғыда сынау мен адамның ішкі әлемін суреттеуден туғандығын М.О.Әуезов зерттеулері негізінде дәйектеп жазған. Сонымен бірге Абай аудармаларының гуманистік сипаттарын аударма мысалдардан, ал азаттық мәндерін тәржіме өлеңдерден көрінетінін де ғылыми тұрғыда саралап жазған.

Автор Абайдың орыс әдебиеті, сол арқылы Батыс әдебиеті мен мәдени мұраларының рухани үлгілерін аударма түрінде ғана емес, нәзирагөйлік жолмен де жырлағанын М.Ю.Лермонтов ізімен жазған «Кең

жайлау – жалғыз бесік жас балаға», «Мұңлы шайтан», «Күнді уақыт итеріп», «Қараңғы түнде тау қалғып», т.б. өлеңдерін талдау арқылы қарастырған.

Жалпы мақалада адамзат санасы мен жанының асыл көрінісі азаттық, бостандық пен гуманизмнің адам баласына ортақ сипаттарын Абай аудармалары, әлем классиктері шығармаларының идеялық мазмұндары негізінде дәлелдеп талдаған.

Түйін сөздер: Абай аудармалары, назира өлең, идея, сюжет, композиция, мысал өлең, гуманизм, әлеуметтік теңсіздік, адамның ішкі әлемі, сыршыл поэзия.

Bekbosinov M.N.,¹ A.V. Tanharykova²

¹*Candidate of Philological Sciences, Associate professor, Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty*

²*Doctor of Philology, Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty*

AT THE SOURCE OF ABAI STUDIES

Annotation

The article deals with the general backwardness, illiteracy, meanness in Russian classical works of I.A.Krylov's and others that is translated in Abay's verses. It is deeply being mocked in that society as well as people's drawbacks are criticized. In his poetry he calls people to be united and kind in the society people living.

The article deals with the beginning of the study of the life and creative heritage of Great Abai. The first reviews of the poet's work belong to A.Bukeyhanov. Currently Abay studies became a separate branch of the science. Sufficiently the ideological and thematic content, genre and artistic features of Abai were researched extensively. Abay studies were enriched by versatile studies thereby it rose to a higher level. A study of the poet's work as a scientific base were laid in the early of the twentieth century by A.Bokeihanov, K. Yskakuly, A.Baitursynov, M.Dulatov, M.Auezov.

At the source of Abai studies is a guarantee of the future success of the poet's work search. So the peculiarity of fundamental positions of these first Abai scholars. The main thoughts in Abai studies are resumed in this article. A.Baitursynov's opinion about the poet, his appreciation and admiration poet's work at the beginning of the century are still actual nowadays.

Key words: beginning, XX century, first Abai scholars, the owner of poetic relics, humanism, profound thoughts, essence, religion, east and west, perfect man

Бекбосынов М.Н.¹, Танжарыкова А.В.²

¹*Кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан*

²*Доктор филологических наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан*

ГУМАНИСТИЧЕСКИЕ И ОСВОБОДИТЕЛЬНЫЕ МОТИВЫ В ПЕРЕВОДАХ АБАЯ

Аннотация

В статье автор ссылаясь на исследования М.О.Ауезова, обоснованно пишет, что идеи в произведениях И.А.Крылова, М.Ю.Лермонтова переведенных Абаем, возникли не в вопросе расового неравенстве, а в критике с сатирической точки зрения недостатков в человечестве и в описании внутреннего мира человека. А также, подробно писал что, гуманистические свойства переводов Абая видны в переведенных баснях, а сущность вольности в переведенных стихах.

Автор всесторонне рассмотрев произведения Абая и проанализировав стихотворения «Кең жайлау – жалғыз бесік жас балаға», «Мұңлы шайтан», «Күнді уақыт итеріп», «Қараңғы түнде тау қалғып» и т.д. написанных по примеру М.Ю.Лермонтова, доказал что он воспел духовных примеров русской литературы, также через нее Западной литературы и культурного наследия не только в виде перевода, но и слагал стихами.

В целом в статье автор доказывал сознания и духовность человечества, общие для человечества свойства свободы, вольности и гуманизма через идейного содержания переводов Абая, произведения мировых классиков.

Ключевые слова: переводы Абая, назира стихи, идея, сюжет, композиция, басни, гуманизм, социальная не равенства, внутренний мир человека, лирическая поэзия и т.д.

«XIX ғасыр әдебиеті» оқулығында: «Әлеуметтік жаңа мазмұнды толық ашатын поэзияның жаңа қисынын іздеген Абай орыстың классикалық әдебиетіне иек артты. И.А.Крылов мысалдарын аударып таратты. Бұл мысалдарды аударғанда Абай, ең алдымен, оның идеялық мәнін сақтауға тырысты» [1, б. 323], - деп жазылған. Сонымен бірге, осы оқулықтағы Абайдың орыс әдебиетінен алған идеялық ой толғамдарының көзі ретінде Н.А.Некрасов, М.А.Салтыков-Шедринді үлгі еткен дей келіп, мынадай пікір айтылған: «Ұлы революцияшыл демократтар, реакцияны мейлінше әшкерелеген орыс әдебиетінің саяси сатириктері Н.А.Некрасов, М.А.Салтыков-Шедриндер өз творчестволарында халықты сүліктей сорушы қанаушы таптардың, помещиктік құрылыстың барлық саяси және қоғамдық тәртібінің зұлымдық негіздеріне шабуыл жасады. Олардың сатирасы терең реалистік сипат алды, Абай олардың бұл дәстүрлерін творчестволық түрде меңгерді» [1, б. 323-325]. XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті тарихын қамтитын соңғы шыққан оқулықтардың бірі – осы кітаптағы бұл пікірлерден, И.А.Крыловтан жасаған Абай аудармаларын тілге тиек етіп, әйтеуір олардан Абай үйренді десек қателеспеспіз деген жауыр болған жалпақ ұғымды ұстанғандық көрініп тұр.

Ал, шындығында Абай И.А.Крылов мысалдарындағы қоғамның әлеуметтік құрылысын суреттейтін идеяларын алмаған және «ұлы революцияшыл демократтар Н.А.Некрасов, М.А.Салтыков-Шедриндердің» дәстүрлерін оқулықта жазылғандай үлгі тұтпаған. М.О.Әуезовтің монографиялық еңбегіне жүгінер болсақ, онда академик М.Әуезов Абайдың жинақтарына еніп жүрген «И.А.Крыловтан» деген аудармалардың көпшілігі Абай қолжазбасын көшірушілердің басқа адамдардың одан аударғандарын Абай өлеңдеріне қоса көшіріп жібергендіктерінен болған қателік, ал Абайдың нақты өз аудармасы төрт, бес мысалдан артық емес еді деген тұжырымды айтады.

Тіпті, кейінгі Абай жинақтарына еніп жүрген он үш мысалдың бәрін де Абайдың аудармасы дегеннің өзінде де, осылардың бір де бірінде қоғамның әлеуметтік құрылысы, я болмаса, таптар тартысы сөз болмайды. Бұларда патша не қара, бай не кедей, ел еркелері яки қалың көпшілік деп жіктелмей, барлық адам баласына ортақ кертаргпалық, надандық, зұлымдық сияқты кесір-кесапаттар улы тіл, ащы мысқылмен келеке, мазақ етіледі. Сондықтан, орыс әдебиетінің И.А.Крылов, М.А.Салтыков-Шедрин сияқты өкілдерінің әлеуметтік таптар күресіне негізделген әдеби шығармаларындағы көзқарастарынан Абайдың – адамзат бойындағы кемшіліктерді сынап, адам баласының жеткен жетістігін қастерлеген гуманистік дүниетанымы анағұрлым жоғары тұр. Абайдың И.А.Крылов мысалдарына, М.А. Салтыков-Шедринмен өзара идеялық байланыстарына осы тұрғыдан қарау керек. Халқымыздың кемеңгер ғұламасы М.О.Әуезовтың Абай шағармашылығының осы жайына байланысты: «Абай Крылов мысалдарынан, әсіресе, орыс халқының Крылов заманындағы әлеуметтік, әжуа, сатира жақтарын көп алмайды. Оның орнына өз оқушысына оңай, ұғымды боларлық, жалпы адам баласының қай қауымына болса да, оңай үйлесетін мысалдарды бұрынырақ аударуға талап еткен» [2, б. 206], - деп жазуының астарында осындай ой сілемдері жатыр. Олай болса, Абай бұл қаламгерлерден қоғамдағы әлеуметтік таптар арасындағы күрес идеясын емес, адам бойындағы кемшіліктерді сынаған әдеби жолды алды. Оның өзін ұлттық әдеби дәстүрге ыңғайластырып, яғни, орыс әдебиетіндегі ырғақты қара сөзге құрылып, өлең өлшемінен алшақ тұрған мысал түріндегі шығармаларды қазақ поэзиясының қалыбына түсіріп суреттеді. Сондықтан Абай аудармаларының гуманистік сипаттарын аударма мысалдардан көрсек, азаттық мәндерін тәжіме өлеңдерінен, әсіресе, Лермонгов шығармаларына қатысты аудармаларынан айқын аңғарамыз. Мысалы, Абайдың «Ой» деген «Лермонтов ізімен» жазылған өлеңінде мынадай жолдар бар:

Қарасам, қайғыртар жұрт бұл заманғы,
Салқын, қуыс өмірі я қараңғы.
Білім де жоқ, білімге сенім де жоқ,
Өнерсіз қартаяр деп біл балаңды.

Жамандық жақсылыққа қарар салқын,
Дольғы тез басылып, қайтар қарқын.
Ұлыққа қошаметшіл, құл сықылы,
Қатерге аяқ баспас, көрмей артын.

Досың жоқ, дұшпаның жоқ, тыныш жатасың,
Мал үшін аш қатасың, жан сатасың.
Әкесі аштан өлген кісідей-ақ,
Неткен жұрт мал өлтірген жеті атасын?!

Міне, осы шумақтарда айтылған шерлі даналардың өз жұрттары басындағы мұң мен зарды қолға алып, надандық пен зұлымдыққа кектеніп қарсы шыққан ой толғамдары екі халықтың екі ақынын бір-біріне рухани туыс еткен. Абайдың Лермонтовты: «Махаббаты ашумен уланған, ерекше ызаның ақыны»-деп бағалауының мәнісі осыған байланысты айтылса керек.

Жалпы, Лермонтов шығармаларында анық айқын көрінетін екі ерекшелік бар: бірі - қоғам дертіне күйінген ашу-ызадан туған кекті өткір сөз, екіншісі - сол қоғамнан түнілген саналы, ойлы жанның ішкі сезімін суреттеген сыршылдық. Осы екі ерекшеліктің екеуі де Абайдың өмір жолы мен ұстанған ұстаздық бағытына сай келгендіктен, ақын Лермонтов поэзиясына ерекше ықпалмен, ыстық сүйіспеншілік сезіммен қараған.

Абай Лермонтовтан жалпы жиыны 27 шығарма аударды. Оның кейбірі Лермонтов поэмаларының үзінділері, кейбірі Лермонтов арқылы Батыстың Байрон, Гете сынды классиктерінен алынған шығармалар, ал кейбірі Лермонтовтың тұтас жеке өлеңдері. Осыларды тәжімалау барысында Абай бұл аталған шығармалардың бәрін сол күйінде алмаған, «Абайдың Лермонтовқа ұқсастық жақындығын айту, соны дәлелдеу, ұқсамағандығын айтудан сона құрым қиын», - деп, М.Әуезов жазғандай, олардан ақын отарлық езгіге түскен өз елінің жайына орай ең қажетті жерлерін аударма, немесе үзінді, я болмаса аударма түрінде бастап, өзіндік ой-пікірлеріне үйлестіріп әкететін «Лермонтов ізімен» еркін жазылған шығармаларға айналдырған.

Енді біз осылардың ішіндегі Абайдың бодандық бұғауына қарсы азаттық идеялары бой көрсеткен ой-толғамдарына тоқталамыз.

Абайдың Лермонтовтан 1882 жылы аударған алғашқы өлеңі- «Бородино». Мұндағы ел бостандығы, Отан қоғау жолындағы ерлік тақырыбы, езгіге түскен елдің еңсесін көтеруге қызмет ететіндіктен, Абай осы мазмұндас «Қанжар», «Тұтқындағы батыр», «Теректің сыйы» сияқты бұдан соңғы дәл және еркін аударған аудармаларында да бұл тақырыпты үзбей жалғастырып отырған. Бұлардағы тәуелсіздік, теңдік, сол жолдағы ерлік идеясы Абайға отарлық езгіге түскен жұртының ар, намысын, жігерін оятып, азат таңға жетелеу үшін қажет болғандығы түсінікті де. Сондықтан да Абай осындай өлеңдердегі:

Тәубә жоқ, дұға да жоқтенгек бойда,
Өлең жоқ айтып жүрген талай тойда.
Қан ағып, қайрат қылған майдан менен
Ауыр қылыш, дулыға бір-ақ ойда

немесе:

Зор кеуде адамзаттың айласына
Көнбей, бүгін күшімді көрсеткенмін.
Екі езуім көпіріп, айғайласам,
Шын құтырсам, шың тасты тербеткенмін,-

деген жолдарда қаһарлы құрыш қайрат батыр бейнесі мен езгіге түскен ер, азаматтың шерлі ішкі жан толғанысын ерекше әсермен суреттеген. Абай осы аудармаларының бірі «Теректің сыйында» азаттық идеясына қайшы түпнұсқадағы Терек өзенінің Каспийге «сауытында Құранның аяты бар кабардинді әкелдім» деген жерін әдейі аудармай тастап кетеді. Сөйтіп, орыс ақынының патриоттық, ерлік тақырыбындағы шығармаларын езгіге түскен елінің азаттық күресіне орайластыра қолданса, енді бірқатар аудармаларында Лермонтовша білек күшін ақылға бірлік идеясына кіріктіре отырып, улы өткір сөзін өз Отандастары бойындағы надандық пен қараңғылыққа қарсы қару етіп жұмсайды. Ақынның Лермонтовтан алып, ана тілінде сөйлеткен мұндай өлеңдерінің қатарына «Ал сенейін, сенейін», «Өзің сенбе, жас ойшыл», «Ой» сынды аудармалары жатады. Мәселен:

Қуағы қызық қызмет, тойларының
Қос қырғысын кетіргес ойларының.

Лап бергіш, көгі айналғыш, қайта ойланғыш,
Тиянақ, оғы сөнген бойларының,-

болмаса:

Қасиет тұтып, ойға ұмтыл,
Қан қайнап, қуат егілсін!
Онан гөрі еңбек қыл,
Улы сусын төгілсін!

Қайғы-дертің мейлі мың,
Саудаға салмақ-өзіңе ар.
Жаныңа түскен жараның
Іріңін нетсін надандар

Өз бойыңа болып сақ,
Жан-жағыңа қараңдар!
Күн көріп жүр күліп-ақ
Сенен басқа жарандар,-

деген шумақтардағы ащы сын мен ақ жолға жөн сілтеген хакімнің ұстаздық келбеті осыны танытады.

Абайдың отарлау саясатын әшкерелейтін ең күшті шығармасы – «Лермонтов ізімен» жазған діни аңыз негізіндегі «Мұңлы шайтан» өлеңі. Өлеңді ақынның еркін аударма түрінде тәжімалауының өзі де осыған байланысты. Оның себебі, еркін аударма арқылы кешегі босағадан аттаған «шақырылмаған қонақтың» төрге шыққаннан соңғы іс-әрекетін қазақ ұғымындағы «төр мен босағаға» балай отырып, нақты әшкерелеуді мақсат тұтқан. Өлеңдегі:

Босағасы кең еді, төрде орын тар,
Төрде жалғыз отырмақ ойында бар.
Жалғыздық – бір тәңірінің сыбағасы,
Өршілдікпен лағнетке болған душар.

Сүйсе де жамандыққа бір тоймаған,
Антұрғандық қылығын еш қоймаған.
Баяғы алдау, ескірген кәрі иттікпен:
“Не қылдым, не бітпідім?” - деп ойлаған, -

деген жолдары осыны айғақтайды. Сөйтіп, Абай патша өкіметін шайтан образында суреттеу арқылы, отарлық езгінің көпқырлы қанқұйлы саясатын бір өлең ауқымында жинақтап бейнелейді. Өзінің төл шығармаларында да сөз болатын осындай “періште төменшіктеп қайғы жеген, шайтан өрмек құрған” заманнан түңілген ақын, өз жайы үйлескендіктен Лермонтов поэзиясындағы ойлы жанның ішкі сезім күйлерін суреттейтін сыршыл өлеңдеріне соғып, солардың бірқатарын тәжімалаған. Осы жолмен барған Абай аудармаларындағы ой-пікірлер ауқымы орыс әдебиеті шеңберінен шығып, Батыс әдебиеті, сол негізде Батыс дүниетанымына құлаш ұрады. Мәселен, Лермонтовтың «Кең жайлау жалғыз бесік жас балаға», «Альбомға», «Босқа әуре боп, келдің бе тағы мұнда», «Күнді уақыт итеріп», т.б. өлеңдері орыс ақынының өз туындылары болса, «Көңілім менің қараңғы. Бол, бол, ақын!», «Қараңғы түнде тау қалғып» өлеңдері Байрон, Гетеден аударылған шығармалар. Ал, осы орыс әдебиеті өкілдері қол артқан, үлгі тұтқан Батыстың классикалық әдебиетінің өзі де Шығыстың рухани мұра көздерінен көп-көп ой өрнектерін алып, Шығыс тақырыбын өз шығармаларында кең қамтыған қаламгерлер еді. Абай осыларды аудару және орыс пен Батыстың дүниетанымдық еңбектерін оқу арқылы Европа философиясымен танысты. Кейін бұл мұралардағы ой-пікір, көзқарастарға терең бойлай енген хакім, олардың шығу төркінін танығандықтан, «Күншығысым - Күнбатыс, Күнбатысым - Күншығыс болып кетті»,- деген. Мәселен, Лермонтовтың Гетеден алып, одан Абай аударған «Қараңғы түнде тау қалғып» өлеңіндегі адам мен табиғаттың астасқан жайын суреттейтін шығармасын алып қарастырайық.

Қараңғы түнде тау қалғып,
Ұйқыға кетер балбырап.
Даланы жым-жырт, дел-сал қып,
Түн басады салбырап.

Шаңдай алмас жол дағы,
Сыбдырламас жапырақ
Тыншығарсың сен дағы,
Сабыр қылсаң азырақ

Осындағы табиғатты кейіптей алып, адамды сол табиғаттың аясындағы табиғат перзенті, соның бөлшегі етіп суреттеу, мұсылман халықтары әдебиетіндегі сопылық пантеистік танымнан туған ерекшелік екені бірден байқалады. Мұның мәнісі, Шығыс әдебиетіндегі бейнелеу әдісімен берілетін «Алла ғаламның, ғалам Алланың ішінде» деген пантеистік танымда тұр. Ал, Байроннан алынған:

Көңлім менің қараңғы. Бол, бол, ақын!
Алтынды домбыраңмен келші жақын.
Ішек бойлап он саусақ жорғаласа,
Бейістің үні шығар қоңыр салқын.

Егер сорым түбімен әкетпесе,
Керек қой көңілді үміг тебірентсе.
Қатып қалған көзімде бір тамшы жас
Төгілмей ме, бой жылып, ол да ерісе?! -

деген аударма өлендегі шерлі жанның бұ дүниенің дүниәуи жалған қызығынан бой тартуы мен Абайдың В.А.Крыловтан аударған өлеңге өз жанынан қосқан соңғы:

Дүние деген шіркіннің көрдік көтін,
Бірінің жеп жүрген көп біреуі етін.
Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда,
Көбінің сырғы бүтін, іші түтін, -

деген шумақтағы Шығыстық белгілер де хакімнің «Күнбатысым Күншығыс болып кетті»,- деп айтуына себеп болғанын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Сүйіншілиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. – Алматы: Ғылым, 1992.

2 Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы: Жазушы, 1995.

Гахраманова Наргиз¹

¹ PhD докторант, Национальный Музей Литературы имени Низами Гянджеви

КРАХ СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА: ПОЛИТИКО-ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ, СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И МОРАЛЬНО-ПРАВСТВЕННЫЕ ФАКТОРЫ (НА ОСНОВЕ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА «СОЦИАЛИЗМА» НИЗАМИ И РУССКО-БОЛЬШЕВИСТКОГО «СОЦИАЛИЗМА»)

Аннотация

В статье «Падение Советского государства: политико-идеологические, социально-экономические и морально-духовные факторы» рассматривает причины падения самой большой империи в мире – СССР, в контексте противоречий между желаемым и действительностью – теоретической сутью социализма и советскими реалиями и при этом использует в качестве ключа сравнительный анализ описанной 820 лет назад великим азербайджанским поэтом Низами Гянджеви в поэме «Искендернаме» «страны счастья» и русско-большевистского «социализма». На основании анализа автор приходит к такому выводу, что что основной причиной распада любого государства является невыполнение обещаний, данных народам, или неумение их выполнить, т.е. падение государства, потерявшего веру и поддержку своего народа, рано или поздно становится неизбежным. Причины падения Советского государства затрагивают все сферы жизни: общественную, политическую, экономическую, социальную, культурную, духовную. Было бы неправильно объяснять эту неудачу ложностью теоретических рассуждений о социализме, отождествлять идею социализма, вобравшего в себя самые хорошие достижения в истории общественной мысли, реалии русско-большевистского социализма.

Ключевые слова: СССР, Низами, Искендернаме, Социалистическое государство, Культурные и догматические взгляды

Гахраманова Наргиз¹

¹ PhD докторант, Низами Гянджеви атындагы Ұлттық әдебиет мұражайы, Баку қ., Әзірбайжан

«КЕҢЕСТІК МЕМЛЕКЕТТІҢ ҮДІРАУЫ: САЯСИ-ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ, ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МОРАЛЬДЫҚ ФАКТОРЛАР» (НИЗАМИДІҢ «СОЦИАЛИЗМ» ЖӘНЕ ОРЫСША-БОЛЬШЕВИКТЕРДІҢ «СОЦИАЛИЗМІ» САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Автор «Кеңестік мемлекеттің құлауы: саяси-идеологиялық, әлеуметтік-экономикалық және моральдық-рухани факторлар» мақаласында әлемдегі ең ірі империяның - КСРО-ның құлдырауының себептерін қарастырады, социализмнің теориялық маңызы - қажет және шындық арасындағы қайшылықтар контекстінде сондай-ақ, кеңестік шындықтар, сонымен бірге 820 жыл бұрын ұлы Әзірбайжан ақыны Низами Гянджевидің өлеңінде сипатталған салыстырмалы талдаудың кілті ретінде пайдаланады. Талдаудың негізінде автор кез келген мемлекеттің ыдырауы үшін негізгі себебі - халықтарға берілген уәделерді орындамау немесе оларды орындауға қабілетсіздік, яғни, ерте ме, кеш пе, өз халқының сенімі мен қолдауын жоғалтқан мемлекеттің құлауы сөзсіз орын алады. Кеңестік мемлекеттің құлдырауының себептері өмірдің барлық салаларына әсер етеді: әлеуметтік, саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени, рухани. Бұл сәтсіздікті социализм туралы теориялық дискурстың бұрмалануы, социализм идеясын анықтау, әлеуметтік идея тарихындағы ең жақсы жетістіктерді, орыс-большевиктік социализмнің шындықтарын анықтап білу дұрыс емес еді. КСРО деп аталатын империя күшпен жасалды - ұлттық құқықтар мен бостандықтарды, сондай-ақ қанды құнының есебінен ол тек бір «Құдайға» сенуді талап етті.

Түйінді сөздер: КСРО, Низами, Искендернам, Социалистік мемлекет, мәдени және догматические көзқарастар

Gahramanova Nargiz¹

¹ PhD student, National Museum of Literature named after Nizami Ganjavi

THE COLLAPSE OF THE SOVIET STATE: POLITICAL-IDEOLOGICAL, SOCIO-ECONOMIC AND MORAL FACTORS” (BASED ON A COMPARATIVE ANALYSIS OF “SOCIALISM” BY NIZAMI AND THE RUSSIAN-BOLSHEVIK “SOCIALISM”)

Annotation

The author of the Museum of Azerbaijan National Literature of ANAS Nargiz Gahramanova in the article “The fall of the Soviet state: political-ideological, socio-economic and moral-spiritual factors” considers the reasons for the fall of the largest empire in the world - the USSR, in the context of the contradictions between the desired and the reality - the theoretical essence of socialism and Soviet realities and at the same time uses as a key the comparative analysis described by the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi 820 years ago in the poem "Country of happiness "and the Russian-Bolshevik" socialism. "

Based on the analysis, the author comes to the conclusion that the main reason for the collapse of any state is the failure to fulfill the promises made to the peoples, or the inability to fulfill them, i.e. the fall of a state that has lost the faith and support of its people sooner or later becomes inevitable. The causes of the fall of the Soviet state affect all spheres of life: social, political, economic, social, cultural, spiritual.

Key words: USSR, Nizami, Iskendernam, Socialist state, Cult and dogmatic views

Введение: Как известно, русско-большевистская революция 1917 г. (Октябрь) завершилась победоносно, вождь революции В.И. Ленин в своих работах «Очередные задачи Советской власти» (1917), «Набросок плана научно-технических работ» (1918), «Экономика и политика в период диктатуры пролетариата» (1919), «Детская болезнь «левизны» в коммунизме» (1920) и др. разработал план построения социализма, в том числе основы экономической политики советского государства и на I Всесоюзном съезде советов, состоявшемся 30 декабря 1922 г., было объявлено об образовании СССР. Это был новый тип устройства в мировой истории – первое социалистическое государство, которое, несмотря на трудности, с которыми пришлось сталкиваться за период своего существования, смогло добиться целого ряда важных успехов деле политического, военного, экономического, культурного строительства. «Революционный процесс, начавшийся с Великого Октября, качественно подошёл к новому этапу: сформировалась мировая система социализма...» [1] в результате разгрома фашизма и японского милитаризма в ходе Второй Мировой войны, победы социалистических революций в ряде стран Европы и Азии.

Однако эта громадная империя, занимавшая треть планеты и противостоящая всей капиталистической системе, всего через 70 лет – в 1991 г. – рухнула за короткий срок, как картонный домик. Начиная с того времени изучаются и анализируются причины развала СССР и мы считаем, что это важно по меньшей мере с точки зрения выводов поучительных уроков истории.

Нет сомнения в том, что основной причиной распада любого государства является невыполнение обещаний, данных народам, или неумение их выполнить, т.е. падение государства, потерявшего веру и поддержку своего народа, рано или поздно становится неизбежным. И мы будем рассматривать этот вопрос в плоскости противоречий теоретической сути социализма и советских реалий и с этой целью сравнивать «царство свободы», выдуманное и описанное великим Низами Гянджеви в поэме «Искендернаме» (1200-1203) и «действительное царство свободы» (так социализм называл К.Маркс) [2, 844], созданное русским большевизмом.

Основная часть: Советская власть обещала всем гражданам СССР социальное равенство, исключаяющее любое угнетение, процветание, счастливое коммунистическое будущее с его обильным потоком общественного благосостояния независимо от расовой, национальной и половой принадлежности. В Программе КПСС отмечалось, что «Коммунизм - это бесклассовый общественный строй с единой общенародной собственностью на средства производства, полным социальным равенством всех членов общества, где вместе с всесторонним развитием людей вырастут и производительные силы на основе постоянно развивающейся науки и техники, все источники общественного богатства польются полным потоком и осуществится великий принцип «от каждого – по способностям, каждому – по потребностям». Коммунизм – это высокоорганизованное общество свободных и сознательных тружеников, в котором утвердятся общественное самоуправление, труд на благо общества станет для всех первой жизненной потребностью, осознанной необходимостью,

способности каждого будут применяться с наибольшей пользой для народа» [3, 56]. Однако эти «ослепительные» обещания так и остались обещаниями, ни одно из них не было претворено в жизнь.

Интересно, что мы видим торжество обещаний Советского государства в «стране счастья», описанной великим азербайджанским мыслителем и поэтом Низами Гянджеви примерно 820 лет назад. В поэме «Искендернаме» повествуется о том, что возвращаясь из Китая на Север, Александр Македонский попал в изобильный, богатый, прямо райский город. Здесь всё по-другому: дворы и сады без заборов, ухоженные цветники, посевы, полноводные реки говорят об изобилии и благодати; в этом городе, в отличие от существующих феодальных городов, нет оборонительных крепостных стен, ворот; табуны, стада пасутся без пастухов; магазины без дверей и замков; население живёт счастливо, все гостеприимны и дружны... Всё это изумляет Александра, ведь он, покоривший весь мир, не встречал такого места, страны. Ответы старейшин этого города на вопросы изумлённого Александра можно сгруппировать как причины «формирования» этого необычного общества нижеследующим образом:

- мы народ чистый, верим в Аллаха (Бога), славим его величие, прибегаем к нему, принимаем предначертание;
- никого не наставляем на плохой путь, зло, мы не падкие на богатства и блага мира, не интригуем, не применяем насилия, не проливаем кровь;
- мы правдолюбивы, не лукавим, не обманываем, занимаемся правым делом;
- нам чужды сплетни, пустые разговоры, доносительство, говорим правду в лицо, а не за спиной;
- мы все братья, не смеёмся над плачущими, защищаем слабых, не понимающему объясняем, спасаем попавших в затруднение, вместе в радости и в горе;
- не навредим кому-то, а если и навредим, то возместим убыток;
- пожертвуем имуществом, жизнью на пользу народа;
- у нас все равны, всё богатство делим поровну, тех, кто не хочет жить, как мы, исключаем из наших рядов. [4, 792-797]

Если сюда добавить признаки, описанные поэтом (везде чистота и порядок, спокойствие, изобилие, нет завистливых), то полное описание желаемого нового устройства можно считать законченным.

В этом произведении, так же, как и в других своих поэмах, Низами своим назидательным повествованием поучает шахов, завоевателей, призывает их перестать убивать, разрушать, грабить, приглашая их вернуться на путь Божий, к человеколюбию, построению справедливого общества. И, действительно, Александр был сильно поражён увиденным и услышанным, признавая, что если бы он повстречался с этим городом раньше, то не совершил бы никаких военных походов, истреблений, вышел бы на путь истинный. Надо отметить, что вообще понятия «справедливый шах», «справедливое общество» прослеживаются на протяжении всего творчества Низами, составляют основную идею его произведений. Для достижения своих творческих целей поэт старался максимально использовать не только жизненные реалии, светские знания, но даже и космополитические взгляды, творческие фантазии. По этой причине и в «Искендернаме» мы видим великого поэта и реалистом, и в то же время романтичным, виртуозно умеющим изменять временные и пространственные границы фантастическим и, желая в жизни «райское царство» гуманистом-утопистом. Как известно, слово «утопия» - по-гречески *ou-net* + *topos-земля* - означает благое место, которого нет. Низами в соответствии со своей идеей и целью описывал и воспевал нереальное место – несуществующую счастливую страну. Размышления Низами о «райском царстве», не имея никакой связи с научным социализмом, тем не менее могут считаться одним из первоисточников в качестве социально-политической идеи. Не случайно, после знакомства с размышлениями Низами о «райском городе» советский востоковед, академик Е.Э.Бертельс (1890-1957) высказался о том, что Низами описал этот идеальный социализм на севере – территории СССР. Однако М.Э.Расулзаде считал этот взгляд совершенно безосновательным, отмечая, что «поэт, связывавший всё идеальное с тюркизмом, видел «идеальный город» в Туркестане, так же, как и древнегреческие первоисточники, свидетельствовавшие о существовании обществ в Туркестане, не знающих частной собственности». Вспоминая борьбу Александра против русской кабалы, он отмечал: «Как мог он представить найденный Александром «райский город» в месте, которое тот же самый Александр разрушил и сжёг?... » [5, 305]

Конечно, представления об идеальном общественном строе существовали задолго до Низами - начиная с древнегреческих литературно-философских представлений поэта Гесиода (8-7 вв. до н.э.) о «золотом веке», работы «Государство» Платона (4-5 вв. до н.э.), «О граде божьем» Августина (354-430), «Комментарии к откровениям Иоанна Богослова» итальянского мыслителя Исаиха Флорского (1132-1202). Однако ни один из них не смог «конкретизировать» и свободно образно описать эту «счастливую

страну» так, как Низами. Идея «счастливой страны» получила дальнейшее развитие позже, в период Ренессанса и Реформации (Я.Гус, Т.Мюнцер, Т.Мор, Т.Кампанелла и др.), буржуазных революций в Европе (Мелье, Мабли, Морелли, Уинстенли и др.) уже в понятии утопического социализма. В общем, до середины XIX в. социалистический общественный идеал развивался по пути утопии. Превращение социализма из утопии в науку связано с именами К.Маркса (1818-1883) и Ф.Энгельса (1820-1895). [6, 470-471]

В описании «страны счастья» Низами затронул все сферы её жизни (общественная, политическая, экономическая, социальная, культурная, духовная), показал её зрелость как общества. Между описаниями поэта, совпадающими с ними обещаниями советского государства и реалиями советского периода проявились резкие противоречия. Определенные параллели проводились и в предыдущих до нас исследованиях. Например, М.Э.Расулзаде обосновывал несоответствие «райского города» Низами и условий советского «рая». Он писал: ««Райский город» Низами набожный, а советский рай безбожный. Первый верит в Аллаха (Бога), второй отвергает. В первом нет обмана, а во втором обман является самым большим оружием пропаганды. В основе первого любовь, а во втором правит ненависть. В основе первого солидарность, а второго - классовые распри. В первом даже звери в безопасности, во втором даже люди постоянно пребывают под страхом смерти. В первом кровопролитие запрещено, а во втором является основой. Первый не знает воровства, во втором воровство главенствует... В первом нет полиции, второй - самый кровавый полицейский режим. Первый не знает доносов, во втором - каждый является доносчиком. Первый безоружен и миролюбив, второй вооружен до зубов. Первый не знает, что такое интрига, второй является гнездом интриги, способным столкнуть весь мир.» [5, 304-305]

Внесем ясность в эти сравнения с некоторых направлений.

Можно ли допустить, что идея социализма себя не оправдала? Считаем, что невозможно дать оценку идеологии социализма и коммунизма так же, как и всем теоретическим идеям, учениям и концепциям. По крайней мере, в силу того, что неприемлемый ответ на этот вопрос был бы равен отрицанию мыслей Гегеля (1770-1831), показавшего начавшиеся еще с древности поиски «счастливой страны» и связанные с ними рассуждения, как процесс, находящийся в постоянном движении, изменении, трансформации и развитии, о том, что «все общественные правила, сменяющие друг друга в ходе исторического процесса являются переходными ступенями бесконечного развития мирового общества от низшей к высшей ступени», или антропологического материализма Л.Фейербаха (1804-1871), видевшего будущее как общее братство людей и часто называвшего это коммунизмом, или же марксистского научно-исторического материализма, долгие годы находящегося в центре внимания общественно-политической и литературно-философской мысли. К тому же, надо учесть и факт образования нынешнего существования социалистических государств, да и СССР просуществовал 70 лет. Значит, было бы неправильно отождествлять идею социализма, отразившего в себе самые лучшие достижения в истории общественной мысли, с реалиями русско-большевистского социализма. Дело в том, что Империя под названием СССР была создана насильно – ценой удушения национальных прав и свобод, кровопролития. Она требовала верить только в одного «Бога» - Коммунистическую Партию и поклоняться ее генеральному секретарю, отвергнув любые другие верования. Провозглашая лозунги взаимного уважения национальностей и культур, определяя правила единого и равноправного общежития, в действительности проводила политику национальной дискриминации, рушила и жгла древние памятники материальной и духовной культуры – мечети, минареты, рукописи, книги, архивы и т.д. Культурные и догматические взгляды, далекие от духовно-поведенческих и мировых ценностей, естественно, должны были породить ложное устройство, общество мутантов, превратить людей в манкуртов, посеять семена раздора, вражды между братьями. Государство, созданной силой, должно было управляться с помощью насилия, доносительства, шпионажа. Диктатура пролетариата породила сталинский деспотизм, который под именем «классовой борьбы» истребила десятки миллионов людей, остальные должны были жить в обстановке страха и угроз. Русский философ Н.Бердяев (1874-1948) был одним из тех, кто это предвидел. В работе «Философия неравенства», написанной в 1918 г., он отмечал: «Социалистическое государство... в принципе не может быть веротерпимо и не может признавать никаких свобод. Оно признает лишь права за теми, которые исповедуют правую веру, веру социалистическую. Оно походит на авторитарное теократическое государство. Социалистическое государство есть сатанократия. Социализм исповедует мессианскую веру. Пролетариат есть класс-мессия. Хранителями мессианской «идеи» пролетариата является особенная иерархия – коммунистическая партия, крайне централизованная и обладающая диктаторской властью. Никакое волеизъявление народа не допускается. Необходимо насильственно подчинить народ «священной» воле пролетариата, а самый пролетариат подчинить «идее» пролетариата. Истину знают и истине подчиняют немногие...» [7, 240]

В обществе, потерявшем веру и доверие между людьми, коллективизм должен был носить формальный характер, трудовые и бытовые вопросы решались путем лицемерия, взяток, жульничества, воровства. Д.Неру, в свое время веривший в то, что только социализм поможет народам бывших колоний освободиться из тисков отсталости, в то же время дальновидно предупреждал: «Нельзя забывать, что невозможно превратить бедность в богатство волшебным образом путем применения социалистического или капиталистического метода. Единственный путь – это напряженная работа, увеличение продуктивности труда и справедливое разделение продукта.» [8, 12] Этого не произошло в советское время, плановая система хозяйства, созданная и управляемая административно-командными методами, не смогла себя оправдать. Государство, не способное оптимальным путем решать социально-экономические проблемы общества, для претворения в жизнь своих решений предпочитало «политику» силы, запретов, наказаний. Такая же политика в системе хозяйственного управления усиливала тенденцию к оценке кадрового фактора с точки зрения зубрежки руководящей идеологии и преданности делу партии. В конечном итоге, руководство процессами производства не есть профессиональное управление хозяйством, а политическое управление людьми. Интеллектуальные силы, относившиеся к этой тенденции по-другому или критически, подвергались преследованиям и угрозам. Однако действие равно противодействию. Еще 2500 лет назад прославленный ученый и чиновник Конфуций в своей книге «Лунь Юй» («Беседы и суждения») затрагивал вопросы государственного управления, отмечая, что если народ будет ограничен законом, то он без зазрения совести будет искать возможности обойти его. Здесь не помогут никакие запреты и ограничения. Однако доброжелательное управление приглашает к нравственным чувствам и открывает большие возможности для свободной деятельности. Согласно Конфуцию, самым главным элементом хорошего управления является выполнение обеими сторонами обязанностей, диктуемых индивидуальным нравственным сознанием. [9, 20] И действительно, советское приказное, запугивающее, осуждающее, карающее управление, как правило, порождало практику поверхностного, небрежного исполнения должностных обязанностей, пускания пыли в глаза, выставления себя тружеником, уклонения от ответственности. Применение в производстве и хозяйстве соревнований за звание «Ударник коммунистического труда», «Бригада коммунистического труда», «Предприятие коммунистического труда», а также «коммунистический субботник», «социалистическое соревнование», «дополнительные обязательства», «знак качества» и др. являлось изнанкой социально-экономического отставания, низкого уровня производственной дисциплины и, такого рода кампании естественным образом завершались нарушением принципов социальной справедливости приписками. Уже начиная с 70-х годов, сложился дефицит мяса, масла, сахара и других продуктов сельского хозяйства, начала применяться талонная система, а это явилось беспомощным признанием неправильной организации советской системы хозяйства. Закрытость («железные двери» на границах страны), самоизоляция от мировых интеграционных процессов, опасаясь развитых стран, была одной из важных причин, приведших советское государство к застою и упадку. Профессор А.Шукоров рассматривает отчуждение человека в обществе частной собственности К.Маркса и идею устранения этой отчужденности в будущем коммунистическом обществе (обществе общественной собственности) с точки зрения советской социалистической практики: «Смогла ли ликвидация частной собственности в бывшем СССР устранить отчужденность человека? Как известно, процесс дал противоположные результаты. Устранил интерес к труду, превратил работника (в условиях государственного плана и коллективной безответственности) в поденщика. Привел к объединению труда и работника во всех сферах. Все это, в свою очередь, явилось причиной деградации на практике производства, труда и работника. Отсутствие экономического стимула явилось причиной однородности труда и производства, и это в свою очередь привело к доктринерству в политике, праве, науке, культуре. А это послужило причиной застоя во всех общественных структурах». [7]. В результате обратной пропорциональности между партийными лозунгами и жизненными реалиями «единые правила коммунистического общежития» Программы КПСС на деле проявились как «правила умения жить, кто как может». Мысли о светлой жизни, счастливом будущем, братском единстве, социальном равенстве и т.п. оказались иллюзиями, а ведение политики национальной исключительности, ведение государственных дел, официальных собраний, переписки на русском языке, намерения обезличивания тюркоязычных республик не только подрывали доверие людей к обществу, но и порождали чувства национальной ненависти.

Выводы: Одним словом, советский народ пережил горькие последствия обратной пропорциональности между «гуманизмом», «социальной справедливостью» и анигуманной практической деятельностью, а азербайджанский народ стал одним из наиболее пострадавших от советских политических махинаций. В произведениях национальной литературы, построенных на нотах

протеста против существующего режима и системы управления (а авторы таких произведений сталкивались с риском угрозы для своей жизни) образ этого государства воплощался в образ «проклятого сатаны». «Проклятый сатана» до последнего вздоха не отпустил своих когтей от нашего народа, устроил бойню 20 января, поддержал Ходжалинсий геноцид, помог армянам оккупировать историческую территорию Азербайджана – Карабах. Эти и подобные политические махинации понял убежденный коммунист Н.Нариманов еще в 20-х годах 20 в. и с сожалением писал Ленину: «Сложилась ужасная ситуация. Центр признал независимость Грузии и Армении, самостоятельность Азербайджана, однако в то же время он, Центр, отдает совершенно бесспорные территории Азербайджана Армении... Нельзя так шутить с правами и чувствами многонационального населения... Я категорически заявляю: Если и Вы не обратите внимания на наши доводы, мы будем вынуждены поднять перед Центром вопрос о нашем отзыве...». [10, 62-63] Конечно, коварная власть не могла простить такого бунтарского отношения и в скором времени перевела известного государственного деятеля Востока в Красную Москву, а затем убила его.

Итак, почему не был реализован план построения социалистического и коммунистического общества? Что явилось главными причинами неожиданного падения громадного государства? Мы считаем, что ответы на эти вопросы ясно видны и в далеком прошлом – комментариях к «социализму» Низами и сравнительном анализе «социализма» Низами с русско-большевистским «социализмом».

Список использованной литературы:

- 1 Постановление КПСС «О 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции», газета «Коммунист», 1 февраля 1977 года.
- 2 Карл Маркс. *Капитал*. Том III. – Баку, 1960.
- 3 Программа КПСС. – Баку, 1977.
- 4 Низами Гянджеви. *Искендернаме*. (Перевод Халила Рзы Улуторка). – Баку: Молодежь, 2002.
- 5 Расулзаде М.А. *Азербайджанский поэт Низами*. – Баку: Издательство "Текнур", 201. – 520 с.
- 6 *Азербайджанская Советская Энциклопедия. В десяти томах. IX том.* – Баку: Азербайджан Редакция Советской Энциклопедии, 1986. – 625 с.
- 7 Шукуров А. *Основы философии*. – Баку: Издательство "Чираг", 2008. - 492 с.
- 8 Неру С. *Посмотрите на всемирную историю*. – Баку: Молодежь, 1986. – 364 с.
- 9 Аббасов В. *Жизненные уроки гениев, мудрецов и завоевателей. Том II.* – Баку: Образовательное издательство, 2013. – 616 с.
- 10 Нариманов Н. *«К истории наших революций»*. – Баку: Азернешир, 1992.

МРНТИ

Гусейнова Д.Г.¹

¹PhD докторант, Институт Литературы имени Низами Гянджеви Академии Наук Азербайджана г.Баку, Азербайджан

РОЛЬ «САМА» В СОСТОЯНИИ ВАДЖ ЧЕЛОВЕКА В СУФИЙСКОМ МИРОВОЗРЕНИИ

Аннотация

В исследовательской работе проводится краткий обзор истории создания суфизма, значения этого слова, приводятся сведения о суфийской литературе и говорится о выполнении ритуала сама и состояниях, возникающих у человека в этот момент. Особое внимание уделяется вопросам специального средства достижения воссоединения с Богом и состояниям экстатического трансав суфизме - ритуалу сяма и объясняются правила его проведения. В соответствии с формой мышления, уровнем интеллекта каждая прослойка относится к этому по-разному. Человек, используя в различных формах красивый голос и музыку, получает духовную пищу. В качестве примера можно привести суфизм, как форму религиозного течения, которое влияет на душу человека своими законами и ритуалами. Существует несколько версий значения слова «суфизм» и было бы уместно отметить, что во всех этих версиях присутствует своя логика и правда.

Ключевые слова: суфизм, саа, экстатический транс, музыка

Гусейнова Д.Г.¹

¹ PhD докторант, Әзірбайжан ғылым академиясы,
Низами Гянджеви атындағы атындағы Әдебиет институты

СУФИЙЗМДІК КӨЗҚАРАСТАҒЫ ӘДЕБИЕТ КЕЙШКЕРЛЕРІНІҢ ВАЖАТ КҮЙІНДЕГІ «ӨЗІНДІК МЕНІ»

Аңдатпа

Зерттеу жұмысы суфизмді құру тарихы туралы қысқаша шолу жасайды, осы сөздің мағынасы суфи әдебиеті туралы ақпарат береді және ол адамның сол кездегі жағдайын және шарттарын орындауға нұсқайды. Құдаймен бірігудің ерекше құралдарына және экстатикалық транс-суфизмнің күйіне - сиамның рәсімі ерекше назар аударылады және оның ережелерін түсіндіреді. Әрине, әртүрлі формаға сәйкес келеді, әр түрлі деңгейдегі интеллект әртүрлі. Адамдар, түрлі форматтарда әдемі дауыспен және музыкамен пайдаланып, рухани пищу алады. Симптомның артықшылығы суфизмді қолдана алады, бұл религиоздық тегістің формасы сияқты, өз заңдарымен өз заңдарымен және ритуаламен айналысады. Существо бірнеше нұсқалық сөздіктерді «суфизм» деп атауға болады және бұл ақиқатты логика мен правда қолданады.

Түйінді сөздер: суфизм, экстатикалық транс, музыка

Huseynova D.G.¹

¹ PhD student, Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of the Academy of Sciences of Azerbaijan

«THE ROLE OF "HERSELF" IN THE STATE OF THE WAJAD OF A PERSON IN THE SUFİ WORLDVIEW»

Annotation

The research work provides a brief overview of the history of the creation of Sufism, the meaning of this word, provides information about Sufi literature and states the fulfillment of the ritual itself and the conditions that a person has at that moment. Special attention is paid to the issues of special means of attaining unification with God and the state of ecstatic trans-Sufism - the ritual of syam and explains its rules. In accordance with the shape of the mouse, the intellect of the dream of a crooked look is distinctive. Personally speaking, using different forms and musicals, the sophisticated spirit favors. In the life of primer might suit the Sufism, as a form of religious livelihood, which leads to the spirit of the human person with laws and rituals.

Several versions of "Sufism" are inevitable, and it is possible to mention that this is the logic and truth of all these versions.

Key words: sufism, ecstatic trance itself, music

Введение: Человеческий отрок всегда стремился раскрасить свою жизнь, получать удовольствие от влияющих на его душу красивых мирских развлечений, от природных элементов. В соответствии с формой мышления, уровнем интеллекта каждая прослойка относится к этому по-разному. Человек, используя в различных формах красивый голос и музыку, получает духовную пищу. В качестве примера можно привести суфизм, как форму религиозного течения, которое влияет на душу человека своими законами и ритуалами.

Существует несколько версий значения слова «суфизм» и было бы уместно отметить, что во всех этих версиях присутствует своя логика и правда.

Хотя философия считают, что истина относительна, суфии утверждают, что она скрыта именно в самом Аллахе. Они полагают, что человек является частью этой истины, а суфизм – это тернистый путь, преодолеваемый для её постижения. Суфий на пути к воссоединению с Аллахом отказывается от всего материального, преодолев свой нафс (желания), следует по пути бедности, уйдя от мирской порочности, желает прожить состояние экстатического трансa под названием «ваджд».

В развитии суфизма как тариката и как философского течения велика роль Зун-н-Нуна аль-Мисри (?–854), Баязида Бистами (?-874), Халладж Хусейн ибн Мансура (858-922), Джунейда Багдади (820-910), Абульгасым Гурейши (?-1072), Абу Хаида Газали (1059-1111), Мухьяддина ибн Араби (1165-1270), Мовлана Джалаладдина Руми (1207-1273) и других.

Основная часть: Предполагается, что слово суфизм происходит от слов «сафави», «сефеви», т.е. «название, данное тем, кто стоит в первом ряду во время намаза», в то же время оно связано со словом «суффа», которое означает «балкон». Так, во времена пророка Мухаммеда (с.а.с.) существовала группабедных кочевников, которые часто приходили молиться в мечеть Пророка (с.а.с.) и из-за отсутствия дома, оставались там.

Этих людей, которые вели аскетический образ жизни, называли «асхаб-и суффа». Порой, связывая это слово с духовно-нравственной чистотой, отождествляя его с арабским «сафа», которое означает «сияющий», «искренний», «чистый». Согласно Абу Рейхану Бируни слово «суфизм» произошло от греческого слова «софия», имеющего значение «мысль», «мудрость». По другой версии, это слово произошло от слова «ан-соф» на иврите. По религиозно-философскому верованию древних иудеев «ан-соф» первично и вечно. Согласно другому суфийскому мышлению слово «суфизм» произошло от арабского слова «соф», «суф», что означает «шерсть», «ткань, изготовленная из грубой шерсти». Как упоминается в источниках, пророк Мухаммед (с.) и его многочисленные сподвижники надевали шерстяную одежду, символизирующую простой и скромный образ жизни. Даже выдающийся религиозный деятель, один из сподвижников пророка Хасан Басри утверждает, что был свидетелем, как во время битвы при Бадре более 70-ти военных были одеты в шерстяные одежды. [1, с.8;13]

Видный исследователь Азада Мусабейли в своей книге «Деде Омар Ровшани и его коллият» приводит значение слова «сама», как «слушать, слышать, обращать в слух», поясняя это как слушать песнопения, музыку, внимать религиозные тексты, исполняемые макамом и музыкой, танец, вращение, возбуждение и вращение под воздействием слушаемой музыки. [3, с.557]

Уверенно двигаясь по пути тариката, суфии всегда стремились воссоединиться с Аллахом и прожить экстатический транс ваджд. И обрели они это в украшенном художественным словом, сопровождаемом инструментальной и вокальной музыкой ритуале сама. По мнению суфийских мыслителей, исполняемая во время радений (ритуала сама) музыка создаёт специальную, особую связь их с Аллахом, в результате чего, словно, создаётся мост между реальной жизнью и невидимым миром. Согласно этому мнению, Газали в произведении «Эликсир счастья» отмечает, что ритмичная музыка покоряет душу человека и невольно возносит её на божественную ступень - в мир душ. [9, с.118]

Проведение ритуала сама формировало у adeptов суфизма различные мнения. Так, использование музыки, возникновение экстатического транса во время радений сама, его сильное влияние на физическое и психическое состояние человека порой завершалось его запретом. А иногда сама считался незаменимой основой пути тарикат.

Поскольку по сравнению с ханагахами медресе были более консервативными, они требовательнее относились к исполнению заветов Корана и шариата. В виду того, что те, кто жил в обителях также были более свободны в своём выборе, им не были запрещены экстатический транс ваджд и божественная эмоциональность. Музыка, танец, стихи, к которым отрицательно относились в медресе, в ханегахе считались источником экстатического транса ваджда. [1, с.8]

Сама впервые проникло в суфийские меджлисы в IX веке с декламацией стихов. Такие течения, как Сухравардия, Бадавия, Рифайя, Мовлевия считали его проведение приемлемым, а такие течения, как Накшбандия, Бекташия, Халватия полностью отказались от этого ритуала. Начиная с XII-XIII века сама утратил свою божественность, и превратился в словно представления.

Слово «сама» означает «слышать», «что-то слушать». В доисламской арабской поэзии это слово употреблялось в значении «исполнять музыку или песню». Несмотря на то, что оно не встречается в Коране, в ряду исламских наук, например, в грамматике и телогии, использование этого термина можно встретить. В суфизме же это слово означает «слушать музыку во время радений сама». Многие суфийские авторы считают, что сама создаёт непосредственную связь с сильным эмоциональным волнением (таваджуд), мистическим состоянием (ахвал, хал) и, наконец, с божественной истиной (важд, вуджуд). В средневековом мусульманском мире, в связи с широким распространением сама, в созданных в Средней Азии, Иране, Индии и других странах рукописях встречаются различные формы миниатюр и иллюстраций. [10, с.374]

Сама исполнялось не только тайно дервишами, но и регулярно открыто практиковалось в ханегахах. Здесь шейх зачитывал отрывок из Корана, чем открывал сама, затем, поднимаясь на минбар, читал проповеди, которые можно было заменить песней. Так как участниками подобных сама зачастую являлись люди, торгующие на базаре и городская беднота, темы выбирались легкодоступные, соответствующие их образу жизни, вкусам и обычаям.

Как известно из фактов жизни шейха Абу Саида ибн абу аль-Хейра (967-1049), именно по этой причине в хорасанской суфийской литературе широко распространено рубаи, которое так и не смогло проникнуть в аристократические круги. [13, с.44]

Несмотря на то, что при чтении Корана, используются человеческий голос и мелодия, Газали ставил различия между чтением Корана и исполнением музыки: тех, кто читал Коран он называл «гариун», «гина», а тех, кто исполнял музыку – «гаввалун». Слово «гаввала», подразумевающее ритуал сама – это термин, произошедший из индо-пакистанского суфизма. Однако, если производное от «гаала» слово гаввала, означает «сказать», то слово «сама» имеет значение «слышать». Если обратиться к произведению Газали «Возрождение наук о вере», становится ясно, что исполняемой во время сама «гина» может быть не только вокальная музыка, но и также приятный для слуха обычный голос животного. [9, с. 145]

Стоит отметить, что похожие на сама ритуалы существовали среди ритуалов доисламского периода. В качестве примера можно привести широко распространённые в Северной Африке и напоминающие сама связанные с доисламской африканской ритуальной практикой разновидности религиозной музыки «гнуа» и используемые в шаманизме танцевальные ритуалы. В дополнение к сказанному следует отметить, что в шаманизме так же использовались сила музыки и танца. Здесь, хоть такие ритуалы, как кружение, использование музыкальных инструментов, вхождение в состояние транса схожи, цель их проведения различна. Если суфий выполняет радения сама для воссоединения с Аллахом и нахождения истины, шаманоподобные ритуалы использует для того, чтобы пробудить защитный дух, животного, встретиться с ним в невидимом мире, задать ему вопросы и получить советы.

Автор произведения «Кашфуль – махджуб» («Раскрытие скрытого») суфийский исследователь Худжвири подразделяет сама на три вида: Коран, стих и песни. Естественно, наивысшим среди них является сама Корана. [5, с. 455]

Слушающие сама также делятся на несколько групп: невежда слушает сама для развлечения; захидов и мюридов слушание сама отдаляет от мирских желаний. Во время сама суфии, в душу которых не запало смятение, в состоянии ваджа исполняли танец, а те, кто не достиг этого состояния, стояли неподвижно, что получило название непосредственное сама. Ранние суфии считали исполнение танца во время ваджа неприемлемым. К примеру, мюриды спрашивали у Джунейда Багдади зачем сейчас он стоит смиренно, ведь раньше во время слушания касид и сама совершал движения. На что он отвечал, что суфий должен впадать в состояние сама не внешне, а изнутри.

По мнению Абу Абдуллаха ар-Рузбарид движения во время сама, в свою очередь, также делятся на три вида: веселье, страх и экстаз. Признаками веселья являются танец и рукоплескание; признаками страха – плач, крик, разрывание на себе одежды, а признаками ваджа – рычание и обморок. Известный суфийский учёный Мухьяддин ибн аль-Араби выделял три вида сама: божественное, духовное и естественное. В божественном и духовном сама присутствует безмолвие. В то время, как естественное сама сопровождается экстатическим состоянием ваджом. Во время естественного сама суфий, пришедший в состояние экстаза под влиянием музыки, производит движения, тогда, как в божественном и духовном сама в момент откровения должен лечь на спину на пол. Сообщается, что даже пророк Мухаммед (с.а.с.), когда ему было ниспослано откровение, поступал подобным образом. Ибн Теймия, Ибн аль-Гаим аль-Джаузия критиковали тех, кто превращал сама в развлечение. [5, с.456]

С целью внести ясность во все противоречивые мнения по поводу сама и прийти к общему знаменателю, было написано множество трудов. Самые известные среди них это работы Мухаммеда бин Хусейн ас-Сулами, Абд аль-Карима аль-Джили, Бин Хаджара аль-Хейгами, Азиз Махмуда Худаи, Ахмеда аль-Газали. Не каждый суфий может участвовать в сама. Поскольку чувства и ощущения, которые испытывает человек в это время бывают слишком сложны и запутанны, опытные суфии считают, что для некоторых это может быть даже вредно. Поэтому для большинства суфийских мюридов проведение сама запрещено. Участвующие в сама суфии обязательно должны выполнять условия. Превратив сама в привычку, часто его исполнять, также, как участие посторонних лиц в данном собрании, считается неприемлемым. Сама должен руководить опытный шейх или пир, суфий не должен искусственно вводить себя в экстаз, и в случае вхождения в данное состояние естественным путём, не должен от него отказываться. Сама можно проводить не только под музыку, но и в сопровождении аятов Корана. Использование в сама Корана называется «зикр». Поскольку зикр является непосредственным словом Аллаха, он сильнее влияет на суфия, усиливая с Ним связь. Для того, чтобы ещё более усилить эту связь и облегчить переход в экстатическое состояние, суфии в ритуале сама наряду с зикром использовали ритмичную и гармоничную музыку. Ритуал сама нельзя проводить ни в слишком помпезном, ни в полностью разрушенном месте.

Экстатическое состояние, возникающее во время радений сама называется ваджд. Ваджд исходит из глубоких страданий и беспокойства во время разлуки суфия с Аллахом. Слово ваджд имеет следующие значения: «найти нечто потерянное», «обожествление», «беспокойтесь о чём-то важном», «чувствовать грусть с очень тяжёлым беспокойством». Суфий, порой, во время ваджда, для выражения остроты страданий, издаёт различные звуки, иногда даже кричит. Следует отметить, что эти стенания могут возникать как от горя, так и от радости. Суфий с прочими земными желаниями никогда не испытает ваджд. Одно из самых лучших определений ваджда дал Симнун Мухиб. Он высказал такую мысль, что если сама – это обращение Аллаха к душе, то ваджд – это ответ души на данное обращение. А потеря сознания – это результат прикосновения к Аллаху. [11, s.49-50]

Выводы: Из всего сказанного в статье можно прийти к выводу, что ещё с древних времён танец и музыка занимали важное место в нашей жизни. А ритуал сама являлся неотъемлемой частью суфизма и незаменимым средством на пути воссоединения с Истинным (аль-Хакком). Однако необходимо быть внимательным при его выполнении, мнительный человек во избежании повреждения своей души, должен его правильно понять и беспрекословно следовать сказанному.

Список использованной литературы:

- 1 Бабаев Я. *Литература тариката: суфизм, хуруфизм.* – Баку: Нурлан, 2007. – 128 с.
- 2 Алиева Л.В. *автореферат Традиции ислама и музыка, автореф. диссертации... кандидата искусствоведения.* – Баку, 2006. – 25 с.
- 3 Мусабейли А. *Деде Омар Ровшани и его коллият (филологическо-текстологические исследования на основе рукописных источников, трансфонетизация научно-критического текста, оригинальные тексты и переводы).* – Баку: Нука и Образование, 2013. – 644 с.
- 4 Эрдоган Баи, Сама, *Религиозный фонд Турции Энциклопедия ислама.* – Стамбул, 2009. – №36. – 455-456 с.
- 5 Hassan A.H. *Sufism and Sufi Orders: God's Spiritual Paths Adaptation and Renewal in the Context of Modernization. Translation and Editing: Mona Abu Rayyan.* – Jordan: Friedrich-Ebert-Stiftung Amman Office, 2011. – 291 p.
- 6 Kenneth S. Avery. *A psychology of early sufi sama.* – London and New York: Routledge Curzon Taylor and Francis Group, 2004. – 249 p.
- 7 Thomas P.H., B.D., M.R.A.S. *A dictionary of Islam.* – London: W.H. ALLEN & CO., 18 WATERLOO PLACE, PALL MALL S.W.1885. – 719 p.
- 8 А.Д.Кныш. *Мусульманский мистицизм, Краткая история.* – Москва-Санкт-Петербург : Диля, 2004. – 454 с.
- 9 Екатерина Ф.С. *Философия музыки в мусульманской средневековой культуре: Дис. ...канд. культ. наук.* – Санкт-Петербург, 2015. – 218 с.
- 10 *Ислам Энциклопедический словарь. Наука, Главная редакция восточной литературы.* – Москва, 1991. – 314 с.
- 11 Нурбахш Д. *Таверна среди руин. Семь эссе о суфизме. Перевод с английского Л.Тираспольского.* – Москва: Прогресс, 1997. – 75 с.
- 12 Пригарина Н.И. *СУФИЗМ в контексте мусульманской культуры.* – Москва: Наука, под редакцией Кожуховской А. – А., 1989. – 341 с.
- 13 Евгений Э.Б. *Суфизм и суфийская литература, Избранные труды.* – Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1965. – 524 с.

МРНТИ 17.82.20

Гүлмира Сарсемхановна Каримова¹

¹ PhD доктор, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., Достық даңғылы, 13, 050050

СЕРІК АСЫЛБЕКҰЛЫ ДРАМАЛАРЫНДАҒЫ ОБРАЗДАР ӘЛЕМІ

Аңдатпа

Мақалада көркемдік шарты катал, қиын әрі тартысты жанрда қалам тербеп жүрген драматург С. Асылбекұлының бірқатар драмалары тақырыптық-идеялық тұрғыдан талдана отырып, ондағы образдар әлеміне кеңінен шолу жасалады. Заманауи әрі өзекті тақырыптарды сөз еткен автор сомдаған образдарының мінез ерекшелігі мен характерлік сипатын ашу үшін әртүрлі көркемдік құралдарды, түрлі тәсілдерді қолданып отырады. Кейіпкерлер өз болмыс-бітімімен көрініп қана қоймайды, сонымен бірге, өтіп жатқан уақыт аясында, яғни аз ғана мерзім ішінде заман, қоғам, адам жайлы белгілі бір тұжырым, пікірге келеді. Соның нәтижесінде драма тартысы күшейіп, философиялық сипатқа ие болады. Автордың образды сомдау, оқырманға ұсыну тәсілінің әртүрлі екендігі нақтылы образдар арқылы талданады. Осы ретте драматург сомдаған образдардың шынайылығы, нанымдылығы күшейіп, олардың ойдан құрастырылмай, өмірде бар, бізбен қатар жүрген адамдар екені айқын көрінеді.

Кілт сөздер: постмодернизм, мәдениет, өркениеттің тоқырауы, ағым, жазушылар, интертекстуалдылық

Karimova G.S.¹

¹ PhD Doctor, Kazakh national pedagogical university named of Abay,
Kazakhstan, Almaty

IMAGINARY WORLD IN DRAMAS BY SERIK ASYLBEKULY

Annotation

The article presents an ideological and thematic analysis of dramas by S. Asylbekuly and gives an overview of the figurative world in them. The author, touches modern and actual subjects, uses various literary techniques to reveal personal traits of his characters. The characters not only express their personal qualities and realize nature of their existence, but also come to certain conclusions about reality, society and people in a short time. As a result, this strengthens the contradictions and conflict of drama and acquires philosophical character. The article analyses the author's methods of image creation through the contemplation on his characters. Thereby the characters realism, their presence in our everyday live, the sincerity and persuasiveness emphasizes.

Keywords: postmodernism, culture, the collapse of civilization, current, writers, intertextuality

Г.С.Каримова¹

¹ PhD доктор, старший преподаватель,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

ОБРАЗНЫЙ МИР В ДРАМАХ СЕРИКА АСЫЛБЕКҰЛЫ

Аннотация

В статье предпринят идейно-тематический анализ ряда драм драматурга С. Асылбекулы, дан обзор образного мира в них. Автор, который затрагивает современные и актуальные темы, использует разные художественные приемы и средства для раскрытия особенностей характеров созданных образов. Персонажи не только проявляют свои личностные особенности, раскрывают сущность своего бытия, но и в течение короткого промежутка времени приходят к определенному выводу о действительности, обществе и людях. В результате чего усиливается борьба, конфликт драмы и обретает философский характер. На примере конкретных образов анализируются приемы создания образов автором. В связи с чем подчеркивается реалистичность этих людей, присутствие их в нашей повседневной жизни, усиливается искренность и убедительность созданных образов.

Ключевые слова: постмодернизм, культура, крах цивилизации, течение, писатели, интертекстуальность

Кіріспе. Бағын проза саласында сынап, шындап көрген, көркемдік шарты қатал, тартысты жанға үлкен дайындықпен келген драматургтың бірі – Серік Асылбекұлы. Драматургтың ерекшелігі – дәл өз тұсындағы көкейтесті әлеуметтік қайшылықтарды айқын көріп, жан-жақты бейнелетіндігінде. Әрбір адамның көкейінде сайрап жатқан қоғамымыздың індегіне айнала бастаған проблемаларды тауып, талдап, толғай білсе, әрине, ол шығарма оқырман мен көрерменнің үдесінен шыға алатыны белгілі. «Қазіргі драматургияда әртүрлі шығармашылық ізденіс, барлау жүріп жатыр. Негізінен ұлттық фольклор үлгілерін арқау етіп, еуропалық классикадан үйрене жүріп ер жеткен жанр – қазақ драматургиясындағы бағдар – дәуір адамының, жаңа тұрпатты қаһармандардың сан тұлғасын жасау проблемасы» (Нұрғалиев Р., 1991) деген сөзі осыған сай келеді.

Драма өз дәуірінің айнасы десек, С.Асылбекұлы драмалары өз дәуірінің әлеуметтік мазмұнын, саяси келбетін терең барлаған туындылар. С.Асылбекұлы драмаларының ең негізгі ерекшелігі – тартыс өзегіне себепкер болған құбылыстарды өмірдің өзінен алуы және оны оқырманына шешен тілмен шебер, нанымды жеткізе алуында. Демек, өмір шындығын ерінбей, жалықпай халық ішінен тауып, маңыздылығын білгірлікпен танып, өз туындыларына өзек ете білгені – драма жанрында өзіндік қолтаңба қалдырғаны деуге болады. Осы тұрғыда С.Құлбарақовтың: «Суреткер – ең алдымен өз заманының перзенті. Сондықтан дарынды қаламгердің шығармашылығынан өзі өмір сүрген уақыттың тынысы, проблемасы көрінеді» (Құлбарақов С., 2006) деген пікірі біздің ойымызды бекіте түседі. Яғни драматургтың бұрынғыдай шаруашылық, өндіріс, махаббат сынды тақырыптардың ықпалында қалмай, соны жүзеге асырушы адам концепциясын бірінші орынға қойғандығы байқалады. Жазушы Д.Марковтың: «Адам концепциясы – шығарманың барлық құрамды элементтері тарамдалып та, тоғысып та жататын негізгі орталық» (Марков Д., 1975) дегеніндей тәуелсіздік кезеңіндегі ұлттық драматургияның тағы бір ерекшелігі қаламгерлердің осы мәселе шығармашылық негізгі ұстанымына айналғандығында сыңайлы.

Әдістеме.

Автордың «Рәбиғаның махаббаты» драмасында ескі мен жаңаның арасындағы тартыс, Роза мен Рәбиғаның арасындағы көзге көрінбес талас, арасындағы диалог арқылы өрбиді. «Баланың көкірек көзін ашар» мұғалім болса да менмен, кекшіл, көкірек көзі қараңғы, қатігез Роза жастардың еркіндігін, олардың креативті ойлай алатын мүмкіндігін жоққа шығарады. Әрбір оқушыға жеке тұлға, индивид, еліміздің ергені деп қарамайды, керісінше, өздері сызып берген жолмен ғана еш дыбысын шығармай, бірде-бір артық сөз айтпақ түгілі өзіндік көзқарасын да білдірмей, құдды бір жансыз робот секілді жүргендерін қалайды. Неге? Өйткені, өздері де сондай тәрбие алды, «ұяда көргенін ұшқанда» жасап отыр. Қамқа ұстаздың тілімен айтқанда «бишара Жанұзақова» Рәбиғаның махаббаты шынайы, сезімі таза, көңілі пәк, арманы асқар таудай. Ол ергені күні махаббат отына күйіп, қанаты қайрыларын білген де, сезген де жоқ. Ұстазына жазған хатында да өзінің бұрыс нәрсе жасамағанына сенімді: «қыз басымен мұнысы несі деп мені кінәлай көрмеңіз. Ойлаңызшы, Жәмила да Даниярды сүйді ғой, ол да қыз басымен сүйетінін бірінші болып білдірді. Қазір баяғы заман емес, хат жазып, жауап күтуші – Рәбиға» (Асылбекұлы С., 2015) деп жазады. Ал мұндай мөлдір сезімді бейморальдық әрекетке балаған мансапқор Мадридті былай қойғанда, Роза секілді ұстаздың түсінуі мүмкін емес еді. Оны Розаның: «Бүгінгінің адамынан бәрін күтуге болады. Қарғадайына дейін іштерінен бәле-жаланы оқып туған» деген жиіркенішті сөздерінен ұғу қиын емес.

Серік Асылбекұлының образ сомдау тәсілі де әртүрлі. Осы Роза образын салған жерден қандай адам екенін тез танып, білеміз. Автор оны бізге сипаттап, дәлелдеп, айтып жатпайды. Шығарманың ең басында еден жуушы Жамал апайдың кластың алдына келіп, іштен шыққан дауысты бажайлап айтқан: «Мынау әлгі көк көз бе шаңқылдап жатқан. Әйгеуір сол-ақ бүлінеді де жүреді екен» (Асылбекұлы С., 2015, 180) деген бір ауыз сөзінен танымыз. Көк көз, мұғалім этикасын, оқушыларға дауыс көгерудің әбес қылық екенін қаперіне де ілмейтінін «шаңқылдап» жатқанынан, «сол-ақ бүлінеді де жүреді» деген сөзінен ешкімге сыйы жоқ, үнемі ұрыс-керіс, дау-дамайдың арасында жүретін шала белсенді екенін ұғамыз. Яғни, бір ауыз сөзбен-ақ автор Роза мұғалімнің бүкіл характерін жарқыратып ашып берді. Ал Мадридті керісінше, шығарманың соңына дейін жолықтырып, кездестірмейміз. Бірақ, оның хатты Розаға әкеп берген әрекеті үшін пасық адам екенін жазбай танымыз. Ал педсоветтің үстіне Уәтай келгенде Мадридтің бейнесі толық ашылады. Уәтайдың: «Есенбайдың мансапқор ұлы Мадрид! О, бейшара! Мен мұғалім болған екен деп Мадридті өтірік мақтай алмаймын – ол мектепте оқып жүргенде-ақ атаққұмар еді, тигтей бір артықшылығын құр жібермей, жұрттың көзіне түсуді ойлайтын. Әлі – сонысы, түк өзгерген жоқ. Бұл жігіт қазір совхоздың көркемөнерпаздар үйірмесін басқарып жүр. Жұрттың көпшілігі оны «ұйымдастырғыш, іскер» деп мақтайды. Мысалы, сондайлардың бірі – менің әкем. Ол маған Мадридті өмір бойы үлгі қылумен келеді. Рас, өткенде көркемөнерпаздардың аудандық байқауында біздің совхоз

бірінші орын алды. Совхозымыздың директоры «жарайсың, совхоздың абыройын бір көтердің» деп Мадридті арқасынан қақты. Құдай біледі, сол күн Мадридтің өмірінің ең бір бақытты сәті болар. Қысқасы, Есенбаев – мансап үшін жаратылған адам. Күні ертең мына біздерді басқаратын әкімшіліктердің бірінен жылы орын табатынына еш шүбәланбаймын» (Асылбекұлы С., 2015, 201) деген сөздерінің еш қоспасы жоқ. Қазақ халқының маңдайына сор болған «шолок белсенділердің» дәл осы Мадрид секілді жандайшап, атаққұмар, мансапқор жандардың табиғатынан шыққаны белгілі. Мектеп қабырғасында жүріп-ақ, көзге түсуді, жұртқа жағуды, сол арқылы биік мансапқа қол жеткізуді көздейтін, алдына қойған осындай жымсық мақсаты үшін ешкімді де аямайтын Мадридтің көп ұзамай, жылы орынға жайғасып, әкімшілік қызметке қол жеткізетініне Уэтай еш шүбәланбайды. Өкінішке орай, қоғамымызда осындай атаққұмар, амбициозды жастардың жауыннан кейінгі саңырауқұлақша көбейгені жасырын емес. Автор Рәбиғаның өліміне кінәлі осындай жандардың лайықты жазаланып, кінәсін мойындамақ түгілі, үйірме басқарып, бала оқытып, болашақты тәрбиелейтінінен қатты қиналады. Сонымен қатар, Мадрид – қорқақ. Ол Уэтайды көргенде қорыққаннан кірерге тесік таппай, өңі қуарып кетеді. Мадрид Уэтайдан қорқады. Себебі, ол өз әрекетінің дұрыс еместігін, өзінің кесірінен қаршадай қыздың өмірі қиылғанын біледі. Білсе де мойындағысы келмейді. Себебі, ол мұғалім, мораль деген атты жамылып алып, өзінің жымсық әрекеттерін жүзеге асырып отыр. Сырттай қарағанда ұстазына хат жазған Рәбиғаның ісі – беймораль, ал оны көпшілікке жариялап, талқыға салдырған Мадридтікі – тәрбие. Бірақ, адамгершілік тұрғыдан шынында да Уэтай айтқандай Мадрид – бейшара, көрсоқыр. Ол қанша білімді, пысық, ел-жұртқа жаққыш болса да, адамгершілік тұрғысынан тракторшы Уэтай одан биік тұр. Өйткені, ол кісіні алдамайды, шындықты бетке айтады, жақсы мен жаманды айырады, ұстаздарының тәрбие мәселесінде ақсап, мүлт кетіп жатқан тұстарын жазбай таниды. Автордың бұл драмасында мораль, жадағай ақыл үйрету жоқ. Уэтай мен Мадрид екеуін, адамдық пен аярлықты беттестіру арқылы суреткер қарапайым жанға да, білімді адамға да адамгершіліктің өлшемі бір екенін ұғындырады. Ар-ұждан тазалығы адамның біліміне, ортасына, шыққан тегіне, байлығына байланысты емес екенін көзі қарақты көрермен жазбай таниды. Осынысымен де бұл трагедияның эмоциялық сипаты күшті деуге болады. Автор шығарманы Мадридтің жан-дүниесіндегі ішкі қайшылыққа құра отырып, өз оқырманына адамгершілік туралы ой салады. Педсоветте ешкімге сөз бермей желпініп отырған Мадридтің Уэтай келгенде бүгіліп, бір уыс болып, өңі қуарып кетуі – өзінің әрекетінің дұрыс еместігін іштей білетіні. Сыртғын қанша қомпайтса да, іші қуыс екені. Ол кейіпкердің өзіне де аян. Сонысымен ол аянышты, бейшара.

Нәтижелер.

Аталған драмадағы елеусіздеу болса да көңілден кетпейтін тағы бір образ – уақытша директор Қалаубай. Қысы-жазы ауру, аурухана мен курорттан шықпайтын директордың орнына уақытша, амалсыздан жүрген Қалаубайдың мектебінде мұндай оқиғаның орын алуы түсінікті секілді. Қалаубай – қауқарсыз, ешкімге сөзі жүрмейтін жан. «Тап осыдан түрмеге отыра қалсам, бар ғой, Қалаубай, алдымен бар ма – алдымен өзіммен бірге тап сені ала кетем! Айтпады деме!» деуі арқылы Розаның оны адам құрлы көрмейтіні, басшы ретінде сыйламайтыны білінеді. Ал бір-бірімен шапылдасып ұрысып жатқан мұғалімдерін қойдыра алмаған Қалаубай қаламымен үстелді тықылдатып: «Ау, ағайын, қоясыңдар ма, жоқ па?! Тым болмаса, мені сыйламасаңыздар да, мына үкіметтің кеңсесін сыйласандаршы» (Асылбекұлы С., 2015, 182); педсоветтің үстіне кіріп келіп, Мадридтің жағасынан алған Уэтайға айтқан уәжі де: «Әй, шырағым, сен мына бізді сыйламасаң да, үкіметтің кеңсесін сыйласаңшы» (Асылбекұлы С., 2015, 199); басқа шауып, төске өрлеп, өз ісінің дұрыстығын нығарлап тұрған Мадридтің әрекеті педсоветке жиналған көпшіліктің ашу-ызасын тудырғанда Қалаубай қаламсабымен үстелді тоқылдатып: «Мадрид шырағым, жасың кіші ғой, сен қоя тұршы, шамалы. Ау, мені сыйламасаңдар да, мына үкіметтің кеңсесін сыйласандаршы» (Асылбекұлы С., 2015, 197) деп бар айтатыны – үкіметтің кеңсесі. Драманың өн бойында осы «кеңсені сыйлату» мақсаты бірнеше рет қайталанады екен. Драматург мұны бекер қайталатып отырған жоқ, сол үкіметтің кеңсесінің құлына айналған үлкен-кішіге ауыр сөзі жоқ, қарапайым да білімді жанның шарасыздығын танытады.

Серік Асылбекұлының «Рәбиғаның махаббаты» драмасының композициясы шымыр, басы артық-ауыс жатқан оқиға, сөздер жоқ. Мұғалімдердің педсоветі талас, дау-дамай, диалог сөздер арқылы өтіп жатқанда, оған Уэтайдың ойламаған жерден кіріп келуі оқиғаны ширатып жібереді. Күтпеген жерден «шақырылмаған қонақ» келгенде мұғалімдер тым-тырыс қалады. Тек жігіт қарулы қолдарымен Мадридті жағадан ала түскенде ғана естерін жинап, үрейленіп, у-шу болады. «Класс жетекшіңмен ғой» деп мұғалімі жалынса, «бізді сыйламасаң да үкіметтің кеңсесін сыйласаңшы» деп Қалаубай да бейшара халге түседі.

Мадридтің жағасын жыртып, ернінен қан жылымшылатып қойған Уэтайдың әрекеті арқылы шығармадағы тартыс шиеленісе, қоюлана түседі.

Талқылау.

Трагедия жанрында жазылған дүние болғанымен драмадағы кейбір кейіпкерлердің шынайы болмысы мен сөзі, іс-әрекетінде күлкі туғызатын жайлар кездесіп отырады. Бірақ, әрине оның трагедия жанрына келтіріп тұрған ешқандай зияны жоқ. Керісінше, оқырманын да, көрерменін де қызықтыра түсетіндей. Бір ғана еден жуушы Жамал апаны алсақ. Ауылда өмір сүріп жатқан көптеген әжелердің типтік бейнесі секілді. Ешкімге арамдығы жоқ, аңқылдаған жан. Оның біраз сөздерді орысша айтуы да күлкілі: «Қаранғы адамбыз. Толық ұға алмадым. Әйгеуір «текшертеміз, бұлай қалдырмаймыз» деп шапылдап жатты. Мен бірдеңе деп ара түсіп ем, өзімді айдап шықты «класінен» (Асылбекұлы С., 2015, 197) деп класс сөзін ауызекі тілде «класі» деп береді. Рәбиға оқиғасының қалай болғанын егжей-тегжейлі білу үшін Айжан мен Жамал апаны куәгерлікке тартқанда:

Қамқа. Жарайт. Сонымен сіз есікті ашып қалдыңыз... Қасымханова жолдас Рәбиғаға не деп ұрысып жатыр екен?

Жамал (аң-таң қалып). Жолдасың кім, қарағым?

Қалаубай. Розаны айтат...

Жамал (Розаға жақтырмай бір қарап алып). Е, мынау ма? Иә, бұл жолдас» (Асылбекұлы С., 2015, 197) деп сөзін жалғастырып кете береді. Осы тұста Жамалдың «жолдасың кім» деп таң қалуы еріксіз езу тартызады. Жамал – барынша шынайы образ, өмірдің өзінен алынған. Сондықтан да оның сөзі, іс-әрекетінде жасандылық жоқ. Жалғыз бала асырап отырып, құдайға күпір болмауды ойлайтын Жамалды; онымен қатар, қызыл иек, аш құрсақ шиегтей бала-шағасымен тірідей жесір қалып, оларды өзі өсіріп ержеткізіп, оған қоса, он жыл бойы түрмеге жазықсыз қамалған күйеуін күтіп, артынан іздеп барған адал жар Талшынды – нағыз ұлттық колориттегі әйел-ана образы деуге болады. Жамал мен Талшынның кебін киіп, қиын да қасіретке толы тағдырын қайғалаған әйелдер қазақ тарихында аз болмағаны мәлім.

Драманың өн бойында мұғалімдердің шарасыз халі де менмұңдалап тұр. Автор оны мұғалімдердің жағдайы осы деп жағпайды. Кейіпкер сөзі арқылы ұғындырады. Қалаубай: «Ұлықпан, сен онда жүгір, тездетіп машина тап. Ана совхоздың әкімдерінің біреуін әкелесең де, көкелесең де көндір. Біздікі, мұғалімдердікі, сол жалынумен өткен өмір емес пе?...» (Асылбекұлы С., 2015, 184) немесе Ұлықпан: «Жоқ, сандаған жылдар бойы бюрократиялық ақпарат бізді игілік атаулының бәрінен кейін ысырып, олар бізге ұлғымыздың ар-ұжданы, имани тәрбиешілері ретінде ғана қарады» (Асылбекұлы С., 2015, 203).

«Желтоқсан түні» драмасында оқыған сайын биіктей түсетін образ – Баймырза. Драманың басында қалалық жайлы пәтерде үстіне пижама киіп, «тәпшкесін тырп-тырп басып» көрерменнің алдына шығатын Баймырза бейнесі оқиға өрістеген сайын асқақтай түседі. Ол – өмірдің тізгінін мықтап ұстанған, өз принцине берік, ұлтына адал, тағдырдың сан түрлі теперіші мен жолдастарының сатқындығы, аярлығы рухын жасыға алмаған өр тұлға. Ал оған мүлде қарама-қарсы кейіпкер – Тимур Қалдыбаевич. Бір қарағанда негізгі кейіпкер, желтоқсан көтерілісіне қатысушы жастар – Қайсар мен Ақмарал секілді демонстранттар болып көрінеді. Бірақ мұндағы күшті желі Баймырза мен Тимур Қалдыбаевич арқылы байқалады. Автор осы екі кейіпкер арқылы қазақ ұлтының іштей іріп-шіруін, «қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ» екенін, бірақ Баймырза сынды санаулы жандардың арқасында ұлттың жоғалмай келе жатқанын көрсеткісі келеді. Тегеуріні мықты тоталитарлық жүйеде шарасыз, дәрменсіз күйге түскен, тығырыққа тірелген адамның болмысы дәл осы Баймырза образында ашылған.

Баймырза – талай зобалаңды басынан өткерген, Кеңесары Қасымұлын Кеңес Одағы қылышын жарқылдатып тұрған 1949 жылдары қазақтың батыры, ұлт-азаттық көтерілістің бастығы деп дәлелдегені үшін «ұлтшыл, байшыл» деп жазаланып, он жыл Сібірде айдауда болған, «апыр-ай, бұ қазақтың аяққа тапталған ар мен намысын жоқтайтын ерлер қашан туады, не қылған сорлы, ез елміз» деп көкірегі шерге толып жүргенде көктен сұрағаны жерден табылып, екі жастың өз үйіне қашып тығылуын «бүгін маған бақ пен бақыт қонған күн. Жас жүректері «қазақтың ар-намысын тапталпаймын» деп лүпілдеп соққан екі жасты ер деп танып, төріне шығарып, кеудесі біраз көтеріліп қалған, ары мен иманы аяусыз тапталса да тәуекелі таусылмаған, құрышпай шыныққан жан. Оны Баймырзаның мына сөзі де растайды: «Мен де сендердей жас болғам, менде де сендердегідей асқақтаған асау, шыншыл жүрек бар еді бір кезде. Бәрін таптады ғой. Ар да, иман да тапталды. Ана тіліміз бен қасиетті дініміз аяқтың астында жаншылып жатты. Басшыларымыз бен белсенділеріміз «осыларыңыз дұрыс, осылай істесендер, нағыз интернационалист боласындар» деді. Не көрмеген халықпыз – көндік. Сәл бірдеңе дейін десек, жоғарыдағылар «Бұларың – бассыздық, бұларың – ұлттар арасына жік салу, бұларың – ұлтшылдық» деп, прокуроры мен милициясын, заң орындарын сайлап шыға келеді. Сонан соң, қайтесін, әбден зәрезап болып қалған момын қазақ –

көнесін» (Асылбекұлы С., 2015, 197). Баймырза бұл бассыздыққа, отарлаудың асқынған тәсіліне көнсе де іштей ергенгі күннен, жастардан үмітін үзбеген еді. Екі жас үйінің босағасын аттағанда құт деп қуануы – соның дәлелі еді. «Жаман аға – жар басындағы жапалақтың» үміті ақталғандай болған еді.

Баймырза сөзінің жаны бар. Момын қазақ халқы басшылар мен белсенділердің айтқанына үнсіз көніп, бас шұлғы берді. Олардың ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болды, прокуроры мен милициясын жаландап жетіп келеді дегені де драма соңында шындыққа жанасады. Ұлттың ішінен шыққан іріткі, Отырарды сатқан «көзкаман» сияқты сатқын Тимур Қалдыбаевич орыстың солдаттары ұстай алмаған Қайсарды өз қолымен ұстап береді. «Іштен шыққан жау жаман» деген халқымыздың даналығына тағы бір мәрге куә боласың. «Өз аулымыздың иті», интернационалист шолақ белсенді өзінің қазақтан емес, поляк ұлғынан қыз алғанын да мақтаныш санайды.

Баймырзаның жалғасындай болып немересінің де рухы мықты азамат болып өсіп келе жатқандығы қуантады. Оныншы класс оқитын үлкен немересі Марат та анасының айтқанына көнбей аланға шығып кетеді. Шалы он жыл абақтыда отырып аузы күйген Талшын ананың күйініп, «тұқымына тартпасын ба, қырсықтығы – тура мына шалдың тап өзі» деп айтатыны да сол. Білім беретін ұстаздар Тимур Қалдыбаевичтарға тартқанша, атасына тартқаны жақсы Мараттың. Оның ойы, дүниетанымы, ұстанған позициясы, алдына қойған мақсаты айқын: «демонстранттарға барып көмектесем, туыстарымыз қанға боялып жатқанда, сендер суыр тышқандарша індерінің түбіне тығыдасыңдар» деуі соның дәлелі. Ол дәл терезенің түбіне әкеліп қандас бауырын, өрімдей қазақ қызын тепкіге алып, қансыратып ұрып жатқанда үйде отырып арақ ішіп, екі ұрты шайнандып ас ішіп: «Ә, бәлем, жандарың қысылды ма?! Тамағы тойған соң құтырады өңшең сілімтіктер! Совет үкіметінің, компартияның арқасында осындай жетістіктерге жеткендерімен жұмыстары жоқ. Кеше кім еді олар, ал бүгін кім – жан-жақтарына қарау керек қой.... Бұл секілді жабайыларды солайша тәрбиелемесең, басқасын түсінбейді» деп доцент секілді батырсынып, білгішсініп, дандайсымайды. Осыған қарап, доцент – кеңес үкіметі секілді күні өтіп бара жатқан ескінің сарқыншағы, ал Мақсат – қазақтың ергені, ол сияқты патриот жастар тұрғанда еліміздің ертеңі жаман болмайды деген ой тастайды автор. Шығармадағы Қайсардың аузынан шыққан:

Қайғыртпайды қолға кісен салғаны,

Қайғыртпайды абақтыға жапқаны.

Бәрінен де батады екен жанына

Өз аулының иті келіп қапқаны – деген өлең жолдары да драманың поэтикалық қуатын арттыруға септігін тигізіп тұр.

«Желтоқсан түні» драмасындағы қосалқы идея ретінде будандастыру мәселесін айтуға болады. Автор Тимур Қалдыбаевичтің кандидаттық диссертациясының тақырыбын шегелеп, нығарлап бекер айтқызып отырған жоқ. Сол арқылы үлкен саяси-элеуметтік проблеманы көтеріп отыр. Бұл тұрғыдан автордың ойы Оралхан Бөкейдің «Атау кере» шығармасындағы идеямен орайлас келеді. Тақырыбының өзі қорқынышты: «Қазақтың ақ бас сиырларын костромалық сиырлармен будандастыру». Бұған қарсы болған оңшыл көзқарастағылардың: «бәрібір мұндай буданнан пайда болған мал Қазақстанның континентальды климаттық жағдайына үйренбейді, әр тұқымның өзінің табиғи бейімделген географиялық қонысы, ландшафы болады, бұл – жаратылыстың ғасырлар бойы қалыптасқан заңына жасалған қиянат» деген сөзінде үлкен астар бар. Бұл – қазақтың тазалығын ойлаған үлкендердің сөзі, доцент айтқандай «ұлтшылдардың» сөзі емес. Автор «сиырды будандастыру» деген көркемдік детальды әдейілеп енгізіп отыр. «Будандастырудың өзі – жаратылысқа қиянат» дегенді жаны шырылдап айтып отыр. Біріншіден, әр тіршілік иесінің өзінің қонысы – атамекені болатыны рас; екіншіден буданнан тапқан пайдамыз қайсы. Оралхан Бөкейдің туындысындағы Еріктің өзі будан (әкесі – қазақ, шешесі – орыс), оның баққан аралары да будан, сол будан аралары шағып, шешесі қайтыс болды. Буданның әкелген трагедиясы осы. Тимурдың өмірлік тақырыбы да, қорғаған диссертациясы да, ұстанған позициясы да – будан, әйелі поляк. Ертең одан да будандасқан қайырсыз ұрпақ дүниеге келеді деген ойды айтқысы келеді автор. Бірақ, әрине қолына билік тисе өз қандастарын баяғы Сталиннің кезіндегідей шеттерінен түрмеде шіртіуді көздейтін Тимур Қалдыбаевичтің оны түсінуге ой-өрісі жетпейді. Өйткені, ол дана Абай айтқандай «арқаға ұлық қаққанға маз боп жүрген жан».

Тимур Қалдыбаевич – «көшедегі шәләй-бәләйлердің бірі емес» доцент, ғылым кандидаты, жаратылысынан интернационалист, қалғасында партбилеті бар коммунист, ұлтшылдар мен импералистерді жек көретін адам. Қаладағы институт оқытушысының іс-әрекеті, ой-өрісі, мансапқорлығы – ауылдағы мұғалім Мадридпен бірдей, одан артық қасиеті жоқ. Ол да Мадрид секілді өзінің әрекетін дұрыс, заң бойынша, коммунистік мораль бойынша менікі дұрыс деп ойлайды. Ғалым Қ.Мәдібаеваның: «Серік Асылбекұлының «Желтоқсан түні» драмасы 1986 жылғы желтоқсан оқиғасының

ұл тағдырындағы саяси таңбалар, жеке адамдар өміріндегі рухани іркілістер мен сілкіністер бағытындағы туынды. Автор бір түннің аясындағы «ситуация» - елеулі тарихи мән – ұлт жастарының жанкешті қарсылыққа көтерілу фактісі ауқымында заманалық ой көтереді. Кейіпкерлер болмысындағы сантарап күйзеліс ахуалдың ішкі, түпкі, басқа себептермен байланысып жатқан бітіспес тартысын құрады» деген пікірінің ақиқаттығына біз де ден қоямыз (Мәдібай Қ., 2014, 212).

Келесі бір «Империядағы» туған күн кеші» драмасының қысқаша фабуласына көз жүгіртсек, кешегі ғылым кандидаты, бүгінгі буржуазия өкілі немесе жаңа қазақ өзінің туған күн кешіне кешегі әріптестерін шақырып, өзінің бар-байлығын көрсетіп, жағдайының олардан әлдеқайда артық екенін көрсетеді. Көрсетіп қана қоймай, кафедра меңгерушісі ертіп әкелген жас қызға көз салып, араққа әбден тойып алып, бейбастақтыққа жол береді. Соның салдарынан сыйласып жүрген кешегі қызметтестерінің де, әйелінің де, ауылдан іздеп келген туған інісінің де көңілін қалдырып, жарқыраған ресторанында жападан-жалғыз қалады.

4.2. Шағын драмада автор бірқатар әлеуметтік проблемаларды көтере білген. Атап айтқанда, ауыл мәселесі, ана тіл мәселесі және бүгінгі таңда саңырауқұлақша пайда болған жаңа қазақ мәселесі. Оған қоса, құлдық психологияның негізінде қазаққа сіңген жаман қасиет – қолында билігі бар мен ақшасы бар адамға деген асқан жағымпаздықтың куәсі боламыз. Ауыл мәселесі інісі Берікболмен арадағы диалог арқылы өрбісе, ана тіліміздің мәселесі кафедра меңгерушісі, профессор Сұлтанбек Ертуғановичтің ойлары арқылы айтылады.

Драма барысында автор екі арыстанды не үшін сипаттап отыр деп ойға қалғанмен, профессордың ойлары арқылы олардың символдық мәніне ерекше тоқтала келіп, автор ана тіліміздің мәселесіне қарай ауысады. Профессор арыстанның ұрғашысын – қаншыр, аюдың ұрғашысын – кірекей деп айтылатынын бәріне жұмбақ түрінде жасырып, сол арқылы көкейінде жүрген қазақ тілінің жайына тоқталады:

Сұлтанбек. «О, бұл жарықтық қазақ тілі дегеніңіз телегей теңіз ғой, түпсіз терең мұхит қой. «Жібекті түте алмаған жүн етеді» демекші, бұл жарықтық, әулие тілді қор қылып жүрген өзіміз емеспіз бе?! Мәселенкі, ғұламалар дүниежүзіндегі ең бай тіл деп тапқан тіл – мына өзіміздің көршіміз орыстың тілі. Орыс тілі де, әдебиеті де әлемде теңдессіз, оны өзіміз өркениеттің шыңына шыққан ұлттар деп жүрген ағылшындар мен жапондар да, немістер мен француздар да – бәрі мойындаған.

Ал сол ұлы деп жүрген орыс тілінде түйеге қатысты үш-ақ сөз, яғни үш-ақ ұғым бар – верблюд, верблюдица, верблюженок деген. Ал қазақ тілінің білгірі Герольд Карлович Бельгердің айтуы бойынша, біздің ана тілімізде сол ойсылқараға қатысты, Құдай-ау, жүз бе екен, әлде екі жүз бе екен, әйтеуір сол шамалас атау бар көрінеді. Өздерің білесіндер, бота, тайлақ, буыршын, бура, атан, үлек, қайымал, мая, інген – осылай кете береді ғой. Қазіргі күні осындай телегей теңіз тілді біреулер кедей тіл, тайыз тіл дейтін болыпты? Енді оларға не дейсің? (Асылбекұлы С., 2015, 291) – деп қатты күйнеді. Яғни, өзінің ана тілін тереңінен білмегенімен қоймай, оны менсінбей, мұрнын шүйіретіндердің көп екендігіне қынжылады. Тіл туралы, ана тіліміздің байлығы туралы ой-пікір айтып, тамсанған, жазған ғалымдар аз емес. Дегенмен, автор қазақ тілінің білгірі деп неміс ұлтынан шыққан Г.Бельгерді енгізуінде астарлы мағына бар. Өзінен бұрын өзгенің пікірін жоғары қоятын еліктегіш қазақ үшін Абайдың, Ахметтің, Мағжанның, Мұхтардың айтқаны емес, неміс Бельгердің айтқаны әсер етіп, ақылға келер ма екен деген үміт, ой, ниет екені түсінікті.

Аталған туындыдағы тағы бір мәселе – ауыл тақырыбының көтерілуі. Кешегі кіндік қаны тамған бір кездегі қалың ел – «Бірлік» аулының жайын енжар, ықылассыз болса да Айдар інісі Берікболдан сұрап біледі:

Айдар. Айтпақшы, ауылда, «Бірлікте» бүгінде ел қалды ма өзі?

Берікбол. Қазір онша қалып жарыппады-ау. Мықтаса, сол бір жиырма шақты отбасы болар.

Айдар. Баяғыда біздің ауылдың шалдары жаздығүні киіз үйдің көлеңкесінде аузындағы насыбайларын шырт-шырт түкіріп қойып «Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан» деп отыратын жарықтықтар. Солар бәрін біледі екен ғой. Айтпақшы, сұрауды ұмытып барады екем, Алтын тәтеміздің үйі қайда қазір? Сол «Бірлікте» ме?

Берікбол. Жоқ, о кісінің үйі де аудан орталығына көшіп келген. Бізбен көрші...

Айдар. Сосын әлгі біздің көшенің бойындағы азық-түлік дүкеніне қарама-қарсы тұратын бухгалтер көкеміз бар еді ғой, Орынбасар. Тірі ме, әлі?

Берікбол. Жоқ, баяғыда қайтыс болған.

Айдар. (мұсылманшылық салтпен бетін алақанымен сипап). Иманды болсын пақыр (Асылбекұлы С., 2015, 272).

Байқап отырғанымыздай, кешегі береке-бірлігі жарасқан ауылдан бүгінде жиырма шақты ғана түтін қалған. Онда да кілең қариялар. Шамасы жеткендер аудан орталығына кеткен. Себебі, ауылда жұмыс жоқ, жұмыс болмағасын күнкөріс нашарлайды. Мұндай жерде Айдар сияқты жаңа қазақтар тіпті қалмайды. Тек «өлсем сүйегім туған жерімде қалсын» дейтін үлкендер жағы ғана әупірімдеп, амалдап, бір пенсиямен ғана күн көріп отырған – бүгінгі күн шындығын жазады автор. Бірақ туындының орғасындағы кафедра меңгерушісі Сұлтанбек пен Берікболдың шағын ғана тілдесуінен елдің шаруашылығы бірте-бірте түзеліп, халық еңсесін тіктеп келе жатқаны, кешегі жаппай қытайдың ала дорбасын арқалаған заманнан құтылып келе жатқандығы көңілге медеу болады. Сұлтанбектің «еңбек етсек, біздің жұрттың басқа халықтардан кемдігі жоқ қой» деген сөздері көңілге үміт ұялатады.

Осы ауылдың жайын сұрасқан Айдар мен Берікбол арасындағы диалог арқылы Айдардың бар өмірін есепке құрған, барлық нәрсені тек өзінің жеке басының пайдасына шешуге дайын тұратын ішкі есебін, сұрқиялығын байқаймыз:

Айдар. Ұмытпасам, со кезде шалдың аудан орталығындағы интернатта жатып оқитын, бойжетіп қалған бір әдемі қызы және сегіз-тоғыз жастар шамасындағы құлағы қалққан, көздері алақандай, бадырақ көз бір қара баласы бар еді. Қысы-жазы маңдайына қызыл жұлдыз қадаған бір әскери сұр пилотканы басынан тастамайтын.

Берікбол. Иә, есімде.

Айдар. Со бала олай өтсек те, былай өтсек те, сарайдың төбесіндегі үйілген пішеннің үстінде қала жақтан келетін аудау қара жолға қарап, шоқиып отыратын да қоятын. Ұмытпасам аты Қасымбек болу керек. Иә-иә Қасымбек...

Берікбол. Білесіз бе, қазір сол жігіт астанада үлкен қызметкер деп естідім. Жаңалыспасам, әлгі Монополияға қарсы республикалық агенттік бар ғой, соның төрағасының орынбасары көрінеді. Негізі сол Қасымбек мектепті де, институтты да жақсы бітірді. Оның үстіне қайын жұрт жағы да бір дөкейлер көрінеді.

Айдар. Қойш?! Онда Астанаға барғанда о баланы тауып алып, дұрыстап танысып алу керек екен (Асылбекұлы С., 2015, 272) – деуі Айдардың баюдың жолында ешпенеден тайынбайтындығы, адамдарды «керек», «керек емес», «пайдалы», «пайдасыз» деп бөлетіндігі анық аңғарылады.

Айдар-кәсіпкер-император өз тойының соңында араққа сылқия тойып алып, әйелінің де, кафедра меңгерушісінің де, інісінің де көзінше ұялмастан жас аспирант қызды құшақтап, столдың үстіне шығарып, өмірде болмаған нәрсені жасатқызып – оны столдың үстінде тұрып тост айтуға мәжбүрлейді. Оның соны үлкен айқай-жанжалға ұласып, үлкен шындықтың беті ашылады. Осы шындық арқылы автор сауда жасап байыған көптеген жаңа қазақтардың типтік образын жасады.

Айдар. (тәкаппарланып). Ғалым болса, қайтем! Бола берсін! Ал мен, Құдайға шүкір, ғалым емеспін.

Сұлтанбек. (дір-дір етіп). Қайтеңдер соны! Бұл тойынған немені. Қазір мұндайлардың көзін шел басты ғой. Бірақ бар ғой, осындайларды есірткен мына біздің өзіміз! Баяғы сол құлдық психология жанымызды да, тәнәмәздә де жайлап алған... Мына біз, байғұс қазақ, кімге құл болмадық?! Екі жүз жылдай орыстың ақ патшасына құл болдық. Сосын тағы жетпіс жыл солардың большевиктері мен коммунистерінің көсемдеріне басымызды идік жерге жеткенше! Енді, міне, тәуелсіздік алған осынау заманда өз қанымыздан жаралған мына секілді (Айдарды нұсқап) байшікештерге пенде болып отырмыз! Өзіміз осыларды мақтап-мақтап есірткіп жіберген! Өйткені әбден пенде, құл болып жаман үйреніп қалған мына біз біреулерге жалпақтап, басымызды имесек, жүре алмаймыз! Онсыз біздің тамағымыздан ас өтпейді. Ал мынау (Айдарды көрсетіп) бар болғаны кешегі ұры ғой!

Айдар. (ыршып түсіп). Кім ұры? Мен ?!

Сұлтанбек. Тап сен!..

Айдар. Сен өйткіп аузыңа келгенді көкі берме! Олай болса, дәлелде! Докажи! Қәне!

Сұлтанбек. Дәлелдейім қазір! Ана тоқсаныншы жылдардың басында сен де мына біз сияқты жалаңаяқ едің ғой? Рас па?!

Айдар. Рас!

Сұлтанбек. Рас болса, әуелі сен со кезде «Орбитаның» базары жанынан арақ-шарап сататын екі киоскі аштың. Дүңгіршек...

Айдар. Иә, аштым!

Сұлтанбек. Сол дүңгіршектерінде күндіз-түні қандай арақ саттың?!

Айдар. Кәдімгі.

Сұлтанбек. Шатпа! Кәдімгі емес! Ол арақтардың бәрі қайдағы бір белгісіз сасық «подвалдарда», жергөлелерде антисанитарлық жағдайда жасалған «самопал» арақ-шарап болатын! Ал сен соларынды

арнаулы лицензиясы бар, заңды заводтарда дайындалған өнім ретінде өткіздің жұртқа! Олардың бөгелкелеріне жалған, қолдан жасалған этикеткаларды жапсырып! Сондықтан да сен үкіметке бір тиын да салық төлеген жоқсың. Ал анда-санда салық комитеті мен құқық қорғау органдарынан келген өзің секілді обыр өңеш тексерушілердің құлқындарын параменен тығындадың! Сенің капиталың, сенің байлығың, сенің империяң өмірге осылай келген болатын! Бұл ұрлық емей немене сонда?! (Асылбекұлы С., 2015, 302-303). Міне, манадан бері Алматы мемлекеттік университетінің маңдай алды ұстаздары жер-көкке сыйғызбай мақтап отырған Айдары кім еді: атақты Айдеке – саранның сортынан емес жомарт Айдаржан – мырза – Айдар Сейтқалиевич – кәсіпкерлік әлемінде шар болаттай шыңдалған бизнесмен – төрт құбыласын түгендеген алпауыт – кафедра мақтаншы – император Айдар Сейтқалиұлы – миы көп алтын бас – важный, элегантный человек – великолепный актер – империяның қожайыны – аса мәртебелі император деп бәрі табынып, бас ұрып отырған мырзаның шынайы бейнесін Сұлтанбек Ертуғанович жайып салды.

Қорытынды.

Драматург шығарма драматизмін синергетика заңдылықтарына сай өрбіткен. Аталмыш құбылысты әдебиеттанушылық тұрғыдан «тұрақтылық пен тұрақсыздық принципі» негізінде бағалауға болады. «Адамдар ұзақ уақыт бойы тек тұрақты жағдайларды ғана бақылай алады. Себебі тұрақсыздық тез-ақ өзге күйге өтіп кетеді. Ал егер табиғатынан тұрақсыз жайлар ұзақ тұрса, онда ол ғажайыпқа немесе парадоксқа айналады. Мұнда тұрақсыздықты тұрақтандырып тұрған күш әдейі жасырынып яки айқындалмай, бүркеліп қалуы мүмкін» (Есембеков Т., 1997, 47) - дейді бұл принциптің мәні турасында әдебиеттанушы, ғалым Т.О.Есембеков. Яғни тұрақсыздық пен тұрақтылық арасындағы ауытқулар белгілі бір драмалық қатынастарды тудырады. Соңында Айдар Сейтқалиұлы обыр өңеш ұры болды да шықты.

Ғылым жолын тастап байлықты мансап еткен кейіпкер драматург Серік Асылбекұлында Айдар ғана емес, Әлібек те бар («Күзгі романстағы»). Оны да автор сатиралық образ түрінде бейнелеген. Жоқтан көп ақша жасауды үйренген, біреудің ақ адал, маңдай терімен өмір бойы тырбандап тапқан-таянғанын бір ғана операциямен түсіруді үйренген, жер бетіндегі ең ұлы өнер – ақша жасауды меңгерген, «бұл күнәһар тіршілікте сенің бай, бақытты өмір сүруіңе не нәрсе қызмет етсе, соның бәрі – адал. Тіршілікте таза арам адам, адал адам деген жоқ, күшті адамдар, әлсіз адамдар деген ғана бар. алдыңғылар – аз, соңғылар – көп, құмырсқалар секілді өріп жүр. Соңғылар алдыңғыларға қызмет етуге жаралған» деген позицияны ұстанатын, сол үшін мына тіршілікте қасқыр болғысы келетін Әлібек өзін қаншама мақтап:

Әлібек. Біле білсең, дүниені ұстап тұрған – мына біздер, іскер адамдар. Біз сендер секілді арамтамақтарды киіндіреміз, ішіндіреміз. Халыққа жұмыс тауып береміз.

Сайлау. Және сол халық бейшараның соңғы тиын-тебеніне дейін алдап-сулап қағып аламыз дегенді қосуды ұмытпа (Асылбекұлы С., 2015, 262) – деп Әлібекті халықты алдап ақша табатын алаяқ, ұрыға теңестіреді. Неге автор драмасындағы жағдайы бар, қалталы Айдар да, Әлібек те ұры? Мұнымен не айтқысы келеді автор? Біздіңше, ой – айқын. Автор өмірде адами принципті, адамгершілік пен ізгілікті, ар-ұят, иманды жоғары қойып, жолдас ететіндерді жақтап, қолдайды. Өйткені, ол гуманизмді бәрінен жоғары қояды. Автор сомдауындағы Мадрид, Тимур, Айдар, Әлібек образдары туралы талданатын ойдың түйіні: «ертеде Сократ айтқан, адамның ең басты жұмбағы – не жақсы екенін біледі де, оны біле тұра жамандыққа барып, оны істейді. Демек, адамды әркез сана жетекке алмайды, тілек пен қажеттіліктер жетектеп кетеді. Адамның мінез-құлқының негізгі қозғалыс күші оның қажеттіліктері екенін ескеретін уақыт жетті. Олар: тірліктік, әлеуметтік және идеялық. Адам мінез-құлқын талдауда, осылардың бәрін ескеру қажет» [6,21] деген Т.Есембек пікірімен түйінделеді. Автор драмалары өмірдің тыныс-тірлігінен, қоғамның өткір проблемасынан алынып жазылғандықтан да, уақыттың өзі туғызған Айдар, Назым, Әлібек, Мадрид, Тимур Қалдыбаевич сынды замандастар образымен толықты.

Қорыға келе, «кез келген тақырыпты бүгінгі күндікі етуге болады, тек жазушының өзі өз ғасырының биігінде болсын» демекші (К.Паустовский) драматург С.Асылбекұлын қай драмасында болсын заманауи әрі күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелерді көтере білген, сонысымен өз ғасырының биігінде қалатын суреткер деп тануға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Нұрғалиев Р. Арқау. Зерттеу еңбек / Нұрғалиев Р. – Алматы: Жазушы, 1991. – 386 б.
- 2 Құлбарақов С.О. Тахауи Ахтановтың жазушылық шеберлігі (прозасы бойынша). Филол.ғыл.докт. ғылыми дәр. алу үшін дайынд.диссерт. Автореферат. – Астана, 2006. – 59 б.
- 3 Марков Д. Социалистический реализм – новая эстетическая система // Вопросы литературы. – 1975. – №2. – С.4.

4 Асылбекұлы С. Рәбиганың махаббаты (әңгімелер, повестер, пьесалар). – Алматы: НұрлыPressKz, 2015. – 320 б.

5 Мәдібай Қ.Қ. Көркемдік кеңістігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 215 б.

6 Есембеков Т.У. Драматизм и казахская проза. – Алматы: Ғылым, 1997. – 428 с.

МРНТИ 17.01.09

Қожекеева Бекзада¹, Қаршабек Айзада¹

¹Ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы,
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті

²Магистрант, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

СОПЫЛЫҚ ТАНЫМНЫҢ ТӨЛ ӘДЕБИЕТІМІЗДЕГІ ТАРМАҚТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада сопылық танымның тигізген әсері, ислам ілімі негізінде қалыптасқан рухани құндылықтарды насихаттау, қазақ әдебиеті тарихының даму барысын бағамдап, әр кезең әдебиетінің өзіндік өзгешеліктерін айқындау, қазақ-шығыс әдеби байланыстарының негізгі факторларын, алғы шарттарын, бір-біріне тигізген ықпал-әсерін анықтау, сөз өнері өкілдерінің өрнектерін екшеп, асылын ардақтап, жасығын салмақтау мақсат етілген. Шәкәрім поэзиясын суфизмдегі философиялық-эстетикалық ой тұрғысынан талдаумен қатар Мәшһүр Жүсіптің осы тақылеттес шығармалар жазып, сопылық әдебиет дәстүрін жалғастыруы- оның шығыс поэзиясынан мол хабардар болғандығын және соның ықпалында туындылар бергендігі туралы сөз етіледі. Мәшһүр Жүсіп мұрасының маңыздылығы- ол тудырған шығармалардың өзегі болып табылатын діни дүниетанымда, әсіресе, исламның жүрегі саналатын- сопылық таным-түсінікпен сабақтастығында деп түсінумен қатар, бұның бәрі біздің алға қойған мұрат-мақсатымызбен ұшғасып, келер ұрпақ кәдесіне жараса деген ойға саяды. Шығыс шайырларының шығармалары басқа ел әдебиетімен қатар, қазақ әдебиетіне де зор ықпал еткені анық.

Кілт сөздер: суфизм, сарын, ислам, философия, поэзия, образ, мистика.

B.Kozhekeeva¹, A.Karshabek¹

¹Associate Professor, Candidate of Philology, Kazakh National Women's Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

²Master student, Kazakh National Women's Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

INFLUENCE OF SUFFIAN KNOWLEDGE IN NATIVE LITERATURE

Annotation

The article examines the influence of Sufi knowledge, the promotion of spiritual values based on Islamic teachings, the development of the history of Kazakh literature, the identification of specific features of literature, it is designed to connect the words of their representatives, to encourage their spirit. In addition to the philosophical and aesthetic thought of Shakarim's poetry, Mashhur Zhusip wrote these works and continues the tradition of Sufi literature - his knowledge of Oriental poetry and his work. The importance of the inheritance of Mashkhur Jusip is that he understands that the religious worldview, which is the core of his work, is a sequence of Sufi thinking, which is the heart of Islam, and that this is a combination of our goals and future generations.

It is obvious that the works of the Oriental genre have a great influence on the Kazakh literature, as well as on the literature of other countries.

Keywords: Sufism, Islam, philosophy, poetry, image, mysticism.

Б.Кожжекеева¹, А.Каршабек²

¹К.ф.н., и.о. ассоциированный профессор,
Казахский Национальный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан

²Магистрант Казахский Национальный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан

ВЛИЯНИЕ СУФИЙСКОГО ПОЗНАНИЯ В РОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В статье рассматривается влияние суфийского познания, пропаганда духовных ценностей, основанных на исламских учениях, развитие истории казахской литературы, выявление специфических особенностей литературы, он призван связать слова своих представителей, ободрить их дух. Помимо философской и эстетической мысли поэзии Шакарима, Машхур Жусип пишет эти сочинения и продолжает традицию суфийской литературы - свое знание восточной поэзии и его творчество. Важность наследования Машхура Жусипа заключается в том, что он понимает, что религиозное мировоззрение, являющееся ядром его работ, является последовательностью суфийского мышления, являющегося сердцем ислама, и что это сочетание наших целей и будущих поколений. Очевидно, что произведения восточного жанра оказывают большое влияние на казахскую литературу, а также на литературу других стран.

Ключевые слова: суфизм, ислам, философия, поэзия, образ, мистицизм.

Кіріспе. Қазақ әдебиетіне сопылық танымның тигізген әсерін зерделеу. Қазақ әдебиетіне ислам әлемінің, оның ішінде сопылық танымның тигізген әсерін зерттеп зерделеудің қажеттіліктері бары аян. Біріншіден, ислам ілімі негізінде қалыптасқан рухани құндылықтарды насихаттау үшін, екіншіден, қазақ әдебиеті тарихының даму барысын бағамдап, әр кезең әдебиетінің өзіндік өзгешеліктерін айқындау үшін, үшіншіден, қазақ-шығыс әдеби байланыстарының негізгі факторларын, алғы шарттарын, бір-біріне тигізген ықпал-әсерін анықтау үшін керек. Ал, төртіншіден, сөз өнері өкілдерінің өрнектерін екішеп, асылын ардақтап, жасығын салмақтау үшін де қажет. Түптеп келгенде, бұның бәрі біздің алға қойған мұрат-мақсатымызбен ұшғасып, келер ұрпақ кәдесіне жараса деген ойға саяды. XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясы мазмұндық сипаты, эстетикалық ұстанымдары жағынан еуропалық әдебиеттен гөрі философиялық – эстетикалық ойдың тереңіне кететін шығыстық дәстүрлерге жақын еді. Бұл тұрғыда XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясындағы сопылық дәстүрлерді қарастыру үлкен қызығушылық тудырады.

Талқылау. Суфизм белгілі бір дәрежеде Шығысқа ғана емес, Батысқа да кең таралу жағдайын қарастыру. Еуразиялық кеңістігінде шығыстық философиялық – эстетикалық ойындағы суфизм рөлін қарастырған бірқатар зерттеулерді атауға болады. Мұндай зерттеулер қатарында Е.Э.Бергельс, Р.А.Никольсон, М.Г.Степанянц, А.В.Смирнов, Н.И.Пригарина, Е.А.Фролова, Т.В.Панфилова [1] және т.б. ғалымдардың жұмыстарын көрсетуге болады. Мысалы, Е.Э.Бергельс суфизм мен сопылық әдебиетті сипаттай келе, мұсылмандық Шығыстың көптеген беделді, ірі ақындары белгілі бір дәрежеде суфизммен байланысты болғандықтан, сопылық әдебиетпен жақын таныспай, аталмыш авторлардың шығармашылығын толық түсіну, талдау мүмкін емес деп жазады. Суфизм ортағасырлық Шығыстың философиялық ойына үлкен ықпал жасады. Осы ықпалдың нәтижесінде философияның әлемнен субъектіге, адамға; космологиялық мәселелерден антропологиялық мәселелерге қарай бет бұруы байқалды.

Е.А.Фролова мистикалық философияның рационализмнен айырмашылығын былайша түсіндіреді: «мистикалық философия образдылық арқылы интуитивтіліктің мағынасына ерекше мән берген сана мен танымның басқаша бір моделін жасауға талпынды. Рационализм анық және логикалық тұрғыдан негізделген білімге арқа сүйейді, мұнда білім нақты болып келеді; ал мистицизм ақылға сымайтын, толық түсінуге болмайтын білімге негізделеді. Рационализм білімді нақтылап, бір жүйеге түсірсе, мистицизм білімнің әр қилы варианттылығының көрінуіне ерік береді» [2, стр.87]

Суфизм белгілі бір дәрежеде Шығысқа ғана емес, Батысқа да кең таралу жағдайын И.Шах өзенің «Суфизм» атты кітабында түсінікті жазды. Суфизм біздің ғасырда да мәлім болды. Шынында ғалым Панфилова Т.В. айтқандай, ол ілімге деген көзқарас әртүрлі еді: «суфистік көзқарас, бір жағынан, өзінің біршама тартымдылығымен жаққан екінші жағынан, уақыт талабына жауап болса, бере алмады және өзгерісті талап етті, бірақ суфизм дәстүрлі қалыптағы мән – маңызын еш жойған емес».

Шәкәрім поэзиясын суфизмдегі философиялық-эстетикалық ой тұрғысынан талдамас бұрын, мына мәселеге басты назар аударғымыз келеді: Шәкәрім поэзиясына образды (бейнелі) тіл ғана тән болып келмейді, әр образға (бейнеге) белгілі бір философиялық категория тән, ол өз кезегінде образды философиялық категорияға, яғни философиялық білімнің жүйесі дәрежесіне көтереді. Мысалы: «Қорқыттың сарыны» өлеңінде, Қорқыт образы жай ғана эпитет емес, бұл образға «қобыз сарыны», «хақиқат сыры» тәрізді философиялық категория сәйкес келеді.

Шәкәрім Шығыс шайырлары желісін жалғастырушы ретінде, әсіресе, оның шығармалары сопылық әдебиет өкілдерінің туындыларымен ұштастық тауып жатқанын сопы ақындарша жыр өрнектеуінен байқаймыз. Мәселен, шайырлардың шығармаларына арқау болған, бұлбұл құс пен райхангүл бейнелері қазақ ақынының өлеңінде де кездеседі:

Гүлге асық боп сайраған,
Қызыл тілді сайраған
Ішінде оты қайнаған,
Мұңлы, шерлімен – бұлбұл.

Шәкәрім де шығыс шайырларының «иісі аңқыған гүл» - Алла тағаланың жұмбақталған воли ретінде алынса, «гүлге асық бұлбұл» болып Хақ тағалаға жетуге асық ақынның өз бейнесі суреттелген.

Жалпы, махаббат сопылық әдебиетте басты тақырып етіп алынған. Сол себепті поэзияда символ мен метафора, астарлы сөз бен мысалдар көп қолданылады. Мәселен "шындықты" іздеп шарлаған сопы мен Хақ-тағала көбелек пен шам не бұлбұл мен гүл түрін де жиі суреттеледі. Сопылық сарындағы көбелек пен бұлбұл ғашық жарға жету жолында көп азапқа түсіп, махаббат жалынында өртенеді не "раушан гүлдің тікеніне шаншылып" мерт болады. Сөйтіп қана ол сүйген "Жарына" қосылады.

Екі ғасыр аралығында өмір сүрген, ұлт әдебиетінде Абайдан кейінгі ірі тұлғалардың бірі – Шәкәрім араб-парсы тілдерін жетік білгендіктен, сопылықты еркін меңгерген. Оның осы сарында шығармалар беруі, Хожа Хафиз ғазалдарын аударуы сөзімізді айғақтайды. Шығыстанушы Ислам Жеменейдің пікірі де осыны қуаттайды: "Жар суреті дегеніміз – Алла, софы кеседен Алланың суретін көруге ұмтылады. Алланың сырына жету үшін масаң халге келу қажеттілік. Сау күйінде Алла сырына жете алмайсың..." [3, 120 б].

Шәкәрімнің «Иманым» атты өлеңдер циклінде махаббат образын ақынның эстетикалық философиясы тұрғысынан қарастыру үлкен қызығушылық тудырады. Эстетикалық философия дегеніміз әлемді түйсік деңгейінде (интуитивтік) қабылдау. Мұның өзі өлеңдегі образдар қозғалысына мүмкіндік береді. А.В.Смирнов айтқандай, сопылық поэзияда образ мәні осындай қозғалыс барысында ғана жан-жақты ашылады. Шәкәрімнің эстетикалық философиясында махаббат образының қозғалысы – табиғат-ананың үйлесімділігіне, кемелдігіне қарай қозғалыс: мәңгілік табиғат өзінің мүлтіксіз жаратылысын, теңдесі жоқ сұлулығын ақын жырлағандай «мәңгілік заңдылығы, тәңірінің үкімі бойынша» көрсетеді. Айта кетуіміз қажет, Шәкәрім өзінің эстетикалық философиясын айқындауда сопылық образдық символика пайдаланады. Н.И.Пригарина атап көрсеткендей, сопылық образдық символика болмыстың басқа бір сипатымен сәйкес келуімен анықталады, «символ басқа бір ерекше ақиқатқа мензейді, бұл ақиқаттың «шартты белгісі» жоқ және ол басқа мазмұн арқылы беріледі». Пригарина былай деп жазады: «...символ мәтінді әшекелемейді (мәтінге әр бермейді), басқа бір мән-мағынаға мензейді». Бұл «басқаша мән-мағына» Шәкәрімде сопылық дәстүрлермен байланысты болып келетін поэтикалық мәтіндегі символдың рөлін анықтайды. Сопылық образдық символика Шәкәрімге өзінің «ақын – болмыстың, әлемнің, мәңгіліктің символы болып табылатын махаббаттың жаршысы» деген эстетикалық мифологиясын қалыптастыруға мүмкіндік берді. Шәкәрім шығармасындағы «көбелек – шырағдан» бейнесін дәстүрлі сопылық философия тұрғысынан түсіндіруге болады. Отты шыр айналып, сол отқа күйген көбелек бейнесі шығыс, әсіресе парсы лирикасында кеңінен тараған бейне. Бұл бейне Плотинге де белгілі. Шәкәрім поэзиясындағы шырағдан бейнесі – махаббаттың қайнар көзі, ақынның философиялық-эстетикалық концепциясының негізгі ұстанымы. Сопылық поэзияда «шырағдан» - ең жоғарғы Ақиқат, ал «көбелек» шырағданның жарығына ұмтылады, шырағданның алауында жанып, ең жоғарғы Ақиқат – Тәңірімен табысып, Тәңірімен бірлігін сезінеді (бірігудің шырақу шегі – «Ақиқаттағы ғайыптық»). Шырағданға Тәңірідей табынып, оны айнала ұшқан ессіз көбелек өз жүрегінде шам жағып, отқа күйіп ғайып болады:

Ғайып әлеміне емес, махаббат жұмағына аяқ бас,
Махаббатқуші – ләззатоты, «Дардменд».
Осы оты айналушы көбелек,
Махаббат алауында жанып, мәңгілікпен табысады.

Шәкәрім «фана» (ғайыптық-небытие) сопылық терминін қолданады. Аталмыш термин ІХ ғасырдың соңынан бастап суфизмнің техникалық терминіне айнала бастады және оның маңызы орасан зор болды, себебі сопылық мектептердің көпшілігінде фана – тариқат жолындағы адамның негізгі мақсаты. Әрине, Шәкәрім бұл жерде дәстүрлі сопылық түсініктегі өз «менін» жоғалту туралы айтып отырған жоқ, «өмірдегі кез-келген құбылыстың негізі – махаббат» деген болмыс туралы концепциясын тұжырымдауға тырысады.

Шырағдан бейнесі – бұл эмоционалдық символ. Жарық бейнесі – от бейнесі – Шәкәрімде Ғайыптық болып қабылданады, себебі жарық - өмірдің, болмыстың бастауы ретіндегі махаббат және Ғайыптықтан пайда болған болмыс.

Шәкәрімдегі «махаббат алауы» образы сопылардағы шырағдан образы тәрізді өмір қозғалысының мәнін түсіндірудегі негізгі образ. Махаббат алауы Ғайыптыққа әкеледі: махаббат алауына оранып, мерт болған жан мәңгілікпен табысады. Сөйтіп, қозғалыс шеңберлі болып келеді. Мұндай дүниетаным сопылық түсінікке әбден сай. Айта кетуіміз қажет, сопылық дәстүр бойынша Ғайыптықтың астарында «Құдай» деген мағына бар. Суфизмнің қалыптасуына зор әсер еткен неоплатонизмнен бастап қана Құдайды өз атымен атау етек алған еді. Мәселен, Платонда «Құдай» деген сөз жоқ, оның орнына «алғашқы», «бастапқы» деген сөздер пайдаланылады. Жарық образы – сопылық дүниетанымның негізі болып табылады: әлем тұтас жүйенің ыдырауынан пайда болады, бірақ тұтас жүйе еш нәрсе жоғалтпайды, жарық сияқты ешбір өзгеріссіз қалады. Шығарманың соңғы тармақтарында сопылық мистицизмнің белгілі бір элементтері

Нәтиже. Шығыс шайырларының шығармалары басқа ел әдебиетімен қатар, қазақ әдебиетіне де ықпалы. Түйіндей айтқанда, Шығыс шайырларының шығармалары басқа ел әдебиетімен қатар, қазақ әдебиетіне де зор ықпал еткені анық. Әсіресе, жазба поэзия жанрлары шығыстық дәстүрді бойына сіңірген каньондармен болысты. XX ғасыр басындағы жазбагерлердің шығармаларындағы шығыстық элементтер, сопылық сарындар осыны аңғартады.

Ал Шәкәрім поэзиясында осы каньондардың, суфистік элементтердің көптеп кездесуінің бірнеше себептері бар десек болады. Біріншіден, оның шығармашылығы Абайдың ақындық дәстүріне негізделіп қалыптасты, дамыды. Нақтылай айтқанда, Абайдың ақындық әлемінің бір қайнар көзі – шығыс әдебиетінен мол сусындауы еді. Әсіресе, Шәкәрімнің исламият пен сопылыққа қатысы ұлы ақын дәстүрін ілгері апарудағы ерен еңбегі еді. Екіншіден, ақынның қажылық сапарында шығыстың әйгілі мәдениет ошақтарындағы кітапхана қорына кездесіп, сопы ақын, философтардың шығармашылықтарымен жете таныстығы – бұған әсірін тигізбей қоймады.

М.Ж.Көпеев, сонымен қатар, дүние мен адамды жаратушы тәңірдің құдіретті күші туралы да жазады. Оның айтуынша, өзінен басқа тіршілік иесі жоқ кезде құдіретті Алла тағала екі түрлі кесектен бірі-еркек қасиетті «Кәфті», екіншісі- ұрғашы қасиеті бар «Нонды» жаратқан. Осы екі кесектен – бүкіл тіршілік тарағанға ұқсайды. Бұл секілді ой-тұжырымдар концепциясы сопылық таным-түсінік аясынан алшақ еместігі көпке аян. Мәселен, Құран-Кәрімде Ібіліс-шайтан жайында былай делінген: «Әй, мүміндер кім шайтанның басқан іздеріне ерсе, күдіксіз ол ұятсыздықты, жамандықты мензейді (24-Нұр сүресі, 21-аят).

Сөйтіп, Құранда жазылғанға қарап, мұсылман теологтары шайтанды Адам-ата мен Хауа-ананы күнәһарлыққа игермелеуші деп таниды. Бірақ, бұл іс қайырымдылықтан туындаған нәрсе іспетті. Әйтпесе, яғни Адам күнә жасамаса, жұмақтан қуылып, жер бетінің иесі болмас па еді, қалай?! Сопылық таным негізінде шайтанның арбауына ілігіп, адамның күнәлі болуы Інжіл мен Құранға қарағанда, басқаша түсінікті білдіреді. Нақтырақ айтқанда, сопылар ойынша, шайтан Құдайдың жауы емес, қайта адамды сынау ісіндегі жақтасы. Жалпы бұл- суфизмде шайтанды ақтап алу тенденциясының барын көрсетіп, ол ілімді зергтеушілерге негіз болды.

Сондай-ақ, суфизмде әуелден бар бұл тенденцияның сол тұстағы қазақ әдебиетінің діни ағартушылық өкілдерінің шығармаларында байқалғанын айту ләзім. Мәселен, Мәшһүр Жүсіптің «Шайтанның саудасы» атты мысал өлеңін алайық. Осы шығармада шайтан образы романтикалық түрде бейнеленіп, адамның өз іс-әрекет, қылығының алдындағы жауапкершілігі төмендеген. Соның әсерінен, атап айтқанда, шайтаннан өсек-өтірік, зорлық-зомбылық күншілдік пен тіленшектікті сатып алған адамдар образы айшықталып, сопылық таныммен өзектес тұжырым туындаған. Мәселен:

Шайтаннан қылдысаудакөгермеалып,

Орнына бұлар жүрді, шайтан қалып- [4,33 б],- деп мындап мал айдап, дүниеге мольқан байлар мен Құран сөзін бұлдап, жұртты алдап байыған «жалған» қожа-молдалардың бейнелері әшкереленеді. Ал, оларға қарсы бағыттаалынған шайтан образы жоғары деңгейде көрінген. Міне, сөйтіп шығарма сюжеті негізінде- Ғайса пайғамбар (ғ.с.) жеңіледі де, шайтанның айтқаны дұрысқа шығады. Адалдықтың, діннің

тұтқасы саналатын молда, қожалардың барлығы алдымен өтірікті, ұрлықты, күншілдікті, зұлымдықты сатып алушы болды.

Қорытынды. Шығарма соңында Мәшһүр Жүсіп мұның бәріне қорытынды жасайды: «Заман азды, дін бұзылды, адамдардың ішінде адал, әділ жан қалмады, шетінен өтірік, ұрлық, зұлымдыққа үйір болып кетті», - дей келіп, - «осыларды айтушы дүниеде жалғыз мен ғана, ең ақыры өзімнің қатын-балам да азған адамдардың қатарына жазылып кетті», - дегенге саяды. Әрине, бұл пікір ақынның көңіл-күй кірбінінен, ішкі күйзелістен туындаған, бір сәттік көріністі білдіретін сәтті шыққан толғаныс түйіні екені мәлім. Осы орайда айта кететін бір жайт, ол - шығармада сюжет қолдану, яғни мысал өлең шығару үрдісі ежелден Шығыс әдебиетінде, оның ішінде суфистік поэзияда бар дәстүр екені. Оның озық үлгісі ретінде парсылық сопы ақын Жәлаладдин Румидің (1207-1273) «Мескевин» тілге тиек етсек те жеткілікті. Ал, Мәшһүр Жүсіптің осы тақылеттес шығармалар жазып, сопылық әдебиет дәстүрін жалғастыруы - оның шығыс поэзиясынан мол хабардар болғандығын және соның ықпалында туындылар бергенін дәлелдейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сүтжанов С.Н. Мәшһүр мұрасы. – Павлодар: ЭКО, 2001. – 98 б.
- 2 Фролова Е.А. Проблемы веры и знания в арабской философии. – М.: Наука. Глав. Ред. «Восточная литература», 1983.
- 3 Жеменей И. Қос өзен: Қанаттас түркі, парсы ақындары: Оқу құралы. – Павлодар: «Brand Print» баспасы, 2010. – 276 б.
- 4 Жүсіпов Н.Қ. Мәшһүр Жүсіп және фольклор. – Павлодар, 1999. – 93 б.

МРНТИ17.09.91

Айнур Касымжановна Машакова¹, Милеуша Мухаметзяновна Хабутдинова²

¹к.ф.н., ведущий научный сотрудник, Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова,

Казахстан, г. Алматы, ул. Курмангазы, 29, 050010

²к.ф.н., доцент, Казанский федеральный университет,

Россия, г. Казань, ул. Кремлевская, 18, 420008

ЖАНР СЕМЕЙНОЙ ХРОНИКИ В ТВОРЧЕСТВЕ ДБУЛАТОВОЙ

Аннотация

Жанр семейной хроники является заметным явлением современного мирового литературного процесса. В статье рассматривается жанр семейной хроники в современной казахстанской литературе на примере творчества прозаика Димнуры Булатовой. Проанализирован её роман “Люди-реки” (2006), в котором прослежена история семьи Булатовых на протяжении нескольких поколений, начиная с XVIII века. Роман “Люди-реки” интересен показом того, как глобальные исторические перевороты, войны, политические события меняют жизнь людей, их судьбы. Название роману дали слова, которыми издревле называли себя татары – предприимчивые люди, в поисках лучшей доли продвигавшиеся вглубь Азии и осевшие в разных ее городах. В романе описана совершенно новая, отличная от официальной, версия основания города Семипалатинска, основанная на семейных преданиях Булатовых.

Ключевые слова: семейная хроника, роман, поколение, история семьи, судьба.

Машақова А.Қ.¹, Хабутдинова М.М.²

¹ф.ғ.к., жетекші ғылыми қызметкер, М.О.Әуезов ат. Әдебиет және өнер институты,
Алматы қ., Қазақстан

²ф.ғ.к., доцент, Казань федеральді университеті,
Казань қ., Ресей

Д.БУЛАТОВАНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ ХРОНИКА ЖАНРЫ

Аңдатпа

Отбасылық хроника жанры қазіргі әлемдік әдеби үдерістің елеулі құбылысы болып табылады. Мақалада прозашы Димнура Булатованың шығармашылығы арқылы қазіргі қазақстандық әдебиеттегі отбасылық хроника жанры қарастырылады. Оның “Люди-реки (Адамдар-өзендер)” (2006) романы Булатовтар отбасының тарихын XVIII ғасырдан бастап бірнеше ұрпақтарды қамтиды. “Адамдар-өзендер” романы адамдардың өмірі мен тағдырын өзгергкен жаһандық тарихи төңкерістермен соғыстар, тарихи жағдайларды суреттейді. Романның атауы ретінде берілген сөздер – татарлардың өздеріне қойған атауы екен, ол ежелден жақсы қоныс іздеп Азияның түкпір-түкпірлерін бойлап, әртүрлі қалаларға орныққан тапқыр адамдар дегенді білдіреді. Романда Семей қаласының құрылу тарихының ресми деректен өзге Булатовтар отбасының аңыз-әңгімелеріне негізделген жаңа нұсқасы баяндалған.

Кілт сөздер: отбасылық хроника, роман, ұрпақ, отбасы тарихы, тағдыр.

Mashakova A.K.¹, Habutdinova M.M.²

¹candidate of philol.sc., leading researcher, M. O. Auezov Institute of Literature and Art,
Almaty, Kazakhstan

²candidate of philol. sc., associate professor, Kazan Federal University,
Kazan, Russia

FAMILY CHRONICLE GENRE IN CREATIVE WRITINGS OF D.BULATOVA

Annotation

The genre of family chronicles is a noticeable phenomenon of the modern world literary process. The article discusses the genre of family chronicles in modern Kazakhstan literature based on the example of the creative writings of the prose writer Dimnura Bulatova. Her novel “People-Rivers” (2006), which traced the history of the Bulatov family for several generations, starting from the XVIII century, has been analyzed. The novel “People-rivers” is interesting because it shows how global historical upheavals, wars, political events change people's lives and their fates. The name of the novel is based on the words by which the Tatars called themselves from the old time - the enterprising people, who are in the search of a better life, and moved inland into Asia and settled in its different cities. The novel describes a completely new version of the founding of the city of Semipalatinsk, which is different from the official version, which is based on the Bulatov family stories.

Keywords: family chronicle, novel, generation, family history, fate.

1. Введение

Жанр семейной хроники является заметным явлением современного мирового литературного процесса. Можно привести немало примеров семейных романов-хроник, последовательно отображающих жизнь нескольких поколений одной семьи. Е.В.Никольский относит к специфичной черте этого жанра соотношение истории страны с историей семьи (Е.В. Никольский, 2011). Е.А.Самофалова считает, что для семейных романов-хроник характерно описание истории рода, прошлого семьи, переложение семейных преданий, воспоминаний о детстве, семейного быта, нравов (Е.А. Самофалова, 2015). Семейная хроника, по мнению Н.Н. Страхова, может быть охарактеризована двумя особенностями, на которые указывает ее название: во-первых, это хроника, т.е. простой, бесхитростный рассказ, без всяких завязок и запутанных приключений, без наружного единства и связи; во-вторых, это должна быть история семьи, т.е. не происхождения отдельного лица, на котором должно сосредоточиваться все внимание читателя, а события так или иначе важные для целого семейства (Т.Н. Закаблукова, 2008). В современной казахстанской литературе жанр семейной хроники проявился в творчестве прозаика Димнуры Булатовой. Материалом для исследования послужил её роман-хроника “Люди-реки”, изданный в Алматы в 2006 году. Цель

данной статьи заключается в выявлении характерных черт жанра семейной хроники в произведении казахстанского прозаика.

2. Методология

В основе исследования – научные концепции анализа художественного текста и художественного национального мира. Содержательная сторона художественного произведения исследуется в ракурсе диалогичности поэтик национальных литератур республики и современной культуры. Авторами использованы следующие методы: проблемно-тематический, аналитический, биографический, культурно-исторический и другие. В центре внимания биографического метода находится автор как конкретное лицо, со своей психологией и жизненной историей. «Культурно-исторический метод возникает на основе исторического подхода к литературе и культуре. Метод трактует литературу как запечатление духа народа в разные этапы его исторической жизни. Исследователей интересуют связи произведения с исторической традицией и социальной средой» (В.Г. Зинченко жәнет.б., 2017).

3. Результаты

Роман «Люди-реки» интересен показом того, как глобальные исторические перевороты, войны, политические события меняют жизнь людей, их судьбы. В развитии семейной хроники действуют представители нескольких последних поколений. Автор умело сочетает художественность с документальностью. В воспроизведении жизни главных героев романа «Люди-реки» характерным для Д. Булатовой является обстоятельное их описание. В поле зрения писателя находятся не только отношения между членами татарской семьи Булатовых, но и межнациональные отношения. В числе второстепенных героев романа встречаются казахи (Медет, Аман Гали и Нуриля, Шарипхан Кугедаев), калмыки (Айкун, Аурмен), русские (Андрей Хохлов, Александр Павлов, Крылов) и другие. Дружеские отношения с ними, взаимопомощь и поддержка помогают Булатовым в жизни. Обращается внимание на то, что татарские мужчины женились на казашках. Так, бабушкой Зайнаб Ахтямовой была казашка из племени керей Агым, а Мухамед-вали Булатов женился на казашке Жадыре Койбагар-кызы – дочери волостного. Произведение содержит познавательный этнографический, исторический, географический материал. Автор приводит такие сведения, как названия городов (Казань, Тобольск, Семипалатинск, Усть-Каменогорск, Зайсан, Бурчун, Сарысумбэ, Урумчи) и рек (Волга, Тобол, Иртыш, Бурчун, Кыран). Отличительной особенностью романа является чередование временных отрезков, о которых повествует автор. Так, современные события, происходящие в 1970-м или 1996-м годах, встречаются в романе среди глав о событиях XVIII или XIX столетий. В качестве характерной черты семейного романа-хроники можно назвать «своеобразие композиции, основой которой являются важнейшие события в жизни человека: свадьба, рождение ребенка, смерть» (А.Ж. Алламуратова және Г.Ж. Алламуратова, 2014).

4. Обсуждение

Протяженность действия семейных хроник составляет обычно 50 и более лет. Д. Булатова начинает историю семьи Булатовых с XVIII века и прослеживает её судьбу до конца XX века. Название роману дали слова, которыми издревле называли себя татары – предприимчивые люди, в поисках лучшей доли продвигавшиеся вглубь Азии и осевшие в разных ее городах. В книге показано, как отразились в жизни одной семьи важнейшие события нашей истории. «С детства я слышала много рассказов от своей бабушки, вспоминаю, с какой душевностью она мне все это передавала. Вообще, у всех тюркских народов история познавалась через семейные предания, и «Люди-реки», в некоторой степени, являются их современным изложением, подтвержденным ссылками на исторические факты. В романе «Люди-реки» я описала совершенно новую, отличную от официальной, версию основания города Семипалатинска, основанную на семейных преданиях многовековой династии Булатовых. И казахи, и татары сейчас пытаются вернуться к своим общим корням. Появление моего романа, возможно, и есть напоминание моим современникам о забытой совместной истории...» (Д. Булатова, 2006), – поведала в одном из интервью автор. В аннотации к книге указано, что в книге «тонко, но вполне осязаемо изображено таинственное влияние мистических сил на жизнь человека. Человеческая судьба как бы предопределена, но на каком-то важном этапе можно сознательными усилиями изменить свою карму. На каком? Автор пытается найти ответ» (Д. Булатова, 2006). Книга состоит из четырех частей: «Семь Палат – Сам Булат», «Агажай-Алтай», «Ултан – Султан», «Аве, Мадина!».

4.1.

Первая часть посвящена Темир-Булату Булатову, по версии писателя основателю города Семипалатинск (ныне Семей). Повествование о нем начинается с 1710 года в Казани. Автор знакомит читателя с детством Булата в доме его отца Исмагила – богатого татарского купца. До пяти лет он жил на женской половине с бабушкой и матерью, а затем проводил больше времени с отцом на мужской

половине. С годами отец приучает сына к мужской работе по дому. На примере семьи Исмагила автор показывает старинные традиции и быт татарской семьи. Мужчины рубили дрова, мастерили деревянные чашки, ложки, коромысла, ковали железо, обжигали кирпичи, женщины шили одежду, вышивали, вязали, готовили еду. Подробно описано убранство комнат на женской половине.

Булат закончил учебу в медресе, помогал отцу по торговле. Вместе они ездили за товаром в Троицк, Тобольск и казахские аулы. Со временем Булат стал самостоятельно совершать поездки. Узнав о наборе людей в экспедицию для строительства крепости в верховьях Иртыша, Булат записался в экспедицию и вместе с шестью русскими купцами отправился в путь по реке. Прибыв на место, они стали строить семь домов. Автор пишет: “Географы-исследователи – побывавший в тех краях в 1734 году Герард-Фридрих (Федор Иванович) Миллер и посетивший в 1916 году Семипалатную Петр-Симон Паллас – писали, что крепость назвали в честь семи ламаистских храмов, от которых к тому времени остались только развалины. В семье же Булата жило предание, что название Семипалатной крепости пошло от семи построенных купцами палат – семи добротных купеческих домов” (Д. Булатова, 2006).

Рассказывая о жизни Булата в Семипалатной, писательница уделяет внимание описанию домов, которые строили татары. Она отмечает обязательное наличие окон в доме, большая часть которых должна выходить на улицу. Во дворе должны стоять поленницы. “Порядок укладки поленьев передавался от отца к сыну и представлял как бы некую, переходящую от поколения к поколению, реликвию” (Д. Булатова, 2006). Мастерству колки дров и складыванию их в определенном порядке мальчики обучались с малых лет.

Раскрывая в романе тему семьи, автор показывает, как решаются вопросы брака и внутрисемейные отношения. Интересы женщин замыкались на заботе о детях и хозяйстве, девушки сидели дома, до свадьбы мужчины не могли их увидеть. Интересны сравнения с казахскими девушками, которые в отличие от татарских девушек, не закрывали лиц, могли свободно разговаривать с мужчинами и большую часть времени проводили на чистом воздухе. В роман включены татарские и казахские народные песни, частушки, пословицы.

Описывая в художественной форме реально-историческое время, Д. Булатова вводит в текст романа документальные источники. К примеру, указ Петра Первого от 21 января 1721 года об укреплении Ямышевской крепости (под нынешним Павлодаром). В главе “Семипалатная. 1750-1760 годы” она приводит отрывки из книги Ивана Андреева “Описание Средней Орды киргиз-кайсаков” (1785) и свидетельства немецкого ученого-естествоиспытателя и путешественника Питера Палласа, пишет о действительных событиях – гибели Джунгарского ханства и о переходе трех жузов Казахского ханства в подданство Российской империи. В конце первой части читатель узнает, что у Темир-Булата было трое детей (сын Мухаммед-Карим и две дочери) от первой жены и сын Мухаммед-Вали от второй жены.

4.2. Во второй части писательница переходит к событиям, происходящим в XIX веке на Алтае. Главными действующими лицами становятся внук Темир-Булата Мухаммед-Гали Булатови его дети. Мухаммед-Гали был зажиточным купцом, постоянно находился в разъездах. Мухаммед-Гали женился на казашке из богатой казахской семьи Актай-Баязит-кызы, которую после свадьбы стали называть татарским именем Ямлиха. У них родились Исмагил, Аубакир, Гумар и Хадиша. Мужчины семьи Булатовых занимались торговлей, строили дома на берегах Иртыша. Они создавали семьи и обзаводились детьми. Автор раскрывает характеры героев, отмечая сильные и слабые стороны каждого, акцентируя внимание на общей их черте – сильно развитых родственных чувствах.

В начале XX столетия семейным делом стали руководить Исмагил и Аубакир. В 1910 году Булатовы переезжают в Бурчун. Одними из первых они построили дом в этом поселении на китагской стороне, которое в дальнейшем превратится в город Бурчун. Таким образом они повторяют в некоторой степени судьбу своего предка Темир-Булата, одного из основателей Семипалатинска. В 1916 году из Зайсана в Бурчун переезжают богатые и влиятельные люди. “Переезду в Бурчун многих жителей Зайсана способствовала и политическая ситуация в стране: на казахской земле наступило смутное время. Впервые в российской истории призывали на военную службу казахов. Волнения народа охватили многие города и села” (Д. Булатова, 2006). В Бурчуне Булатовы узнали о свержении царя в России и об Октябрьской революции. Их планам вернуться в Семипалатинск не суждено было свершиться.

4.3.

Заметное место в третьей и четвертой частях занимает образ Зайнаб-Ахтямовой – жены Гумара Булатова и бабушки Димнуры Булатовой. Отец Зайнаб – Ахметжан-Ахтямов происходил из уважаемой в Зайсане семьи учителей и лекарей. Родоначальником был Ахтям-Хаджи, приехавший из Казани в сороковых годах восемнадцатого века. Ахметжан знал множество старинных легенд, интересных историй.

Основную их часть он вычитал из исторических и духовных книг, а остальные узнал в семье. Ахметжан исцелял людей и обучал детей в медресе. Он преподавал духовные предметы, арабский язык, а также сложение и вычитание. Стремление к знаниям было свойственно и Зайнаб. Она закончила медресе для девочек, выучила татарский, арабский, русский, казахский, уйгурский языки. За Гумара Зайнаб вышла замуж в шестнадцать лет. Это произошло в 1917 году. Свадебные празднования в доме жениха в Бурчуне обернулись для семьи Ахтямовых неожиданной трагедией. Вернуться в Зайсан после свадьбы они не смогли, так как граница оказалась закрытой из-за смены власти. Так, такое важное историческое событие, как приход к власти большевиков, отразилось на жизни семьи Ахтямовых – они вынуждены были остаться жить в Китае.

Отголоски гражданской войны в России начали проявляться и на территории Китая. Для Булатовых настали тяжелые времена. Гумар с Зайнаб переехали жить в Сарысумбэ (ныне г. Алтай в Синьцзян-Уйгурском автономном районе). Зайнаб зарабатывала обучением детей. Хорошее образование помогло ей и в дальнейшем. В Урумчи она работала в престижной школе № 6 и женской гимназии. Эта женщина имела сильный характер, она могла находить выход в самых кризисных ситуациях. З. Ахтямова была инициатором возвращения на родину. В 1955 году она с детьми и внуками переехала жить в Казахстан. Здесь Булатовы поселились сначала в Абайском районе Семипалатинской области, а затем переехали в город Алматы.

Воспоминания о детстве автора романа – одно из характерных черт семейных романов-хроник. Д. Булатова приводит воспоминания о своей жизни в Алматы в 1970-х годах с мамой Фаузией и бабушкой Зайнаб. Прекрасны описания алма-атинской природы – гор Заилийского Алатау, огненно-рыжих кленов, многочисленных тополей, рек и арыков: «Алма-Ата... Город-сад, одновременно – и солнечный, и тенистый, с журчащими арыками вдоль тополиных улиц, с неповторимым орнаментом гор, воздухом, наполненным ароматом яблок и легким щебетом стрижей» (Д. Булатова, 2006).

5. Заключение

Своеобразие семейного романа-хроники «Люди-реки» Д. Булатовой проявилось в смене поколений в контексте эпох. Наиболее ценным в романе является отражение реальной жизни. Бережно сохранялись и передавались от отцов и матерей детям, от дедов и бабушек внукам семейные предания в династии Булатовых. При создании книги автор использовала дневники своей бабушки Зайнаб Ахтямовой и старинные татарские поговорки и песни, записанные её мамой Фаузией Булатовой. «Люди-реки» называют себя татары, и Булатовы жизнью нескольких поколений подтвердили это определение.

Актуальность данной темы обусловлена важностью изучения национальных литератур на современном этапе, когда независимый Казахстан позиционирует себя как государство, в котором в мире и согласии проживают многие нации. Авторы данной статьи последние несколько лет занимаются совместными исследованиями по татарской литературе. Полученные результаты отражены в публикациях в журналах Казахстана («Известия НАН РК», «Вестник КазНУ им. аль-Фараби»), Татарстана («Tatarica»), Турции («The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication»), Румынии («Astra Salvensis»). Авторы располагают обширным материалом для дальнейших исследований.

Список использованной литературы:

1 Никольский Е. В. Жанр романа семейной хроники в русской литературе рубежа тысячелетий // Вестник Адыгейского государственного университета [Электрон. ресурс]. – 2011. – № 4. – URL: http://vestnik.adygnet.ru/files/2012.1/1644/nikolsky2012_1.pdf (дата обращения: 28.01.2019).

2 Самофалова Е. А. Жанровые признаки семейной хроники в женской мемуарно-автобиографической прозе второй половины XIX века. Автореф. ... канд. филол. наук. – Москва, 2015. – 33 с. [Электрон. ресурс]. – URL: <http://cheloveknauka.com/zhanrovyje-priznaki-semeynoy-hroniki-v-zhenskoj-memuarno-avtobiograficheskoj-proze-vtoroy-poloviny-xix-veka#ixzz5c5wsBEI> (дата обращения: 28.01.2019).

3 Закаблуква Т. Н. Семейная хроника как сюжетно-типологическая основа романов «Чураевы» Г. Д. Гребеничкова и «Угрюм-река» В. Я. Шишкова: дис. ... канд. филол. наук. – Красноярск, 2008. – 191 с. [Электрон. ресурс]. – URL: <http://www.dslib.net/russkaja-literatura/semejnjaja-hronika-kak-sjuzhetno-tipologicheskaja-osnova-romanov-churaevy-g-d.html> (дата обращения: 28.01.2019).

4 Зинченко В. Г., Зусман В. Г., Курнозе З. И. Литература и методы её изучения. Системно-синергетический подход: учебное пособие. – Москва: Флинта, 2017. – 280 с.

5 Алламуратова А. Ж., Алламуратова Г. Ж. К вопросу о жанре семейного романа // Молодой ученый. – 2014. – №4. – С. 1187-1189. – URL: <https://moluch.ru/archive/63/9724/> (дата обращения: 28.01.2019).

6 Реки людей. Интервью Д. Булатовой // Новое Поколение. – 2006. – № 4. – С. 15.

7 Булатова Д. Люди-реки. – Алматы: Уміт, 2006. – 480 с.

МРНТИ 17.82.31

Айсұлу Төреқұлқызы Ойсылбай¹

¹ *Ф.э.к., жетекші ғылыми қызметкер, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ. Құрманғазы, 29. 0050010*

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ КОД (1910-1917 жж.)

Аңдатпа

Мақалада XX ғасыр басындағы қазақ романдарындағы (1910-1917 жж.) ұлттық кодтың көркемдік негіздері қарастырылады. Сол кезеңдегі қазақ қыздарының тағдыр-талайы мен қазақ қоғамының әлеуметтік хал-ахуалын, тұрмысы-тіршілігін қозғаған романдар жазылды. Мысалы: М.Дулатұлының («Бақытсыз Жамал», 1910), Т.Жомартбаевтың («Қыз көрелік», 1912), С.Көбеевтің («Қалың мал», 1913), М.Кәшімовтің («Мұңлы Мәриям», 1914), С.Торайғыровтың («Қамар Сұлу», 1914, «Кім жазықты?», 1915) шығармаларын атауға болады. Осы романдарға XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының рухани-әлеуметтік дамуына кедергі болып отырған әйел теңдігі арқау болады.

Мақалада сол кезеңдегі қазақ романдарындағы «Ұлттық рух», «Ұлттық код», «Мәңгілік Ел», «Отаншылдық», «Рухани құндылықтар» сөз етіледі. Ата-бабамыздың салт-дәстүрінен сусындап, сол дәстүрді үлгі тұту арқылы ұлттық құндылықтарымызды насихаттау зерттеу нысанына айналған. Мақалада XX ғасыр басындағы қазақ романдарындағы автордың ойы, тақырыбы, көркемдік бояуы, тілі, стилі ғылыми тұрғыда жаңаша талданған.

Кілт сөздер: XX ғасыр, ұлттық құндылықтар, қазақ романы, ұлттық код, стиль, рухани жаңғыру.

A.T.Oisylbay¹

¹ *Ph.D., Leading Researcher, Institute of Literature and Art named after M.O.Auezov, Almaty, Kazakhstan*

THE NATIONAL CODE IN THE KAZAKH NOVELS OF THE EARLY XX CENTURY (1910–1917)

Annotation

The article discusses the artistic foundations of the national code in the Kazakh novels of the early XX century (1910–1917). At that time, the novels were written that reveal the real life of Kazakh society, social situation and the fate of Kazakh girls. The works by M.Dulatov («Unhappy Zhamal», 1910), T.Zhomartbayev («The choice of the bride», 1912), S.Kobeyev («Kalym», 1913), M. Kashimov («Poor Maryam», 1914), S.Toraigyrov («Kamar Sulu», 1914, «Who is to blame?», 1915) can serve as the example. In these novels, it is shown how, the inequality of Kazakh women hindered the spiritual development of Kazakh society at the beginning of the XX century. The article pays attention to the concepts «national spirit», «national code», «Mangilik El», «patriotism», and «spiritual values» in the Kazakh novel. The subject of the research is the dissemination of national values through the traditions and customs of our ancestors. The style, plot, artistry, language of the authors of Kazakh novels of the early XX century have been analyzed at the scientific level.

Keywords: XX century, national values, Kazakh novel, national code, style, spiritual revival.

A.T.Oisylbay¹

¹ *К.ф.н., ведущий научный сотрудник, Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, г. Алматы Казахстан*

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОД В КАЗАХСКОМ РОМАНЕ НАЧАЛА XX ВЕКА (1910-1917 гг.)

Аннотация

В статье рассматриваются художественные основы казахского романа (1910-1915 гг.) начала XX века. На основе литературоведческого анализа раскрывается национальный код в казахском романе. Например: М.Дулатова («Несчастливая Жамал», 1910), Т.Жомартбаева («Қыз көрелік», 1912), С.Көбеева («Қалым»),

1913), М.Кашимова («Бедная Мариям», 1914), С.Торайгырова («Камар Сулу», 1914, «Кто виноват?», 1915). В этих романах автор произведения изображает социально-духовные положения того времени, судьба казахских девушек начала XX века. В статье анализируется «национальный дух», «национальный код», «Мәңгілік Ел», «патриотизм», «Духовные ценности» в казахском романе XX века стиль и язык автора, тема, художественность на научном уровне.

Ключевые слова: XX век, национальные ценности, казахский роман, национальный код, стиль, духовное возрождение.

Кіріспе: Ұлттық код дегеніміз не? Бүгінгі таңда кең қолданылатын код сөзін құлыпты ашатын құпия кілт ұғымында түсінуге болды. Қазақтың ұлттық коды – қазақ халқының жаратылысын, табиғатын, рухани бітімін, тұрмыс-салтын айқындайтын белгілер. Ұлттық код – тарихи тамыры тереңде жатқан, ұлтымыздың күні бүгінге дейін бәрінен жоғары бағаланатын қасиеттері, солардың сығымдалып тұжырымдалған формуласы, қазақтың ұлттық болмысының сырын түсіндіретін, қастерлеп сақтайтын құпия кілт.

Рухани жаңғыруды үйлесімді сабақтастыра отырып, XX ғасыр басындағы қазақ романдарындағы ұлттық кодтың көркемдік негіздерін, ұлт жадының тұғырнамасын тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрімізге сай зерттеуге тиіспіз. Қазіргі таңда “Ұлттық рух”, “Ұлттық код”, “Мәңгілік Ел”, “Отаншылдық”, “Рухани құндылықтар” деген тіркесті жиі айтамыз, естиміз. Ұлттық деген сөз санамызға сіңісті түсінік, сол код деген сөзде үлкен жауапкершілік барын сезінеміз. Елбасы Н.Ә.Назарбаев “Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру” Жолдауында Қазақстанның үшінші жаңғыруы басталғанын жариялады: “Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодынды сақтай білу” (Н.Назарбаев, 2017: 1) керектігін алға тартады. “Ұлттық код”, “Ұлттық рух”, “Ұлттық мүдде” – қазақ ұлтының даралық ерекшелігі әрі өзіндік қасиеті. Қазақ әдебиеті тарихында ел тәуелсіздігін, ел бірлігін ту етіп көтерген, оның мәңгілігін аңсаған шығармалар көптеп саналады. Туған ел, туған жердің өткені мен бүгінгісін, ертеңгі келешегі жайындағы тарихты таныта білген ұлттық кодтың көркемдік негіздерін XX ғасыр басындағы қазақ романдарынан да табуға болады. Шығарма арқауы – келешек ұрпаққа ел бірлігінің өміршеңдігін жеткізу.

XX ғасырдың басы қазақ қоғамындағы әлеуметтік жағдайдың шиеленіскен күрделі кезеңі болса да, қанша қиындыққа ұшыраса да қазақ халқы ғылым, білім іздеуге талпынды. Қазақтың зиялы қауымын ұлт тағдыры ойлантты, сол кезеңге сай жан-жақты даму басталды. Қоғамда болып жатқан әлеуметтік жағдайларды шығармаларына арқау ете отырып, халықтың тілегін, мұң-мұқтажын бейнелей бастады. Әйел теңсіздігі осы ғасыр басында өмір сүрген барлық ақын-жазушылардың негізгі тақырыбы болғаны шығармаларынан анық байқалады.

XX ғасыр басында алдыңғы қатарлы қазақ зиялыларының, қоғам қайраткерлерінің азаттық, тәуелсіздік үшін, ұлттық мүдде үшін жүргізген күресін жазбауға болмайды. Олардың арман-мақсаты – қазақ халқының ұлттық мәдениетін өркендететін Ұлттық партия, ұлттық мемлекет құру болатын. Ұлт көсемі Әлихан Бөкейхан “Мен кадет партиясынан неге шықтым?” атты мақаласында былай дейді: “Біз Алаш ұранды жүргізіп, ұлт автономиясын тікпек болдық... Кадет партиясы менің бұл пікіріме өзгеше қарайды. Мен сонан соң қазаққа Алаш партиясын ашуға тырыстым” (Ә.Бөкейхан, 2005: 46) дейді, себебі Кадет партиясы ұлт автономиясына қарсы болған. Алаш ұранды әдебиет өкілдері әр шығармасына халықтың дербестігі мен ұлттық мүдде, ұлттық намыс пен ұлтың тәуелсіздігін, азаттығын сақтауды арқау етті. Көркем шығармаларында осы идеяны кейіпкерлерінің ауызымен айтты, ісімен, мінез-құлқымен көрсетті.

XX ғасыр басындағы қазақ романдарындағы ұлттық кодтың көркемдік негіздерін Рухани жаңғырту арқылы ұлттық кодты сақтай отырып, әр адамның бойындағы болашаққа деген сенімін нығайтып, ұлттық құндылықтар мен әдет-ғұрпымызды ұлттық сана аясында дәстүрлі сабақтастықта жалғастыру. Жолдауда атап өткендей, “Егер рухани жаңғыру халықтың ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, елді адастыратыны хақ. Сонымен бірге рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретмен де маңызды болуы тиіс” (1. Н.Назарбаев) екендігі арқылы біздің алдағы ұлттық стратегиямызды анықтап берді. Халқымыздың тағалымы мол тарихы мен арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерімізді өркендеудің берік діңіне айналдыруымыз қажет.

Ахмет Байтұрсынұлы “Әдебиет танытқышпа” романды “ұлы әңгіме” деп атап, оған мынадай анықтама береді: “Ұлы әңгіме шығарушылар (романшылар) роман жазғанда тақырыпты не өз заманындағы тұрмыс сарынынан алып жазады, не өткен заманындағы тұрмыс сарынынан алып жазады немесе алдағы заманның сарынын болжап жазады. ...Ұлы әңгіме – тұрмыс тілі. Өмір жүзіндегі ұлы-кіші ғамалдар, ұлы-

кіші уақиғалар қалай бір-біріне оралып, шиеленісіп, байланысып, ұйысып, ұшы қайдан басталып, қайдан барып тоқтайтынын мысалмен көрсеткен секілдендіріп алдына әкеліп, түрлі жолмен, бағытпен байланыстырады, шиеленістіреді. Шиеленістіре барып немен тынатындығын көзге көрсетеді” (А.Байгұрсынұлы, 2013: 327-328).

Қазақ әдебиетінде “Ұлттық рух”, “Ұлттық код”, “Мәңгілік Ел”, “Отаншылдық”, “Рухани құндылықтар” қай кезден бастап орын алды? Осы концепт көркем шығармаларда қалай көрініс тапты? Қалай бейнеленді? деген сұраққа жауап іздесек... Әр заманның жазушысы шығармасында өз дәуірінің тарихи шындығы мен сол қоғамның көркемдік шындығын таразылап, әдеби стилін қалыптастырады.

Ұлттық әдебиет пен өнердің дамуына ұстын болған тәуелсіздік идеясы, ұлттық мүдде, ұлттық мінез, ел тұтастығы, ұлттық намыс пен елді өнер-білімге үгіттеу, қазақ қоғамының ақ патша жүргізген отарлау саясатына деген қарсылығы сол кезеңдегі қазақ жазушыларының көркем шығармаларына арқау болды. Қазақ қыздарының тағдыр-талайы мен сол кездегі қазақ қоғамының әлеуметтік хал-ахуалын, тұрмысы-тіршілігін қозғаған прозалық туындылар қатарында М.Дулатұлының (“Бақытсыз Жамал”, 1910), Т.Жомартбаевтың (“Қыз көрелік”, 1912), С.Көбеевтің (“Қалың мал”, 1913), М.Кәшімовтің (“Мұңлы Мәриям”, 1914), С.Торайғыровтың (“Қамар Сұлу”, 1914, “Кім жазықты?”, 1915), Б.Майлиннің (“Шұғаның белгісі”, 1915; “Раушан – коммунист”, 1923), С.Сейфуллиннің (“Айша”, 1922), М.Жұмабайұлының (“Шолпанның күнәсі”, 1923), Ш.Құдайбердіұлының (“Әділ-Мәрия”, 1925), М.Әуезовтің (“Кінәмшіл бойжеткен”, 1925, “Қаралы сұлу”, 1925), Ж.Аймауытұлының (“Ақбілек”, 1927) шығармаларын атауға болады. Аталған романдарда ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамының рухани-әлеуметтік дамуына кедергі болып отырған әйел теңдігі мәселесі кеңінен сөз болады.

Әлихан Бөкейхан “Роман деген не?” (1914) атты мақаласында роман сөзінің әдебиеттанулық негізін, мағынасын былай түсіндіреді: “Роман деген сөздің мағынасы мынау. Осыдан 150 жыл бұрын Италия французды билеп тұрған заманда екі тіл қатысып, ортадан дара тілі туған. Осы тілмен француз жазушылары сол заманның кемшілік, таршылығын көрсетіп кітап жазған һәм кітаптарын роман тілімен жазған үшін “роман” деп атаған. Сонан бері, міні, ХVIII ғасыр осы мақсұд, осы мағынамен һәр нәсілдегі, һәр діндегі халық өзінің өмірін өзінің ана тілімен жазып келе жатыр. Сол жазған кітапты *роман* деп атап кетті” (Ә.Бөкейхан, 2012: 248).

Әдістеме: Әдебиетші Ә.Бөкейхан романды өмір айнасы деп түсінеді және қазақта бұрын роман жоғын айтып, қазақтың бірінші романы Мир Якуб Дулаттың “Бақытсыз Жамалы” (1910) екенін атап өтеді: «...біздің қазақта ең бірінші көзімізге көрінген романды озық жұрттардыкімен салыстыруға болмайды. Біз өз бойымызға лайықтап, мұны қазақ әдебиатында тәуір қызметке санаймыз. “Бақытсыз Жамалда” қазақтың хазіргі жайынан біразы көрінеді. ...романды тесе қарап, телміре оқып, мінез-құлқымызды түзеп, романнан халіміз жеткенше тәрбие алу” (Ә.Бөкейхан, 2012: 249) керектігін алға тартады.

А.Байгұрсынұлы: “Ұлы әңгімешілер тұрмыс сарынын суреттегенде сарынға кейіп беретін, өң беретін таптардың кейіпкерлерін алып суреттейді. Ұлы әңгімеге жан беретін адамның ісі... Ұлы әңгіме түрде қазақ тілінде басылған Міржақыптың “Бақытсыз жамалына” роман (ұлы әңгіме)” (А.Байгұрсынұлы, 2013: 330) деп ат қойған.

Талқылау: ХХ ғасыр басында қазақты өнер-білім үйренуге шақырған “Оян, қазақ!” (1909) атты рухы биік өлеңімен қазақ даласын, қазақ баласын оятқан ақын, жазушы Міржақып Дулатұлы “Бақытсыз Жамал” шығармасында ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік маңызы бар әйелдің ауыр жағдайы шынайы бейнелеген. Сүйген жарына қосыла алмай, малға сатылған бақытсыз Жамалдың трагедиясы сол кезеңдегі мыңдаған қазақ қыздарының басындағы жағдай болатын. Автор хат таныған қазақ қызының бас бостандығын, еркіндігін, өз сүйгеніне қосылуын шығармасының негізгі түп қазығы етіп бекер алған жоқ. Қазақ қызының аңсаған арманына жету жолында шарасыздықтан әкесінің ыркына көнсе де, қорлыққа көнбей, қиындыққа мойымайтын табандылығы, өжеттілігі, еркіндікке ұмтылуы талай Жамалға үміт отын сыйлады. Жазушы қазақ қыздарын ескінің шырғауынан шығып, оқығанын, хат танығанын қалап, мәдениетті үйренгенін, бас бостандығы мен тәуелсіз болуын алдыңғы планға қояды. М.Дулатұлы шығармасының негізгі түп қазығы – ұлттың тағдыры, ұлттың болашағы, елдің ертеңі аналардың қолында деп қарауында.

Романның кіріспесі өлеңмен басталады: “Қазақтан шыққан талапкер, бұл кітапты қарап көр. Таратуға халыққа оқып, боларсыздар себепкер” (М.Дулатұлы, 1996: 137). Автор өзі ақын болғандықтан романда қазақтың қара өлеңі мен асыл сөзін алма-кезек ауысып отырады. Жазушы “Сөз басында” романды не үшін? кім үшін? жазып жатқанын оқырманға өлеңмен түсіндіріп өтеді: “...Оқуға емес жұрттың бәрі құмар, оқығаны романды не деп ұғар?! Демеймін жалпақ жұрттың бәрі кеше, мағынасын түсінетін бар да шығар. Сонда да жұрттың бәрі біле бермес, сөз болар жақсы-жаман бәрі кеңес. Мақсаты романның –

халық түзетпек, жазылған еріккеннен ермек емес. Жамалдың жайын жаздық бұл кітапта, бақытсыз бір қыз екен осы шақта. Біреуге хас нәрсе емес һәм болған іс, жайылған бұл бір ғұрып һәр қазақта. ...Қазақша роман жоқ басылған көп, бұл күнде халық ішінде шашылған көп. Қадари-хал білгенімше мен де жаздым, тілеймін болса екен деп асырған көп” (М. Дулатұлы, 1996: 137).

Романда автор қара өлең мен көркем сөзді осылай қатар жарыстырып, кейіпкерлерінің суырыпсалма ақындық қарым-қабілетін танытып қана қоймай, ауыз әдебиетінің ескі үлгілерін насихаттауы да ұтымды шыққан. Замаңа сынынан сүрінбей өткен осындай ұлттық дәстүрлерімізді рухани жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білуіміз қажет-ақ.

Жамал – ата-анасының зарығып көрген баласы болған соң қолдан келгенше ескіше оқытып-ақ еді... өз кезінің саналы, зерек, оқыған, сөзге шебер қызы-ақ еді, бірақ тағдыры қайғылы болды... Елінің еркесіне айналған шақта ақылды қыз ескі салт бойынша қалың малға сатылып, өзі сүймеген жат біреуге ұзатылуы кімді болса да толғандырады хақ. Жамалдың өлеңмен жазған хаттарынан оның ақындық қабілеті мен ішкі рухани байлығын танимыз: “...Бақшада сайрап жүрген сандуғаш ем, кез болды мен сорлыға құрылған тор. Көл болып көздің жасы өткенім ғой, болмаса арылмаған мандайда сор. Жайлаған аққу едім, жайлаған көл, бұл күні көрініп тұр жаман да зор. Оралдың ілер деуші ем ақиығы, шынымен жапалаққа болам ба қор?!...” (М. Дулатұлы, 1996: 150) деуінде бірталай мән жатыр.

Нәтиже: Көркем шығармасында М. Дулатұлы сол кездегі қазақтың айтыс дәстүрін дәріптеу арқылы романды оқиға мен тартысқа құра отырып, екі жастың өнерін жарыстырады. Айтыс та өте сәтті шыққан. Айтыс – ұлттық код, салт-дәстүріміздің бір парасы. М. Дулатұлы “Бақытсыз Жамал” арқылы қазақ романының жаңа үлгісін жасай отырып, әдебиетіміздегі әңгімешілік дәстүрді, айтыс өнерін және ауыз әдебиетінде кездесетін өлеңмен хат жазудың үлгісін де насихаттай білген.

Алаш жазушыларының шығармаларындағы кейіпкерлер – жер бетінде әділдік, теңдік орнату үшін аянбай алысатын нәзік жандар. Бұлар қоғам өміріндегі кемшіліктерді көріп үндемей отыра алмайды, сол сорақылықты жойып, игілікті іс атқаруға ат салысады. Жазушылар ұлттық идеяны кейіпкерлері арқылы айтып, қаһарман тұлғасымен байланыстырады. Академик С. Қирабаев жазғандай: “Біздің әдебиетіміз – өмір бойы тәуелсіздікті, бостандықты, бірлікті жырлаған әдебиет. Біздің бүгінгі идеологиямыздың негізі енді ғана тәуелсіз жолға шығып, мемлекеттік дербестік алған халқымыздың мүддесі жолында топтасу, ұлттық бірлікке үндеу болуға тиіс. ...егеменді ел болуға ұмтылған тұста осы идеяны жаңғырта жырлау, тәуелсіздік пен бірліктің сөзін айту әдебиеттің абыройлы міндеті болуға тиіс” (С. Қирабаев, 1995: 6). Халқымызбен бірге әдебиетіміз де, өнеріміз де бостандықты, егемендікті жазғаны үшін, отаршылдықтан азат болуды армандағаны үшін “ұлтшыл халық”, “ұлтшыл әдебиет” атанып, қудалауға түскенін тарихтан білеміз.

Тайыр Жомартбаевтың Семейдің “Ярдам” баспасында жарық көрген “Қыз көрелік” (1912) романында ақындыққа бейімі бар, Уфа медресесін бітірген Ғайникамал мен Мұхамедқалидың тағдыры сөз болады. Жамал сияқты Ғайникамал да ауыз әдебиетінен нәр алған көзі ашық, көкірегі ояу, саналы қазақ қызы. “Бақытсыз Жамалдан” өзгешелігі бұл романда екі жас бір-бірімен қосылып, елге қызмет етіп әрі бала оқытып, бақытты өмір сүреді. “Қыз көрелік” – оқыған қазақ қызының тұңғыш рет сүйген теңіне қосылып, армандарына жетіп, бақытты өмір сүруін суреттеген роман. Шығарма қазақ халқының лиро-эпос жырларының сарынымен жазылғандай әсер қалдырады. Бұл романның идеясы мүлде басқа бағытта өрбіген. Бұрын жігіт қызды тандайтын болса, мұнда қыз тандап жүрген мырзаларды қыздың өзі тандайды. Осы романның сюжеті мен идеясын айта келіп, ғалым Ж. Ысмағұлов “...халық арасына кең тараған фантастикалық ертегінің сюжетін пайдаланды. Роман атанған бұл шығарманың негізгі өзегі әйел теңдігі болғанда, оған ағарту идеясы қоса өрілген. Көркем шығарма ретінде де ол әдебиетіміздегі үлкен проза жанрын өркендетуге белгілі бір саты болған бағалы ескерткіш” (Ж. Ысмағұлов, 2009: 31), – деп бағалайды.

Қазақ халқының рухани мәдениетіне өз үлесін қосқан, тәрбиелік мәні зор романның бірі Спандияр Көбеевтің “Қалың мал” романы. Аты айтып тұрғандай, жасы он беске енді ғана толған Ғайшаны әкесі Итбай әйелі өлген, жасы алпыстан асқан, байлығына мастанған қарау шалға қалың малға сатады. Басты тақырып – сол кездегі әр қазақ ауылында белең алған әйел теңсіздігі. Шығарма авторы өз кейіпкерлерін мақсат-мұратына жеткізу үшін олардың қарым-қатынасымен шектеліп қалмай, іс-әрекеттерімен қатар олардың портретін де береді. Сол кезеңдегі жазушылардың көркем шығармаларына қандай жағдайлар әсер етті? деген сауал туатыны анық. Бұл сауалға жауапты әдебиеттанушы З. Бисенғалиев: “...қазақ романы идеялық-тақырыптық мазмұнының біртектілеу болуына әсер еткен объективті жағдайлар бар. Солардың бірі – қоғамдық санада адам теңдігі, бостандығы тақырыбының келелі сипатқа ие болуы, қазақ қоғамы дамуынан кедергі болып отырған кеселдерді көрсету. Күні өткен қоғамдық қатынастарды

әшкерелеу, сынау арқылы өркениетті, мәдениетті елдерден үлгі алуға, олардың қатарына жетуге шақыру. Оған жетудің төте жолы – оқу мен білім, ғылым екенін түсіндіру» (С.Қирабаев, 1995: 48) керектігін алға тартады.

XX ғасырдың басындағы қазақтың ақын-жазушылары сол заманның көкейкесті мәселелерін дер кезінде шығармаларында көтере отырып, қоғамдық өмірді көркем образбен бейнелей бастады. Жазушылар өз ұлтын өркениетті елдердің қатарынан көру үшін, елдің рухын көтеру үшін шығармаларында оқу-білім, тәлім-тәрбие мен үлгі-өнегені, ұлттық, елдік мәселесін бірінші орынға қойды.

1910-1917 жылдар қазақ қоғамындағы әлеуметтік мәселенің күйіп тұрған, жанға тиіп тұрған тұсы – қазақ қыздарының қиын тағдыры мен көп әйел алушылық, қалың мал мен әменгерлік салт болатын. «Қалың мал» романында жазушы әйел теңсіздігі мәселесін қазақ ауылының тыныс-тіршілігімен тығыз байланыстылығы жайлы С.Қирабаев былай дейді: “Ескіліктің қатал тәртібіне, феодалдық әдет-салтқа қарсы бой көтеру белең алды. “Қалың мал” романында әйел теңсіздігімен бірге ескі патриархалдық әдет-ғұрып сыналады, қазақ ауылындағы таптық жіктелушілік пен байлардың қалың бұқараға жасап отырған озбырлығы” (С.Қирабаев, 2009: 385.) мен сол кездегі қазақ ауылындағы қат-қабат әлеуметтік өзгерістер, дәуір шындығы боямасыз көрсетілген. Романда қалың малдың әлегі, қазақ қызының аянышты тағдыры суреттеледі.

Әдебиеттанушы З.Бисенғалиев қазақ романының қалыптасуына ықпал еткен XX ғасыр басындағы мерзімді баспасөз бетіндегі прозалық шығармалар мен көркем аудармаларды, әдеби-сынды жан-жақты зерттеу барысында “Қазақ” газеті мен “Айқап” журналының әдеби қызметтеріне арнайы тоқталады. Сол кезеңде жарияланған прозалық шығармалар жүйелі түрде талданып, көркем проза тілінің қалыптасуындағы бұл шығармалардың рөлінің ерекшелігі туралы “XX ғасырдың басындағы қазақ романы” (1997) атты зерттеуінде роман теориясына қатысты мынадай пікір білдіреді: “XX ғасыр басында роман тарихы мен теориясы түрлі формалистік, идеологиялық, эстетикалық тартыстардың объектісіне айналды. Қыңыр, қисық теорияларды да бастан кешті. ...тұрпайы социологиялық теорияларды да, таптық, партиялық принциптерді де, одан кейінгі «тартыссыздық» қағидаларынан да өтті. Қазақ романы да өз тарихында түрлі саяси-әлеуметтік, идеологиялық теорияларды көрді. Алайда, қаншама қисық теориялар мен қытымырлық көрсе де қазақ романы өз тарихында талай тамаша туындыларды дүниеге әкелді. XX ғасыр басындағы қазақ романдары – еркін ойы, өзіндік өрнек, тілі, бояуы бар өзге әлем” (З.Бисенғалиев, 1997: 4). Осы кезеңдегі қазақ қаламгерлері жарық көрген өз романдары арқылы заманына, оқырманына, айналып келгенде ұрпағына қажетті рухани мәдениетіміздің ұлттық бояуы қанық құндылықтарын қалдырып кетті.

Қорытынды: XX ғасыр басындағы қазақ романдарындағы ұлттық кодтың көркемдік негіздері болашақта зерттеу нысанына айналары сөзсіз. Рухани жаңғыру арқылы тарих қойнауына енген қазақ романдарындағы ұлттық кодтың зерттелу аясын кеңейту және қазіргі қоғамда өзекті тақырып екені насихатталу керек. XX ғасыр басындағы қазақ романдарындағы ұлттық кодтың көркемдік негіздері – халықтың ұлттық санасын ояту, елдің рухын көтеру, ұлттық идеяны ұлықтап, ұлттық құндылықтарымызды насихаттау болып табылады. Кейіпкерлері автордың айғанымен, ырқымен емес, нағыз өмірдің ешкімге “бағынбайғын” өз заңдылықтарымен жүреді.

Көркем әдебиеттің қаһармандарын, ата-бабамыздың салт-дәстүрінен сусындап, тарихи тұлғаны үлгі тұтып, солардың идеясынан нәр алып, отаншылдық рухта өскен ұрпақ болғандықтан мәдени құндылықтарымызды насихаттап, туған тілімізді, ділімізді дәріптеуге тиіспіз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру [Электрон.ресурс]. –2017. – URL: <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru> (23.04.2017)

2 Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Желтоқсан 1917 ж. – мамыр 1920 ж. Движение Алаш. Сб. Документов и материалов. Декабрь 1917 г. – май 1920 г. Т. 2. – Алматы: Алаш, 2005. – 496 б.

3 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Т.1. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.

4 Классикалық зерттеулер: Көп томдық. Т.9. XX ғасыр басындағы Алаш әдебиеттануы. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2012. – 368 б.

5 Дулатұлы М. Шығармалары. Т. 1. – Алматы: Ғылым, 1996. – 280 б.

6 Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. – Алматы: Білім, 1995. – 288 б.

7 Қазақ романы: өткені мен бүгіні. Ұжымдық монография. – Алматы: Алматы баспа үйі, 2009. – 644 бет.

8 Бисенғалиев З-Ф. XX ғасыр басындағы қазақ романы. – Алматы: Өлке, 1997. – 268 б.

Гүлжаһан Жұмабердіқызы Орда¹, Жансұлу Баденқызы Сарсенбаева²

¹филология ғылымдарының докторы, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері, ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры,

²М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері, ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD, 050010. Алматы, Құрманғазы, 29.

Д.ӘЛБОЗЫМНЫҢ «ШЫҢҒЫС - ҚАҒАН» РОМАНЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

Шыңғыс ханның өмірі тек қана тарихшыларды емес, қолына қалам ұстаған барша қаламгерлерді қызықтыратыны әдебиет тарихынан белгілі. Қазақ әдебиетінде көзі тірісінде аңызға айналған қолбасшының өмірі туралы көркем шығармалар жетерлік. Олардың бір парасында Шыңғыс хан қанішер, жауыз ретінде суреттелсе, енді бір сыпырасында ет пен сүйектен жаралған адам, әділ қолбасшы болып бейнеленген. Данияр Әлбозымның «Шыңғыс-Қаған» тарихи романы – қазіргі қазақ әдебиетін Шыңғыс хан бейнесімен толықтырған туынды. Мақалада қолбасшының жаңа қырын толықтыратын «Шыңғыс-Қаған» тарихи романына әдеби талдау жасалған. Автор Шыңғысхан туралы ергелі-кейінді жазылған тарихи деректермен бірге тәуелсіздік тұсында жарық көрген көркем шығармаларды тілге тиек еткен. «Шыңғыс-Қаған» тарихи романындағы Шыңғыс хан образы жазушы Зейнолла Сәніктің «Тұғырыл хан» тарихи-эссесімен салыстырыла зерттелген.

Кілт сөздер: проза, роман, тарихи роман, шығарманың құрылысы, оқиға, бейне, қаһарман.

Г.Ж.Орда¹, Ж.Б.Сарсенбаева²

д.ф.н, профессор, главный научный сотрудник, Института литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, 050010, г.Алматы, Курмангазы, 29, Казахстан,

PhD, научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, 050010, г.Алматы, Курмангазы, 29, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИСТОРИЧЕСКОГО РОМАНА Д.АЛЬБОЗЫМА «ЧИНГИЗ-КАГАН»

Аннотация

Из истории литературы известно, что жизнь Чингисхана интересует не только историков, но и всех писателей – мастеров пера. В казахской литературе достаточно произведений о жизни легендарного полководца. В некоторых из них Чингисхан изображен как враг и убийца, а в других он показан как хороший человек и справедливый полководец. Исторический роман Данияра Альбозима «Чингис-Каган» – современное произведение, дополнившее образом Чингисхана казахскую литературу. В статье представлен литературный анализ исторического романа «Чингис-Каган», который дополнил новыми аспектами образ полководца. Автор, наряду с историческими фактами о Чингисхане, упоминает и художественные произведения о нем, изданные в годы независимости. В сравнительном аспекте исследуется образ Чингисхана в историческом романе «Чингис-Каган» и в историческом очерке писателя Зейноллы Саника «Тугырыл хан».

Ключевые слова: проза, роман, исторический роман, композиция, сюжет, образ, герой.

G.Sh.Orda¹, Zh.B.Sarsenbayeva²

¹dr. philological sciences, chief researcher M.O. Auezov institute of literature and art,
050010, Almaty, Kurmangazy, 29, Kazakhstan

²PhD, researcher, M.O. Auezov institute of literature and art,
050010, Almaty, Kurmangazy, 29, Kazakhstan

ARTISTIC FEATURES OF THE HISTORICAL NOVEL OF D. ALBOSYM “CHINGHIS KAGAN”

Annotation

From the history of literature it is known that Genghis Khan's life interests not only historians but also all writers. In Kazakh literature there are many publications about the legendary commander's life. In some books Genghis Khan is depicted as an enemy and a murderer, in others he is shown as a brave man and a fair commander. Daniyar Albozim's book "Chingis-Kagan" is a modern historical novel, which added Chingis Khan's image to Kazakh literature. The article presents a literary analysis of the historical novel "Chingiz-Kagan", which added the image of a military leader with new aspects. Along with the historical facts about Genghis Khan the author mentions artworks about him, which published in the years of independence. In a comparative aspect, Genghis Khan's image is explored in the historical novel "Chingis-Kagan" and in Zeinolla Sanik's historical essay "Tugryl Khan".

Keywords: prose, novel, historical novel, composition, plot, image, hero.

1. Кіріспе. Бүгінгі таңда Шыңғыс ханның өмір деректері туралы түрлі топшылаулар көптеп жариялануда. Ол туралы нақты деректер «Моңғолдың құпия шежіресі», «Алтын топчы» шежірелерінде кездесетіні белгілі. Сонымен бірге сол дәуірге қатысты мәліметтер: «XIII ғасырдағы алмағайып оқиғаларды Пэн Дая Сюй Тин («Қара Татарлар шежіресі») /Хэйда Шлюз/, Ван Говэй (1877-1927), В.Барьтольд, Б.Владимирцов, С.Козин, Л.Гумильев, П.Рачневский (Paul Ratchevsky), Сайшаал, Хэрээд Жамсрангийн Баясах («Іргелі Моңғол тарихына қатысты шежіре» УБ; 2006. 410 б.), К.Д'Оссон, А.Амар қатарлы тарихшылар әр қырынан көрсетті. Бұлардың барлығы нақты деректік нақтылық іздегендер», – дейді С.Рахметұлы [1]. Сонымен бірге қазақтың тарихын қаузаумен айналысып жүрген Т.Әбенайұлы, М.Мағауин, З.Сәнік, Ж.Шәкенұлы, М.Ысқақбайұлы, Б.Нұржекеұлы, Қ.Данияров, М.Қарғабаев, М.Қожырбайұлы сияқты зерттеушілердің соңғы жылдары жариялап жүрген ірілі-ұсақты еңбектерінің де өзіндік айтары бар.

М.Қожырбайұлының «Шыңғыс қаған – менің ұлы бабам» («Алтын Орда», №26-30, 2008), А.Бекжановтың «Шыңғыс хан қазақ болса, моңғолдар кім?» («Алтын Орда», 31 шілде - 6 тамыз, 2008), Қ.Сартқожаұлының «Шыңғыс хан мазары табылды» («Ана тілі», №21-22, 2009), «Шыңғыс хан өмірінің беймәлім беттері» («Қазақ тарихы»), З.Оразбайдың «Мыңжылдық құпиясының шешімі» («Егемен Қазақстан»), т.б. жарияланған мақалалар әлемді билеген қолбасшы өмірінің жыл өткен сайын көпшілікті қызықтырып келе жатқанының белгісі.

2. Әдістеме. Мақаланы жазу барысында әдеби талдау, жинақтау, жүйелеу, салыстыра зерттеу, тарихи-салыстырмалы әдістер қолданылды.

Шыңғыс хан бейнесінің қазақ әдебиетінде сомдалуы туралы сөз ететін болсақ, ол туралы негізгі шығармалардың еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жазыла бастағаны мәлім. Х.Әдібаевтың «Отырар ойраны» (2001), М.Мағауиннің төрт кітаптан тұратын «Шыңғыс хан және оның заманы» (2013), Р.Отарбаевтың «Шыңғыс ханның көз жасы» (2016), Д.Әлбозымның «Шыңғыс-Қаған» (2017) хикаяттары мен романдарында тарихтан мәлім Шыңғыс ханның көркем бейнесі жасалды. Аталған шығармалар бірін-бірі қайталамай, керісінше бірін-бірі толықтыруға қызмет жасайды.

Д.Әлбозымның «Шыңғыс-Қаған» романы туралы тарихшы, аудармашы Т.Әбенайұлы «Шыңғыс-Қаған» романы құтты болсын!» деген алғысөзінде: «Ұлы Шыңғыс хан туралы қазақ топырағында жазылған жай ғана тарихи роман емес, қазақ әдебиеті тарихындағы бірден-бір ұлы тұлғаны ұлықтаған самғауы биік, тағлымы толымды шығарма», – деп бағалаған екен. Олай болса, «Шыңғыс-Қаған» романына үңіліп көрелік.

3. Нәтижелер. Роман: «Өткен заманда тұтас татар (мағұл) жұртын Қайдау ханның шөбересі, Байсұңқардың немересі Түбенай шешеннің үлкен ұлы, алыптығына ақылы сай Қабыл-Қаған билеген болатын», – деп басталады [2]. Автор Қабыл-Қағанның көрегендігін «Күллі мағұлдың (татардың) қағаны,

атам Байсұңқардың інісі Шара-Қайлықтың ұлы Сенгім-Білгінің баласы Әмбегей болады» деген өсиетіне сыйғызған. Ол – өз кіндігінен тараған он ұлына сенім артпай, Әмбегейдің болашағына үміт артқаны болатын. Алайда Әмбегей-Қағанның қызын ұзатып барғанда тұтқынға түсуінен ғибрат алған ұрпақтарының күні бүгінге дейін ұзатқан қызының артынан бармайтыны – мұсылман, соның ішінде қазақ халқының атадан-балаға мирас болған салт-дәстүрлерін еске салады. Осылайша автор Қабыл-Қағанның немересі, Балтам-Бағадұрдың үшінші ұлы Есукей-Бағадұрдың қазақтың түп атасы екендігіне меззейді.

Романда бұған дейін қалыптасқан деректердің өзгеріске енгенін байқау оңай. Тарихи деректерде Керім-Көзен мен Бөргенің қоңырат руынан шыққандығы баса айтылады. Автор оны қоңыраттың ішіндегі құлшығаш руына балайды. Ол жөнінде: «Меркіт руының Егей-Шереті деген адамы құлшынты руынан алған Керім-Көзен атты келіншегін еліне әкеле жатқан еді», - дейді [2, 14]. Есукей-Бағадұр күйме терезесін жел желпіп ашқан кезде қас сұлуды көзі шалып, кіші ағасы Еңген-Тәжі мен інісі Дәрітай-Отшығанды ертіп қайта оралады.

Торушылардың ниетін түсінген Керім-Көзен: – Мыналардың түстері сұсты екен, өзінді мерт етіп жүрер, тезірек жөнел. Жаның аман болса саған да қыз табылар. Ерге – олжаламақ мұрат, қызға көнбек – мұрат... Маған қалған өмірімде ең болмаса сенің тірі жүргенің медет болсын, соңғы тілегімді орында!, - деп, Егей Шеретіден қиылып сұрайды. Автор осы тұста Керімнің сыңсып жылауы мен Дәрітай-Отшығанның Керімге жауабын белгілі мақсатпен пайдаланғанға ұқсайды. Ол – қысыл-таяң кезеңде жанынан суырып айту өнері (суырыпсалма) қазаққа тән екендігі.

Орда ішіндегі алауыздықтың бір мысалы – керей хандары төңірегіндегі оқиғалар. Керейдің Құрыш-Құз Бұйрық-ханы кенеттен қайтыс болғанда оның төрт ұлы төрт жаққа тарғып, Жаға-Қамбы таңғұтқа тұтқын болса, Ерек-Қара найманды сағалайды. Тұғырыл ханды өлтірмек болып у бергізген Тай-Темір мен Бұқа-Темір Меркітке қашады. Тұғырыл екі қашқынды қайтармаса, Меркітке соғыс ашатынын жариялаған соң, Тоқтыға інілерін қайтарып соғыстың алдын алады.

Қағанның өмірінен келтірілген деректердің көпшілігі өмір жайлы ұстанымдарға саяды. Соның бірі «Дос болмайтын адамнан дос күнінде айырылу» болса, оның мысалы – Жәмікeden іргесін аулақ салуы.

4. Талқылау. Жазушы З.Сәніктің «Тұғырыл хан» [3] тарихи-эссесінде 1130-1204 жылдары өмір сүрген Тұғырыл хан туралы тарихи деректер көптеп келтірілген болатын. Жазушы Шыңғыс хан заманында өмір сүрген, патшалықтың пірі атанған Мұңлық ата Шырқаұлы мен оның баласы Көкше әулие, Тұғырыл хан туралы хикая аңыздарды тарихи деректермен ұштастыра сөз еткен-тін. Тұғырыл-ханға қатысты екі шығармадағы бір ұқсастық – өз бауырларын тақ жолында өлтіруі. Тұғырыл хан мен Есукей-Бағадұр арасында ұлы достық кейін Темезжан мен Тұғырыл хан арасында жалғастығын табуы – «Әкең өлсе де, әкеңнің көзін көрген өлмесін» деген даналықты еске салады. Келесі ұқсастық – Есукейдің қоңырат Тай-Шешенмен құдаласып, Есік көру жоралғысымен Темезжанды нағашыларында қалдыруы мен Есукейге татарлардың у беруі, Бөргенің жасауымен бас киіп есебінде келген, көздің жауын алатын қара бұлғын ішікті Тұғырыл ханға тарту етуі. Осы тұста автор Тай-Шешеннің түсін болашақты болжау мақсатында пайдаланған: «– Бір ақ сұңқар қос шенгеліне ай мен күнді қатар іліп алып, қолыма келіп қонған екен деймін. Өзімше, ай мен күнді өңімде көреді екем, бұл ерекше жақсылықтың нышаны деп жорығам. Сіздің балаңызды әкеліп, өзіңіздің дидар көрсеткеніңіз сол түсімнің келгені деп білем. Маған әрі екі жақтағы ата-баба әруағының қолдауындай көрініп келеді» [2, 26].

Есукей өмірден өткенде Темезжан тоғызға келгенде, Қазар жетіде, Қазғын бесте, Теміке үште, Темелім бесікте болатын. «Орнында бар оңалар» дегенді атам қазақ тегін айтпаған, әкеден жастай қалған жетімектердің жетіліп, ел қатарына қосылуы оңай болған жоқ. Темезжанның барымташылардан жылқысын қайтаруға бұтаргар болмай, арық атпен жалғыз қууы, жолай Нұқ-Баянның баласы Борашының серік болуы, олардың барымталанған жылқыны айдап қайтуы, Тайжігіттердің тұтқынға алуы, одан қашып шығу – болашақ өміршінің қалыптасу, өсу жолдары ретінде суреттелген.

Романға арқау болған негізгі оқиғаның бірі – Меркіттермен арадағы қақтығыстар. Алғашқы оқиға Есукей-Бағадұрдың Керім-Көзенді Меркіттен тартып алуынан басталса, Үш-Меркіттің ескі кекті қуып Бөргені алып кетуі, Темезжан мен Тұғырылдың тізе қосып Меркітті шабуы – жесір дауының араға жылдар салғанда үлкен кекке айналуы. Тұғырылды өлтірмек болған ағайынды жігіттердің Меркітке бой тасалауы мен Бөргенің қолды болуы Тұғырұл мен Темезжанның түпкі мақсаттарын біріктіре түсті.

Шайқасқа аттанарда Бағадұрлардың батырлар жырындағыдай өздеріне сөзбен медет беруі, батырлар жырындағы дамыға суреттеу (градация) мен жыр-толғаулардағы төкпелеп жырлау дәстүрін еске салады. Оны Жалайыр Жәмікенің мына сөзі растайды: «Тұғырыл-хан-көке мен Темезжан – андаға сәлем айтыңдар, мен әуелі түп-тұқияныма арнап ас беремін. Сонан соң қара бұқаның терісімен бүркелген үлкен дабылымды дүркіретіп, қара тұлпарға мініп аттанармын, Қағаты-Меркітке қалың қолмен барармын.

Ұңғыла балға ұстармын, үңгілі жебені алармың, Үдейгі-Меркітке үдей ойран салармын» [2, 48]. Жазушы үлкен шайқасқа ата-бабаларға ас берген соң шығатынына көңіл бөлумен оқырманға ата-баба рухының қолдауын ишараттайды. Жорыққа аттанған Темежан, Тұғырыл, Жаға-Қамбы, Жәмкелерден қарсыласын аттан түйреп түсірмей тынбайтын өршілдік рух мен мұндайды.

Ұлыстың құрамындағы Жалайыр, Тарақты, Қият, Шанышқұл, Байұлы, Маңғыт, Арлат, Жаныс, Негіз, т.б. рулардан келіп жатқан қосындар Қағанның төңірегіндегілердің қазақ ру-тайпалары екенін растаса, жыл өткен сайын арғынан ілескендермен Темежанның ұлысы толыға түсті. – Көк-тәңір мен Жер-Ене Ұлыстың иесі Темежан болады деп ұйғарды, - деген жауыншының көріпкелдігінен кейін оның ұлысына жан-жақтан келіп қосылғандардың саны күрт өсе түсті. Ұлыстың қонысын кеңейту үшін Құмырға бойынан көшіп, Ауыл-Қарағанға қонуы содан. Қабыл-Қаған ұрпақтары Темежанды бірауыздан Шыңғыс-Қаған етіп сайлағаннан кейін, Ұлысын басқару үшін сенімділерін өкілдерін қоршы, бақыршы, кезік, ақташы, қосбасы, торғауыт қызметіне тағайындады. Бұл – Қағанның Ұлысты басқарудағы қырын көрсетсе, Үш Меркіт пен Төрт Татарды жеңгеннен кейінгі олжаларды сый-сияпат ретінде үлестіруі «бүркіттің шашып, құзғынның басып жейгінін» еске салады. Себебі, Темежан – бауырына басып емес, тапқанын көптен бөлісіп жейтін, дүние-мүлікке, жылғыраққа қызықпаған Қаған. Татарлардың жеңіліске ұшырауын жазушы былайша суреттейді: «Ең бастысы, бәрінен биігі – Есукейдің ұлы – Темежан-Шыңғыс-Қаған, Әмбегей Қағанның, Құллы-Бағадұр-Қағанның, Қоқын-Балақайдың, тағы басқа да Татарлармен шайқаста жан берген Ұлыс жауынгерлерінің кегін нәшіне келтіре отырып қайтарды. Кезінде ағаш есекке шегеленген Әмбегей-Қағанның соңғы сәлемін орындады» [2, 74].

Тіпті шапқыншылықтан кейін олжаға қызығып, ашқарақтық танытқандарды Қағанның өзі қадағалап, Ұлыстың тыныштығын күзетті, іштей іруге жол бермеді.

Қағанның шебер қолбасшылығын да автор жадында ұстап отырған. Жасағын басқаратын онбасы, жүзбасы, мыңбасыларға сенімді Бағадұрларды сайлап, оларға даңса (әскери атақ, лауазым, шен) беріп отырған. Шерби, қоршы, кептеуіл, торғауыттардың да өз міндеттерін бөліп, Ұлыстың тыныштығын күзетті. Соғыс тактикасын терең меңгерген ол өзіне бірнеше есе басым қол келе жатқанда көшпенділердің көшіп жүретін әдісімен қоныс аударып дұшпандарын адастырып отырса, екі-үш есе көп жаумен шайқастарда әдіс-амалдарды тиімді пайдаланған.

Әлемді бағындырған Қағанның асығы алшысынан түсуін анасы мен жарының дер шағында ақыл-кеңес беріп отыруымен түсіндірген. Оны Жәмкенің мына сөзіне сыйғызған: «Сұңғыла әйелің болғандықтан, анда, дер кезінде менің алдымды орап кеттің. Бұл өмірде, андамен екеуміз алғашқы күніміз шыққаннан ақырғы күніміз батқанға дейін, қыл-аяғы аты-жөнімізге дейін өзді-өзімізге нышан болған едік. Анда, сұңғыла анадан кемеңгер болып туыпсың. Бұл – даусыз ақиқат» [2, 127].

Жәмкенің жары туралы мағлұматты өзінің: «Қатыным қазымыр болып, ақыл қосқаны сол, ақылымды тауысты. Нөкерлерім де оңды бола қойған жоқ», - деген сөзі растайды. Осылайша автор кейіпкер сөзіне көп мағлұмат сыйғызған. Қаһарман бейнесін толықтыратын әдістің бірі – кейіпкер сөзі, параллель бейнелеу болса, Жәмкенің сөзі осындай міндетті атқарып тұр. Бір ауыз сөзден кейіпкерлердің бір-біріне қарама-қарсы образдары байқалады.

Шыңғыс Қағанның тағы бір қырын ашу – Жәмке-Шешеннің өлім жазасына кесілуі. Жазықсыз жанды өлім жазасына кесуге болмайтын болғандықтан, оның айыптары бойына тағылады:

«– Ілгеріде, Шушы-Тармалыдан Тайсары жылқы барымталағанда мақсатты түрде ант бұзып, Далаң-Балжығы жайлауында соғыс ашқан. Шыңғыс-Қағанды Зерен-Қапшағай шатқалына қуып тығып, үрей тудырған. Осы соғыста қолға түскен ерен ер Ұлық-Бағадұрды жеті ұлымен бірге еш аяусыз бүкіл елдің көзінше өлім жазасына кескен. Ал бүгін нөкер болуға, жанын алып қалуға көнбеген. Сондықтан өз өсиетіне сай қан төкпей өлтірілсін. Салтанатты түрде, салт бойынша жерленсін!» [2, 128].

Көріп отырғанымыздай, Қаған оның бар айыбын кешіріп нөкер болуға шақырды. Алайда оған келіспегендіктен, ғұмыр бойы жасаған қасастықтары мойнына тағылды. Кешуге болмайтын айыптары бола тұра, соңғы сапарға салтанатты түрде шығарып салу – Қағанның салт-дәстүрге, андасына деген құрметі. Бұл – Қағанның ет пен сүйектен жаралған, биік адамгершілік иесі екендігінің белгісі.

Іргесін бағындырып алғаннан кейін, Үндіден Түркияға дейінгі жарым Азияны және тұтас Шығыс Еуропаны бағындырған Сарғұл жорығы мен Қытан мен Таңғыт жорығына аттануы, шабуылдаған жерлерін бірінен-кейін бірін бағындыру барысындағы көзсіз ерліктер – Ұлы қолбасшының соғыс тактикасын шебер меңгерген әкшілігіне мысал.

Елік-Бұрхан Қағанды алтын-күміске қызықтырып, дүниемен елін, жерін сақтап қалмақ болды. «Алайда Қағанның ойын Елік-Бұрхан ақтық деміне дейін толық шамалай алмаған еді. Қағанның мақсаты – олжа алу, оңайда жатқан сансыз қазынаны бере салсам, қиында жатқан өзімде несі бар. Дүниемен-ақ

бетінді қайтарармын деп нық ойлаған болатын. Бай елдің басшысы Шыңғыс Қағанның көкірегінде жатқан асыл арманы түгел Түрікті біріктіру мен Ұлы Даланы жайлаған ел-жұртты жұмылған жұдырықтай етіп қайтадан ұйыстыру екенін білмеген, сезбеген бойы бақилыққа аттанды», - деген жолдар Шыңғыс Қағанның ғана емес, автордың да негізгі ұстанымын аңғартады.

Шыңғыс хан мен оның қазақ даласында хандық құрған ұрпақтарының өмірі қазақтың арғы тарихын білгісі келетіндерді түгелдей қызықтырғаны белгілі. Соңғы жылдары Алаша ханға байланысты көптеген пайымдаулар жариялана бастады. Бір деректерде: «Джучи-хан (Жошы), старший сын Чингисхана известен в казахских преданиях под именем «Алаш-хан». И это не случайность, так как никто другой не проник столь глубоко в суть философских учений своего отца, как это было сделано Джучи. Казахи не случайно называют его «Алаш-хан». Это «второе имя» Джучи получил еще при жизни. «Алаш» – это многокрасочность, единство цветовых компонентов белого света, его спектр, цвета радуги. Казахи говорят: «алты алаш», что означает «шесть цветов белого света» или «шесть цветов радуги». Европейцы же в радуге видят семь цветов, различая синий и голубой. Напротив, жители степей не разделяли синий и голубой цвета, обозначая оба цвета как «көк». Различие голубого и синего цветов не имело принципиального значения для степняков» [4], -деп, Алаша хан мен Жошы екеуі бір адам деген тұжырым ұсынылса, философ ғалым Ғ.Есім: «Ультау... Еще один замечательный памятник культуры этих мест – склеп Алаша-хана. Быть может, правильнее говорить Алаш-хана. Алаш – это боевой ұран (клич), призыв, который появился во время правления Джучи. Народ называл Алаша отцом Джучи. Можно смело говорить, что, называя Чингисхана Алаш-ханом, воины превращали имя в боевой клич, призыв, и эта традиция передавалась от поколения к поколению.

Поскольку Джучи был властителем кипчакских земель, он установил для своего государства новый клич и лелеял идею отца о мировом господстве, имя которого стало для воинов боевым кличем. В кипчакской традиции сохранился этот призыв. Для многих казахских родов имена их предков становились боевым кличем. Алаш – это второе имя Чингисхана. Да и само имя Чингисхан – это тоже ложное имя, ведь настоящее его имя – Тэмучин. Назвать его Алаш мог его сын Джучи или внуки. Вероятно, в этом направлении и надо вести исследования. Алаш – это боевой клич казахов» [5], - дейді. Ғалымның осы пікірін жазушы да қостайды.

5. Қорытынды. Романның соңында автор Өз Шыңғыс-Қаған – Алаштың Алашаханы деген тұжырым ұсынады. «Жақсыдан жаттық жоқ» дейді қазақ, Шыңғыс ханға іш тартуға болады. Алайда, оны қазақтың басын қосқан Алашаханға телуге негіз жоқ. Түркі ұлыстарының ішінде қазақ тайпаларының болғаны рас. Соған сүйеніп Шыңғысханды кіші жүз етіп көрсетушілер де табылып жатыр. Романда кездесетін Бөртеңі қоныраттың құлшығаш деген руынан екен деген ойда да жансақтық бар. Тарихи тұлғалардың шежіресін (руын) нақтылаймыз деп тым ұсақтатып жіберуге де болмайды. Мойнына бұршақ салып, Көк Тәңіріге табынған Көк бөрінің ұрпағы дегенге сүйенсек те жетіп жатыр. Сондықтан, өмірде болған тарихи тұлғаларға қатысты орныққан тұжырым-түсініктердің тарихи романда да сақталғаны жөн.

Романның негізгі жетістерінің бірі – автордың сол дәуірдің тілімен сөйлеуі. Оны жер, ел, ру, шен, т.б. атаулары мен сол тұста қолданылған сөздер растайды. Атап айтатын болсақ, Мұран (өзен), Өнен-Мұран (Іле өзені), Сары-қыр (Барқыпбел жотасы), Теліген-Бөлтак (Қос-Қоғырқай тауы), Бүркей-Ірге (Іргетаяу), Сөлеңгі (Лепсі өзені) сияқты жер атаулары, не болмаса Қыған (Түркі қағанат, кейде Қара-Қығай деп те аталады), Таңғып, Таңғұл (Түркі қағанат), Шүршіт (Мәнжүр), Шерігендер (Жалайырдың Орақты руы) сияқты ел, ру аттары. Осы қатарда қоршы (қорғаушы), күшекші (қорғаушы, сақшы қызметіндегі күштік құрылым), шерби (түменбасы, әскербасы, мыңдық нояны), дарғышы (басқарушы, әкім) сияқты әскери шендермен бірге обыл (кеңес, жиналыс), қамұғы (күллі, барша, бүкіл), еріс (заң), бедіген (бедізші, мүсінші), жәм (тостаған, кесе) сияқты сөздерді атауға негіз бар. Осылайша автор сол дәуірдің тілімен сөйлеп, Шыңғыс-Қаған заманына жан бітіріп, оның көркем шежіресін жасап отыр.

Автор романды жазу барысында ЖШәкенұлының сұхбатына [6], Шыңғысхан» журналына [7] шыққан мақалаларға [8] сүйенгенін айтады. Жазушының негізгі ұстанымы Шыңғыс-Қағанды қазақтан шыққан, қазақ текті халық дегенге саяды. Сондықтан да ол тарихи есімдердің өзін барынша қазақыландыруға барған. Тарихта Темечин, Темуджин деген есіммен белгілі болса, мұнда қазақы ұғымға сәйкес, қазақ тілінің нормасымен Темечан болып жүр. Шыңғыс ханның жорыққа, ерлікке толы өмірі алдағы уақытта да талай қаламгерлерді қызықтыратыны белгілі. Бұл роман – қазіргі қазақ әдебиетіндегі Қаған өмірін және бір қырынан толықтырған туынды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Рахметұлы С. Рақымжан Отарбаевтың «Шыңғыс ханның көз жасы» хикаяты хақында // *Qasym.KZ*. – 2016. – 18-тамыз.
- 2 Әлбозым Д. Шыңғыс-Қаған. – Алматы: «Ценные бумаги» баспасы, 2018. – 208 б.
- 3 Сәнік З. Көптомдық шығармалар жинағы: Тұғырыл хан. Қайрақбай. Демежан. 6-том. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2017. – 352 б.
- 4 Есім Ф. Место средоточия святынь // <https://www.kazpravda.kz/news/kultura/mesto-sredotochiya-svyatin?print=yes>
- 5 Алаш-хан и Джучи – это одно лицо? // Источник: <http://e-history.kz/ru/publications/view/2199> © e-history.kz; Источник: М.-Х.Сүлейманов. Эра Чингисхана в истории казахской нации (степная диалогия), 2-изд. доп., перераб., Алматы, «Зергер Ильяс», 2009
- 6 Шәкенұлы Ж. Жалғыздың үні. – Алматы: «Ақ отау» баспасы, 2010. – 407-409 б.
- 7 Ерғалиев Е. Шыңғыс хан – түрік дүниесін біріктіруші // *Шығысхан*. – 2015. – №4 (17). – 237-238 б.
- 8 Мәкішев Ж. Қазіргі моңғолдар Шыңғысханның шынайы мұрагері ме? // *Шығысхан*. – 2016. – №1(18). – 238 б.

МРНТИ 17.82.10

Б.С. Сарбасов¹, Б.Ш.Қожжекеева²

^{1,2} Ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан,

М.МАҚАТАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

Мұқағали Мақатаев – қазақтың ұлттық рухани мұрасының ұшан теңіз байлығын еркін меңгерген ақын. Ажарлау құралдары мен эпитет, теңеу, аллитерация, ассонанс ақын шығармаларының айнымас құралы.

Суреткер қазақ поэзиясын өзіндік жаңа эпитеттер, теңеулермен, өлең өрнегі дыбыстық әсем айшықтармен байытқан. Айшықтаудан Мұқағали Мақатаев тудырған тың арнаулар, қайғалаулар, эпифора мен анафора психологиялық егіздеу қазақ поэзиясының бұл саладағы поэтикалық үлгісі болып табылады.

Мұқағали Мақатаевтың басты еңбегі поэзияда, шеберлігі де осы жанрда. Отан, Жер-ана, табиғат, махаббат лирикаларында лирикалық кейіпкердің туған жерге деген сүйіспеншілігін, табиғатты бейнелеуінде оқырманды еріксіз елітетін әсем суреттеулер, сүйіспеншіліктегі жалған сезімге қарсы бағыттағы шынайылықты дәріптейтінін көреміз.

Қаламгердің сөз қолданыстарындағы және өлең өлшемдеріндегі шеберліктері ерекше. Ақын халқының бай сөздік қорын, айшықты сөз иірімдерін жақсы меңгергендігін байқатты. Бұл оның халық ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетіміздің асыл қазыналарынан еркін сусындап, ерінбей ізденгендігінің белгісі. Өлеңдегі әуенділік, ішкі ұйқас, дыбыс үндестігі, аллитерация, ассонанстар да оның поэтикасының ажарлау құралдарының қатарынан орын алды.

Кілт сөздер: Лирикалық кейіпкер, суреткерлік шеберлік, поэтикалық тіл, көркемдік ерекшелігі

Б.С. Сарбасов¹, Б.Ш.Қожжекеева²

^{1,2}Кандидат филологических наук, ассоциированный профессор (доцент),
Казахский государственный женский педагогический университет,
г.Алматы, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ХАРАКТЕР ПРОИЗВЕДЕНИЙ М.МАҚАТАЕВА

Аннотация

Мукағали Мақатаев – поэт, котгорый свободно освоил духовное наследие казахского народа. В его работах можно точно увидеть шлифовку и эпитет, сравнение, аллитерацию и ассонанс.

Поэт в казахскую поэзию добавил новые звучания, используя свои новые эпитеты, сравнения, посвящения, повторения, эпифоры, анафоры которые являются поэтическим примером произведений Мукгали Макаатаева.

Он боготворил родину, родную землю, в любовных лириках- любовь героя в свою родину, в описаниях природы- прекрасное описание леса, в любовных сценах-искренность, которая противоположна лжи. Этот жанр является главным творением поэта и его мастерства.

Мастерство поэта особенный в использовании слов и в размерах поэзии. Поэт показал народу, что он умело использует лексику и у них богатый словарный запас. Это плод того, что он не уставая изучал ценные сокровища устной народной и письменной литературы. А также в поэзии звучность, внутренняя рифма, звуковая гармония, аллитерация и ассонансы являются поэтическим украшением.

Ключевые слова: Художественный характер, поэтическое мастерство, поэтический язык, лирические образы.

B.S.Sarbasov¹, B.Kozhekeeva²

^{1,2}Candidate of Philological Sciences, Associate professor, Kazakh State Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty

ARTISTIC CHARACTER CREATIVITY OF M.MAKATYEV'S

Annotation

Mukagali Makataev is a poet who fluently knew all the wealth of Kazakh mental inheritance. Epithet, comparison, alliteration, assonance are basics of his works.

Writer enriched the Kazakh poetry with new own epithets, comparisons and the poetic expressions with new sounds. New dedications, repetitions, epiphora, anaphora what made poet are the poetic model of Kazakh poetry.

M.Makataev's major works are basically in the poetry, and his mastery is also in this genre. We see that the lyrical character's love to the motherland in his patriotic, nature lyrics, love poems, enchanting description in his natural portrayals charm all readers and teach sincerity against a false sense of love.

The writer's skill in using the words and the dimensions of poetry is unique. Poet showed a great word-stock and rhyme of Kazakh language. It is a sign of his unbridled study from precious treasure of national folklore and written literature. Rhyme, harmony of sounds, alliteration, assonance are some of the decoration shift of his poetry.

Keywords: by fearlessness, resoluteness, amazing gift of belief, unshakable confidence of the correctness.

Кіріспе. М.Мақатаев поэзиясының поэтикасы

Мұқағали Мақатаев – қазақ поэзиясының көкжиегін кеңітіп, мазмұнын тереңдетіп, пішінін жетілдіруге айтарлықтай үлес қосты. Сондықтан да ол қазіргі қазақ өлеңінің санаулы шеберлігінің санатына еркін енді.

Мұқағали Мақатаев өзінің шығармашылық сапарында эпикалық құлашын да кең танытқан тамаша талант. Ақын поэзиясының көркемдік ерекшеліктері, тілі мен стилі тегі жалпы поэтикасы нұсқалы бай. Ол арғы – бергі замандағы қазақтың әрлі де нәрлі асыл сөздерін мол игерген, жете меңгерген және өз шығармаларына сіңірген.

Ақынның «Бесік жыры» атты шығармасы қазақ поэзиясының интеллектуалдық биігінің бір белесіндей десек, оған куә шығармада пенденің, адамның адамдығын ар сотының алдында айыра жіктеліп, өмір ұғымының Жер ананың әлдіімен өрнектелуінде деп білеміз. Мұқағали Мақатаев шығармашылығындағы нұрлы ғаламның кульминациялық биігі осы «Бесік жырында» шындап көрсетіледі:

Әлди, әлди ақ балам,
Сор да жоқ мұнда, бақ та жоқ.
Атақ та құрмет, данқ та жоқ,
Жетпейді мұнда өсек те,
Жетпейді саған атқан оқ.
Әлди, әлди ақ балам,
Мәңгілік тыныш жат, балам.

Жоқ мұнда күрес, ерегес,
Күншілдік, қулық, төбелес,
Өзіндей мұнда көп елес,
Ақ балам, жалғыз сен емес (Мақатаев. М., 2001: 153-154).

Өмір құбылысын суреттеуде эпитет, теңеуді ақын өлеңдерінде өте шебер қолдана біліп, көркем шығуына септігін тигізген, өлеңдерінде өте жиі қолданған. Адамның не заттың, не табиғат құбылыстарының сөз арқылы ерекшелендіріп, белгілерін анық көз алдына елес арқылы түрлі қозғалысқа ендіріп, адамның ой-қиялына, сезіміне әсер етіп, ақылымен бірге сенде құбылып, өзгеріп, өсіп, қуанып, қайғырып отырасың. Мысалы:

Ақ қайыңдар, тал теректер... алтын сары сырғалар,
Туған жердің кеудесінде тұнжырайды жылғалар.
Қайда кеткен жасыл алқап, жасыл орман, жасыл маң?
Қайда кеткен жақұт гүлдер паң далаға шашылған? (Мақатаев. М., 1998).

(Тағы да күз келді)

Эпитетті қолданғанда ақын жай қолдана салмаған. Белгілі мақсатпен қолданады. Ақынның қолданған эпитеттері, суреттелген нәрсесіне өзінің қатынасын көрсетіп тұр. Келтірілген мысалдағы ақынның қолданылып отырған эпитеттері, олардың табиғатпен байланысын көрсетеді. «Ақ жайық», «Жасыл алқап, жасыл орман», «Жасыл маң», «Тәкашпар тау» ойланбай алына салған нәрсе емес. Табиғатты қайта жасаушы, табиғаттың адам өмірімен тығыз байланысты жасырмас бөлігі екендігін, уақыттың өзі табиғат құбылуларымен, құбылыстарымен өлшеулі, шекті екенін көрсетіп отыр. Тәкашпар мен салқын қандылық адам мінезіне тән ерекшеліктер, ақын оны жаңаша табиғаттың ерекшелігін суреттеу арқылы, табиғатты басқа қырынан көрсеткендей, жаңаша қырын ашқандай соны леп еседі (Мақатаев. М., 1998: 53). Келесі өлеңдерінде:

Арым міне, сүттей аппақ алдымен көп жылап тұр,
Жауғандаған жанарында жалғыз ғана сұрақ тұр (Мақатаев. М., 1998)

(Міне, тағы ашу келіп, алқымына тығылды)

Кең дүние, төсіңді аш, мен келемін,
Алынбаған ақым бар, сенде менің.
Қайрат құмдар-бұйығып шөлдегенім,
Бура бұлғтар-бусанып терлегенім (Мақатаев. М., 1998: 7).

(Кең дүние төсіңді аш мен келемін)

Талқылау. Ақын өлеңдерінің көркемдік ерекшеліктері

Бұл үзінділердегі «жауғандаған жанар», «кең дүние, бұйрат құмдар, бура бұлғтар» эпитет, адамға берер әсері алдындағы өлеңдерден өзге. Өйткені, ақын мұнда алдыңғы үзіндіде адамдық арының таза екендігін дәлелдейді. Жауғандаған жанардан сұрақтың тұрғанын, күмән келтірудің ізі тұрғандығын эпитет арқылы әсерлі етіп көрсетті. *Кең дүние* - тұрақты эпитет, ал әдебиетте бұйра сөзін жаңаша «т» дауыссызды қосу арқылы қолданған, түйенің бурасы болушы еді, бұл жерде сол бурадай, үлкен деген мағынада жаңаша мағына білдіріп, жаңа тіркес өніп тұр. Ақын өлеңдерінде бір құбылысты, нәрсені суреттеу барысында, өзгеше белгілерін көрсетпей-ақ, оны екінші нәрсемен салыстырып суреттеуде теңеуді өте ұтымды қолданған.

Қас-кірпінің қарлығаштың қанатындай қап-қара,
Үлбіреген жүзің сенің ақ жібек пе, мақта ма?
Сенің көзің түпсіз терең тұңғыықтан жаралған
Шашың сенің жан баспаған жапандағы қара орман.
Күлкің қайда күмістей сыңғырлаған?
Жүзің неге ымырттай тұнжыраған? (Мақатаев. М., 2005)

(Қайран жеңгем)

Келтірілген өлеңдердің үзінділері арқылы екі нәрсені кеңейтіп, бір нәрсемен салыстыруда теңелетін нәрсенің сыртқы ұқсастығына аса мән беріледі. Тек сыртқы жағы емес, оның түпкі қазығы ақынның көздеген мақсатымен байланысты болып тұрғандай. Ақын бұл жерде «қанат» сөзіне (дай) жұрнағын қосу арқылы теңеуді білдіріп тұр, «қас-кірпінің қарлығаштың қанатындай», - деп қаралынын, түсін білдіріп тұр. «Күмістей, ымырттай» күмістің сыңғырындай ерекше үнге теңесе, күннің батуы, сәл қараңғылық басуы көңіл-күйдің болмайтынын айтып тұр. Сонымен қатар ақын басқа да өлеңдерінде теңеудің соны түрлерін, жаңа сөз тіркестерін енгізді. Мәселен:

Бұл ғасыр-менің жүрек сағатымдай,
Тамырым бірге онымен соғатындай.
Амалсыз, абайсызда қалғып кетсем,
Ғасырым бірге ұйықтап қалатындай (Мақатаев. М., 2005)

(Менің ғасырым)

Кез-келген ақын өз ғасырын, әлеуметтік жағдайын суреттесе, әр адам өз ғасырын суреттейді, өзімен бірге тыныс алып, өмір сүруде, сырғуда, жылжуда. Ақынның жүрек сағатындай онымен бірге соғатындай, егер ақын ұйықтаса онымен бірге ұйықтап қалатындай. Мәселен:

«Құлын-тайдай тең өскен құрбыларынан»,
«Жүрегім жүйкем бар тұлғам
Бір күнде сымдай тартылған»

(Жүрегім жүйкем бар тұлғам)

Өзеніне асыққан бұлақтайын,
Енесіне жүгірген лақтайын,
Жайқалайын жаныңа құрақтайын,
Енді мен де саған кеп тұрақтайын.
Асқар тауға соғылған дауылдайын,
Ақтарылған аспаннан жауындайын,
Дамылдайын, саған кеп дамылдайын,
Ауа бермей аулаққа сағымдайын (Мақатаев. М., 2005)

(Өзеніне асыққан бұлақтайын)

Нәтиже. Ақынның поэзияға қосқан жаңаша өрнектері

Алдыңғы өлеңдер (дай) жұрнағы арқылы теңеу әдісін қолданса, ал, кейінгі үзінділерде ақын (тайын, дайын) жұрнақтары арқылы теңеу тәсілін өте ұтымды пайдаланған. Сол сияқты ақын өлеңнің соңында, басында, ортасында қолдансын нәзік сезімнің сырын көркем өре түседі. Ақынның зат есімнің етістіктің соңынан жалғау арқылы ашпақ ойын дәл жеткізеді. Мысалы: «Тағыдай тауда өскен тарлан едім», «Кезбе бұлғтай кей ойлар көгімдей», «Қорғасындай бір салмақ кетер емес денемнен», осындағы тағыдай, бұлғтай, қорғасындай сөздері теңеу болып тұр. Тәсілдердің қай-қайсысы болсын орнымен, өте шебер қолдана білген.

Айталық, айқындау, яғни эпитет – заттың, құбылыстың айрақша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз. Эпитетсіз айтарыңды анықтау, суреттеп отырған нәрсенді нақтылау қиын. Өлеңдерінде бұрын-соңды қолданылып, ығыр болған эпитеттерді қайталамай, өзіндік ерекшелікпен жаңа пішінді, соны мағыналы эпитеттерді қолданған, тудырған. Мәселен:

Тәкаппар таулар жатқан жан-жағында,
Барып қайт жайлау, малды ауылға (Мақатаев. М., 2005: 13)

(Бұзылған үй)

Арым міне, сүттей ашпақ алдыма кеп жылап тұр,
Жауғандаған жанарында жалғыз ғана сұрақ тұр.

(Арым, міне, сүттей ашпақ)

Шындықтың санаға сіңуі, сананың шындыққа сын көзбен қарауы ақыл-ойдың қозғаушы күші дейміз. Өмір философиясы жетімдер мен жесірлер үшін шым-шытырық болудан қалып, «жазмышпан озмыш жоқтың» немқұрайды қалпын серпіп тастап, белгілі нысанаға өмірдегі адам орны дейгін жолдарда жатқан сияқты (Қабдолов З., 1982: 60).

Сені аңсаймын, қайнаған ақ бастаулар,
Ақ бас таулар-самайын ақ басқандар.
Сені аңсаймын, қазіргі ақ бас шалдар,
Бұрынғы өреден құрт ап қашқандар (Мақатаев. М., 2005: 89)

(Нені аңсаймын)

Қоңыраулатқан аспанды,
Найзағай шаншып өткенде (Мақатаев. М., 2005: 90)

(Есіңе мені алғайсың)

Өмір қуатына, адам атына бұдан асқан мадақтың қажеті не деген ойға қаласыз. Ойды ой қозғайды. Сіз бен біздің замандасымыздың Дангемен үн қатысуы, Абаймен мұңдасып, Махамбетпен сырласуы, түптеп келгенде «Өмірге келу де егіз, кету де егіз» деп ақынның өзі айтқандай, поэзия мен өнер мұраты топыраққа тәуелді екенінің белгісі. Қай-қай заманда да ақын атына ымырашылық жараспаған, күнделікті күйкі тірлікте ғана ма өмір мәні? Келудің мәңгілігі мен кетудің мәңгілігінде жатқан жоқ па негізгі түйін!?

Өмірді қалай сыйласаң, Өлімді солай жат көрме, - дейді «Ана әлдиі». Жай көзге көрініп, жай санаға қона бермес сезім түйсігі. Ана бейнесі – елес пен символикалық емес, ол – құдіретті күш. Азаматтың парызы, адамдық серті осы ана алдындағы парыз бен серт. Ол – Табиғат-Ана, ол – Жер-Ана, ол – Өлең-Ана алдындағы серт пен парыз.

Адамдық мәңгілік сапарындағы мәңгі мекені – жер-бесік. Тал бесікте жатқан пенде жер бесікке де түседі. Бесігің де бесікте тербетер анаң да – жер. Мәңгі ұйқыны күзетеді, ана болып әлдилейді. Мәңгі мекен-мәңгілік бесікте таң да атпайды, күн де батпайды, қауіп те, қорқыныш та жоқ. Қуаныш, бақыт дегенді де сезбейсің. Өлім атты құбылыстың астарын аңғарғандаймыз.

Мұқағали дәстүршіл ақын, ол өлеңге интонация, инверсия, мазмұн тұрғысынан жаңалық енгізді. Мұқағалидың поэзиясы ұлттық характерімен, мінезімен ерекшеленеді. Мәселен, «Қайран жеңгем» өлеңінде:

Су сұрасам, сүт берген, айран берген,
Қартайып қалыпсың-ау, қайран жеңгем!
Қарғаның валетіндей едірейіп,
Қасыңа мына біреу қайдан келген (Мақатаев. М., 2005: 221)
Ақын өлеңге ерекше кие деп қарап, Музаға табынған:
Күтемін сенен үміт, сенен жігер,
Қисаң маған биік пен тереңді бер!
О, Муза!
Маған алыс сөреңді бер!
Ғайыптан кел де мені демеп жібер (Мақатаев. М., 2005: 221)

Ақын адам жанының диалектикасына терең бойлап, оның болмысын шынайы бедерлейді («Жапырақ жүрек-жас қайың»). Ол «Нағыз ақын алдымен ойшыл, философ болуы қажет. Поэзияда философ болу өзін қоршаған әлемді ұғыну, әр заттың мәнін білу, ақырына дейін «адам жанының инженері болып қалу» дегенді ұстанды.

Ақынның шеберлігі өмірден өзін, өзінен өмірді көре білуінде. «Бүкіл менің жазғаным – бар-жоғы бір ғана бүтін поэма. Адамның өмірі мен өлімі, қасіреті мен қуанышы туралы поэма» деуі – шын мәніндегі парасат иесі, өмірге ойлы көзбен қарайтын жанның жан тебіренісі, әлеуметтік ортаға айтар көзқарасы бар ақын үні. Мұқағали Мақатаевтың адамзат ғұмыры мен әлем сырын жыр еткен лирикасы қазақ әдебиетіне, қазақ халқына асыл мұра болып өшпестей із қалдырды.

Қорытынды.

Мұқағалидың әдеби мұрасы жайлы Зейнолла Серікқалиев: «Мұқағали мұрасы, сұлулық үлгісі біздің бүгінгі игілігіміз ғана емес, Мұқағали мұрасы, маржан поэзиясы – болашақ ұрпақтардың да еншісі, қастерлеп-қадірлейтін қазынасы», – дейді.

Халқына қадірлі ақынның әр сөзінің астарында жатқан асыл жақұттарын маржандай тере, тереңіне бойлап, тебірене, емірене жазған жырларының мән-маңызын түсініп, көңілге тоқып, жан дүниемізді байыта түссек қана ұлттық ой-санамыз, өреміз толыса түсетінін жадымызда ұстайық.

Әсіресе, ақын туындыларында эпитеттер мен теңеулер мол ұшырасады. Мұқағали эпитет, теңеулерді мол қолданды дегенде, ол басқа қаламгерлердің бұл тараптағы табыстарын қайталады деген ұғым тұмауы керек, керісінше, ақын өзінше, жаңа, тың теңеулер мен эпитеттер тудырды. Өзіндік жаңалықтарын жарқырата көрсетті.

Мұқағали Мақатаев – қазақ әдебиетінде өзіндік қомақты орны бар, поэзияға жаңаша өрнектер мен айшықтар енгізген, өлең логикасына өзінше қараған, қазақ поэзиясын мазмұнына да, пішініне де жаңашылықты батпандап енгізген, өз шығармашылығымен қазақ әдебиетін бір сатыға көтерген ақын.

Қорыға келсек, Мұқағали шығармаларының көркемдік сипаты жоғары дәрежеде. Оның әрбір өлеңінен ұлтжандылық, рухани құндылықтар айқын көрініп тұрады. Мұқағали шығармалары арқылы жастардың бойына азаматтық, батылдық, отансүйгіштік, адамгершілік сияқты қасиеттерді дарытып, жас ұрпаққа патриоттық тәрбие беруде мәні зор деп ойлаймын. Сондықтан да ақын шығармалары күні бүгінге дейін өз құндылығын жоймай келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Мақатаев М. Шығармалары. – Алматы, 2001. – 319б. – Б.153-154.

2 Мақатаев М. Жырлайды жүрек. – Алматы, 1989. – 496б. – Б 53.

3 Мақатаев М. Өмір-Өзен. – Алматы, 2005. – 228 б. – Б.89-90.

4 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 1982. – 365б. – Б 60.

МРНТИ 17.07.41

Сейсенбиева Э.С.¹, Бегманова Б.С.²

¹ PhD докторант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

² Ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

А.ҮЛІМ ЖҰЛЫНЫҢ ДІНИ-ҚИССАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада араб әдебиетінің ХІХ ғасырдағы қазақ кітаби ақындар шығармашылығына ықпалы, әсері туралы айтылады. Кітаби ақын деген атауды қазақ ғалымдары олардың не идеялық көзқарастарын, не көркем әдебиеттік бағып-әдісін аңғартпайды, кәсібін, кітап бастырып шығарумен айналысқанын ғана аңғартады деген болатын. Орталық Азияда өзге халықтармен қатар, қазақ халқы да «Мың бір түн», «Калила мен Димна», «Антараның ерлік істері», «Ләйлі-Мәжнүн» және т.б. араб әдебиетінің шоқтығы биік інжу маржандарымен таныс болып, осы шығармаларға еліктеуден жаңа шығармалар жазған.

XX ғасырдың басында яғни Кеңес өкіметі тұсында шектеу болды. Кеңес өкіметіне дейін көптеген діни тақырыптағы, шығыс, араб үлгісіндегі өлеңдер жазылды. Кітаби ақындар шығармаларының негізгі тақырыбы қазақ еліне дінді, имандылықты таныту деп білсек, мұның өзі Құран Кәрім мен Мұхаммед пайғамбардың қасиетті хадистерінің негізінде шыққанын, сондағы діни уағыздардың мәні бар мәселелерді зерделеп пайымдағанын, қазақ елінің таным-түсінігіне сәйкес келетіндей етіп түсіндіргенін, қазақ ұғымына тән эпикалық сипатқа көшіріп бере алғанын ешкім де жоққа шығара алмайды.

Кілт сөздер: араб және қазақ әдебиеті, ислам діні, хадистер мен діни аңыздар.

Seisenbiyeva E.S.¹, Begmanova B.S.²

¹PhD student, Kazakh National Women's Teacher Training University,
Kazakhstan, Almaty

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Kazakh National Women's
Teacher Training University,
Kazakhstan, Almaty

ARTISTIC FEATURES OF RELIGIOUS POEM A. ULIMZHIULY

Annotation

The article discusses the influence of Arabic literature on the influence of the work of Kazakh book poets of the XIX century. The name of the book poet stated that Kazakh scholars simply assume that they do not express their ideas or artistic methodology, profession, and book publishing. In Central Asia, along with other nations, the Kazakh people are also called “Thousand and One Nights”, “Kalila and Demey”, “Feats of Antares”, “Lai-Mejnun” and others. Arabic literature is famous for its high pearls and writes new compositions to follow these works.

The main theme of the poet's work is the fact that the idea of religion and morals of the Kazakh people is based on the sacred Hadiths of the Holy Quran and the Prophet Mohammed, that he studied the essence of religious sermons and explained the meaning of the Kazakh people and was an epic characteristic of the Kazakh language, no one can deny that he can copy it.

Key words: Arabic and Kazakh literature, Islamic religion, Hadith and religious legends.

Сейсенбиева Э.С.¹, Бегманова Б.С.²

¹PhD докторант, Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан

²Кандидат филологических наук, и.о. ассоцир. проф.,
Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЛИГИОЗНЫХ ПОЭМ А.УЛИМЖИУЛЫ

Аннотация

В статье рассматривается влияние арабской литературы на влияние творчество казахских книжных поэтов XIX века. Название книжных поэта гласило, что казахские ученые просто предполагают, что они не выражают свои идеи или художественную методологию, профессию и книгоиздание. В Центральной Азии, наряду с другими народами, казахский народ также называют «Тысяча и одна ночь», «Калила и Демей», «Подвиги Антареса», «Лай-Меджнун» и другие. Арабская литература славится своими высокими жемчужинами и пишет новые композиции для подражания этим произведениям.

В истории казахской литературы был хороший пример восточной литературы, книг религиозной литературы, книги поэтов, пытавшихся возродить основные проблемы, описанные в казахском языке. Основной темой творчества поэта является тот факт, что идея религии и морали казахского народа основана на священных хадисах Священного Корана и Пророка Мухаммеда, что он изучил суть религиозных проповедей и объяснил значение казахского народа и был эпической характеристикой казахского языка, никто не может отрицать, что он может скопировать это.

Ключевые слова: арабская и казахская литература, исламская религия, хадисы и религиозные легенды.

Кіріспе. Ислам дінінің ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиетіне әсері

Орталық Азиядағы өзге халықтармен қатар, қазақ халқы да араб әдебиетінің жоғарыда аталған інжу маржандарымен таныс болып, сол шығармаларға еліктеуден жаңа шығармалар туындаған. Қазақ әдебиетінің тарихында кітаби ақындар аталған авторлардың шығармалары осындай еліктеуден пайда болған. Қазақ әдебиетінің тарихында Шығыс әдебиетінің озық үлігілерінен, діни кітаптардан үлгі, нәр алған, онда суреттелген негізгі мәселелерді қазақ тілінде қайта жырлауға тырысқан кітаби ақындар аз

болмаған. Төл әдебиетімізде XIX ғасырда ғұмыр кешкен Ақыт Үлімжіұлы, Ғұмар Қарашұлы, Шәді Жәңгірұлы, Тұрмағанбет Ізтілеуов, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Нұржан Наушабаев, Әбубәкір Кердері, Жүсіпбек Шайхисламұлы, Ораз молла сияқты діни медреселерде білім алып, қасиетті Құранды жетік білген ақындардың ең басты тақырыптары – ислам дінінің адамгершілік, имандылық тұстарын дәріптеу болды. Кітаби ақындар ақиқатты, хақ дінді өз шығармаларында жырлау арқылы, ислам дінінің қазақ жерінде тарауына зор ықпал етті.

«Кітаби ақындар – шығыс әдебиетінің араб, парсы, түркі тілдес халықтарында бар поэзияның озық үлгілерін өзінше жырлап, қазақ арасына таратып, шығыс тілінде шыққан кітаптар сюжетін қайта өңдеп, қисса-дастандар шығарған бір топ ақындар. Шығыс поэзиясының көрнекті ескерткіштерімен түпнұсқада танысты. Олар Шығыс поэзиясының көркемдік құралдарын өз шығармаларында орынды пайдалана білді» - [1,281б.]

Араб әдебиетінің әйгілі шығармаларын қазақ әдебиетінде насихаттаған кітаби ақындар. Кітаби ақындар романтикалық, батырлық, ғашықтық, діни дастандар жазды. Кітаби ақындар араб ертегі, қисса-дастан, аңыздарының үлгісінде қазақ ортасына лайықтап, үндестіріп, өз ортасының, уақытының әдеби-эстетикалық талғам-тілектеріне қарап, шығыста кең тараған «назирашылық» дәстүрді қазақ әдебиетінде кеңінен дамытқан.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті орта ғасырда негізі қаланған классикалық араб мұсылман әдебиетімен тығыз байланысты болды. Қазақ әдебиеті тарихына «кітаби ақындар» деген атпен кірген XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ ақындарының үлкен шоғыры болғаны белгілі. «Кітаби» сөзі шартты түрде болса да, термин ретінде қалыптасқанын әдебиетші ғалымдардың зерттеулерінен көруге болады. Олар Бұхара, Ташкент, Самарқан, Қазан, Уфа сияқты қалалардағы мектептер мен медреселерде білім алып, өз шығармашылықтарында ағартушылық идеяларымен ерекшеленді. Араб, парсы, түрік тілдерін жетік меңгерген кітаби ақындар Шығыс әдебиетінің классикалық үлгілерін қазақ даласында насихаттап, жырлауда айрықша танылады. Б.Кенжебаев кітаби ақындар жайында “Олар екі түрлі мәдениетпен танысып, екі түрлі әдеби дәстүрден нәр алған. Бірі қазақ халқының бұрынғы мәдени байлығы мен әдеби қазынасы, екіншісі мұсылмандық Шығыстың ертедегі әдебиеті”, – деп тұжырым жасайды [2,11б.]

Қазақ әдебиетінде шығыстық сюжетке шығарма жазып, шығыс тілдеріндегі яғни, араб, парсы әдебиетінің құнды шығармаларын аударушы, байланыстырушы ақындар, «нәзирагөйлік» тәсілді жетік меңгерген кітаби ақындар болды. Кітаби ақындар діни оқуды жетік меңгерген, шығыстың классикалық әдебиетіне қанық, шығармаларында араб, парсы, түрік сөздерін жиі қолданған.

Академик З. Ахметов қисса, хикаяларды әлеуметтік бағыты, мазмұны, идеялық көркемдік құндылығы жағынан саралап, үш топқа бөлген болатын:

Бірінші негізінен дінді уағыздайтын, исламның қағидаларын, діни ұғым нанымдарды насихаттауға бағытталған: «Сал сал», «Зарқұм», «Сейітбаттал» сияқты шығармалар;

Екінші көршілес елдер мен басқа шығыс халықтарының ежелгі аңыз әңгімелері, халық романдары мен поэмалары және классикалық әдебиет өкілдерінің дастандары: «Шаһмаран», «Сейфүлмәлік», «Бозжігіт», араб елінің ертегісі «Мың бір түн».

Үшінші шығыс сюжетіне құрылған, бірақ қазақ әдебиетіне сіңісті болып кеткен «Мұңлық Зарлық» сияқты шығармалар [3,35 б.]

«Кітаби» деген атау ертедегі христиан діндарлары арасында діни кітап – «Иңжіл» ережелерін бұлжытпай орындауды жақтаған, уағыздаған, адамдар жөнінде қолданылған. Оны біздің XX ғасыр басындағы ақындарымыз жөнінде қолдану мүлде орынсыз. Кітаби ақындарды діншіл, жазған шығармаларының көркемдік жағы әлсіз, сапасыз деген пікір үстем болып, біраз уақыт зерттеу нысанына алынбағаны белгілі. Кеңес заманында ғасыр басындағы ақындарды менсінбеушілік, жете бағаламаушылық болғандығын, тіпті, шын мәнінде әдебиет болған жоқ деген секілді ұшқары пікірлердің өріс алғанын ғалым Б. Кенжебаев орынды атап өтеді [2,186 б.]

Осы өтпелі кезеңде өмір сүрген қазақ кітаби ақындар араб тілін жетік меңгергендіктен де, араб мұсылман шайырларының еңбектерімен түпнұсқада танысып, онда сомдалған жарқын образдар мен сюжеттерді қазақ тілінде қайта жырлап, әдеби байланыстың өркендеуіне, жандануына өзіндік үлестерін қосты. Осы әдеби байланыс туралы қалам тербеген орыстың белгілі шығыстанушы ғалымы Н.И.Конрад әдеби байланыстың негізгі үш түрін саралап, былай дейді: «Не следует думать, что существуют только две формы проникновения литературы одного народа в литературный мир другого народа – проивнование в подлиннике и в переводе. История мировых литературных связей свидетельствует о наличии и других форм. Одна их таких форм – воспроизведение в творчестве писателя одного народа

содержания и мотивов произведения, созданного писателем другого народа. Эта форма получила особое распространение в литературе народов Средней Азии, Ирана и Передней Азии в средние века» [4,324-325б.].

Талқылау. Ақыт Үлімжіұлы дастандарындағы дін мәселелері

Кітаби ақын-жазушы деген атау біздің ғалымдарымыз бұл топқа жатқызып жүрген ақын-жазушылардың не идеялық көзқарастарын, не көркем әдебиеттік бағыт-әдісін аңғартпайды, кәсібін, кітап бастырып шығарумен айналысқанын ғана аңғартады. Біздің ойымызша, ұлы Абай негізін қалаған жазба әдебиетті дамытушы ақындар: Ақыт Үлімжіұлы, Ғұмар Қараш, Ақмолла Мұхамедияров, Шәңгерей Бөкеев, Жүсіпбек Шайхысламов, Ақылбек Сабалұлы, Шәді Жәңгіров, Ораз молда, Молда Мұса, Мақыш Қалғаев, Нұржан Наушабаев, Мәделі кожа, Әсет Найманбаев, Тұрмағамбет Ізтілеуов, Шораяқтың Омары және т.б. қазақ әдебиетін жанрлық, тақырыптық тұрғыдан байыта отырып, адал махаббат пен адамгершілік идеясын уағыздайтын, халықтың мақсаты мен мүддесін көрсететін шығармаларды дүниеге әкелді. Бұл ақындардың шығармашылығын саралай отырып, профессор Ө.Күмісбаев оларды «кітабилық» сатыда қалып қоймай, өзіндік көркемдік ізденістерімен туындыларын жоғары сапаға көтеріле білген және кітаби ақын деген аясы тарлау терминге тықпалауға болар ма екен деп, бұл ақындардың өлеңдері мен көркем дастандарын «кітабилық» деңгейден анағұрлым жоғары екенін айтып өтеді [5,58б.].

Кітаби ақындардың арасында Қазақстаннан шет жатса да, осы бағытта қарымды еңбек еткен үлкен шығармашылық тұлғалардың бірі – Ақыт Үлімжіұлы. Ақын Ақыт Үлімжіұлы Қытайдың Алтай аймағының Көктоғай ауданында 1869 жылы дүниеге келген. Ауыл молдасынан сауат ашып, зеректігінің арқасында араб, парсы тілдерін жетік меңгерген. Қазан, Стамбул баспаларынан шығатын әдеби кітаптармен танысып, қазақ әдеби мұраларын зерттеуге, дамытуға күш салады. Ақыт Үлімжіұлы Ислам тарихын, мәдениетін жетік меңгерген ақын. Ақын 1907 жылы Алтай және Жайық төңірегіндегі Қажыларға аудармашы болып, Мекке Мәдинеге қажылыққа барады. Меккеге қажылыққа барған ақын сапарластарынан қалып қойып, Арабия, Түркия елдерін бір жылдай аралап діни білімін жетілдіріп қайтады. Сөйтіп 1908-1910 жылдар аралығында ақын араб елдерінде екі жарым жыл тұрып араб әлемі мәдениеті, әдебиетімен кеңінен танысып өз білімін одан ары жетілдіріп, әлемдегі ең сирек және құнды кітаптарды жинастырып, ғылымға деген қызығушылығы арға түседі. Қытай өкіметі аз ұлттарға қысым көрсетіп, қазақтың бетке ұстар азаматтарын түрмеге қамайды. Сондай ауыр азап пен қысымды Алтай қазақтарының аяулы ақыны, ағартушысы, дін ғұламасы Ақыт қажы да бастан өткереді. Ақыры Ақыт Үлімжіұлы 1940 жылы Шыңжаң билеушісі Шың Шысайдың қатал әмірімен Үрімжі түрмесінде азаптап өлтіріліп, көптеген кітаптары мен қолжазбалары өртелген.

Ғалым Р. Бердібаев: Түркістан, Бұхара, Самарқанд секілді шаһарларда оқып біліп алған, араб, арсы, түркі әдебиеттерінен терең тәлім көрген, өздері күні бүгінге дейін «кітаби ақындар» деп аталып келген сөз зергерлерінің творчествосы – қазақ әдебиетінің шығыс әдебиетімен терең тамырлы байланысы барлығын көрсетеді»

Шыныста бір классик жырлаған тақырыпты келесі бір буында тағы бір ақынның қайталап, тың дастан туғызатын дәстүрі, бір тақырыпты бірнеше ақын жырлап өзара шабыт санасуы, жырмен жарысуы, яғни назирагөйлік салты ғасырлар бойы өмір сүріп келгенін, ал назирамен жазылған шығармалар аударма да емес, еліктеу де емес, нағыз қолтума, тың туынды екенін Е.Э. Бергельс пен М.О. Әуезов айтқан.

Көркем әдебиеттегі еліктеу құбылысы туралы шығыстанушы ғалым Е.Э.Бергельс мынандай құнды пікір айтқан болатын: «Разбор этой поэмы убедительно показывает, как неправильно называть назира подражением, ибо самая сущность этого явления отнюдь не в подражании, а в том новом, что поэт выносит тему, причем эти изменения приводят сплошь и рядом изменению всей концепции» - [6,115 б.].

Ал, ғалым М. Әуезов: «Олар біреуінің тақырыбын біреуі алуды заңды жол еткен. Тек алдыңғының өлеңін алмай және көбінесе алдыңғы айтқан оқиғалары негізінде пайдаланса да, көп жерде өз еркімен өзгертіп отырып, тыңнан жырлап шығаратыны болады. Бұлайша, бір тақырыптың әр ақында қайталануы ешуақытта аударма деп танылу керек емес. Ол өзінше бір қайта жырлау, тыңнан толғау немесе ақындық шабыт-шалым сынасып, жырмен жарысу есепті бір салт еді.

Шығыс поэзиясы бұл салтты заңды деп біліп, осы дәстүрге «Назира», «назирагөйлік» – деп атау да берген» – деп назира дәстүрінің шығыс бастау алып, қазақ ақындарының да еліктегенін айта кетеді [7,150б.]. Жалпы назирагөйлік дәстүрі бойынша шығарманың жанрлық түрі, мазмұны мен желісін сақтау шарт болмаған.

Шығыс әдебиетінде дәстүрлі тақырыптар бойынша шығарма жазудың өзі екі түрлі жолмен іске асқан:

- а) көркем аударма әдісі;
- ә) назирагөйлік.

Ал, Ақыт шығармашылығының ауқымды саласы –назирагөйлік дәстүр бойынша жазған қисса-дастандары. Ақыт Үлімжіұлы кітаби ақын. Оған дәлел ақынның 1891-1914 жылдар аралығында Санкт-Петербург, Қазан баспаларынан жарық көрген діни қиссалары. Ақыт Үлімжіұлы жиырма жасында тұңғыш назиралық «Қисами Жиһаншаһ Тамұзшаһұғылы» дастанын одан кейін, «Сейфұл-Мәлік», «Бәдіғұл-Жамал», «Сейітбаттал қазы», «Ахуал қиямет», «Қисами Ғабдүлмүлік» қиса-дастандарымен араб әдебиетін жетік меңгергендігі мен насихаттаушы екендігін де көрсетеді. Ақыт «Қисами жиһаншаһ тамұзшаһұғылы» дастанын арабтың әлемге әйгілі «Мың бір түн» ертегісінің ішіндегі «Жиһаншаның өмірі туралы» ертегінің желісі бойынша жазған.

Ш.Рахметұлының жазуы бойынша Ақыт араб аңыздарының ізімен «Жиһаншаһ» дастанын 18 жасында жазған деседі. Сонда Ақыт қажылыққа бармай тұрып діни сауатының белгілі деңгейге жеткендігін танытып тұр. Ақыт Үлімжіұлы осы сапарында жүріп «Ахиретбаян» («Ахуал-и-қиямет») атты дидактикалық дастанын жазады. Ақынның бұл насихат дастаны Алланың қасиетті кітабы Құран кәріммен, Мұхаммед (с.ғ.с.) хадистерінің желісіне құрылған.

Ақыт қажы Үлімжіұлының «Ахиретбаян» («Ахуал-и-Қиямет») атты дастаны исламдық-ағартушылық шығарма болып табылады. Дастанның нұсқаларын жинақтап, оны жариялаған Кәкей Жанжұнұлы шығарма туралы былай деген: «Ғұлама ақын, дін ғалымы Ақыт қажы Үлімжіұлының халыққа кең таралған насихаттық жырларының бірі – «Ахиретбаян». Жырдың екі дүниелікте танымдық және тәрбиелік ғибраты зор» [12, 31 б.].

Нәтиже. «Ахиретбаян» дастанындағы діннен алынатын ұсыныстар

«Ахирет – бұл араб сөзі – ахирәт». Қазақша мағынасы – «соны», «ақыры», «ол дүниелік өмір» дегенді білдіреді. Ақынның дидактикалық, насихаттық толғау-дастанының идеялық-композициялық желісінде бес мәселені қарастырғанын көруге болады. Олар: біріншісі – ақынның жырды әуелі Аллаға сиынып, оқырмандарына арнайы жырлауы; екіншісі – Алла жаратқан Адам Атадан басталған адамзаттың, пайғамбардың жалғасқан тарихи жолы; үшіншісі – он сегіз мың ғаламның ахирет күні кезеңін, о дүниеге барғандардың фәнидегі іс-әрекетіне қарай тозаққа немесе жұмаққа баруын суреттеу; төртіншісі – тозақ пен жұмаққа жеке-жеке сипаттама; бесіншісі – ахиреттің сараптамасына адамдардың дайын болуына арналған ақынның насихаттық өсиет-уағызы. Ақыт ақын дастанын «Бисмиллә» деп бастайды:

«Биссимиллә, ал қолыма тұттым қалам,
Жаратқан Рахым-Мәуләм өзің панам.
...Жол салған әуел баста хазірет Адам.
Құлшылық мирас тастап кетпеді ме?...
...Өтіпті әуел баста Адам ата.
Пәнденің Хақтан өзге бәрі қата.
Айдаған сан түмен мал бай болсаң да,
Бойыңа жапсырасың жалғыз мата.
Қиямет ахуалынан сөз сөйлейін...[15,507б.]

- деп дастанды бастаған ақын адамдардың Аллаға құлшылық етуден еш жаңылмауын айтады, себебі фәнидің, яғни бұл өмірдің өткінші екендігін, бақилық, о дүниелік өмірдің ақиқат, шындық екендігін суреттейді.

Махшарда дәптеріңіз солдан келсе,
Қайғының сарғаясың дәмін тата.
Сол күнде, ей, жаранлар, халің нешік,
Ісіңнің қолдан келер атын ата.
Ғылыми «фикһиядан» оқып көрсек,
Сөзінде біз пақырдың болмас қата.
Адамзат жанған отқа өзі түсер,
Күнәға оны біле жүрміз бата.
Пенделік күштілігін мұнан байқа,
Намазға ерінеміз ояу жата [15,507-508б.].

Ақын бұл шығармасында адамның бұл жалған дүниеден өткеннен кейінгі, о дүниелік яғни, бақилық өмірге өту кезеңін сөз етеді. Шығармадағы діни сауаттылығын ақын «Фикһия» тұжырымдарынан яғни, мұндағы «фикһ – ғылым мен діни білімдердің негізі жинақталған тұжырымдардан алғанын айтады.

Құрылар сират көпір үш мың жылдық,
Болады жуандыға жалғыз қылдық.
Астында қараңғылық жеті тозақ,

Адамзат ақылтаппай болар мұңдық.
...Өтеді пайғамбарлар атқан оқтай,
Тозақта адам тұрар неге тоқтай.
Сиратты көп адамдар көрген шақта,
Тұрады жүруіне көңілі соқпай [15,5386].

Ақын ақын дастанда фәниден бақиға барғандардың ахиретте «Тозақ» тұңғиығының үстіндегі сират (арабша – «жол») көпірінің үстінен өтіп жатқан кезенді Алланың кітабы Құран аяттарына сүйене жырлайды яғни, біз одан ақынның араб тілі мен Құранды жетік білгенін аңғарамыз. Сонымен қатар, сират діни ұғым бойынша күнәлілер мен күнәсіздерді ажырататын қиямет қайымның қыл көпірі. Ақын өмірдің шындығын, ақиқатын ислам уағызымен сабақтастырады. Үш мың жылдық сират көпірінің жуандығы қылдай, төменгі жағы жеті тозақ екендігі, барлық пенделердің сол жерден өтіп жатқандығы айтылады. Адам жанының о дүниедегі жай күйін, қандай күй кешетінін баяндайды. Ақын бұл діни ойларын терең діни білім мен шарият заңдарына сүйене отырып жазғанын шығармада айтып кетеді. Адамның жасаған күнәлерін бұлыңғыр тұманға, қараңғылыққа теңесе, өмірде жасаған жақсылығы мен сауап істерін жарық күнге теңеп суреттеген. Ақын тозақ пен жұмақты дастанда былай деп жырлайды:

Өтеді кейбір адам аттай шауып,
Кейбірі аяндайды қылған қауіп.
Күнәсі көп адам мен кәпір – дұшман,
Қисайып тайып кетер аяғы ауып.
Күнә – жүк боп басады қараңғылық,
Өтеді жалғыз қылды қайдан тауып.

Жарық болса көпірді көрер еді,
Төмен түсіп құлайды тозаққа ауып.
Күнә – тұман болады, сәуап жарық,
Жарықпенен жол табылар анықталып.
Кейбір адам тізерлеп жығылмасқа,
Еңбектеп жорғалайды жатып алып
Кейбіреу тұяғынан ілінеді,
Аман шықса бір барып тіріледі.
Бұл жалғанда мақтанның бәрі бекер [15, 5396].

Сонымен қатар, ақын қисса-дастанында адамдардың осы өмірдегі жасаған сауап істері мен ізгілігі, имандылығы, адамгершілігі үшін сират қыл көпірінің үстінен еш қиналмай өтіп жұмаққа кіргендерін былай бейнеленген:

...Бұл өзі тақауалар құлдық қылған,
Тәуба қып, намаз оқып, ерте тұрған.
Алланың не десе де әмірін тұтып,
Тар жерде Құдай үшін жанын қиған.
Әр түрлі харам істен нәпсі тиған.
Пір тұтап әуел бастан бір Алланы,
Жолдасы бұл пенденің болған иман.
Зәкет, ғұшыр, пігірін тәмам беріп,
Көп малын Құдай үшін қайыр қылған.
Махшарда жақсылықты көреді екен,
Алланың әміріне түзутұрған.
Жайлары осылардың жұмақ болар,
Хор құшып, пұрақ мініп, көңілі толар,
Құдайым нәсіп қылып иман берсе,
Дәулет құс адамзатқа сонда қонар [15,524-5256].

Ақып Үлімжіұлы Құранда негізделген жұмақты өмірдегі шындық пен ақиқат суреттерімен байланыстыра суреттейді. «Жаралған дін күткенге сегіз жұмақ» деп, жұмаққа барғандардың хақтың

дидарын көретінін, «Түкірігі бір түкірсе бал боп кетер, бетінен бір өкпенің көңілі өлмес» бес жүз хор қыздарын иеленіп, қартаймай, бір сағатта жетпіс түрлі киім киіп, пырақ атқа мініп, қалаған тамағы үнемі даяр және т.б. жырлайды.

...Аят, хадис дәлел көп осыларға,
Айтпақ – парыз, ұғатын есі барға.
Құдай сорлы жаратып, қылса надан,
Айтқанмен осы сөзден шошынар ма?

Жаранлар, жақсылық қыл жаның үшін,
Хажы, зекет парыз-ды малың үшін.
Құлшылықсыз тозақтан құтылмайды.
Бәрін де баян қылдым аның үшін.

Нұр толар төрт тарабың бәрін қоршап,
Арман жоқ ахиретте нұрға толсақ
Дидар көріп тәж киіп, пырақ мініп,
Адамда не арман бар, сондай болсақ

Тәмәм жұрт қайран қалар сондай жанға,
«Неткен жақсы жандар!», - деп қалар таңға.
Бұлардың жақсылығын баян қылып,
Періштелер айтады тұрған жанға [15, 523-524б.].

Дастандағы көркемдік уақыт аясында адамдардың фәнидегі мінез-құлық қасиеттері және соларға о дүниеде берілетін бағалаулар байланыстырылады. Бұндағы көркемдік уақытта адамзатқа тән мәңгілік өмір тұтастығы сипатталады.

Бір Алла әмір қылды «құллық қыл», - деп,
«Ұжмақ десең әміріме түзу жүр», - деп.
Ойланғанға қонады иман нұры,
«Құдай – бір, пайғамбар – хақ, Құран – шын», - деп [15, 524б.].

Ақыт ақын адамның Аллаға деген шынайы сенімін, діни сананы сауатты қалыптастыруды уағыздайтын бұл еңбегінің адамгершілік, тәрбиелік мәні орасан зор.

Ақын шығармасында діни уағыздарды, Құдай, Жаратқан Ие, Ғалам ғайып, Ғарыш Ағла, ахирет, сират деген көптеген араб сөздерін қосқан. Бұндағы «Ғалам ғайып – бұл араб сөзі қазақша мағынасы – «көзге көрінбейтін», «көз жетпейтін іс» дегенді білдіреді. Жалпы ақынның кез келген шығармасы «биссимиллә» деп басталады.

Бір Құдай қабыл көрді айтқан сөзін,
«Моллаларым, ықтияр берсең өзін.
Иннәәлләәһә ләә иүзийғұ әжрәл мұхсинийн, – деп,
Бар еді Құрандағы жарлық сөзім» [15, 524б.].

Мұндағы «Иннәәлләәһә ләә иүзийғұ әжрәл мұхсинийн – Аллаһ игілік істеушілердің сауабын зая қылмайды» деген Құранның «Тәубә» сүресінің 120 аятынан алынған. Біз бұдан ақынның дінді жетік меңгергенін және оның халыққа бұрмаламай уағыздағанын көреміз. Аллаға құлшылық етуге, намазға тұруға ерінбе. Қанша бай болсаңда бақилық болғанда жұмақты сатып ала алмайсың дейді. Ақын оны шығармада былай деп жырлайды:

«Жомартқа жолын берер молла ғарып,
Сондықтан жомарт кірер бұрын барып.
Молланың жақсылығы сонда тиер», –
Деп, – айтқан Хақ, пайғамбар хабар салып.

Күнәға, ей, жаранлар, жүрме батып,
Ерінбе таң намазға ояу жатып.
Аямай малыңыз бен жаныңызды,
Ұжмақты жомарт болсаң алшы сатып [15, 524б.].

Ақын бұл өмірдің ақиқатын, шындығын діни ұғымдармен уағыздай отырып, өзінің бұл шығармасын жай ғана өлең деп қабылдамай, аят, хадис сөзі деп түсініптер дейді. Өздеріне қажетті жағын алып өмірді бос өткізбей пайда іске асырындар деп уағыз айтады.

Қорытынды.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басында өмір сүріп, әдеби ағым болып қалыптасқан кітаби ақындар шығармашылығының негізгі тақырыбы қазақ еліне дінді, имандылықты таныту деп білсек, мұның өзі Құран кәрім мен Мұхаммед пайғамбардың қасиетті хадистерінің негізінде шыққанын, сондағы діни уағыздардың мәні бар мәселелерді зерделеп пайымдағанын, қазақ елінің таным-түсінігіне сәйкес келетіндей етіп түсіндіргенін, қазақ ұғымына тән эпикалық сипатқа көшіріп бере алғанын ешкім де жоққа шығара алмайды. Демек, кітаби ақындардың ақиқат пен шындық жолындағы таным-түсініктерінің негізінде жатқан ортақ тағылымды екі әдебиет арасындағы, яғни араб-қазақ әдебиетінің сабақтастығы, байланысы деп түсінеміз.

Қорыға айғанда, араб әдебиетінің ықпалынан кітаби ақындар шығармаларындағы діни қисса-дастандар қазақ әдебиетінің ұлттық сипатын танытады. Ал, діни-исламдық шығармалар қазақ әдебиетінің дамуына қазіргі және болашақтағы бағдарына да игі ықпалын тигізе береді. Сонымен қатар, араб әдебиетінің үлгілі дәстүрлерін игерген Ақыт Үлімжіұлы ізгілікті, адамгершілікті жырлаған діни-ағартушы бағыттағы ақын. Ол тек назирашы дәстүрді дәріптеген кітаби ақын ғана емес, сонымен бірге өз заманының қиын мәселелерін жырлаған, арғына көптеген құнды еңбектер қалдырған ақын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Әдебиеттану терминдер сөздігі. (құраст. З.Ахметов, Т.Шаңбаев). – А.: Ана тілі, 1998. – 384 б.*
- 2 *Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. – А.: ҚМКӘБ, 1958. – 308 б.*
- 3 *Қазақ әдебиетінің тарихы. 10-том. XIX ғ. екінші жартысы. 5-том. (1850-1900). – А.: 2006. – 555б.*
- 4 *Конрад Н. Запад и Восток. –М.: Наука, 1966. – 518с.*
- 5 *Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. – А.: Ғылым, 1994. – 320 б.*
- 6 *Бертельс Е.С. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. – М.Л., 1948. – 186 с.*
- 7 *Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – А.: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. 1959. – 555 б.*
- 8 *Келімбетов Н. Назирашы шайыр// Жұлдыз, 1970. – №9. – 154-155 б.*
- 9 *Келімбетов Н. Шәкәрім және қазақ әдебиетіндегі назира дәстүрі// Абай журналы, 2005. –№4. – 47-51 б.*
- 10 *Келімбетов Н. Шәді ақын. – А.: Жазушы, 1974. – 92б.*
- 11 *Бердібаев Р. Гүлстанның бұлбұлдары – А.: Жазушы, 1970. – 125-126б.*
- 12 *Үлімжіұлы Ақыт. Ахиретбаян (Қиямет-ахуал)/ Жинап, толықтырып, баспаға әзірлеген Кәкей Жаңжыңұлы. – Өлгий: Баян- Өлгий аймақтық баспа өндірісі, 1993. – 48 б.*
- 13 *Үлімжіұлы Ақыт. Жиханиаһ. Өлеңдер, дастандар. – А.,2007. –246 б.*
- 14 *Үлімжіұлы Ақыт. Фахылия (жыр, толғау, қисса, дастандар). – Баян-Өлгий баспагер компаниясы, 1994. – 428 б.*
- 15 *Ақыт Үлімжіұлы шығармаларының толық жинағы. I-II том. Ғылыми қосымшаларын даярлаған, құрастырушы және жауапты редактор Омарова Г.С. – Кония – 2011.*

А.В. Таңжарықова¹, Д.А. Сатемирова²

¹ф.ғ.д., қауымд. профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., Достық даңғылы, 13, 050050

²ф.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., Достық даңғылы, 13, 050050

ДИДАХМЕТ ӘШІМХАНҰЛЫНЫҢ «ЗАУАЛ» ӘНГІМЕСІНДЕГІ КИЕ МОТИВИ

Аңдатпа

Мақалада Дидахмет Әшімханұлының “Зауал” әңгімесіндегі мифопоэтикалық формаларды пайдалана отырып, жаңа көркемдік ізденістерге барғаны талдау, жүйелеу арқылы қарастырылады.

Кие мотивін көркем шығарма негізінде тың таным көзқарасқа сай қазіргі әлеуметтік орта, табиғатпен үйлесімде зерделенгені талданады. Әңгіменің сюжеттік құрылымындағы көркемдік деталь ұғымының астарына фольклорлық сана, мифтік, тотемдік негіздің әңгіме желісіне арқау болғаны анықталады.

Бүгінгі әдебиеттану ғылымында мифологиялық образдардың, архетиптік сарынның жанару тенденциясы байқалады. Мақалада автордың мифтік сюжетті бүгінгі күннің күрделі де қарама-қайшылығы мол адамгершілік, рухани жағдайлармен үндестіре білген шеберлігі айқындалады. Кейіпкердің ішкі әлеміндегі, жан дүниесіндегі өзгерістерді мифтік бірлікте берудегі жазушы шеберлігіне назар аударғады.

Кілт сөздер: мифопоэтика, фольклор, кие, тотем, сарын, үйлесімділік, ұлттық таным.

A. V. Tanharykova¹, D. A. Satemirova²

¹Doctor of Philology, Kazakh national pedagogical university named of Abay,
Kazakhstan, Almaty

²Candidate of Philology science, senior lecturer, Kazakh national pedagogical university named of Abay,
Kazakhstan, Almaty

MOTIVES OF SOCIALITY IN STORY BY DIDAKHMET ASHIMKHANULY "ZAUAL"

Annotation

In this article the ways of using mythopoetic forms in creating new artistic images and searches in the story “Zaual” by Didachmet Ashimkhanuly are considered.

Based on the artistic understanding of the story, in accordance with the new view and cognitive approach in literary studies using the motive “kie” (“sacredness”) in combination with nature and the modern social environment are analyzed. The concept of artistic detailing of the plot structure is determined by the folklore consciousness, mythical legends and on totem basis.

In the modern literary process the trend of modernization of mythological images, archetypal motifs are observed. In this article the author’s skill in the harmonious transfer of semantic concepts of the mythical plot with the complex and contradictory moral and spiritual conditions of modernity are analyzed. There are paid attention to ways of the image modes by author the inner world and spiritual experiences of his heroes in unity with mythology.

Key words: mythopoetics, folklor, sacrality, totem, motive, harmony, national cognition.

Танжарыкова А.В.¹, Сатемирова Д.А.²

¹Доктор филологических наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

²Кандидат филологических наук, ст. преподаватель,
Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

МОТИВ СОКРАЛЬНОСТИ В РАССКАЗЕ ДИДАХМЕТА АШИМХАНУЛЫ «ЗАУАЛ»

Аннотация

В статье рассматриваются пути использования мифопоэтических форм в создании новых художественных образов и поисков в рассказе Дидахмет Ашимханулы «Зауал».

На основе художественного осмысления рассказа анализируется в соответствии с новым взглядом и когнитивным подходом в литературоведении использование мотива «кие» («сакральность») в сочетании с природой и современной социальной средой. Понятие художественной детализации сюжетной структуры определяется фольклорным сознанием, мифическими преданиями и на тотемной основе.

В современном литературном процессе наблюдается тенденция модернизации мифологических образов, архетипических мотивов. В статье анализируется мастерство автора в гармоничной передаче смысловых понятий мифического сюжета со сложными и противоречивыми морально-духовными условиями современности. Обращает внимание на способы изображения автором внутреннего мира и душевных переживаний своих героев в единстве с мифологией.

Ключевые слова: мифопотика, фольклор, сакральность, тотем, мотив, гармония, национальное познание.

1. Кіріспе. Дидахмет Әшімханұлы өзі туып өскен Алтай таулары сияқты өрлігі кейіпкерлерінің ішкі элементінен айқындалып тұратын қалам иесі. Жазушы оқырманын кейіпкерлерінің ішкі жан сырларына үңілте отырып, ең алдымен өзін танытады.

Дидахмет Әшімханұлы прозасында да негізгі түйінді ой-пікірлер қаламгердің туған жері мен туған жұртының ұлттық болмысымен тығыз байланысып жатыр. Дидахмет Әшімханұлының прозасына бірде лиризм тән болса, енді бірде аңыздық, мифтік сюжеттердің бүгінгі күннің негізгі мәселелерімен астасып жатқанын көресіз. Жазушының «Тас монша», «Жетпіс апа», «Зауал» «Жұлдызды белбеу», «Дәме», «Тон», «Медаль», «Бәкең», т.б. әңгімелеріндегі кейіпкерлерінің әрқайсысының психологиялық күйі, өзіндік ішкі арпалыс сезімі шынайы беріледі. «Зауал» әңгімесі жазушының кие концептісін негізгі арқау етіп алған шығарма. Автордың шығарма атын «зауал» деп атауы да кездейсоқ емес.

Қазақ дүниетанымындағы «зауал» өзі «түстен кейінгі уақыт», «жаза», «сазай», «апат», «өлім» және «басқа төнген қатер», «жазасын алар уақыт» деген бірнеше мағыналарды білдіреді. Шығармада автор зауал уақыты «киесі атқан», «киесі ұрған» кезде келетінін аңғартады. Жазушының әңгімесіндегі табиғат пен адам бейнесінің, олардың қайшылықтары мен ішкі дүниесінің тартысы беріледі.

2. Нәтижелер. Дидахмет Әшімханұлының «Зауал» әңгімесінде аң мен құстың киесі туралы ұғым өзек етілген. Қазақ фольклорындағы ертегілерде жаралы құсқа жасаған достығы үшін қарақұс пен бүркіт адамға қазына тарту етеді. Тотемдік ұғым поэтикалық тәсіл қызметін атқарады. «Анның адамға көмегі – адамның жасаған жақсылығына қарымтасы деп түсініледі. Ежелгі сенім бойынша тотем бүкіл руды, тайпаны қорып жүреді, егер аңшы жыртқыш хайуанмен айқаста тотем көмектеспесе, сәттілік болмайды. Өйткені, ол рудың әр мүшесін қорғап-қолдап жүреді. Сол себепті әрбір аңға, жолға, жорыққа шыққан адам рудың тотеміне сыйынады. Оны өзінің иесі, киесі деп біледі. Сондықтан ертегіде қамқоршы аңдар адамға ғажайып шарапат жасағаны туралы суреттеліп, көне дәуірдің тынысы бізге жеткен» (Қасқабасов С.А., 2002: 213)

Осындай табиғаттың бірлігін ту еткен әңгімелер кең тараған. Ал осы бірлікке қарсы әрекет еткендер жазаға ұшырайды дейтін мифтік сана бүгінгі прозада экологиялық апатты, адам сезімінің жұтаңдыққа ұрынуын көрсетуде көп пайдаланылады. Талданып отырған әңгіме кейіпкері Кемелдің тыңырыққа тірелген тұсын табиғат құбылысымен астастыра суреттеу шеберлігі табиғатқа эстетикалық қатынасты аңсаудан туған.

«Шілденің қоңыр салқын мақпал түні Мүзбелдің сойдақ-сойдақ ит азу шындарына жаңа ғана бауыр басқан шақ. Өлгінде күз жартастардың арасында сыпсың-сыпсың етіп, бұлғақ қаққан жібек жел де қазір

сап тыйылған. Төменде терең шатқалдың ішінде Ақсу күндегідей арқырап-күркіреді. Бұдан өзге аңғарда көктем үн де жоқ төңірек түгел тып-тыныш мүлгіп жатыр еді. Кенет... Кенет ортадағы үш айыр шыңның басынан оқыс құлаған тас дүбірі мен ащы айқайдан бүкіл тау дүр сілкінді. Артынша бірін-бірі ілестіріп, етекке екпіндей домалаған тас көшкіні аңғарды уыз ұйқысынан сілкілеп ала жөнелді. Құздан-құзға секіріп ыршыған қалың қорым қапталдағы шағыл үстінде ойнақ салып, өр жерде бір от шаша Ақсуға қарай ақтарыла құлап жатыр. Жолында кезіккен ағаштарды бығыр-бығыр сындырып та барады. Енді бір сәт төңіректегі таулар да жаңғырығып, тосын дүбірді бірінен-бірі ала қашты; олар да күркіресін кеп, олар да күңіренсін кеп... Мұзбел өстіп біразға дейін шошына дірілдеп тұрды да, түк болмағандай манағы бейжай қалпына түсті. Сосын тыныштықты басына көтеріп, етек жақтан елік үпілдеді. Ұзақ үпілдеді. Сынарынан жауап болмаған соң не заматта оның да даусы қарлығып, құмыға өшті. Аңғарды тағы Ақсудың күркіреген өктем үні биледі» (Әшімханұлы Д., 2000: 114).

Автор кейіпкер көзімен табиғи құбылыстардың үйлесімділігін көркем бейнелеп, осы уақытқа дейін сол сұлулық сырын сезіне білмеген жанның жан күйзелісін қатар сипаттайды. Адамға тәуелсіз табиғаттың өз сыры мен сымбатын суреттеу арқылы қаламгер оқырманын ойға жетелейді.

Пейзаждық бейнелер арқылы әдетте эпикалық кейіпкердің дүниеге, түрлі-түсті сұлулыққа қатынасы айқындалып, әсерлі бір суреттер жасау үшін әр түрлі құбылыстар өзара салыстыра алынады. Жаратылыс шындығы сыртқы түр-тұрпат сұлпасын жеткізудің негізгі бір құралы ретінде көріне отырып, алдымен ол адамды уағыздайды, адамды түсіндіреді.

3. Талқылау. Өнер туындыларындағы да байырғы мифологиялық наным-сенімдердің біртіндеп адам баласының жеке сезім, көңіл-күй иірімін суреттеуге ауысуының нәтижесінде табиғатқа кәдімгі шын мағынасындағы эстетикалық қатынас орнығады. Бұл таным тарихы дүниені көркемдік тұрғыдан игерудің бір ұлы бастамасы болатын.

«Кемелдің көз алдында шыр көбелек айналып жатқан сансыз шырақ біртіндеп алыстай берген сияқты... Иә, әне, олар шырқай көтеріліп барды да, шырқау биікке байланды да қалды. Байланған жерде бұны мазақтағандай тұс-тұстан жымындап қоя берді. Артынша Кемелге оның барлығы шырап-бұлдырап қып-қызыл тұман қойнына сіңіп кеткендей болды...» (Әшімханұлы Д., 2000: 115). Шығармадағы табиғат көрінісі, пейзаж көбіне адаммен тұстасып, оның көңіл-күйімен, оның ішкі өмірімен, толғаныс-қуанышымен, сезім құбылысымен тығыз байланыста дамып, кейіпкерінің айналасынан алған әсеріне, сол сәттегі сезімдік қабылдауына қарай құбылта бейнелейді.

Топырағына сыр мен жыр тұнған қазақ фольклоры аңыз бен мифке бай. Олар өткеннің ғана рухани мұрасы, тарих қана емес, бүгінгі де бағамдап, келешекке ой айту үшін де керек. Бұны бүгінгі әдебиет пен фольклордың арасындағы үзілмес арқау айқын көрсетіп отыр.

«Жоқ, мыналар шырақ емес, жұлдыздар тәрізді, ана бір имек шөміш – Жетіқарақшы емес пе? Дәл өзі, бір жарқыраған үлкен жұлдыз – Темірқазық... Көзі алдап тұрмаса, дүние түгел өз орнында сияқты. Міне, құмыға күркіреген өзеннің сарылы да естіледі. Осы сарын Кемелдің «Құлақ түбін шымшылап, бірде арқырап-күркірей жөнеледі, бірде қыстыға булығып өксігендей болады. Енді бір сәтте, үні талып барып, тына қалады. Ол тына қалғанда жұлдыздар да өлеусіреп өше береді... Жұлдыздар қайта көрінгенде жаңағы сарын тағы құмыға күркірей бастайды... Қазір ол, тіпті, анық естіліп тұр. Таныс үн, таныс шуыл... Ақсу ғой – мынау. Терең шатқалдың ішінде тынымсыз шулап жататын соның сарыны бұл... Апырау, шынымен тірі қалғаны ма сонда? Жана ғана құздан құлдырай құламап па еді! Төменде шыңырау шатқал еді ғой. Тастан-тасқа соғылып қалай мылжа-мылжасы шықпады?.. Жүрегі дүрс-дүрс соғып кетті. Он бойы дірілдеп, алқына дем алды. Осы сәтте көзіне ащы тер де тамып-тамып түсті. Сүргіпекші болып еді, қолы бүйіріне жабысып қалғандай қозғалмады. Ашулана қайта жұлқа тартқанда өкпе тұсынан біреу біз сұғып алғандай тұла бойы солқ ете түсті де, көзі қарауытып кетті. Ақсудың әлгіндегі сарыны да енді бұдан алыстап бара жатты» (Әшімханұлы Д., 2000: 115).

Өңгіменің негізгі кейіпкерін өліммен беттестіріп, қиын халге түсірген себеп, арқар ешкісінің киесіне ұрынуы. Табиғат құбылыстарымен шендестіруде кейіпкердің озбырлық, қатыгездік әрекеті ашылады.

Себебі, ұлттық танымға кереғар әрекетке барып, жаратылысқа, табиғатқа аяусыздық танытудың шектен шығуы кеңестік уақыт қатынасы тұрғысынан қарастырылады.

Жалпы қазақтар арқар, құлжа, тау ешкі, тау теке сияқты аңдарды «қоңыр аң» деп атаған. Ашаршылық кезінде халыққа тамақ, киім болмағандықтан оларды «киелі» деп санап, тамақ үшін атқандар «Атқан аңымның арқасында топ бар екен, мүмкін иесі мініп жүрді ме?» десе, енді бірі «қылшығында бармақтай қара меңі бар екен» деп қатты қобалжыған. Қоңыр аңның қозыларын енелерінен бөліп атпай, бірге атқан. Бұл «жетімдіктен» қорыққандықтарының белгісі. Қоңыр аңның бастаушысын атпаған. Соңынан

жыртқыш қуып келе жатқандарын көрсе, атпай құтқарып жіберіп отырған, құлжаның терісінен төсеніш істемеген, онда әйел де, еркек те белсіздікке ұшырайды деп қорыққан» (Мыңжанұлы Н., 2003: 116).

Автордың Кемелдің ашкөзділік, әлдебір себептермен табиғат киесіне мылтық көздеуі осы дүниетанымының көрінісі. Әңгімедегі табиғат кейіпкердің ұзақ арпалыс, арбасуын авторлық баянның арагидік үн қосуы ғана бөліп тұрады.

«Есін қайта жиған кезде өзіне түнере төнген үш айыр шынды көрді. Дара... Мүзбелдің ең биік шыңы осы. Оның ортадағы зеңгір басының бір жақ шекесінен сынар мүйізденіп ай шығып келеді екен. Кемел төңірегін анық танығанмен дәл қай жерде жатқанын әлі де білмейді, әйтеуір, бір тар жерге кептеліп қалғанын сезеді. Екі жағында ұп-ұзын әлдене қараяды – тас па, ағаш па белгісіз. Не де болса бұны қуысына салып, құрсаудай қысып тұр. Ақырын бұлқынып көріп еді, денесі ду ете қалды. Бұл жолы аяқтары ғана сәл қозғалғанын байқады. Бірақ осы сәтте өн бойы солқылдап, тынысы тарыла түсті. Қайта әрекет жасауға шамасы келер емес, қимылдаса болды мына қара пәле құрсаудай қыса түсетін тәрзіді. Қимылдаған сайын жаны қиналып барады... Кемел күрсінді. «Тірідей көрге түскенім осы шығар». Суық ой денесін қарып өтті. Осы шақта өзінің күбір-күбір сөйлеп кеткенін де аңғармады.

Прозадағы психологизмнің сипаты өлім мен өмір беттескен тұстағы кейіпкердің жан қиналысы, бір мезеттегі ішкі-сыртқы қиналысты суреттеуден көрінеді. Суреткер талантты табиғат құбылысы арқылы тұтасқан адамның ішкі әлеміне еніп, оның өткеніне оралып ойлаған сәтіндегі өкінішін беруде этно-фольклорлық ұғымды көркемдік деталь ретінде алған. Түс әлетінде мына Дараның күнге бетінде суырға қақпан құрып жүрген. Күтпеген жерде жоғарыдан естілген дүбірге елең етті. Жалт қарағанда өз көзіне өзі сенерін білмеді – мүйізі арбаған бір сұр арқар шынға қарай ойнақтай көтеріліп барады екен. Өне-міне дегенше ол Дараның оң жақ иығына қасқайып шыға келді. Неше жыл аң аулап жүріп, бұл аңғардан суырдан өзге мақұлық кезіктірмеген-ді, мынаның ауып келгені анық. Дереу мылтығын алып, тастардың тасасымен өрлей жөнелді. Бірде еңбектеп, бірде етбеттеп, оқ жетер жерге жетті-ау, әйтеуір. Сонан кейін көзін сығырайтып, қос өкпенің тұсын қарауылға алғаны сол – бәтшағар, әлденеден сезіктенді ме, секіріп түсіп қас қағымда ғайып болды. Кемел бармағын тістеді де қалды. Өкінді не, қойды не, енді оның көрінуі екіталай... Енгігін басып отырғанда Кемелге тағы бір үміт оты жалт етті. Егер ол бұл жерде тұрақтап жүрген болса, бұдан қашып құтылмасы хақ. Ендеше төңіректен із қарау керек...» (Әшімханұлы Д., 2000: 118).

Авторлық санадағы арқар мен суырдың киесі жайлы мифтік ұғымдар оқырман жадында жаңғыру үшін кейіпкерді осындай шешуші сәттегі оқиға ортасында алынған. Себебі, қазақтар барлық хайуанаттарды «адал» және «арам» деп екіге бөледі. Адалы – шөппен, жеммен қоректенетіндері, яғни басқа тірі жәндіктерді жемейтіндері, ал арамды – тірі жәндіктерді өлтіріп, етпен қоректенетіндерді, яғни «қанішерлер». Бұларды әдетте «жыртқыш аңдар», «жыртқыш құстар» деп атайды. Қазақ аңдардың ішінде тек шөп жейтін «адалын» ғана азыққа пайдаланған, оның ішінде аю, суыр, борсық сияқтылардың етін мүлдем жемейді. «Аю адамнан азған» дейді, суыр мен борсық інінде төмен қарап жатады, күнге қарап жатпайды, сол себепті еті арам делінеді. Аңның ішіндегі кейбір ерекше белгісі барлары, мысалы, жалғыз мүйізді киік, т.с.с. атпайды, бұлар «киелі аң» саналады, атқан адамға бақытсыздық әкеледі. Қоңыр аңды (арқар, бұғы, марал, елік) көп атуға болмайды» (Қызыханқызы Н., 2005: 110).

Кейіпкердің қайталанатын бір-ақ сөзі арқылы оның бүкіл ішкі күйзелісі, өкініші беріледі.

«– Сұмдық-ай, өстіп жүріп бір күні ит пен құсқа жем болатын шығармын!»

Жазушы кейіпкерін пышақтың жүзі, қыл көпірдің үстінде тұрғандай ең шешуші сәтте сынап, ғұмырының біржола құрып біткен тұлдырсыз сарқылған тұсындағы халі арқылы негізгі әлеуметтік проблеманы қозғайды.

Сондай-ақ, бұл туындының мазмұндық астарына да бір кездері суыр да, адам болған. Олар белгілі бір жазаға ұшырау арқылы адамдық кейіпін айырылған дейтін фольклорлық сана сіндірілген. (Мыңжанұлы Н., 2003: 110).

«Суырлар әлі біріне-бірі жабысып, шырылдап тұр. Өлтіргенше үндері өшпейді енді бұлардың. Алдыңғы табандары дәл бесіктегі сәбидің алақандары сияқты. Алдыңғы аяқтарымен бірін-бірі құшақтап, безек қағады. Құшақтасып тұрып, көздерінен жас парлатады, өлетіндерін сезіп көрісіп-қоштасып жатқандай. Бұдан әрі көруге Кемел де шыдай алмады, қамшысының тобылғы сабымен біреуінің тұмсығынан салып жіберді. Ол мұрнынан қара қаны ағып, аяқтары тырбың-тырбың етіп сылқ құлады. Қамшысын қайта көтергенде Кәрім шап берді.

– Ағатай-ай, рақым етіңізші! Өлтірмеңізші, ағатай-ай!

– Кет! – деді бұл оған оқты көзін қадап. – Тышқан мұрнын қаната алмасаң несіне аңшысың, кет! – Қайырылып кеп екіншісін ұрды. Тырбандап ол да құлап түсті.

– Ойпырмай, аясаңыз етті! Сіздің де бес балаңыз бар еді ғой!

– Ой, шірік неме! Менің балаларым бұлар құсап інде ұйлығып жатпайды. Шетінен қасқыр, білдің бе, қасқыр! – деп бұл қамшысын үшінші суырға көтере бергенде... желкесінен тиген ауыр соққыдан етбетінен түсе жаздады. Жалт бұрылса Кәрім жұдырығын түйіп алып, тағы ұмтылып келеді екен. Бұл көз ілеспес жылдамдықпен ауыздан сылқитып жібергенде, ол шалқалап құлай берген» (Әшімханұлы Д., 2000: 119).

Кемелдің суырдың ініне шабуыл жасап, оның барлық баласын қырып салуын суреттейтін тұста табиғат сипаты да оқиғаның мазмұнына байланысты күңгірт көңілсіз бояумен берілген.

Жазушы мұнда көріктеу өнерінің бар қиыншылығын, жауапкершілігін тек адам сезімі мен көңіл-күйі қалтарысына барынша тереңрек бойлау парызынан іздеген. Ал шындығында пейзаж жанрының өзекті желісі – сезім туғызатын өмірдің ащы сабағын татып барып, өз ғұмырын қайта бағалайтын, көзін ашып оянып, төңірегіне, жарық дүниеге басқаша қарайтын, тіршілік-тынысының мән-мағынасына кешеуілдеп болса да аңғаратын қиын-қыстау халдерді бастан кешіреді.

Арқар аулаған адамның айласы мен психологиялық көңіл-күйі бүкіл туындыға негіз болған. Аңшылықтағы құмарлықтың шектен шығуы табиғатқа қана емес, адамға зауал әкеледі дегенді айтады автор.

«Күн қызарып батып барады. Кемел кешегі екі жақпар тастың бауырында таңертеңнен жасырынып жатыр. Атаңа нәлет, күткені әлі көрінер емес, жолын қарай-қарай дымы құрып бітті әбден. Сәл сыбдыр естілсе елең қағып, жүрегі дір ете түседі. Уақыт та болдырған аттай жүйкеге тиіп, жылжыр емес. Етбеттеп жата бергенге белі құрғыр удай ашиды. Не де болса тұрып, бойын бір жазып алса қайтер еді?... Шынтақтап кеудесін көтере берді. Арғынша селк етіп қайта бұқты... Келе жатыр. Дәл өзі. Өрем қатқыр неме, маңайына сезіктене қарап, тым ақырын басады. Өне, арғында шұбатылған арқаны да көрінеді. Өзінің қайыс арқаны... Апыр-ау, тоқтағаны несі мынаның? Кейін қаша жөнелер ме екен? Жоқ, тағы алға басты... Міне, жанынан өтіп барады. Өтсін, өтсін кішкене... «Уа, сәт!» Кемел орнынан тістене тұрып, алдына етбетінен құлады. Қолы арқанға дөп тиді. Лезде оны беліне байлап жіберіп, табандап тұра қалды. «Енді қайда қашар екенсің, бәлем». Арқар секіріп тік көтерілді де, шалқалай құлады. Сонан кейін атып тұрып, алдындағы қияға қарай шоршып ала жөнеледі. Табандап тұруға шамасы келмеген Кемел де дедектеп, соңынан қиялай тартты. Арқар тастан-тасқа секіріп шырқап барады. Тоқтатуға дәрмен жоқ, бұл да арқанның бір ұшында маталып, қанбақтай ұшып келеді. Өстіп бұлар Дараның арғы бетіне өткенше арқар мүлде күш алды, еніске қарай тұқырайып шапсын кеп... Міне, кешегі өзі құлаған шынға да тақап қалды. Бұл арқанды барынша тарғып, етбеттеп жата кетті. Осы сәтте арқар омақаса құлады да, дәл кешегі Кемел ұшқан жерден ол да домалап барып бір-ақ ұшты. Беліндегі арқанын шешіп үлгермеген Кемел де екінші рет тағы сол тұстан құлап бара жатқанын бір-ақ білді. Бірақ бұл жолы құздың аузында қол созатын қос самырсын жоқ еді» (Әшімханұлы Д., 2000: 122). Шығарма шешіміндегі кейіпкердің тағдыры қазақтың белгілі – «Үш арқар» аңызының желісін еске салады. Космогониялық мифтің мазмұнындағы айналасын аяусыз қырып, білгенін істеген Мергеннің жауыздығынан көпке қашып құтылған арқар мен аспаннан түскен арқанмен арқарды қуамын деп жазаға ұшыраған тойымсыз мерген тағдыры жазушының Кемел-кейіпкері арқылы прозаға қайта оралып отыр.

4. Қорытынды. Әңгімеде табиғатқа, жаратылысқа үстемдік етудің және оған қарсы тұрудың мүмкін еместігі автордың әңгімесіндегі тұжырымдамалық ойы болып табылады. Әңгімедегі бас кейіпкер, әрі жалғыз кейіпкер Кемелдің өмірінің соңғы сәті пендешілік тойымсыздығынан табиғаттың киесіне ұрынып, иен тауда жалғыз жүріп мерг болуымен беріледі. Жазушы оқырманды шымыр құрылған оқиғалар желісімен баурап алады. Бұл жазушының көркемдік шындықты бейнеленуде мифтік образдарды пайдаланудағы суреткерлік шеберлігін танытса керек. Қазіргі қазақ прозасындағы мифопоэтика әдебиеттің көркемдік жүйесіне әсерін тигізіп отыр. Мифологиядағы сенім жаратылыстың қаһарынан қорқуға, кие деген жазаның бар екендігін түйсіндіреді. Жазушы кие қасиеті - ұлттық дүниетанымның түп негізі дегенді ұғындырады. Бұл мәселені Дидахмет Әшімханұлы әңгімесінде адамның ішкі жан дүниесі арқылы танытады.

Адам баласының әлем тану аясы дүние құбылысын бірте-бірте түйсіну қасиетінің өзінде түбегейлі көп өзгерістерді бастан кешірген. Әлсіз жануар, жәндіктерді қорғау арқылы ежелгі дәуірлерде-ақ табиғатқа жаңаша көзқарас қалыптаса бастағаны белгілі. Авторлық пайым осы ежелгі түсінікті алға тартып, идеал ретінде ұсынады.

Қазақ прозасының табиғаты жайлы сөз еткенде ерегілік, эпостық ауқымдағы эпикалық тәсілмен бірге образдар жүйесіндегі сабақтастық та айқын аңғарылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қасқабасов С.А. Жаназық. – Астана: Аударма. – 2002.-584 б.
- 2 Әуіліханұлы Д. Самырсын сазы. – Астана: Елорда, 2000. – 371 б.
- 3 Қызылханқызы Н. Аңшылық хикаялары. – Алматы: Атажұрт, 2010. – 246 б.
- 4 Мыржанұлы Н. Қазақтың мифтік аңыздары. – Алматы: Зият, 200. – 240 б.

МРНТИ 17.01.11

Тенбаева А.М.¹

*¹Д.ф.н., ассоциированный профессор, Академия гражданской авиации,
г.Алматы, Казахстан*

ОБ ОБРАЗНОЙ СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОГО ПОЭТИЧЕСКОГО ТЕКСТА

Аннотация

В статье представлен анализ образной системы стихотворного текста современного казахского поэта Гульнар Салыкбай. Акцентировано, как образ постмодернистского города коррелирует с мифологическими образами деревьев, змеи, сна и пути. Эти образы вобрала в себя мировую традицию, символику бессознательного Карла Юнга. Архетипы бессознательного раскрывают ключевой мотив текста – познание мира через познание себя.

Выявлено влияние кочевой эстетики на символы текста. Путь сквозь пространство города трансформировался в Жизненный Путь по Кругу. Национальную специфику приобрели образы Мирового Древа и Змеи.

Показано балансирование образов на грани реального и ирреального миров. Визуально зримые картины парадоксальным образом «выросли» в сакральные понятия. Эффект зыбких границ двух миров усилен при помощи кинематографических приемов. Поэт монтирует планы разной величины; одна пространственная точка зрения резко сменяется другой. Семантически насыщенным является центральный образ концовки текста. На образ змеи оказали влияние общемировая традиция, представления предказахов, эстетика постмодернизма, символика бессознательного.

Ключевые слова: поэтический текст, образная система, образы бессознательного, мифологические образы.

Тенбаева А.М.¹

*¹Ф.ғ.д., қауымдастырылған профессор (доцент), Азаматтық авиация академиясы,
Алматы қ., Қазақстан*

ҚАЗІРГІ ПОЭТИКАЛЫҚ МӘТІННІҢ БЕЙНЕЛЕУ ЖҮЙЕСІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі қазақ ақыны Гульнар Салыкбайдың ақындық мәтінінің бейнелі жүйесін талдау қарастырылған. Постмодернизациялық қаланың бейнесі ретінде дәлелденген ағаштың, жыланның, арманның және жолдың мифологиялық бейнелері өзара байланысады. Бұл суреттер әлемнің дәстүрін, бейсаналық Карл Юнгтің символизмін сіңірді. Мәтінің басты мотивациясы бейсаналылықтың архетиптері – өзін тану арқылы әлемді тануды көрсетеді.

Көшпенді эстетиканың мәтінің белгілеріне әсері анықталды. Қала кеңістігіндегі жол Шеңбер бойымен «Өмір жолына» айналады. Ұлттық ерекшеліктерді әлемдік ағаш пен жыланның бейнесі алды.

Көріністерді нақты және нақты емес әлемдердің шетінде теңестіру көрсетіледі. Көрнекі көрінетін суреттер парадоксалды түрде қасиетті құбылыстарға «өсті». Екі әлемнің шексіз шекараларының әсері кинематография әдістерінің көмегімен күшейтіледі. Ақын әртүрлі көлемдегі жоспарлар жинайды; бір кеңістіктік көзқарасты басқасы ауыстырады.

Семантикалық қаныққан – аяқталудың орталық негізгі бейнесі. Жыланның бейнесі жаһандық мәдени дәстүрге, қиындықтың көрінісіне, постмодернизм эстетикасына, бейсаналықтың символизміне әсер етті.

Кілт сөздер: поэтикалық мәтін, бейнелі жүйе, бейсаналық символдары, мифологиялық кескіндер.

A.M. Tenbayeva¹

*¹Doctor of Philological Sciences, Associate professor, Academy of Civil Aviation,
Almaty, Kazakhstan*

ON THE IMAGE SYSTEM OF THE MODERN POETIC TEXT

Annotation

In this article the analysis of the poem's image system of the modern Kazakh poet Gulnar Salykbai is presented. It is emphasized that the image of postmodern city correlates with mythological images of wood, snake, sleep and way. These images include on themselves worldly-known tradition, the symbolism of unconscious Karl Yung. Archetypes of unconscious images reveal the key text motive – the cognition through oneself.

The influence of nomadic aesthetics on the text symbols had been revealed. The way through the city area had been transformed into the Life Way around the Circle. The images of the World Tree and the Snake had acquired the national specifics.

The image balancing on the brink of real and unreal worlds had been depicted. Besides, visually seen pictures «had grown» paradoxically into sacral phenomenon. The effect of unsteady borders of two worlds had become stronger by means of cinematographic methods. The poet arranges plans of different size; one space point of view had changed into another.

The central image ending is semantically saturated. The worldly-known cultural tradition had caused influence on the snake image as well as Kazakh ancestors concepts, postmodernism aesthetics, symbolism of unconscious images.

Key words: poetic text, image system, symbols of unconscious, mythological images.

Введение.

Образы художественного произведения, в частности, поэтического текста – это его «пульсирующее сердце». Образы современного текста зачастую представляют собой сложное взаимодействие целого ряда аллюзий. На наш взгляд, особый исследовательский интерес представляют тексты, где семантический слой аллюзий связан с образами бессознательного. Корреляция аллюзий зачастую усложнена таким явлением специфики литература конца XX – начала XXI веков, как визуализация. Прямой план, зримые картины описания внешней обстановки коррелируют с переносными значениями тропов.

Одним из ярких примеров вышесказанного является творчество известного казахского поэта Гульнар Салыкбай. Когда читаешь поэтические произведения Гульнар Салыкбай, вольно или невольно погружаешься в глубины бессознательного. Психологические образы переплетаются с аллюзиями поэтических известных текстов, традиционными символами традиционной мировой и национальной эстетики. И каждый стихотворный текст казахского поэта ярко индивидуален по монгажу образов, по вскрывающимся глубинным мотивам и, в конечном итоге – по раскрытию внутренних состояний автора-героини.

Цель данной статьи – анализ реализации образной системы в структуре поэтического текста. Мы обратимся к одному из стихотворений автора из сборника «Аспандағы аңсарым».

Методика исследования. Методологической основой исследования являются аналитический и герменевтический методы, использован системный метод.

Результаты и обсуждение.

Ауа райының жанрларында
Азайды сәттер бағалы.
Қаланың қара тамырларында
Толассыз көлік ағады.

Көрместің тиіп таяғы бетке
Жаңылды аяқ долбары.
Тұманды қала жаяды көкке
Арсиган ағаш қолдарын.

Соқырлар ғана жасқанып, өріп,
Көшеге сурет салды айқын.
Соқырлар ғана – басқаны көріп,
Тек өзін көре алмайтын.

Күмәнді қала.
Тұманды қала
Белгісіздіктің буынан.
Жанымда жүрген жыланды қара!
Сұрасам ба екен уынан..
(1) («Ауа райының жанрларында...»)

На наш взгляд, в современной казахской поэзии последних десятилетий отчетливо прослеживается тенденция визуализации. Прямой план, зримые картины описания внешней обстановки коррелируют с переносными значениями тропов.

По поводу соотношения мысли и визуального образа Бахытжан Канапьянов писал: «У каждого вида искусства есть нечто общее со всеми остальными, некое связующее звено. Я называю его четвертым измерением воображаемого мира, плазменным состоянием души, когда художественный образ обретает собственную жизнь. Это явление позволяет перекидывать мостик между искусствами, используя, например, в кино поэтические приемы в литературе – нечто более типичное для кино... Я ощущал за экраном монитора во время работы над своими видеофильмам «Бессонница: Париж, Пуркуа?» Те же чувства, как когда садился за чистый лист бумаги. Это предчувствие образа, когда еще чуть-чуть – и возникает субстанция, доступная пониманию других людей, несущая в себе объяснение загадки нашего бытия. Вот такая своеобразная материя оживших образов воображения появляется на стыке искусств. Помоему, подобный синтез станет главной формой творческого проявления личности в XXI веке» (цит. По 2,73).

«Тон» происходящему задает погода, по законам ее «жанров» живет город. Город – живое существо с венами-дорогами. Уже с первых строк нарастает семантика сна: неживое воспринимается как живое. Как во сне пространству текста свойственна резкая смена планов и точек зрения: «Перескок из одного состояния в другое как бы расщепляет как ту, так и другую гармонию: фрагменты восприятия или впечатлений от воспринятого встряхиваются, как игральные кости, и перетасовываются, как колода карт» (3, 508).

В начале текста маркируется план сверху, который резко сменяется движением в горизонтальном пространстве. Деревья также одушевлены. Их руки-ветви касаются лица. В то время когда нарастает ощущение тревоги взгляд обращается вверх, туда куда устремлены «руки» деревьев.

На наш взгляд, образ дерева у Г.Салыкбай восходит и к Древу Жизни, объединяющего Землю и Небо. Казахский философ Зира Наурызбаева, анализируя мифологические мотивы в казахском и огузском наследии писала: «Вершина Мирового Древа достигает Небес, поэтому оно становится вместилищем сакрального, «центром» восприятия небесной святости, небесной благодати. Мировое дерево – это Путь, следуя которому можно подняться на Небо, Небесная Лестница. Во время посвящения сибирского шамана он поднимается на березу, у которой в качестве ступеней оставлено семь ветвей. Подъем по ступеням символизирует восхождение на семь уровней Неба»(4).

Образ дерева также содержит идею круга. Как известно, идея круга, круговорота жизни особо значима для кочевой эстетики. Например, эта идея выразилась в выражении «қайтыс болды». Как отмечает З.Наурызбаева, казахскую традицию Иного мира отличает отношение к смерти: если в западной культуре XIX – XX вв. небытие человека представлялось как конечная точка творческого познания мира, то в кочевой культуре – это лишь исход, начало. Иное – это не пустота и хаос, это основа потенциального мира. Первоначальной идеальной моделью отечественной культуры можно считать *идею бесцельного путешествия, в котором поглощается пространство, впечатления, и в итоге происходит катарсис* (курсив наш). Духовное очищение приближает человека к духам прародителей (5, 120).

Образ странного полуреального города созвучен с образом города из романа «62. Модель для сборки» Х.Кортасара. У Г.Салыкбай и аргентинского писателя радость и счастье так же иллюзорны, как и сам город. Этот город противоречив: наряду с непрестанным движением машин по «черным венам» в нем маркируется страдание, мольба.

Как известно, во сне проявляется бессознательное. Мнимо зримая картина сменяется полуреальным/полусимволическим планом. Героиня словно на ощупь идет сквозь деревья. Аллюзия с архетипичным лесом Карла Юнга: «Лесная чаща, место темное и непроницаемое, – вместилище всего неведомого и таинственного, подобно водным глубинам и морской пучине. Лес – удачный синоним бессознательного... Деревья, подобно плавающим в воде рыбам, суть живые содержания бессознательного» (6, 56). Ирреальность картины усиливают метафоры-олицетворения. Волшебно-зловеще протянулись к небу в тумане ветви-руки.

Очевидна аллюзия с сумрачным лесом Данте. На наш взгляд, блуждание героини связано с поисками собственной сути. Этот мотив усиливается в 3-ей строфе. Мотив душевной слепоты переплетается с мотивом людской зависти. Автор играет на значении слов «көре алмайғын», которые можно перевести не только как «не видят», но и как «завидуют». Данный прием часто используется Г.Салыкбай, как, например, в стихотворении «Сен...» данного сборника.

В третьей строфе визуальный план переходит в символический. Поэт говорит о душевной слепоте, иллюзорности реальности. Звучит и восточный мотив познания мира через познание себя.

В последней строфе зыбкость, нереальность существования города возведена в абсолют: непонятно, откуда возник этот «сомнительный город». Как и в стихотворении «Қала тұман...» туман маркирует пограничное состояние, которое С.Эйзенштейн охарактеризовал как «ни сонь, но явь» (3):

Қала тұман...
Бұлдырайды боз қала.
Қай-қайдағы қасіретті қозғама.
Сенем дейсің –
Өтірік!
Сылдыраған сөз ғана...
(1) («Қала тұман...»)

«Изменение, превращение, развитие или сверхъестественное вмешательство – таково значение тумана в некоторых восточных произведениях искусства и в традиционном символизме вообще. Туман символизирует неопределенность, прелюдию к откровению или появлению новых форм, как, например, в обрядах инициации» (7, 380).

В концовке стихотворения появляется неожиданный образ. Концовка текста неожиданна. Внезапно появляется образ змеи. В.Мерлин охарактеризовал семантику концовки стихотворения как «самоотрицание текста» (8). На наш взгляд, в концовке с наибольшей силой проявляется эффект «структурного переключения», о котором Ю.Логман писал: «Эффект соположения (монтажный эффект, по терминологии С.Эйзенштейна) органически связан с переключением в другую структуру. Следовательно, в момент перехода от сегмента к следующему у автора (и у аудитории в структуре ее ожидания) должны быть по крайней мере две возможности: продолжение уже известной структурной организации или появление новой. Именно в выборе и взаимопроекции текста и ожидания (инерции структуры) заключается порождаемая при этом художественная информация» [8, 340]. Неожиданность образов концовки – характерный прием у поэта, как, например, в стихотворениях сборника «Өз өмірім жыласам да күлсем», «Қала тұман», «Тағы жаңбыр» (1).

Появление змеи неожиданно и для самой героини. Это подчеркивает синтаксическая конструкция и восклицательный знак, словно героиня сфокусировалась на окружающем пространстве и не заметила того, что происходит рядом. Образ змеи более сложный, чем, например, в следующих строках текстов сборника:

Шақса шағар жыланы да, бүйісі,
Барлық удан бас тартпаймын тиесі.
Сен өлімнен қорықпашы, өгінем
Болашақ бір төмпешіктің иесі.
(1) («Шақса шағар жыланы да бүйісі...»)
О жақта бейбіт өмірім қалды
Оқ атпас оңсыз қылықпен.
Жер беті жылы көңілімді алды
жыланды дағы жібіткен.

Сен де аттың мені, жердегі Күні,
Сенделіп қалдым, ауысып.
Көгіне қайта өрледі мұңым,
Төменнің уын тауысып.
(1) («Таңымның аппақ үмігі ойы едің...»)

В этих строках и реализуется семантическая цепочка: испить яда в жизни – яд змеи. Таким образом горечь житейских разочарований реализуется в образе жалящей змеи.

Поэт вновь играет на значении слов: прямой перевод «жанымда» – «в душе». Опасность скрыта внутри личности автора-героини, и в итоге взгляд обращается внутрь собственной сути. Блуждая в пространстве города, героиня вернулась к внутреннему пространству. Отметим, что идея круга задана в начале текста, ее содержит круговорот вен-дорог в организме города. В свете этих наблюдений образ змеи можно связать с образом Уробороса. К.Юнг указывал на амбивалентность символа, аккумулирующего саморазрушение и в то же время творческий подъем (6). Таким образом, круг достигает своей абсолютной завершенности.

В последних строках мотив сна переходит в мотив смерти. Метафора, основанная на параллели «смерть – сон» – традиционная метафора мировой поэзии. Вспомним знаменитые строки:

Быть или не быть, вот в чём вопрос. Дстойно ль
Смиряться под ударами судьбы,
Иль надо оказать сопротивление
И в смертной схватке с целым морем бед
Покончить с ними? Умереть. Забыться.
И знать, что этим обрываешь цепь
Сердечных мук и тысячи лишений,
Присущих телу. Это ли не цель
Желанная? Скончаться. Сном забыться.
Уснуть... и видеть сны?
Вот и ответ. (10)

С другой стороны, метафоры со словом «яд» апеллирует к семантике исцеления. Исцеление может быть связано с психоанализом, с обращением к собственным скрытым ощущениям, страхам и желаниям. Таким образом, исцеление/прозрение связано со стремлением постичь собственный внутренний мир.

Вспомним, что «змея» – архетип бессознательного (6). К.Юнг указывал на то, что отросток мозга, связанный с бессознательным, напоминает змею. Как отмечалось выше, для данного текста характерна семантика сна. Как отмечал швейцарский психиатр, сны, в которых присутствуют змеи, говорят об активации бессознательного у индивида (5). В текстах сборника поэт неоднократно обращается к символам бессознательного. Об этом в наших работах(11), (12).

Несомненно, в данных строках, как и в анализируемом тексте, сильны мифологические мотивы. С.Кондыбай указывает на культ змеи у предкахов. Он выделяет предварительные условия сакрализации. Среди этих условий исследователь выделяет способность змеи перерождаться, меняя кожу; змее известна тайна вечной жизни и молодости. Из этих условий выросли представления о змееподобной душе человека: душа до рождения человека имеет облик рептилии и после смерти вновь возвращается к облику змеи (13).

Так, у Г.Салыкбай полуреальность/полусон трансформируется в сон/смерть. Укус змеи может быть смертельным, но героиня желает добровольно принять яд для того чтобы забыться. Но возможна другая проекция образа. И образ можно интерпретировать так: героиня желает длить жизнь-страдание. В концовке текста круг замкнулся, блуждания в тумане закончились и она возвращается к земной реальной жизни.

Необходимо отметить, что казахское понимание Иного мира, смерти имеет свою специфику. Оно коренным образом отличается от европейского мировоззрения. Если в западной культуре 19-20 вв. небытие человека представлялась как конечная точка творческого познания мира, то в кочевой культуре – это лишь исход, начало. Иное – это не пустота и хаос, это основа потенциального мира. Граница между мирами не является абсолютной, как в античности. Первоначальной идеальной моделью отечественной

культуры можно считать идею бесцельного путешествия, в котором поглощается пространство, впечатления, и в итоге происходит катарсис (5).

Иной мир такой же реальный, как мир людей. Бытие не является абсолютным явлением. Время воспринимается в совокупности с движением человека (5):

Все они пришли в этот мир и ушли,
Подобно каравану поселились и откочевали,
Их взяла смерть, поглотила земля
Лишь обманчивый мир остался после них.
Мир приходит и уходит,
В конце концов мир смертен
(Цит по: 5)

Заключение.

Таким образом, Гульнар Салыкбай посредством взаимодействия полисемантических образов передала сложную гамму чувств, ощущений и желаний, большинство из которых – бессознательны. Образная система текста способствовала созданию эффекта пространства полуреального города. Усилили этот эффект кинематографические приемы.

Образ постмодернистского города взаимодействует с мифологическими образами деревьев, змеи, сна и пути. Эти образы вобрала в себя традиционную символику, символику бессознательного Карла Юнга. Архетипы бессознательного в большей мере связаны с ключевым мотивом текста – познание мира самопознание.

Особое влияние на образную систему имеет кочевая эстетика. Путь в пространстве города трансформировался в Жизненный Путь по Кругу. Национальную специфику отмечена в образах Мирового Древа и Змеи.

Образы балансируют на грани реального и ирреального миров. Визуальные картины имеют сакральное значение. На образ змеи оказали влияние общемировая традиция, национальная эстетика.

Данный анализ свидетельствует о широте диапазона темы исследования. Теория образной системы стихотворного текста огромная и сложная область науки. Нам представляются важными такие аспекты, как взаимодействие семантики образов с другими элементами структуры текста, дальнейшее исследование связи образов с символами бессознательного. Немаловажно, что непрерывно меняющееся культурное поле привносит новое в функционирование образов.

Список использованной литературы:

- 1 Салыкбай Г. Аспандагы аңсарым. – Алматы: Жазушы, 2001. – 144 б.
- 2 Максимов В.П. Свет кочевой звезды. – М.: Искусство, 2000. – 145 с.
- 3 Эйзенштейн С. История крупного плана // Эйзенштейн С. Избранные произведения в 6 т. т. 1. – М.: Искусство, 1994. – С. 502 – 508.
- 4 Наурызбаева З. Обице мифологические мотивы в огузском и казахском эпическом наследии: Мировое Дерево // otiken.kz (дата обращения: 05.03.2018)
- 5 Наурызбаева З. Мифоритуальные основания казахской культуры (на материале фольклорных текстов): дисс. ...канд. филол. наук. – Алматы, 1994.
- 6 Юнг К. Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1991. – 262 с.
- 7 Тресиддер Д. Словарь символов. – М.: Фаир-Пресс, 1999. – 215 с.
- 8 Мерлин В.В. Самоотрицание текста (к семантике поэтической концовки) // Изв. АН ССР. Сер. литературы и языка. – 1990. Т. 49. № 1. январь-февраль. – С. 3 – 15.
- 9 Лотман Ю. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1978. – 381 с.
- 10 Шекспир У. Трагедии. – М.: Астрель, 2012. – 640 с.
- 11 Тенбаева А.М. О функционировании символов бессознательного в стихотворном тексте // Вестн. КазНПУ им. Абая. Сер. фил. науки – 2017. № 1(59). – С. 208 – 211.
- 12 Тенбаева А.М. О реализации национальной специфики архетипа божественного ребенка в поэтическом тексте // Ислам и тюркский мир: проблемы образования, языка, литературы, истории и религии: Матер. VIII Междунар. тюркологич. конф., Елабуга, 22 апреля 2016. – С. 145-147.
- 13 Кондыбай С. Мифология предказахов. Книга третья. – Алматы: СаГа, 2008. – 436 с.

МРНТИ 17.01.11

А.Р. Хасанова¹

¹ Магистрант, М. Өтемисов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті
090000, Орал, Қазақстан

СВЕТҚАЛИ НҰРЖАН ЛИРИКАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

Тәуелсіздік рухымен және еркін шығармашылықпен қаныққан қазіргі қазақ әдебиеті, проза, поэзия, драматургия, сын және әдебиеттану сияқты оның барлық жанрлары жаңаша сипатқа ие болып, әдебиетке өзгеше түр берді. Қазіргі қазақстандық әдебиет бірнеше бағыт бойынша дамып келеді. Қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасын елдің рухани-адамгершілік және эстетикалық байлығының бөлінбес бөлшегі ретінде зерттеу жалғасын табуда. Қазақстанда ұлттық әдебиет табысты түрде дамып келеді. ХХІ ғасырдың алғашқы ширегінде зайырлы Қазақстандағы әдебиеттану мен өнертануды дамытудың торапты жолдарын анықтау және қорығу міндеті тұр.

Әр кезеңнің өзіндік жырланатын, қайталанбатын поэзиясы бар, ақыны да бар. Мәңгілік Елдің идеясы да осында жатыр. Ғасырлар бойы қалыптасқан рухани мәдениетімізді одан әрі асқақтату, келер ұрпаққа аманат ету әрбір лириктің алдына қойған мәресі. Осы ретте елдігіміз одан әрі жаңғыра түспек, рухани байлығымыз еселене түспек.

Мақалада ұлттық рухты, рухани болмысты дәріптейтін лирик ақын Светқали Нұржанның өлеңдерінің көркемдік ерекшеліктері қарастырылады. Ақынның өлең өрімдерін берудегі қолданыстар, бейнелеу құралдары талданды. Бұл тақырып аясында әлі зерттеле түсетін дүние екендігі де көрсетілді.

Кілт сөздер: Светқали Нұржан, поэзия, метафора, метонимия, теңеу, аллигация, ерекшелік

A.R. Khassanova¹

¹ Master student, M.Utemisov West Kazakhstan State University
Uralsk, Kazakhstan

ARTISTIC PECULIARITIES OF THE LYRICS OF SVETKALI NURJAN

Annotation

Modern Kazakh literature, all its genres: prose, poetry, dramaturgy, criticism and literary studies, imbued with the spirit of independence and freedom of creativity, have acquired features that, in aggregate, gave the literature a different look. Modern Kazakhstan literature is developing in many areas. The study of the historical and cultural heritage of the Kazakh people as an integral part of the spiritual, moral and aesthetic wealth of the country continues. A number of national literatures are successfully developing in Kazakhstan. In the first quarter of the twenty-first century, it is necessary to identify and summarize the main lines of development of literary criticism and the study of art in sovereign Kazakhstan.

Each period has its own tangible, unique poetry and poet. The idea of «Mangilik Yel» can be spread in this line. Further consolidation of the spiritual culture that has been created over the centuries, and subsequent success in the future, is the key to each lyrics. At the same time, our country will be renewed, our spiritual wealth will double.

The article discusses the artistic features of the poetry of the poet Svetkali Nurzhan, which promotes the national spirit and spirituality. Poetic poetry were analyzed. It has also been shown that this topic still has researching.

Key words: Svetkali Nurzhan, poetry, metaphor, metonymy, alliteration, features

A.P. Хасанова¹

¹ Магистрант, Запдно-Казakhstanский государственный университет им. М. Утемисова
090000, Уральск, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИРИКА СВЕТКАЛИ НУРЖАНА

Аннотация

Современная казахская литература, все ее жанры: проза, поэзия, драматургия, критика и литературоведение, проникнутые духом независимости и свободы творчества, обрели черты, которые в

совокупности придали литературе иной облик. Современное казахстанское литературоведение развивается по многим направлениям. Продолжается изучение историко-культурного наследия казахского народа как неотъемлемой части духовно-нравственного и эстетического богатства страны. В Казахстане успешно развивается целый ряд национальных литератур. В первой четверти XXI столетия предстоит выявить и обобщить магистральные пути развития литературоведения и искусствознания суверенного Казахстана.

Каждый период имеет свою осязаемую, неповторимую поэзию и поэта. Идею «Мәңгілік Ел» можно раскрыть именно в этой же строке. Дальнейшая консолидация духовной культуры, которая была создана на протяжении веков, и последующий успех в будущем - ключ к каждому лирику. В то же время наша страна будет обновлена, и наше духовное богатство удвоится.

В статье рассматриваются художественные особенности поэзии поэта Светкали Нуржана, которая пропагандирует национальный дух, духовность. Был проведен анализ поэтической поэзии. Также было показано, что эта тема все еще исследуется.

Ключевые слова: Светкали Нуржан, поэзия, метафора, метонимия, сравнение, аллитерация, особенности

1. Кіріспе. Мәңгілік Ел болудың мығмы – қанша уақыт зымыраса да ұлттығымыздан айрылмау, әдебиет пен өнеріміздің сан ғасыр бойы жасауы, рухани байлығымыздың қордалана түсуі, елдігіміздің рухани жаңғыруы. Себебі елдің амандығын, ұлттың мәртебесін көтеруің, қадір-қасиетін жырға қосып тереңнен жырланған поэзия өлмек емес. Сағат Әшімбаев: «Поэзия – жүректің сөзі. Бір жүректен шыққан сөз кем дегенде жүз жүректе бұғып жатқан бұла сезімнің бұлықсып бас көтеруіне түрткі болады. «Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар» деген ұлағатты сөздің өлеңге де қатысы бар. Жүректегі сезімді оятқан өлең, тегін өнер болмаса керек. Өлеңнің өнегесі сол, ол адамдық сезімді ғана қоймайды, оны адамзаттық асқақ сезімнің дәрежесіне дейін көтереді. Азаматтық асқар сезімнің шыңы ұлттық сезімде өлең арқылы оянып рухани күш салады.»-деп өлеңнің киелілігін, сезімді дір еткізер қадір-қасиетін айта кетеді [1, 56].

Әр кезең поэзиясының өзіне тән үні бар, тыңдарманы бар, жырға қосар әлеуметтігі бар, даусы бар, бір-бірімен салыстыруға келмейтін көркемдігі бар, жырлайтын жыры бар. Адам баласының бүкіл тарих бойына ілгері өсіп келе жатқан процесс болса, көркем бейне жүйесімен ойлау, дүниені образбен танып баяндау, суреттеу өнері де тоқтаусыз дамып келе жатқан, жаналанып келе жатқан құбылыс. Поэзияның ғана құдіреті келетін заман үнін, адам күйін, тіршілік еткен жанның мұңы мен зарын, ішкі ой-сезімін, ой-арманын өлең өрнегімен жеткізеді.

2. Әдістер. Қазақ поэзиясы туралы әр кезде түрлі пікірлер қалыптасты. Зерттелген сайын поэзияның қырлары жаңара түсті, биіктей түсті. Әр кезеңнің әдебиет зерттеулеріне қатысты ғылыми еңбектер қай ақынның поэзиясын қарастырсақ та қажет етеді және одан әрі жаңалығы да, жаңашылдығы да ашылып отырады. Мұның өзін қазақ поэзиясындағы бір жетістік деп септейміз.

Бүгінде шығармаларын өз заманына арнаған ақындар аз емес. Өз кезеңінде уақыт тынысын сезінген ақындардың бірі – Светкали Нуржан.

Қазақ поэзиясындағы өзіндік қолтаңбасы айқын, XX ғасырдың 80–жылдарындағы лириканың жарқын келбетін жасаушы ақынның бірі – Светкали Нуржан. Сезімді селт еткізер, жүректен шыққан жырдың балын тамызар ақын поэзиясының пернесі таза тың лиризмге лайықталған. Жанға жылы өлеңдер көбінесе лирикадан табылады.

...Сонау 70-жылдардың соңында «Өлең», «Тұлпар», «Соғыс мүгедегінің әзілі», «Күз», «Досқа хат» секілді тамаша жырларымен қазақ поэзиясына жылы ескен желдей Светкали Нуржан – бүгінде қазақ поэзиясынан өз орнын ойып алған ақын. 90-жылдардың басында «Насихат қазақия», «Бозбала шақ балладасы», «Қос аққу мен егіз шың жайлы хикая» т.б. сондай көлемді жырлары дүниеге келе бастады.

Лирика дегеніміз – қаламгердің ішкі сырын өлеңмен сыртқа шығаруы, ішкі күйін тебірене тартуы, көңіл-күйін, органың мәселесін сөзбен өруі. Светкали ақын өз өлеңдерінде шама-шарқынша көркемдікке ұмтылды, өлең жазудағы Абай талаптарына талпынды, туған жері Маңғыстау өлкесінен шыққан ақын-жыраулардың өлеңімен сусындады, Сәкен, Ілияс, Төлеген мен Мұқағалидың шығармаларын бойына сіңірді. «Өлең» атты жырында:

Бура-бұлт шудалары желкілдеген.

Жамырап жұлдыз біткен жауды маған,

Шашу ғып қайға шашты таулы далам...,

-деп өлеңнің қасиеті жұлдыз арқылы дарыды, кең даланың септігі өлең боп дарығанын айтады.

Сол кездің өзінде қара өлең ұйқасынан бөлек өзінше ұйқастыра келіп, тың ұйқас құруға талпынды. Жатық тіркес, шымыр ұйқас құруға, ажарлы сөзбен бейнелеуге, әсерлі ырғақ, шырайлы шумақ жасауға, осылардың бәрін үйлестіре келіп, ой салар, жүрек тербер көркем поэзия тудыруға тырысты. Ол Абай бастаған қазақтың жаңа жазба әдебиетіндегі көркем үлгіні басшылыққа алды. Алайда ақын поэзиясында өзінің бойына бала кезінен сіңген халықтық сипат, ұлттық дәстүрдегі көркемдік үлгі басым байқалатыны шындық. Өмірдің өзін өлең деп бағалаған қаламгердің өлең-сөзге жүгінуі ақын мұратын әйгілеп тұрғандай. Өлең-жырдың жасампаздық құдіретіне ерекше маңыз беру де ақындық мұраттың басты шарты болса керек. Ақын лирикасындағы шалқар шабыт ақынның сөз өнерін құрметтеу, оған табыну құдіретінен көрік алады. Нағыз ақынға тән кредо – жыр бұлағын аялап сүюден нәр алып, одан арғы биіктерге қол созады. Светқали Нұржанның өзге ақындардан ерекшеліп, даралап көрсететін – оның өлеңдерінде шынайы, халық ауыз әдебиетіне бойлауы, Мәңгілік идеясы сонау 90-жылдарда-ақ өлеңдерінен көрініс беруі, философиялық ой мен ішкі түйсіктің қатар келуі, қазақы ұғым мен ұлттық танымның сипат алуы.

3. Нәтижелер. Ақынның туған жері Маңғыстау өлкесінде қаншама бабалардың орны жатыр, өзі жатыр. Қаламгер осы бабалар рухына тағзым етіп, бабалардың аманатын арқалап, сонымен рухтанып жырлары арқылы назын, ішкі сырын жеткізеді.

Кешегі "қызыл табан қырғында" өлген,
Түбінде әр бұтаның ұлғым жатыр!
Бұл жерге түспей көптен есті назар,
Тұсынан қызық қашты, көшгі базар.
Сықылды көне күннің көлеңкесі,
Қарайды тау басынан Ескі Мазар.
Басында әр бұлақтың тұт ағашы
Бейне бір осы жердің құт анасы.
"Танимыз сен баланы" дегендей боп,
Қалады ас изесіп бұта басы [2].

«Қаңға баба» өлеңінде бабаның әруағына тағзым етумен қатар, басына барған сайын ұлтын көретінін, өсетін елдің баба зиратын тастап кетпейтінін, ішкі мені «құлыншақтың» мың тағзым жасап, қайта келетінін жырға қосады, өзінше тебіренеді.

Ақынның азаматтық лирикаға да бойлағанын білеміз. Ф.Оңғарсыноваға («Өлекселер патшалығы»), Б.Әлімжанұлына («Көкшетау - Күз»), Т.Әллиязұлына («Бабай - күй»), Ж.Әскербекқызына («Күлгегіннің қайтып оралауы») т.б. арнаған өлеңдері өз алдына бөлек дүние. Тақырыбы да сол тұлғамен тікелей байланысты, яғни тұлғаларды суреттеу емес, ұлттық болмыспен, қадір-қасиетпен астастыра суреттейді.

Светқали Нұржан бір сұхбатында: «Тынымсыз рухани ізденістегі адам ешқашан тоқырауға ұшырамайды. Шығармашылық тоқырау – тоқмейілдіктен болатын кесел. Ауыр тақырыптарды тауып алып, соны жазуға ізденіп жүремін. Сондықтан тоқырауға бой алдырамын деп ойламаймын. Дүниеде қанағатсыздықтың бір ғана ақталатын түрі бар. Ол – шығармашылық қанағатсыздық» [3],-деп ақынға керек қасиетті атап өтті. Ақын өзі айтқандай мегаполистен алыс тұрса да дара қасиетімен ерекшеленіп, шығармашылығы толастамақ емес.

Светқали Нұржан лирикасының көркемдік ерекшеліктеріне келер болсақ, ақындық шеберлігінің айқын көрінісі – эпитет, теңеу, метафора, метонимия, синекдоха, аллитерация, символ және т.б. бейнелеу құралдары өлеңдерінің көркемдік жағынан ғана емес, мазмұн, идея жағынан да ашуға көмектеседі. Ақынның қанша сөз қолдануы, теңеу, эпитет түрінде беруі – автордың сөз қорында екені даусыз. Поэзиядағы ең қарапайым тіркес дегеннің өзі де ақын ой-сезімінің тереңдігін, сөз қорының байлығын байқатады. Осы тұрғыдан З.Ахметов: «Поэзияда әдебиет шығармасында сөз, тіл жаңалығы деген жеке сөздерді қолданудағы жаңалық қана емес, ал алдымен белгілі бір ой – пікірді, сезімді жеткізудегі шеберлік көркемдік» дейді [4, 6].

4. Талқылау. Светқали ақынның ұлттық рухты лирикасы, кейде өзінің әдемі сөзін қызықтап, айтар ойын созбай тербеліп, тамсандырып, өзіне қызықтырып лирика – тамшылар төгіле береді. Сондықтан да біз Светқали ақынды рухты да шерлі ақын деп атасақ артық етпейміз. Бірақ ол толғаныс жанры болар деп шартты таңбалауға болатын публицистикалық сарынды өлеңдерге, сыршыл поэмаларға, сюжетті дастандарға да қалам сілтейді.

Ақын өлеңдерінің көркі, шырайы да – метафора, яғни сөзді ауыстыра, ажарландыра, көріктендіре қолдану. Метафора (ауыстыру) – екі нәрсені, құбылысты салыстыру және жанастырып жақындастыру негізінде астарлы тың мағына беретін бейнелі сөз немесе сөз тіркесі.

"Ауыстыру, яки, метафора (грекше- көшіру) – сөз мәнін өңдендіре өзгертіп айту, суреттеліп отырған затты не құбылысты айқындай, ажарландыра түсу үшін оларды өздеріне ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау;сөйтіп, суреттеліп отырған заттың не құбылыстың мағынасын үстеу мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту.

Тамырыңды — арнаңды ылайлап ағып,
Миыңа жүр ме, жарығым, мың ой қамалып?
Жаныңның маған дегенде тазалығына
Былай да нанып келемін,
Мұңайма налып!

***

Менің кеудем — жылылықтың Отаны,
Түнсіз таңдар алма-кезек атады.
Алатаудың мәңгі ерімес мұз-қары
Жүрегімде еріп кетіп жатады.

***

Жүрек байғұс — бозторғайы шырлаған,
Көкірегімнен ұшып кете жаздап тұр...

Бірінші мысалдағы метафора тамырды арнаға балап, яғни тамыр арқылы қан жүрсе, бұл жердегі арна арқылы жүріп өтетін жаман ойлар арнаға бұрып, бойға таралмаса дейді. Екінші мысалдағы метафора апашық әсірелеумен ұшпастырылып, кеуденің ыстығын Отанның жылуымен алмастырып, Аатаудың қарыған мұзы кеуденің ыстығымен, жүректің жылуымен еріп кететінін ашық айтады. Отан – оттан да ыстық екені осы жерде жеткізіліп тұрғандай. Ақын айтар ойын астарлап емес, анық та қанық метафоралармен бере білгенін байқаймыз. Үшінші мысалдағы метафора «жүрек байғұс – бозторғай», шырылдайтын, ауыратын да, інкәр сезімді сезінетін де бозторғай. Бозторғайдың шырылы адам жанын тебіренгіп жібереді. Сол себепті де жүректі бозторғаймен алмастыру сәтті метафоралардың бірі.

Айқындау, яғни эпитет – заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз. Эпитетсіз тіпті айтарыңды анықтау, суреттеп отырған нәрсеңді нақтылау қиын. Әрине, бұрын-соңды сан мәртебе қолданылып, ығыр болған эпитеттерді қайталай берудің керекі жоқ.

Ақын өлеңдерінде ең көп қолданылатын бейнелеуіш компоненттердің бірі – эпитет. «Эпитет (сипаттама) – заттың, не құбылыстың айрықша белгісін, қасиетін білдіретін бейнелі сөз. Эпитет ұғымға, нәрсеге бейнелілік, нақтылық сипат береді» [4, 37] дейтін болсақ, ақын өлеңдерін оқи отырып неше түрлі эпитеттерге кездесеміз:

Сыбыры сылқым самалмен кеңесіп алғым бар...
Қара судағы қалғыған ұқсап аққуға,
Ақ көйлекпенен көрінсе елесің алдымнан.
Сезім кеп жетсе содан соң самалдан құраққа,
Қиялды бастап әкетсе жаңа арма [2]

Аллитерация – шығармаларда бірыңғай дыбыстардың үндестігі, дәлірек айтқанда дауыссыз дыбыстардың қайталануы. Бүкіл әлем поэзиясында ертеден қалыптасып келе жатқан стилистикалық айшық. Әдеби тілді ажарлап, сөздің реңін келтіре түсетін көркемдік тәсіл:

Бозторғай-ғұмыр төсін даланың шарлаған,
Бесін намазын балбалдар оқып сарнаған.
Бозтамақ боздақ қарлығаш байыз таба алмай,
Боз мая боздап ботасына әнін арнаған.
Бұлтары қысыр безерген шақта бедеу көк,
Бәңгі қыр өксір алдатөмпекті — безеу бет.
Бүлікшіл желі құрайға қобыз тарттырып,

Бабаурап тұрып, береді бейбақ бебеулеп.
Боз шарбы бұлптың бөз көйлегіне қан тиіп,
Бура-тауларым түргенде құлақ маңқиып—
Бат-баттар құсап қарай да бермей балғиып,
Бағы сарынның бояуын бойға қалтүйіп.

Ақынның аллитерацияны қолдану, сөз орамдарын келтіру, әр жолға ұйқастыра сөз табу шеберлігі, ой өрімінің кеңдігі деп айта аламыз.

Ақын поэзиясының тілі де, сөз қолдану шеберлігі де мол дүние. Көркемдеу құралдарын өз орнымен бере отырып жаңа тіркестер жасайды, оны жасайын демейді, жүрегінен шыққан сөздер қаз-қатар тізіледі. Лирикаларында теңеудің тұрақты түрін де, өз қолтаңбасына тән тың, жаңа түрін де қолданады.

Қазақ тіл білімінде теңеуге толық талдау жасаған ғалым Т.Қоңыров «Қазақ теңеулері» атты ғылыми монографиясында: «Теңеу дегеніміз – ұқсас ортақ бегілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемділік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы» [5, 7].

Жаздың түні-ай!
Жұлдыздардай тұрған шығар жыпырлап?!
Түнгі ғалам қанатындай тоғының
***
Бөкен сағымдар боз желкеніндей өлкенің
***
Көтерілген қамырдай
Дөң — бұрын да ойшыл-ды.
Қанқа-қанқа адырды-ай —
Қасқыр тартқан қой сынды.
Ақтарылған айрандай
Бұлпты
арай шарпыды.
Алтынменен шайғандай.

5. Қорытынды. Светқали ақынның әрбір теңеуі қайталабас көркемдік құрал болып келеді. «Жаздың түні-ай» өлеңінде ақын осы сөзімізді дәлелдей түскендей. Дөңді көтерілген қамырға, сағымды желкенге, түнгі көріністі тоғының жайған қанатына теңеуі ақынның шеберлігін, өзіндік авторлық қолданысын көрсетеді.

Ақын шығармалары бейнелеу құралдарына мейлінше бай, олардың танымдық, тағлымдық, әсемдік әсері мен эстетикалық қызметі ерекше мәнді. Оның ақындық шеберлігі, жекелігі, бейнелеу құралдарын шашыратпай, тығыз бірлікте, поэтикалық тұтастық қалпында игере алатын зор қабілетінде жатса керек. Оның шығармаларының тілі көркем де әсем айшықты нақышгармен астарланып, өрелі де тапқыр оймен әріптеліп, ұйқас ұйытқысымен көмкеріліп жатады. Көркемдік бейнелеу құралдары өзара қабысып, бір-бірімен тығыз байланысып отырады. Мазмұны мен пішіні сөз өрнегі мен ұйқас үндестігі ақын даралығын, шеберлігін байқатады.

Қорыға келе, ақын шығармалары әлі де зерттеуді көп қажет ететін өз алдына бір дүние деп ойлаймыз.

Нағыз лирикалық шығармалар дара тұлғаның жан дүниесін, толғанысын, тағдырын бейнелеп, сол арқылы бүкіл бір органы, қоғамды, заманды, уақытты сипаттап береді. Ақынның көңіл-күйі әрқашан өзі өмір сүрген қоғамдық органың хал-жағдайына байланысты, өзін қоршаған қоғамның әлеуметтік мәселесімен сабақтас. Өлеңдері арқылы ақынның өзінің азаматтық тұлғасын таныдық деп толық айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 *Әшімбаев С. Екі томдық шығармалар жинағы. I-том, Әдеби сын. – Алматы, 156 б.*

2 <https://kitap.kz>

3 <https://baq.kz/kk/news>

4 *Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1973. – Б. 126-212.*

5 *Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы, 1978. – 171 б.*

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ PEDAGOGY AND METHODOLOGY PROBLEMS

МРНТИ 16.01.45

Абдуова Баян Серікбайқызы¹, Асанова Ұлмекен Отарқызы²

¹Ф.ғ.к., профессор м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

²П.ғ.к., профессор м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

МАМАНДЫҚҚА ҚАТЫСТЫ КӘСІБИ ТІЛДІК ОҚЫТУ БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа

Кәсіби тілде білікті мамандар қазақ тілін жетік меңгерген білім алушылардың арасынан шығатынын ескерсек, ең алдымен оларды жоғары оқу орындарында дайындау өткір де маңызды мәселе болатыны анық. Ол үшін студенттер қазақтың мол сөз байлығын ғана емес, өз мамандықтары салаларындағы ғылыми терминологияны толық игеруі тиіс. Егер студент жоғары оқу орнында мамандық негіздерін ғылыми тұрғыда меңгермесе, онда нағыз біліктілік деңгейіне жете алмайды. Бұл – қазіргі өмір шындығы және жұмыс беруші тараптың талап ететін басты шарты. Ғылыми ойлау – ғылыми тіл жүйесіндегі терминдерді керек етеді. Сондықтан ғылыми тілді игерудің шынар биігі – ғылыми ойлауды дамыту. Бұны ескермеген маманның сөйлеу тілі қалыптаспаған, түсініксіз, сөйлемдерді шұбалаңқы, тұжырымдары күңгірт келетіні ақиқат. Ғылыми тілді үйрену – ғылыми ойды дамыту, ғылыми ойды ана тілінде қалыптастыру болашақ маманнан шеберлікті қажет етеді. Заманауи білім беру үдерісі ең алдымен жеке тұлғаға бағытталып, студенттің іскерлігін, коммуникативтік құзыреттілігін дамыту міндеттерімен ұшпасуы тиіс. Ол үшін қазіргі заман талабына сай қазақ тіліндегі кәсіби сөздерді меңгеруде озық технологияларды, ұтымды әдіс-тәсілдерді пайдалану – еліміздегі ең маңызды әрі кезек күттірмейтін ауқымды мәселелердің бірі болып отыр.

Кілт сөздер: кәсіби тіл, мамандыққа қатысты терминдер, ғылыми ойлау, болашақ маман тілі, меңгерту тәсілдері.

¹Abduova B.S.¹, Asanova U.O.²

¹C.Ph. Sc., Ass. Pr., L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan city, Kazakhstan

²C.Ped. Sc., Ass.Pr., L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan city, Kazakhstan

WAYS OF PROFESSIONAL LANGUAGE TRAINING

Annotation

Taking into account the fact that qualified specialists are one of the best users of the Kazakh language, there arises acute question concerning higher education and language training. For this reason, students must master not only the Kazakh lexicon, but also be able to use scientific terminology in their fields of professional work. If a student does not have a scientific base at the university, he/she will not be able to get a real qualification. This is an obligatory condition of today's life and a key requirement of the employer. Scientific thinking requires an understanding of the terms of the scientific language system. Therefore, the development of a scientific language presupposes the development of scientific thinking. The study of the language of science, the development of scientific thinking in one's native language is a requirement for the future specialist. The modern educational process should be, first and foremost, people-centered in order to develop the communicative competence of students. For this purpose, the use of advanced technologies and rational approaches to mastering the modern vocabulary in the Kazakh language is one of the most important and urgent issues in the country.

Keywords: professional language, vocabulary, scientific thinking, language of the future profession, teaching methods

Абдуова Б.С.,¹ Асанова У.О.²

¹К.ф.н., и.о. профессора, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан.

²К.п.н. .о. профессора, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан.

НАПРАВЛЕНИЯ ОБУЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

Принимая во внимание тот факт, что квалифицированные специалисты являются одними из лучших пользователей казахского языка, именно в профессиональном плане, в первую очередь, возникает исконный вопрос, касающийся высшего образования в целом. Для этого студенты должны овладеть не только казахским лексиконом, но и уметь пользоваться научной терминологией в своих областях знаний. Если студент не имеет научной базы в университете, он не сможет получить настоящую квалификацию. Это обязательное условие сегодняшней жизни и ключевое требование работодателя. Научное мышление требует понимания терминов научной языковой системы. Поэтому развитие научного языка предполагает развитие научного мышления. Изучение языка науки, развитие научного мышления на родном языке - это требование для будущего специалиста. Современный образовательный процесс должен быть, в первую очередь, ориентирован на человека с целью развития коммуникативной компетентности учащихся. Для этой цели использование передовых технологий и рациональных подходов к освоению современного словарного запаса на казахском языке является одним из наиболее важных и актуальных вопросов в стране.

Ключевые слова: профессиональный язык, термины словарного запаса, научное мышление, язык будущей профессии, методы обучения.

Кіріспе. Қазіргі таңда жоғары оқу орындарының алдында бәсекеге қабілетті, білікті, білімді мамандарды даярлау талабы бірінші кезекте тұр. Бүгінгі студент – ертеңгі маман, сондықтан да болашақ маманды кәсіби тілдесімге үйрету бүгінгі күннің басты міндеттерінің бірі болмақ. “Кәсіби тілдесім – тіл үйренушілерге белгілі бір мамандықтың саласына байланысты сөйлесудің үлгілерін, мамандыққа қатысты сөздерді, тілдік қолданыстарды, терминдерді үйрету” [1]. Осы талапты іске асыру үшін жоғары оқу орындарында кәсіби қазақ тілін оқыту қолға алынғаны белгілі. Соның нәтижесінде мамандыққа бағыттап оқытуға арналған қазақ тілі оқулықтары мен оқу құралдары көптеп шығарыла бастады.

Кәсіби қазақ тілі пәнінің негізгі мақсаты – коммуникативтік құзыреттілік дағдыны қалыптастыру және дамыту, бәсекеге қабілетті әрі құзіреттілігі жоғары тұлғаның кәсіптік маңызы бар жағдайларда ғылыми тілмен қазақша ойын толық және анық жеткізуі үшін тілдік кәсіби бағдарлы дайындығын қамтамасыз ету. Жоғарыда айтылғанды назарда ұстай отырып, пән мынадай **міндеттерді көздейді:**

- студенттерге өз қызмет саласында кәсіби қарым-қатынасқа түсу үшін жеткілікті кәсіби қатысымдық тілдік және сөйлеу құзыреттері туралы түсінік қалыптастыру;

- кәсіби қызметін табысты жүзеге асыру үшін қажетті тілдік, сөйлеу және дикурстық құзіреттерін жетілдіру;

- білім алу және оны шынайы жағдаяттарда туындайтын кәсіби бағытталған проблемалық міндеттерді шешу үшін қолдану барысында студенттерге өз бетінше іздену-зергтеу қызметінің дағдылары, машықтары мен құзыреттерін қалыптастыруды қамтамасыз ету.

Әдістеме. Өзге тілді аудиторияда мамандыққа бағыттап оқыту барысында қазақша сөйлей білуге үйретуде маңызды рөл атқаратын ақпараттық бірлік – мәтін. “Қандай мамандық саласы болмасын, сол мамандыққа қатысты мәтіндерді іріктегенде мына мәселеге айрықша көңіл бөлген дұрыс: мамандық бойынша актив сөздер мен түсіндірме терминдердің ауқымы; лексика-грамматикалық материалдың ерекшелігін қамтамасыз ету; мәтіннің қиындық деңгейін анықтау критерийі; мәтіннің семантикалық моделін құру мүмкіндігі; мәтінде ойлау-танымдық мәннің болуы; контекстік көркемдік пен жанрлық шектеулік; тақырыптық принцип; мәтіннің композициялық-мәндік құрылымы мен стилі” [2]. Ғалым Р.Шаханованың пікірінше, мамандыққа қатысты мәтіндерді іріктеуде төмендегідей ұстанымдарды басшылыққа алу керек:

“1) мазмұндық және тақырыптық тартымдылығымен ерекшеленуі;

2) тіл үйренушілердің өз бетімен жұмыс істеуіне ынталандырылуы;

3) қатысымдық (коммуникативтік) қасиеті басым болуы;

4) мамандыққа байланысты ғылыми мәтіндер студенттерде қажеттілік сезімін туғызып, білім беруде студенттердің сенімін күшейтетін болуы” [3].

Кәсіби мәтінмен жұмыс істеу барысында студенттер өз мамандығына қатысты термин сөздермен танысып, кәсіби бағыптағы мәтіндердің мазмұнын өз сөзімен айтуға дағдыланады, мамандыққа байланысты ой-пікірін қазақша еркін жеткізуге үйренеді.

Нәтижелер. Мәтінмен жұмыстың өзі 3 кезеңнен тұрады: а) Мәгіналды кезеңі; б) Мәтін кезеңі; в) Мәтіннен кейінгі кезең. Мәгіналды кезең мамандық тақырыбына қатысты жаңа сөздерді тыңдату, олардың мағынасын түсіндіруден басталады. Жаңа сөздердің баламасы тандалып, синоним, антонимдер арқылы сөздердің мағынасына сипаттама беріледі. Сонымен қатар берілген сөздермен сөз тіркестерін, сөйлемдер құрастыру тапсырмалары ұсынылады. Сол арқылы студенттер өз кәсібіне сәйкес белгілі бір ойды байланыстырып айтуға, кәсіби тақырыпқа қатысты ойын жаза білуге және мәтін мазмұнын толық түсінуге мүмкіндік алады. Сондай-ақ бұл кезеңде қатысымдық жаттығулар, түрлі ой-танымдық сұрақтармен жұмыс істеу сияқты тапсырмалар да орындалады. Мұндай тапсырмалар тіл үйренушінің өз мамандығына қатысты оқып-жүзінген мәтінді қиналмай түсінуге дайындық болары анық.

Мәтінмен жұмыс кезеңінде мәтінді оқу, мәтін мазмұнын түсіндіру, мәтін бойынша сұраққа жауап беру, жоспар құру, мәтінді бөлімдерге бөліп, тақырып бергізу, мәтінге қорытынды жасату, т.с.с. жұмыстар жүргізіледі. Мәтінмен жұмыс кезеңінде тіл үйренушінің мәтінді дауыстап, мәнерлеп оқуына және оны түсінуге, сонымен қатар студенттің мәтінді оқу жылдамдығына көңіл бөлінеді. Бұл тәсілдер тіл үйренушінің осы тақырып бойынша сөздік қорын дамытып, қазақша ойлауға, сөйлеуге және өз ойын жетілдіріп, ой-пікірін еркін айтуға төселдіреді.

Мәтіннен кейінгі кезеңде тест тапсырмалары және проблемалық сипаттағы жағдаяттық тапсырмалар арқылы студенттердің сөйлеу дағдысын қалыптастыруға арналған тапсырмалар (Венн диаграммасы, пікірсайыс, сұхбат құру, жоспар жазу т.б.) орындалады. Тіл үйренушінің мәтінді қаншалықты меңгергендігін осындай тапсырмаларды орындату арқылы анықтауға болады. “Адам туралы ғылымдар саласында кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруға үлес қосатын, табыс үшін қажеті құзыреттіліктер деп проблемалар мен өзіндік менеджментін шешу құзыреттілігі, яғни адамның проблемаларды шешуге және инновациялық технологияларды пайдалануға дайындығы; ақпараттық құзыреттілік, яғни өздігінен білім алуға және ақпараттық ресурстарды пайдалануға дайындығы; коммуникативтік құзыреттілік, яғни әлеуметтік және интерактивті өзара іс-әрекетке дайындығы танылып отыр” [4] - дегендей, болашақ маман өз кәсібіне қатысты әрі тілдік, әрі шеберлік тәсілдерін меңгергенде ғана толыққанды тұлға болары анық.

Талқылау. Жоғарыда баяндалған ой-тұжырымдарды сараптай келе, үлгі ретінде шағын мәтінді назарларыңызға ұсынамыз:

“Қорғаншылық және қамқоршылық. Ата-анасының қайғыс болуы, олардың ата-ана құқықтарынан айырылуы, олардың ата-ана құқықтарының шектелуі, ата-анасының әрекетке қабілетсіз деп танылуы, ата-анасының сырқаттылығы, ата-аналарының ұзақ уақыт болмауы, ата-аналардың балаларын тәрбиелеуден немесе олардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудан жалғаруы, соның ішінде ата-аналардың тәрбиелеу, емдеу және басқа да осыған ұқсас мекемелерден өз балаларын алудан бас тартуы, сондай-ақ ата-аналардың қамқорлығы мен мүдделерін қорғау *қорғаншы және қамқоршы* органдарға жүктеледі.

Қорғаншы және қамқоршы органдар ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларды анықтайды, осындай балалардың есебін алуды жүргізеді және ата-анасының қамқорлығынсыз қалудың нақты мән-жайларын негізге ала отырып, балаларды орналастырудың нысандарын тандайды, сондай-ақ оларды асырау, тәрбиелеу және білім беру жағдайларына одан әрі бақылау жасауды жүзеге асырады” [5].

Алынған мәтінде заң саласындағы мамандар білуі қажетті бірнеше кәсіби сөздер мен тіркестер берілді. Оларға ата-ана құқықтарынан айырылуы, ата-ана құқықтарының шектелуі, ата-анасының әрекетке қабілетсіз деп танылуы, ата-анасының сырқаттылығы, олардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудан жалғаруы, өз балаларын алудан бас тартуы, ата-аналардың қамқорлығы мен мүдделерін қорғау, қорғаншы және қамқоршы, органдарға жүктеу деген сөз орамдары жатады. Бұдан әрі білім алушыларға “қорғаншы және қамқоршы” терминдерін түсіндіру қажет. Ол үшін арнайы сөздіктермен, анықтамалықтармен, терминдік түсініктемелермен жұмыс жасау оң нәтиже береді. Бұл органдардың атқаратын қызметі туралы да ақпаратпен міндетті түрде хабардар етіп, оны әр студенттен санасына сіңіргенше қайталау, оқу құралдарына қарамай айта білу дағдыларын жетілдіру қажет. Негізінде “Қорғаншы және қамқоршы органдар балаларды патронаттық тәрбиешілерге тәрбиелеуге беру кезінде оның этникалық шыққан тегін, белгілі бір дінге және мәдениетке қатысын, ана тілін ескере отырып, баланың мүддесін басшылыққа алады. Ағайындыларды, олардың мүдделеріне жауап беретін

жағдайларды қоспағанда, ажыратуға жол берілмейді” (Қазақстан Республикасының қорғаншылық және қамқоршылық органдары туралы Ереже) деген анықтамалық ақпарат арқылы жастарды ресми тіл мәдениетіне жаттықтырған орынды болады. Сонымен қатар осы тақырыпқа қатысты лексикалық минимум жасауға болады. Оларға:

- Патронаттық тәрбиешілерге беру;
- Баланың келісімімен жүзеге асырылу;
- Баланың алиментке, зейнетақыға, жәрдемақыға және басқа да әлеуметтік төлемдерге құқығы;
- Тұрғын үй-жайға меншік құқығын немесе тұрғын үй-жайды пайдалану құқығын сақтау;
- Тұрғын үй-жайы болмаған жағдайда тұрғын үй заңдарына сәйкес оған тұрғын үй-жай берілу құқығы болуы.

- Патронаттық тәрбиешілерді іріктеу;
- Белгіленген тәртіппен және белгілі мөлшерде ақшалай қаражаттың бөлінуі;
- Міндеттердің орындалуын бақылауды жүзеге асыру [6].

Кәсіби қазақ тілінің заң саласы бойынша арнайы лексикалық минимумы дайындалып, олар барынша студент жадында орнығатындай деңгейде қолданыста болуы қажет. Бұлар – айтуға оңай болғанмен, шындығында уақыт пен төзімділікті, үздіксіз дайындықты қажет ететін тілдік құзыреттілік.

Осы орайда біз өз тарапмыздан қарапайым үлгі ұсынбақпыз. Мұнда ең қажетті деген сөздер мен тіркестер, сөздік орамдар беріледі. Қазақтың бейнелі сөзімен айтқанда, заң саласына тән кәсіби сөздердің барлығын емес, теңіздің тамшысындай ғана мөлшердегісін келтіре кетуді жөн көреміз.

А: Абайсыздық, адам құқығы, азаматтық заңнама, айғақ, айыппұл, алдын ала тергеу, алимент, арандату, ар-ождан бостандығы, ауыр қылмыстар

Ә: Әділет, әкімшілік жаза, әкімшілік іс жүргізу, әлеуметтік жәрдемақы, әрекет, әрекетсіздік, әріптестік, әрғараптандыру, әскери сот, әуре-сарсаңға салу

Б: Байқау, байланыс жолдары, бақылауға алу, бала асырап алу, бейресми, бәсекелестік, билік ету, біртұтас, борыш, бүлік, бұзақылық, бұрмалау

Д: Дағдарыс, дара, дау, даулы мәселе, дәлел, дәрменсіз адам, делдал, дене кемістігі, дербестік, дерекқор, дипломатиялық өкіл, дүмше, діни сенім

Е: Еңбек биржасы, еңбек қауіпсіздігі, еңбек шарты, ереже, ереуіл, еріктілер, еркін жүріп-тұру, ескерту, есі дұрыс, есірткі заттар, есірткі тарату

Ж: Жаза, жазалау шаралары, жазатайым жағдай, жала жабу, жалған айғақ, жалдану, жалпы табыс, жалғару, жанжал, жауап алу, жәбірленуші, жеке тұлға

З: Залал, заң жобасы, заң шығару билігі, заңгер, заңды бұзу, заңды тұлға, заңсыз әрекет, заңсыздық, зардап шегуші, заттай дәлелдеме, зиянды заттар, зорлық

И: Иелену, иеліктен айыру, иесіз мүлік, импорт салығы, инновациялық қор, инфрақұрылым, ипотекалық куәлік, ишарат тілі

К: Кісі өлімі, кәмелетке толмаған, кәсіп, кәсіпкерлік, кеден, келісім, кемсітушілік, кепіл, кешірім жасау, контрабанда, көлік оқиғасы, куәгер, кінә

Қ: Қабілетсіздік, қадағалау, қаза табу, қайырымдылық, қамқоршылық, қаңғыбастық, қарақшылық, қарсылық, қасақана, қауіпті, қылмыс, қысым [7].

Бұл тізімді ары қарай ұлғайтып, терминдер мен кәсіби сөздерді, баламаларды барынша қолданысқа енгізу арқылы білім алушылардың тіл мәдениетін дамыта түсуге әбден болады.

Қорытынды. Жоғары оқу орнында білім алып жүрген жастардың көбі қазақ тілінде мектеп бітірген болса, онда олардың кәсіби тілдік дағдылары бірер жылдың ішінде көңіл толтыратындай деңгейге жете алатынына сеніміміз зор. Егер мектеп қабырғасында орыс не өзге тілде білім алған болса, онда жоғары оқу орнында қазақ тілінен жүргізілетін курс сағатының аздығына байланысты бұндай студенттер біраз тілдік қиындықтарға душар болады. Себебі кәсіби қазақ тілін меңгеру уақыт пен біліктілікті қажет етеді. Кәсіби салаға қатысты тапсырмалар студенттерге мәселені немесе жағдаятты талқылауға мүмкіндік беруі керек, олар ақпарат алмасып қана қоймай, оны бағалай білерлік дағдыға ие болуы қажет. Бұндай міндет барлық білім мен дағдыларды дұрыс пайдалануға жетелейді. Сабақ беру үдерісінде қолданылатын осындай тәсілдер арқылы білім алушылар тілдік кәсіби сөйлеу құзыреттілігіне бейімделеді. Кәсіптік құзыреттіліктің маңызды құраушысы – тәжірибе, яғни адамның түрлі мәселелерді шешудегі меңгерген жеке әрекеттері мен әдіс-тәсілдерінің жаңалануы. Бұл тұста оларға барынша көмек беруге тырысатын басты жетекші курс оқытушысы болса, тіпті абзал. Тілдік кәсібилік – ғасырлардан ғасырларға бар байлығымен жеткен қасиетті қазақ тілінің мәртебесін арттырғысы келетін әрбір болашақ маманның да, ұстаздық етуден жалықпайтын жандардың да талапшылдығы мен мақсаткерлігіне байланысты жүзеге асатын игі іс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы, 2000. – 208 б.
- 2 Жақсылықова К. Мәтінмен жұмысты ұйымдастыру // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2009. – № 5.
- 3 Шаханова Р.Ә. Техникалық жоғары оқу орындарының орыс бөлімдерінде қазақ тілін мамандыққа қатысты оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: Пед.ғыл.док. ... дисс. – Алматы, 2002. – 327б.
- 4 Қыяқбаева Ұ.Қ., Қалбергенова Ш. Болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы «Педагогика ғылымдары» сериясы, №2 (54), 2017.
- 5 Құқық саласының терминдер сөздігі/ Сөздікті құрастырған және жалпы редакциясын жүргізген М.А.Айымбетов. – Астана: «RedGreenBlue» ЖШС, 2009.- 450 б.
- 6 Қазақстан Республикасының қорғаныштық және қамқоршылық органдары туралы Ереже. <https://massaget.kz/laws/kaz/docs>
- 7 <http://www.adilet.gov.kz/ru/node/>

МРНТИ 12.17.06

Г.Алиханқызы¹, А.Қалиолла²

¹*П.э.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ. Қазақстан*

²*Аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ. Қазақстан*

ОҚУ ҮДЕРІСІНЕН ТЫС УАҚЫТТА СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗАРА КОММУНИКАТИВТІК ІС-ӘРЕКЕТІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

Аңдатпа

Мақалада жоғары оқу орнындарындағы студенттердің коммуникативтік әрекетін қалыптастырудың жолдары қарым-қатынас теориясы тұрғысынан анықталып, әдістемесі жасалып, оған сәйкес педагогикалық процесс ұйымдастырылса, онда мәдениетті, ізгілікті, басқаны түсіне алатын, өнегелі тұлға тәрбиелеуге болатының, студенттер өзара коммуникативті іс-әрекетті қарым-қатынас тұрғысынан ұйымдастыру негізінде анықталап, оқу үдерісінен тыс уақытта студенттердің коммуникативтік әрекетін қалыптастырудың ғылыми-теориялық негіздері мен «қарым-қатынас», «қарым-қатынас мәдениеті», «тұлғааралық қатынас», «коммуникативтік әрекет» ұғымдарын зерттеу проблемасы тұрғысынан анықталған. Сондай-ақ, оқу үдерісінен тыс уақыттағы студенттердің коммуникативтік іс-әрекет мәселесінің теориялық-әдіснамалық негіздерін анықтау, әдістемелік ұсыныстар беру, олардың қарым-қатынас мәдениетін жетілдіріп, жан-жақты дамыған тұлға ретінде қалыптасуына толық мүмкіндік жасау туралы айтылған.

Түйін сөздер: студент, коммуникатив, қарым-қатынас, процесс, ізгілік, көзқарас, оқу үдерісі.

G.Alihanqyzy¹, A.Caliolla²

¹*Candidate of pedagogical sciences, associate professor,
Kazakh National Pedagogical University after Abay,
Kazakhstan, Almaty*

²*senior lecturer, Kazakh national University Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan*

TO IMPROVE THE THEORETICAL FOUNDATIONS OF COMMUNICATIVE ACTIVITY OF STUDENTS IN EXTRACURRICULAR TIME

Annotation

The article deals with the ways of formation of communicative activity of students of higher educational institutions from the point of view of the theory and methodology of communication, according to which the pedagogical process was organized, in which it was possible to educate a moral person who understands culture,

humanity, moral personality, to determine students on the basis of the organization of communicative activity from the point of communication, to determine the scientific and theoretical basis of the formation of communicative activity of students outside the educational process and the problem of studying the concepts of "relations", "culture of communication", "interpersonal relations", "communicative activity. that in extracurricular time students need to determine the theoretical and methodological foundations of the problems of communication activities, to give guidelines, to improve the culture of communication, to give a full opportunity to become a fully developed personality.

Keywords: student, communicative, communication, process, humanism, view, educational process.

Г.Алиханқызы¹, А.Қалиолла²

¹ *К.ф.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан*

² *Старший преподаватель, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВ КОММУНИКАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ВО ВНЕУРОЧНОЕ ВРЕМЯ

Аннотация

В статье рассматриваются пути формирования коммуникативной деятельности студентов высших учебных заведений с точки зрения теории и методики общения, в соответствии с которой был организован педагогический процесс, в котором можно было воспитывать нравственную личность, понимающую культуру, гуманность, нравственную личность, определить студентов на основе организации коммуникативной деятельности с точки зрения общения, определить научно-теоретические основы формирования коммуникативной деятельности студентов вне учебного процесса и проблемы изучения понятий «отношения», «культура общения», «межличностные отношения», «коммуникативная». Также говорится о том, что во внеурочное время студентам необходимо определить теоретико-методологические основы проблем коммуникативной деятельности, дать методические рекомендации, совершенствовать культуру общения, дать полную возможность становиться всесторонне развитой личностью.

Ключевые слова: студент, коммуникатив, общение, процесс, гуманизм, взгляд, учебный процесс.

Кіріспе. Әлемде болып жатқан түрлі өзгерістер біздің еліміздің де әлеуметтік, экономикалық, қоғамдық жағдайларына өз әсерін тигізіп отыр. Сондықтан да Қазақстанда ұлтаралық келісім мен бірлікті дамытуды басты саяси бағыт ретінде ұстанады. Бұл саясат Қазақстан азаматтарының татулығын, отбасындағы бірлікті, аға буын және кіші буын, оқу үдерісінде мұғалім мен оқушы, оқытушы мен студент және т.б. арасындағы өзара түсіністікті, ең бастысы, ұлттық сана-сезім, ұлттық мақтаныш, ұлттық құндылық тұрғысынан студенттердің мәдениетін, оның ішінде қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру.

Қазақстан Республикасының президенті Қазақстан халқына кезекті жолдауында оқу үдерісінің тәрбиелік компонентін жетілдірудің аса маңызды екендігін атап, патриотизм, адамгершілік және мораль нормаларын, халықаралық келісім мен коммуникативтілікті, дене және рухани дамыту басымдылығын атап өтті.

Оқу үдерісінен тыс уақытта студенттердің өзара коммуникативтік іс-әрекет мәселесінің зерттелінуі қазіргі қоғамның дамуында мамандардың бәсекелестік қабілеттерін арттыруда қолдану маңызды қажеттіліктердің бірі болып саналады. Бұл негіздемелер қарастырылып отырған мәселенің көкейкестілігін дәлелдей түседі.

Қазіргі кезеңде Қазақстан үшін азаматтар бойындағы өзіндік қасиеттерге нұқсан келтірмей жаңа қасиеттерді, дербестікті және тандау мен шешім қабылдау жағдайындағы жағымды тұлғааралық қарым-қатынас орнатуға, қоғамдағы тиімділікті арттыруға әсер ететін білім, білік, дағдыларды ұлттық мәдениет аясында қалыптастыру мәселесі тұр. Білім беру жүйесі арқылы ғана оқыту мен тәрбиелеудегі жеке тұлғаға бағытталған жұмыс нәтижесінде тұлғаның белсенді өмірлік ұстанымын, және өзара жағымды қарым-қатынас қалыптастыруға бағытталған [1].

Қарым-қатынасты қалыптастыру олардың саналы көзқарасын, ізгілікті қарым-қатынас орнатуына, жүйелі іс-әрекет жасауына мүмкіндік береді.

Ғұлама ойшылдар Әл-Фараби, Ж.Баласағұн және т.б. қарым-қатынастың біртұтастығына, өзара қарым-қатынас мәселесіне аса зор мән берген. Я.А.Коменский, И.Г. Песталлоцци ұжымдағы өзара қарым-қатынастың тәрбиелік маңызына баса назар аударып, жағымды өзара қарым-қатынас орнатудың жолдарын іздестірген.

Ағартушылар Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, қазақ зиялылары Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев еңбектерінде адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас байланыстарын, оның қоғамдағы орынын маңызын қарастырған [2,3,4,5,6].

Тұлғаны қалыптастыру мәселелері философтардың (Н.А. Бердяев, Б.С. Гершунский және т.б.), психологтардың (П.П. Блонский, Л.С. Выготский, Л.И. Божович, И.С. Кон, Д.Б. Эльконин, Ж.И. Намазбаева, К.А. Айдарбеков, А.У.Ескендірова және т.б.) еңбектерінде де көрініс тапқан.

Талдау. Қарым-қатынасты зерттеуде Фейербахтың орны ерекше. Ол қарым-қатынасты адами құндылықтарды көрсететін және адамгершілік мінез-құлық нормаларын қалыптастыратын бірегей тұтас күй ретінде қарастырады. Қарым-қатынасты реттеуші сыртқы атрибуттары, нормалары мен ережелері қарым-қатынас тәжірибесінде бекітіледі (мысалы, мұғалім мен Студенттің қарым-қатынасы). Олар сөйлесу мәнері, сыпайылық ережесімен сәйкес келеді, онсыз қарым-қатынас болуы мүмкін емес. Қарым-қатынас екі жақты «мәдени жүктемеден» тұрады. Қарым-қатынас тәжірибесінің өзіндік мәдени құндылық мәні бар, себебі, оның мақсаты мен міндеттеріне жауап беретін іс-әрекет барысында туындайды. Осы мақсаты пен міндеттерге жауап беретін іс-әрекеттерді орындау барысында адам бойында өзіндік іс-әрекеттік қабілеттер туындайды [7].

Қарым-қатынас – біріккен іс-әрекет қажеттілігін туғызатын, адамдар арасындағы байланыстың дамуын орнататын күрделі көп жоспарлы процесс. Адамдардың танымдық хабар алмасуы, өзара түсінісуі, бір-бірін қабылдауы. Қарым-қатынастың үш жағы бар: *интерактивті*, *коммуникативті* және *перцептивті*. Қарым-қатынас деңгейлері – мезо, макро, микро, стандартты, рухани, іскер т.б. Қарым-қатынас түрлері - әлеуметтік бағдарлаушы, жеке бастық бағдарлаушы, топтық, топаралық т.б. [8].

Қарым-қатынас сферасы соңғы жылдарда ғалымдар назарын ерекше аударуда. Қарым-қатынас табиғатын философ, социологтар: Б.Д.Парыгин, И.С.Кон; психолог А.А.Леонтьев; жас ерекшелік психологиясында М.И.Лисина, Я.Л.Коломинский зерттеп, қарастырды. Ал, қарым қатынастың педагогикалық аспектілерін Б.Ф.Ломов, В.А.Кан-Калик, Ш.А.Амонашвили, А.В.Мудрик өз еңбектерінде зерделеуге тырысқан.

Адам өзінің пайда болу сәтінен бастап, белгілі бір тіршілік ортасында өзара әрекеттестікте болады: сол жерде ол дамиды, оқып, білім алады, аталған әлеуметтік ортасын жанартып, өзгертуге қабілеті бар қайталанбас тұлғалық сапаларды менгеріледі.

Студенттер арасындағы қарым-қатынастың басты мақсаты - өзара түсіністікке қол жеткізу. Бірақ мұны істеу оңай емес. Қарым-қатынас жасауда айналадағы адамды тыңдап, түсіне білудің маңызы зор. Айналадағы адамдарға өз ой-пікірінді түсіндіру арқылы, көптеген түсініспеушілік, кикілжің, келіспеушіліктердің алдын алуға мүмкіндік туады.

Қарым – қатынас процесі белгілі бір әлеуметтік ортада, топтарда, ұжымда жүзеге асатыны белгілі. Олар қоғамдық талап пен қоғамдық қажеттіліктен туындайды.

Қарым – қатынас – адамның қоғамның мүшелері ретіндегі өзге адамдармен өзара әрекеттестігінің ерекше түрі. Қоғамның дамуымен қарым-қатынастың мүмкіншілігі кеңі түседі. Адамдар арасындағы арнайы қарым-қатынастар сәби өмірінің алғашқы айларынан бастап қалыптасады да өмірінің соңына дейін, яғни онтогенез бойы үзілмейді. Алғашында эмоционалды қарым-қатынас, кейін заттық қатынас дамиды. Баланың қоршаған адамдармен қарым-қатынасының бастапқы кезеңіндегі қалыптасуында тілдің, тума ым-ишара (мимика), арнайы белгілері үлкен рөлге ие. Бұл кездегі қарым-қатынас эмоциялы формада жүзеге асады, осы қатынас өз кезегінде адамдардың өзара жақындасуын, сенімін тудырады. Осылайша, қарым-қатынас барысында сәбиде алты айда қандай да бір адамға деген жақындастық пайда болады. Бала жүзіндегі күлкі –оның адамдармен қарым-қатынас нәтижесінде пайда болатын сезімдерінің алғашқы белгісі. Айналадағы адамдармен қатынас жасау барысында баланың өзіндік қажеттіліктері пайда болып, оларды қанағаттандыру мүмкіндіктері туады. Дүниеге келген күннен бастап бала ата-анасы т.б. адамдармен тығыз қарым-қатынас жасап, әрбір іс-әрекеттің мән-мағынасын, мақсат-міндеттерін, жасалу жолдарын, әдіс-тәсілдерін, қарым-қатынас ережелерін біртіндеп менгере бастайды.

Қарым-қатынас – бұл ғылым әрі өнер. Бұл шығармашылық процесс. Айналадағы адамдармен эмоционалды жағымды қатынас жасау, өзгелермен тіл табысу әрбір адамның өмір тәжірибесіне, біліміне, тапқырлығы мен ақыл-ойына байланысты жүзеге асып отырады. Тіл табысып, өзгелермен қатынас орнату әрбір адамның өзіндік талғам -тілегін, ықылас-ынтасын жалпы адамға деген адами көзқарасын жете

түсінуді талап етеді. Қарым – қатынас нәтижесінде адамның кісілік қасиеті, өзгелерге деген қамқорлығы мен жан ашырлық сезім, ізгілік көзқарасы қалыптасады. Тіршілік ортасы мен өмір сүрудің сан алуан сырларын біліп жеке басының қадір-қасиетін арттырады. Қарым-қатынас жасаушылар өз арасында көтерген мәселелері мен хабар алысу кезінде бәрінің сөзін бірі ынта қойып тыңдап, әңгіменің мән-жайын барынша жете түсінуді мақсат тұтады [9].

Қарым-қатынас барысында адамда моральдық қарым-қатынасты зерттеуде ең алдымен оның құрылымдық компоненттерін анықтау қажет. Осыған орай зерттеу барысында Г.М.Андрееваның қарым-қатынастың құрылымын талдау нәтижесіне жүргіздік. Ол қарым-қатынасты бір-бірімен байланысты 3 жағынан қарастырады: *коммуникативтік, интерактивтік және перцептивтік*. Коммуникативті жағы мәлімет беру-алмасу мәселесімен анықталады; интерактивті жақтың мәні қарым-қатынас жасауды жұптастарудың өзара әрекеттестігінде болады, ал перцептивті компонент - адамдардың бірін бірі қабылдауы, өзара түсінушілігі. Ғалым бұлай жіктеп, бөлудің шартты ғана екендігін, қарым-қатынас үрдісінде оның үш жағы да керектігін дәлелдейді. Біздің зерттеу де осы позицияны арқалана отырып, Студенттердың, ересектермен, басқа Студенттермен қарым-қатынас жасауын зерттеуде коммуникация, интеракция және перцепция ерекшеліктерін дамытуды алға қойды. Бұл контексте қарым-қатынастың теориялық негізіне іс-әрекеттің құрылымы жайлы түінігін қабылдаймыз.

Біз Студенттердың қарым-қатынасын коммуникативті іс-әрекет деп қарастыратын А.Н.Леонтьев, М.И.Лисина концепцияларына сүйенеміз. Сонда қарым-қатынастың құрылымын анықтайтын коммуникация, интеракция және перцепция **коммуникативті іс-әрекет** деп қарастырылады. Әдебиеттерде қарым-қатынастың пәні, қарым-қатынасты жүзеге асыруды қажетсіну, қарым-қатынас құрудағы мотивтер, қарым-қатынас әрекеті, міндеттері, құралдары, нәтижесі де қарым-қатынас элементтері ретінде қарастырылады. Біз олардың әрқайсысын жекелей айқындадық. Мұнда Т.В.Драгунова бойынша қарым-қатынастың пәні қарым-қатынасқа субъект ретінде болатын басқа адам, яғни қарым-қатынас жасаудағы жұптас адам болады [10].

Қарым-қатынасты зерттеу мәселесімен айналысушы ғалымдардың көпшілігі (А.Г.Ковалев, М.И.Лисина, А.В. Петровский, К.Обуховский, В.С.Мусина, В.С.Мухина және т. б.) адамдардың қарым-қатынасты жүзеге асыруда қажетсіну, басқа адамды танып-білуге ұмтылу, ниет білдіру ерекшеліктерін тағайындаған.

М.И. Лисина, А.Г. Рузская, С.Ю. Мещерякова және т. б. еңбектерінде қарым-қатынас мотиві "затталған қажеттілік" деген. А.Н.Леонтьев түсіндірмесіне негізделген, адамның қарым-қатынаста танымдық іскерлік және жеке бас мотивтері болатындығы баланың коммуникативтік мотивтерінің топтары мен генезисінде сипатталады. Психология мен оған салалас ғылымдарда қарым-қатынас құралдарының сипаттамалары, жүйелері келтіріледі (А.А. Леонтьев).

М.И.Лисинаның қарым-қатынас құралдарының үш тобын экспрессивті мимикалық, заттық-әрекеттік және тілдік құралдарына бөліп қарастыруы біздің зерттеуіміз үшін де маңызды.

Қарым-қатынас құралдарын қолданып, жалпы нәтиже алу тәсіліне де талдау жасалды. Қарым-қатынас тәсілі оның бірлігі деп танылады (М.И. Лисина, Д.А. Исмаилова т. б.). Әдебиеттерде қарым-қатынас тәсілі әрекеттік формада «коммуникациялық біліктілік» (Т. В. Антонова), әсер ету, реттеу, байланыс жасау, ақпарат беру тәсілдері (Е.Г. Макарова), жалпы нәтиже алуды қамтамасыз етуге бағытталған әсерлер жүйесі, әдіс пен амалдар жиынтығы (Д.А Исмаилова, Ж.С. Абшиева) ретінде анықталады. Ал, А.А.Бодалев [11] қарым-қатынас әсер ету тәсілдерін интеллектуалдық, эмоционалдық және **еріктік** деп үшке бөледі. Біздің зерттеу аспектімізде қарым-қатынас тәсілдерін жеткізуді ең негізгі мәселе болып табылды [12].

Нәтиже. Қарым-қатынас анықтамасындағы (М.И.Лисина бойынша) оның жалпы нәтижесі ретінде қарым-қатынастан шығатын материалдық және рухани сипаттағы құрылым алынды. Нақтыласақ, жалпы нәтиже - өзара қатынас (Я.Л.Коломинский), таңдамалы бауырластық (С.В.Корнищкая, Р.А.Смирнова), қарым-қатынас субъектілерінің бейнесі (А.А.Бодалев, Н.Н.Авдеева, А.Н.Силвестр) деп қарастырылады. Осы орайда В.С.Агеев, А.А. Бодалев сынды ғалымдар топ ішіндегі және өзара қарым-қатынастың механизмдерін көрсетіп, оларға эмпатия, идентификация, децентрация, рефлексия, стереотипизация, каузалды атрибуция, ореол эффектін жатқызады.

Қарым-қатынас компоненттерінің дамуы, **өзгерісі** нәтижесінде интегралды, тұтас құрылым пайда болады. Ол коммуникативті іс-әрекеттің даму деңгейін анықтайды. АВ.Запорожец, М.И.Лисина бұл ерекше құрылымдарды "қарым-қатынас онтогенезінің сатылары", "қарым-қатынас формалары" деп атаған. Біздің зерттеуде осы тұжырымдарға сүйенеміз [13:356].

Ал М.И.Бобнева қарым-қатынас барысында жеке адамның ішкі жан-дүниесі қалыптасатындығын қарым-қатынас формаларын зерттеу арқылы көз жеткізген. Көп ретте қарым-қатынас жайлы қарастырғанда "қарым-қатынас стилі" деген ұғым да анықталынады, "қарым-қатынас стилі" деп адамдардың байланыс жасау тактикасын, не болмаса позициясын айтады (Х.Т.Шерьяданова, Т.Н.Суркова).

В.С.Мухина қарым-қатынас стилін "әлеуметтік" психологиялық әсер етудің дара-типологиялық ерекшелігі деп түсіндіреді. 1930-шы жылдары Н.Левин үш стилін ұсынғанды. Осыдан соң Р.Липпит, К.Уйтд қарым-қатынас стилінің авторитарлық, демократиялық және либералды-босаң деген классификациясын жасаған еді. Қазірде Г.Андерсон, А.А. Бодалев, Р.С.Буре, И.М.Юсупова, т.б. ғалымдар қарым-қатынас стилінің классификацияларын ғылыми қорда берген.

С.О. Сексенбаева қарым-қатынас жүйесін ұсынады: біріншіден, субъектінің басқа адаммен қатынасы; екіншіден, субъектінің субъектіге қатынасы, яғни тірі, өлі табиғат әлемі, өнер, адамтану, руханиландыру идеяларымен байланысы; үшіншіден, ақиқат субъектінің қиялдағы субъектімен немесе қарым-қатынастағы квазисубъектімен қарым-қатынасы - субъектінің қарым-қатынастық мәдени құралы; төртіншіден, қарым-қатынас пен мәдениет субъектінің құндылықтарға жақындасуы, яғни тәрбиелеу өзін-өзі тәрбиелеу үдерісінің болуы. Ал, К.К. Базарбаева: «қарым-қатынас – адамдардың бір-бірімен ақпарат алмасуына және іс-әрекет жасауына мүмкіндік беретін өзара тіл табысуды орнату және дамыту процесі», - деп анықтаған.

Адамдар арасында қарым-қатынас күрделі, өзгермелі, өзара байланысты жүйе ретінде қарастыра отырып, оның бірнеше түрін бөліп көрсетуге болады:

1. Ресми қарым-қатынас - қызметтік негізде қалыптасады, заңмен тұрақтанады, белгілі ережелермен реттеледі.

2. Ресми емес қарым-қатынас - жалпы қабылданған заңдар мен талаптарды, белгілі тұрақтанған ережеге бағынуды талап етпейтін адамдардың бір-біріне деген қарым-қатынасы.

3. Тігінен қарым-қатынас - бұл тұлғааралық байланыс, басшы мен оған бағынушылар арасындағы, лидер мен басқа ұжым мүшелері арасындағы байланысты көрсетеді, жалпы ұжымда ресми статуска ие тұлға мен қалғандары арасындағы қатынас түрі.

4. Көлденеңнен қарым-қатынас – бұл бірдей статуска ие ұжым мүшелерінің арасындағы тұлғааралық қарым-қатынасы. Ұжым ішінде тігінен және көлденеңнен қарым-қатынас түрлерін бір-бірімен салыстыруға, қарама-қарсы қоюға болмайды.

5. Іскерлік тұлғааралық қарым-қатынас – бірлескеніс-әрекет, қызмет барысында адамдар арасында болатын қарым-қатынас түрі.

6. Жеке қарым-қатынас - орындалатын іске тәуелді емес адамдар арасындағы қарым-қатынас. Іскерлік және жеке қарым-қатынас түрлері бір-бірін толықтырады.

7. Рационалды тұлғааралық қарым-қатынас - адамдардың бір-бірі туралы білігі, басқа адамдардың оны объективті бағалауы жатады.

8. Эмоционалды қарым-қатынас - адамның адамды даралығын қабылдауы. Бұндай қарым-қатынас түрі жағымды және жағымсыз қарым-қатынас негізінде іске асырылады.

Аталған қарым-қатынас түрлері ұжымды дамытуда, ондағы дұрыс қарым-қатынасты қалыптастыруда маңызды. Дегенмен де біздің көзқарасымыз бойынша аталған қарым-қатынас түрлері бір-бірімен аралас берілгенге ұқсайды. Себебі қарым-қатынас пен тұлғааралық қарым-қатынас арасында айырмашылықтар бар.

Қорытынды. Қарым-қатынас өзінің мазмұны, бағыт-бағдары, қабылдауы, қылығы, тон және стилі арқылы сипатталады. Қарым-қатынас мазмұнына оның түрлеріне байланысты мыналар жатуы мүмкін: өзара ақпарат алмасу; әрбір сөйлесуші жақтың позициясын белгілеу; жақтардың бірін-бірі қабылдауы; әріптестердің біріне-бірі баға беру; біріне-бірі ықпал ету; өзара әрекет ету; эмоция алмасу; қарым-қатынас процесі кезінде қызметін басқару. Бұған жағдай мен әріптестердің ерекшеліктері әсер етуі мүмкін. Қарым-қатынастың бағыттылығы адамның белгіленген мақсат пен міндеттерге тұрақты бағытталуы болып табылады.

Өзара іс-әрекетке бағыттылық адамның басқа адаммен қызметтестік етуге талпынуы, онымен бір жұмысты атқарып немесе бір міндетті бөлісуі. Мақсатқа бағыттылық объектіге, проблемаға, нәтижеге бағыт алуды білдіреді. Ал, өзіне бағыттау адам бірінші кезекте өзінің жеке басының проблемаларын басқалардың мүддесін, қызығушылығын, ойын ескермей, өз мүддесіне шешуге ұмтылысы болып табылады.

Қорыға келгенде, қарым-қатынасмәселесі күнделікті әлеуметтік өмірде ғана емес, білім беру саласында да маңызды екендігіне көз жеткіздік олай болса жоғары оқу орнындағы оқу үдерісінде тұлғааралық қарым-қатынастың маңызы, мәні неде, қажеттілігі қандай деген заңды сұрақ туындайды. Бұл сауалға жауап келесі бөлімдерде қарастырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030. – Алматы: Білім баспасы, 1998. – 96 б.
- 2 Уалиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1985. – 389 б.
- 3 Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. – Алматы: Жазушы, 1988. – 320 б.
- 4 Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. 2 том. – Алматы, 1986. – 330 б.
- 5 Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Рауан, 1995. – 310 б.
- 6 Жұмабаев М. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым, 1992. – 272 б.
- 7 Жұмабаев М. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым, 1992. – 272 б.
- 8 Бодалев А.А., Ковалев А.Г., Теоретические и прикладные проблемы психологии общения в трудах В.Н.Мясищевой // Психологические исследования общения. – М., 1985.
- 9 Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Рауан, 1995. – 310 б.
- 10 Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М., 1965. – 564 с.
- 11 Бодалев А.А. Психология общения. – М.; Воронеж, 1996.
- 12 Волкова А.И. Психология общения. – Ростов-на-Дону, 2007.
- 13 Мясищев В.Н. О взаимосвязи общения, отношения и отражения как проблеме общей и социальной психологии // Социально-психологические и лингвистические характеристики общения и развития контактов между людьми: Тезисы симпозиума. – Л., 1970.

МРНТИ 16.01.45

Айсұлу Шеріқызы Ермекбаева¹

¹ PhD, аға оқытушы, Қожас Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ., Б.Саттарханов даңғылы, 29, 161200

ТАҢДАУ ПӘНІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ТІЛДІК СЕЗГІРЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа

Заман қойып отырған талаптар мен қажеттіліктерді қанағаттандыру педагогика мен пәнді оқыту әдістемесі ғылымында икемді және нұсқалы жүйе құрып, тілді оқытудың тәсілдерін, формаларын, құралын, түрлі әдістемелік жүйелерді жетілдіруді керек етті. Тілді оқытудағы нұсқалардың және үйрету құралдарының көп түрлілігі мұғалімге жаңа талаптар қоя бастады, онда жаңа педагогикалық талаптарда қатал тәртіппен, тек жазылғандармен ғана жұмыс істемей, өзіннің ой-санаңмен сай келетін жүйедегі мүмкін әдістерді тандап алып, яғни, оқу талаптарына сай келетін әдістермен жұмыс істеу қажеттігі арта түсті. Бұл үшін оқу талабында тілді практикалық тұрғыдан да, дүниетанымдық тұрғыдан да тұлға мәдениетін арттырудың басты құралына айналдыра алатындай етіп меңгерту жолдарын іздеу және табу маңызды саналды.

Түйін сөздер: талап, сөз әдебі, бейіндік мектеп, оқу мотивтері, тандау пәні, тілдік сезгірлік, мотивация, функционалдық сауаттылық, тәсілдер.

A. Ermekbaeva¹

¹ PhD, senior lecturer, Khoja Akhmet Yassawi International kazakh-turkish university, Turkistan, Kazakhstan

METHOD OF FORMING A LANGUAGE INTUITION IN THE PROCESS OF TEACHING DISCIPLINE BY CHOICE

Annotation

Satisfaction of modern requirements and needs in pedagogy and methods of teaching the discipline required the creation of a flexible and variable system of training, improvement of methods, forms and means of language

teaching, various methodical systems. The variety of options and means of teaching the language requires new approaches from teachers and non-traditional methods and techniques. For this, it is important to find and look for ways to master the language both from a practical point of view and from an ideological point of view, which is the main tool in the development of personality culture.

Key words: requirement, speech etiquette, specialized school, educational motives, optional discipline, language intuition, motivation, functional literacy, methods.

Ермекбаева А.Ш.¹

¹ PhD, старший преподаватель,

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави,
г. Туркестан, Казахстан*

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ ИНТУИЦИИ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ ПО ВЫБОРУ

Аннотация

Удовлетворение современных требований и потребностей в педагогике и методике преподавания дисциплины потребовало создания гибкой и вариативной системы обучения, совершенствования методов, форм и средств обучения языку, различных методических систем. Многообразие вариантов и средств обучения языку требует от учителей новых подходов и нетрадиционных методов и приемов. Для этого в учебном требовании важно найти и искать пути овладения языком как с практической точки зрения, так и с мировоззренческой точки зрения, что является главным инструментом в развитии культуры личности.

Ключевые слова: требование, речевой этикет, профильная школа, учебные мотивы, дисциплина по выбору, языковая интуиция, мотивация, функциональная грамотность, методы.

Кіріспе. Оқу – адамзат баласының бүкіл ғұмырында жетекші рөл атқаратын үш әрекеттің бірі ғана емес, бірегейі. Ол бала шақтағы ойыннан бастап есейген кездегі еңбек әрекеттерінің саналы, сапалы ұйымдастырылуының алғышарты болып саналады. Сол себепті қандай пәнді де оқыту жайын қарастырғанда оның педагогикалық негіздерін айқын білу, оны нақтылау қажеттігі туындайды. Бейіндік мектепте оқытылатын «Сөз әдебі» тандау пәнін оқытуда да сол сатыдағы мектеп оқушысының игерген білімдерінің саналы меңгертілуі, оқу мотивтерін тудыруға ықпалы оқығудың лингводидактикалық мәселелерін жете зерделеуді керек етеді.

Оқыту үдерісінде оқу әрекетінің жүзеге асуы мен оған түрткі болатын мотивтердің нәтижеге жету жолы, объективтік дүниенің субъективтіге ауысуы – интериоризация үдерісі сатылап жүреді. Осы жүйенің ішкі бөліктері мен іске асу кезеңдеріне сай әрекет компоненттері өзара алмасып, бірігіп отырады. Оқу мотивтері туғызған әрекеттер тізбегі белгілі бір мақсатқа бағындырылған бірнеше оқу ісінен құралады. Яғни, әрекет нақты іс түрінде жүзеге асады. Осы істің жүзеге асуында мотив пен мақсат өзара сәйкес келуі міндетті. Мақсат орындалуы үшін оған объективті жағдайлармен сай келетін шарттар мен ойлау операциялары орындалуы керек. Зерттеушілердің айтуы бойынша, «Әрекет мотивтердің қозғауымен, оқу ісі мақсаттың жетегімен, операция шарттарға бағындырылып жүргізіледі. Сондықтан оқу әрекетін ұйымдастыруда осы бөліктерінің бір-бірінен туындайтын ішкі байланысы мен өзара қатысы ескеріліп отырады» [1].

Әдістеме. «Білім алушының білімдік әлеуеті жоғары болу үшін ол әр түрлі өмір жағдаяттарында өздігінен шешім жасап, жол тауып, кез келген мәселеге қатысты ой-пікірін анық та ашық, түсінікті де дәйекті айта алатын құзыреттілікке ие болуы тиіс. Бұл әрине тілді меңгеруде оқушының әлеуметтік дағдылары мен коммуникативтік қабілетінің қалыптастырылуына қаншалықты мән берілуіне байланысты. Мұндай деңгейге ол білімді сапалы игеру нәтижесінде қол жеткізетіні анық» [2]. Қазақ тілін оқушылардың танымдық қызығушылығын оята отырып оқыту мәселесінің педагогикалық негіздерін айқындауда қазақ баласының тілін дамытуға, ойын өсіруге ерекше көңіл бөлген М.Жұмабаевтың тұжырымдары мен пікірлерінің орны бөлек. Ол: «Жанның терең түкпірінде жатқан ойларды, жүректің жетпіс қабат астында жатқан ыстық сырларды ашып, шешіп беретін адам сөзінен қымбат дүниеде не бар? Міне, бізді басқа адамның жанымен шын табыстыратын нәрсе – осы сөз бен сезім», - дейді [3]. Осылайша ол адамдардың өзара тіл табысуының да, бірлесіп өмір сүруінің де келілі сөз екендігін түйіндеп жеткізеді. Ол тілді тек қатынас құралы деп емес, ұлттың өмір сүруінің басты шарты деп те бағалаған. Жас ұрпақтың

талғамын, сұлулық сезімдерін тәрбиелеуді ұсынады. Оның қатарында тек жаратылыстың сұлулығын ғана емес, сұлу искусствоны сезінсін дейді: «Бала неше түрлі сұлу үндерді естісін. Сұлу сөздер мен сұлу өлеңдер жаттасын», - деп бағыт береді [3]. Мұнда ол баланың ес біле бастаған шағынан өмір бойы адамға қажет болатын нәрсені айтып отыр. Бұл, әсіресе, қазіргі таңда оқушыларды қазақ сөзінің әуезділігін, ұйқасымдылығын, үнділігін танытуды көздейтін тіл сабақтарында да кеңінен қолданыс табуы тиіс әдістің бірі болғаны тиімді. Сондықтан сөз шеберлігі мен әдебіне бастайтын бір жол – оқушының әртүрлі сипаттағы, әртүрлі жанрдағы мәтіндерді тандап, талғап оқуына, оларды түсініп жаттауына орайлы оқу материалдарын сабақ барысында көбірек пайдалану. Бұл оқушының есте сақтау қабілетін шындаумен бірге әуезді, мазмұнды, сұлу сөйлеуге үлгі ретінде де ықпал етеді. Сондықтан бейіндік мектеп оқушысына да сөз әдебін, сөз шеберлігін үйрету бағытындағы жұмыстарды бұл әдістер үнемі ескеріліп отырды.

Қазақтың педагогикалық психология ғылымының негізін қалаған Ж.Аймауытов: «Тәртіп пен оқыту жақындасып айқасу керек. Жақсылықтың не екенін білу аз, жақсы істі ете алатын ерлік керек. Бұл – оқыту мен тәртіптің істері. Бала әлеуметтік рухында тәрбиеленуі керек. Шәкірт көңілі соққан нәрсеге емес, істеуге міндетті нәрсеге үйретілуі керек. Ол мектеп ережесін құрметтей біліп, әлеумет, мемлекет тілегіне өз тілегін бағындырып үйрену керек», - дейді [4]. Ғалым пікірінің заманауи педагогикада демократиялылық пен ізгілендіруді білім мен тәрбиенің аясында жүзеге асыруды көздеп отырған үздіксіз білім жүйесінде атқаратын рөлі зор. Оқу үдерісінде оқушыға еркіндік беріп, мақсатқа жеткізу үшін оның жеке мүддесі мен қоғам мүддесін өзара бірлікте қарау қажеттігі туындайды. Сөз мәдениеті мен әдебін оқушыға меңгеруді көздейтін бүгінгі оқыту үрдісінде мемлекеттің де, баланың да мүдделері тоғысып жатқаны айқын. Себебі академик Рәбиға Сыздықтың сөзімен айтқанда, «Мәдениетті тіл ғана мәртебелі». Әр кезде де сыпайы, мәдениетті қарым-қатынас жасауға, сөз шеберлігіне, тиянақты ой айтуға үйрету оқушы мен мектептің өзі өмір сүріп отырған мемлекеттің тілегі мен көздеген түпкі нәтижесімен қабысатыны даусыз.

Білім беру жүйесінің әрбір сатысында болса да, ана тілін меңгерту тек грамматиканы меңгертумен немесе сөйлеу тілін жетілдірумен шектелмейді. Өйткені ана тілі – дүниені танудың кілті. Бұл пән оқушының білім алу дағдыларын: ойлауға үйрететін танымдық дағдыларды да, оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым, тілдесім секілді сөйлеу әрекетіне қажетті қатысымдық дағдыларды да, сонымен қатар оқушының ұлттық болмысын, әлеуметтік рөлін қалыптастыруға қажетті амал-тәсілдерді меңгерудің де бірден-бір негізі болып саналады. Сондықтан да тілді сөз әдебі тұрғысынан меңгерту үдерісі қиындығымен, көп аспектілігімен және көп факторлығымен ерекшеленеді. Өйткені сөз әдебі сабақтарындағы оқу үдерісінің нысанасына тек тілдік ұғымдар ғана «алынбайды» және басқа да ауқымды, тілге деген қарым-қатынастан шыққан мәселелер де, оқушылардың жеке қасиеттерінің, тіл, тілдік қатынас туралы дүниетанымды мен сөйлеуге төселуі де бір мезгілде қатар жүреді. Өзінің болашақ бағдарын белгілеп алған бейіндік мектеп оқушысының тілді әдеп нормаларына сай меңгеруге деген мотивтерін қалыптастыруда бұл мәселе үнемі назарда болуы тиіс.

Сөз әдебі, сөйлесім заңдылықтары туралы дүниетанымды немесе көзқарасты қалыптастыру мәселесі бейіндік сатыдағы «Қазақ тілінің» оқу бағдарламасында көрсетілген сөз мәдениеті мен шешендік өнер туралы жалпы мағлұматтарда, тілдік құрылымдарда, сөйлеу стильдерін оқу үдерісінде толық жүзеге асырылмайды. Бұл үдерісте сөз әдебіне қатысты жалпы бағдар берілгенімен, оның сыры мен қыры толық ашылмайды. Сондықтан біздің зерттеу жұмысымыздың барысында ұсынылатын тандау пәнінде адами қатынастың ең маңызды тетігі саналатын сөз әдебін ұлттық және жалпыадамзаттық тұрғыдан арнайы үйретудің әрі теориялық, әрі практикалық жолдары өзара ұштасып беріледі. Онда заманауи педагогика талаптары бойынша, оқушы тұлғасын дамытудың негізгі бағыты бағдарлама материалдарында тілдік бірліктерді дүниетанымдық, қатысымдық, мағыналық және қолданымдық тұрғыдан меңгерту болып белгіленіп отыр. Олардың қатарында тілдік сезгірлік, тілдік талғам, тілдік әдеп нормаларымен қатысты мәселелер тілдік тұлға ұғымымен бірлікте ұсынылады.

Тілдік сезгірлікті дамыту – оқушыны сөз әдебіне төселдірудің басты талабының бірі. Тілдік сезгірлік – айналасындағы адамдардың сөзінен үйренген немесе мұғалімнің басшылығымен меңгерген білімдеріне сүйене отырып, өзінің сөзін сезінуі, өз тілін өзі бағалауға бейімділігі, «сөз әдебі нормаларын қатесіз сақтай білуі» [5].

Бейіндік мектеп оқушысының тілдік сезгірлігінің екі жағы болады: норманы сезінуі, стильді сезінуі. Біріншісінде оқушы ол нәрсені басқаша айтуға болмайды деген қағиданы ұстанса, екінші жағдайда бірнеше мүмкін нұсқалардың ішінен ең тиімдісін тандай алуға үйренеді.

Норманы сезіну тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық нормаларды білумен бағаланады, оған тіл білімінің сәйкес салаларын оқу үдерісінде қол жеткізіледі. Стильді сезінуі тілдік құралдарды

таңдауға негіз болатын сөздің қолданылу аясын, сөздің тақырыбын және жанрын сезінуі арқылы көрінеді. Бұл бейіндік мектеп оқушысының жас және психологиялық ерекшелігіне сәйкес шығармашылық, өзіндік ізденіс бағытында жүргізілетін өзіндік, ізденіс жұмыстарында, тіл стильдеріне байланысты тақырыптар мен сөз мәдениеті мен шешендік өнер түрлерін оқу барысында дамытылады. Ал арнайы ұсынылып отырған таңдау пәнінде сол білімдер одан әрі жетілдіріліп, нақты практикалық дағдыға айналдырылады.

Таңдау пәнін оқыту үдерісінде тілдік сезгірлікті қалыптастыру әдістемесі екі бағытта қатар жүреді:

а) оқушылардың назарын үнемі сөз әдебі нормалары қамтылған әртүрлі мәтіндердің стиліне аударғу жұмыстары арқылы;

б) оқушының жазбаша немесе ауызша орындаған жұмыстарын сол бағытта шебер жазылған өзге мәтіндермен салыстырып отыру. Бұл, біріншіден, оқушының өз сөзін жетілдіруге мотивін тудырса, екіншіден, олардың өзін-өзі бағалау қабілеттерін дамытады.

Тілді қолдануда өзіне-өзі бақылау жасау сөз әдебіне үйренудің көрсеткіші болып саналады. Оқушыларды өз әрекетіне өзі бақылау жасай білуге үйрету, соның ішінде диалогтік, полилогтік қарым-қатынаста өзінің ауызша немесе жазбаша сөйлеу тіліне жауапкершілікпен қарауға үйрету – сөз әдебіне қатысты таңдау пәнінің басты міндеттерінің бірі. Өз сөзін бақылай алу екі жағдайда жүзеге асады: біріншіден, сөйлеу талаптарын сақтай білгенде; екіншіден, өз сөзіне өзі түзету жасай алғанда.

Оқушының өз сөзін өзі бақылауына база болатын екі себеп, түргкі бар: біріншісі – қазақ тілінің әдеби тіл нормаларын жетік білу; екіншісі – өзінің сөйлеу тілін жетілдіруге деген мүдделіліктен туатын оқу мотивтері. Сол себепті тіл пәні мұғалімі оқушы бойынша осы негіздердің қалануына жауапғы. Өйкені бұл екі мәселеге назар аударылмаған жерде өзін-өзі бақылау дағдылары қалыптаспақ емес. Өзін-өзі бақылау үшін де оқушының тілге, сөйлеуге деген саналы көзқарасы қалыптасуы тиіс.

Өз сөзін өзі бақылаудың екі міндеті бар. Алғашқысы – тілдік тұрғыдан да, сөз мазмұны тұрғысынан да қате болдырмауға тырысу, ал қате бола қалса, оны тез түзете алу. Қатені түзетудің уақыт жағынан алғанда екі түрі бар: *тікелей бақылау жасау* (сөйлеп тұрған сәтте-ақ өз сөзін қайта түзету); *соңыра бақылау жасау* (араға біраз уақыт салып барып өз сөзіне түзету енгізу). Тікелей бақылау жасау айтып не жазып отырған кезде бірден жүзеге асады да, соңыра бақылау жасау жазу жұмысына немесе айтқан сөздерін бейнежазбаға немесе аудиожазбаға түсіріп алып қайта түзету барысында орындалады.

Егер оқушының өз сөзіне өзі бақылау жасай білуі оның өз деңгейіне қарай, кездейсоқ жүргізілетін болса, оның түпкі нәтижеге жетуі, яғни тұрақты дағдыға айналуы өте баяу жүреді. Сол себепті мұғалім оның өзін-өзі бақылауын қалыптастыруды мақсатты түрде жүзеге асырып отыруы шарт. Монологтік, диалогтік және полилогтік қарым-қатынас жағдаяттарына қарай оқушының өз сөзін түзетудің түрлі тәсілдерін үйренуі міндетті. Оқушыға қатесін көрсетіп, оны қалай түзеу керектігін үйретіп отырғаны абзал. Қатесіз сөйлеудің мәнін түсінуі де оқушының тілге деген құрметін арттырумен қатар, өз сөзіне жауапкершіліктің өз тіліне жауапкершілікке ұласуына әкеледі. Бұл да өз кезегінде оқушының сөз әдебін сақтау дағдыларын кеңейте түседі әрі оқу мотивтерін тудырады. Мұнда заманауи ақпараттық-техникалық құралдардың көмегімен аудио-бейне таспаларды қолданудың ықпалы ерекше болады. Бұл орайда оқушылардың әртүрлі тілдік жағдаяттарда сөз әдебі нормаларын сақтап сөйлеу дағдылары мен рөлдік ойындарды орындаудағы өзге жұрттың сөз әдебін білу, оны дұрыс қолдана алу мүмкіндіктерін өз тарапынан тексеріп, «түзету» енгізу жолдарын өз қатесін табу арқылы үйренеді. А.Байтұрсынұлы айтқандай, бұл тәсіл «оқушыны үйренуге үйрету» жолы ретінде оқушының сөз әдебіне қажетті дағдыларды жылдам әрі саналы меңгере алуына өз ықпалын тигізеді.

Соңғы жылдары көптеген педагог ғалымдар заманауи әдістемелік ғылымдағы «әдістемеліктің күрделілігі» туралы көп айтып жүр, оның ішіне осы ғылымның аумағындағы лингводидактика мәселесі кіреді. Мысалы, ғалым Л.В.Заньковтың көзқарасы бойынша, «көптеген ғылымдардың күрделілігіне байланысты тілдерді оқыту үдерісінде де ғылыми білімді жоғарылату керек» [6]. Бұл пікірдің мәні, біздің ойымызша, тілді оқыту үдерісінде оқушының логикалық ойлауын, дүниетанымын, сөзді қолдана алу мәдениетін қалыптастыруға көңіл бөлу керек дегенді білдіреді. Өйткені жалаң білім беретін оқу үдерісінің қазіргі өркениетті елдер тәжірибесі көрсетіп отырғандай, оқушыға ешқандай пайдасы жоқ. Бүгінгі педагогикалық талап бойынша, білім оқушыға, оның келешегіне қызмет етуі керек, оның тұлғалық қабілеттерін дамытуы шарт. Сондықтан оқушының оқу мотивтерін тудыра отырып, функционалдық сауаттылығын дүниетаныммен өзара бірлікте қалыптастыру маңызды. Егер функционалдық сауаттылық оқушының өмірлік дағдыларын жетілдіруге қызмет етсе, тіл мен қарым-қатынас мәдениеті, сөз әдебі туралы дүниетаным оқушының тілге деген қатынасын, көзқарасын тудыру арқылы тілді өзінің өмірінде дұрыс, сауатты қолдануға алғышарт қалыптастырады. «Сөз этикеті ережелерінің сыпайылық ұстанымдарына негізделетінін, сөйлеушінің өз әріптесіне құрметпен қарауы

негізгі талаптың бірі болып саналатынын, сыпайылық, сыйластық, ізеттілік – моральдың, этиканың түп негізі екенін оқушы өзіндік ізденісі мен тілдік талдауы арқылы түйсінеді. Ал бұл өз кезегінде оқушыға тілдік ілтипат ұғымының өз халқының әдет-салтында ежелден қалыптасқанын сезіндіреді, тілді қолдану жауапкершілігін өсіреді» [7].

Зерттеушілердің пайымдауынша, қазіргі мектеп оқушыларының сабақты оқуға ынтасының төмендеуінің барлық себептері олардың оқу мотивтерін қалыптастыруға бағытталмауынан деп санайды. Йеркс-Додсонның заңы бойынша, әрекеттің нәтижелі болуы мотивацияның деңгейіне тәуелді деп көрсетіледі. Зерттеушілер әрекеттің орындалу нәтижесі мен оның мазмұнына ықпалы жағынан мотивтерді сандық тұрғыдан «күшті» және «әлсіз» деп, ал сапалық тұрғыда «ішкі» және «сыртқы» деп бөледі. Егер әрекет тұлға үшін маңызға ие болса, онда ол ішкі мотивтердің тууын талап етеді. Сондықтан сөз әдебін меңгеруде практикалық дағдылардан бұрын оның теориялық бөлігін ұсыну арқылы оқушының сөз әдебі туралы саналы көзқарасын қалыптастыруға көңіл аударылады. Бұл оқушының оқуға деген танымдық қызығушылығымен тікелей байланысты. Өйткені оқуға құштар оқушылар өздерінің бойындағы қабілет деңгейлерінің жетімсіздігіне қарамай-ақ, қабілетті бірақ оқу мотиві төмен оқушылармен салыстырғанда әлдеқайда жемісті нәтижелерге қол жеткізе алады. Сондықтан оқу нәтижесінің жоғары болуын қамтамасыз ету үшін мотивтердің шешуші рөл атқаратынын мойындаған зерттеушілер оқу үдерісінің мотивациясын күшейту ұстанымын алғашқы орынға қояды. Әйтсе де, оқу мотивациясын жан-жақты зерттеген А.К.Маркованың пікірінше, «оқу әрекеті мотивтерінің қалыптасуын басқару әрекет пен операцияның өзін басқарудан гөрі әлдеқайда күрделі» [8].

Қорытынды. Қорыға айтқанда, мұғалім оқушылардың оқу мотивтерін қалыптастырар алдында, оларды әбден танып, өзінің шындық жағдайда қандай қиыншылықтарға тап болуы мүмкін екенін екішеп ала білуі үлкен рөл атқарады. Бұл орайда лингводидактиканы жетік білу де маңызды орын алады. Жалпы алғанда, оқу әрекеті педагогикада да, оның ішінде дидактикада да негізгі рөл атқарады. Білім беру саласына қойылып отырған басты міндетті оқушының жеке тұлға ретінде дамып, қалыптасу мәселесінен тыс қарау мүмкін емес, ал даму қашан да әрекетпен ажырамас бірлікте болады. Адам еңбегінің оның танымының негізі екендігі туралы ғылыми тұжырым адам туралы зерттеумен айналысатын барлық ғылымдардың әдіснамалық тірегі болып саналады. Олай болса, оқушылардың жетекші әрекеті – оқу әрекеті туралы қағидалар да осыған сүйеніп талданады.

Оқу әрекетін дұрыс қалыптастыру үшін оның өзіне тән ерекшеліктері мен құрылымын, оқушының азамат деңгейіне жетуіндегі атқаратын қызметін тану керек. Өзінің құрылымы жағынан ол да үш кезенге бөлінеді: мотивациялы-даярлық, орталық-еңбектік, бағалау-бақылау. Осы кезендерге сай негізгі құрамдық бөліктері де ажыратылады. Оқу әрекетінің құрылымы, оны қалыптастырудың жолдары туралы арнайы база етіп алынатын лингводидактикалық факторлардың ескерілуінің пайдасы мол.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Дәулетбекова Ж. *Оқу мотивтері-сапалы білім негізі.* – Алматы, 2015.–160 б.
- 2 Дәулетбекова Ж.Т., Ермекбаева А.Ш., *Бейіндік мектептерде «Қазақ тілінің» білім мазмұнын жетілдірудің факторлары мен оқытудың инновациялық технологиялары, /Anadolu'dan Bir Ses, Yil:2, Sayı:3/1, Karadokya-Uchisar-Turkiye, Ekim 2015, 3-9-бб.*
- 3 Жұмабаев М. *Таңдамалы: (Өлеңдер, поэмалар, зерттеулер, аудармалар).* – Алматы: Ғылым, 2009. – 272 б.
- 4 Аймауытов Ж. *Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том.* – Алматы: Ғылым, 1998. –448 б.
- 5 Федоренко Л.П. *Принципы обучения русскому языку.* – М., 2003. –120с.
- 6 Заньков Л.В. *Умственное развитие и обучение.* – М.: АО «Столетие», 1995. – 205 с.
- 7 Ермекбаева А., Талдыбаева М. *«Сөз әдебі» таңдау пәнін оқыту үдерісінде бейіндік мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын қалыптастыру// ҚазҰПУ Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы. –2017. –№1. –215-222бб.*
- 8 Маркова А.К. *Формирование мотивации учения в школьном возрасте, М., 1983. –192 с.*

Бораш Рысқұл Байділдақызы¹

*¹П.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., Достық даңғылы, 13, 050050*

ДРАМАТУРГИЯНЫ ОҚИТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада драматургиялық шығармаларды оқытудың өзіндік ерекшеліктері жүйеленіп, туындының көркемдік болмысын оқушыға таныту жолдары образдар теориясы, тіл мен сөйлеу заңдылықтары негізінде талдап түсіндіруге бағытталған. Драматургиялық шығармаларды оқытудың әдебиеттің өзге лирикалық, эпикалық тектерінен айырмашылығын теориялық тұрғыда ғалымдар еңбектеріне сілтеме жасау арқылы негіздеген.

Драмалық шығармаларды оқытуда образ ұғымы мен драмалық шығарманың тілі негізгі орында болатындығы мақалаға арқау болған. Әдебиетші әдіскер ұстаз образ ұғымын түсіндіру үшін түрліше аспектіден берілген образдың анықтамаларын психологиялық түсініктеме, таза мазмұндық түсініктеме, философия-әдебиеттанушылық түсініктеме тұрғысынан өзінің тани білуі оқушының көркем бейнені тануына жол ашатындығы деп түсіндірілген.

Мақалада әдістеме үшін драмалық шығарманың өнер туындысы ретінде "тіл" мен "сөйлеу" жүйелеріндегі ерекшеліктерін таныту маңызды мәселе екендігіне тоқталған. Оқушы драмалық шығарманы оқуда оны әдебиеттің ерекше жанры ретінде, өзіндік тіл құрылысы, өзіндік сөйлем жүйесі, ішкі тілдік заңдылықтары болатынын түсінуі тілдік талдаулар негізінде қалыптасатын білім. Драмалық шығармадағы әрбір сөз, сөз тіркесі, сөйлем, абзац, мәтін, диалог, монолог - интонациямен, ырғақпен, ұйқаспен, әуезбен байланысты болады дей келе, драманы оқытудың ерекшелігі де осында екендігі айтылады.

Кілт сөздер: драмалық образ, тіл мен сөйлеу, драмалық заңдылық, синтездік қызмет, диалог, монолог, шығармашылық психологиясы.

Borash R.B.¹

*¹Candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer Kazakh National Pedagogical University after Abay,
Kazakhstan, Almaty*

ACTUAL PROBLEMS IN TEACHING DRAMA

Annotation

Features of teaching dramatic works are systemized in the article, methods of demonstration of artistic nature of the work are directed at analysis and explanation on the basis of theory of images, regularities of language and speech. Difference of teaching dramatic works from other lyric, epic genres is grounded in theoretical approach by referring to works of scientists.

The content of the article consists in the fact that understating of image and language of dramatic work holds a key place in teaching dramatic works. The article clarifies that for explanation of image understanding, interpretation of different definitions of the image from the point of view of psychological, logical, philosophic and literary explanation opens the way of student to understanding of artistic image.

The article places the emphasis on importance for methodology of demonstration of features of dramatic work in the *language* and *speech* systems as a work of art. In course of studying the student's acquisition and acceptance of dramatic work as a special genre of literature, understanding of the fact that the literature has a language structure typical for it, internal language regularities is the knowledge which is formed on the basis of language analyses. Speaking in favor of the fact that each word, word combination, sentence, paragraph, text, dialogue, monologue are always interrelated to intonation, rhythms, rhymes, the article connects the feature of teaching the drama in particular with these characteristics.

Keywords: dramatic image, language and speech, dramatic regularity, synthesis function, dialogue, monologue, creative psychology.

Р.Б. Бораи¹

¹К.п.н., старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ОБУЧЕНИИ ДРАМАТУРГИИ

Аннотация

В статье систематизированы характерные особенности преподавания драматургических произведений, способы демонстрации художественной природы произведения направлены на анализ и пояснение на основании теории образов, закономерностей языка и речи. Отличие преподавания драматургических произведений от других лирических, эпических жанров обосновано на теоретическом подходе посредством ссылаания на труды ученых.

Суть статьи заключается в том, что понятие образа и язык драматургического произведения занимает ключевое место в преподавании драматургических произведений. Статья поясняет, что для пояснения понятия образа, интерпретация различных дефиниции образа с точки зрения психологического, смыслового, философско-литературоведческого пояснения открывает путь студенту к осмыслению художественного образа.

Статья акцентирует внимание на важности для методики демонстрации особенностей драматургического произведения в системах «язык» и «речь» в качестве произведения искусства. В процессе обучения усвоение и принятие со стороны студента драматургического произведения как особого жанра литературы, понимание того, что у литературы существует характерная для нее языковая структура, внутренние языковые закономерности – это знаник, которое формируется на основании языковых анализов. Аргументируя тот факт, что каждое слово, словосочетание, предложение, абзац, текст, диалог, монолог всегда взаимосвязано с интонацией, ригмами, рифмами, статья связывает особенность преподавания драмы именно с этими составляющими.

Ключевые слова: драматический образ, язык и речь, драматическая закономерность, функция синтеза, диалог, монолог, творческая психология.

1. **Кіріспе.** Әдеби шығармаларды оқығуда оқушылардың ақыл-ойын ғана емес, сезімдерін де биік рухани идеалдарға бағыт бере тәрбиелеу маңызды орын алады. Оқушылардың эмоционалдық күй кешіп, математикалық немесе физикалық қабілеті ғана емес, адамтану қабілетінің де өркен жаюына әдебиет сабақтарының тигізетін ықпалы зор.

Әдебиетті оқығу әдістемесінің негізгі міндеттері- оқушылардың әдеби тілін жетілдіру, оқырмандық мәдениетін дамыту, шығармалардың көркемдік болмысын түсініп қабылдауға жол салу. Мұндай мақсаттар әдебиетті оқығу барысында оқушылардың жан-дүниесіне әсер ете алатын әдістерді қолдану нәтижесінде ғана орындалады. Проза, поэзия, драматургия қайсысы болсын ең бастысы туындының көркемдік болмысын оқушыға таныта алатын жақсы әдістер жүйесін қолдану арқылы ғана оқушының дамуы туралы айта аламыз.

Бағдарламада берілген драматургиялық шығармаларды оқи отырып, оқушылар тарихи- әдеби үдерістер туралы біліп, әдебиет теориясынан білім алады. Осы арада бағдарламада берілген драмалық туындының оқытылуы құрғақ, формалдық жолмен оқытылып кетпеуін қатаң қадағалау арқылы ғана әдістеменің тиімділігі танылады. Сондықтан драмалық шығармаларды оқығу әдістемесінің міндеті- оқушыларға теориялық тарихи-әдеби білім беру және сол білімді өз бетімен ала алатындай әдістер арқылы үйрету.

2. Әдістеме. Драмалық шығарма - драматургияның заңдылықтарына бағына отырып шығармада кейіпкердің өмірінің белгілі бір уақыт кесіндісі немесе тұтас өмірі таңбалануы. Бұл жерде драмалық шығарманың семиотикамен байланыстылығы туады. Өйткені, таңбалардың табиғатын зерттейтін ғылым - семиотика деп аталса, драмалық шығармада тіл арқылы таңбаланған мазмұнның ерекшелігін тануда оның да қатыстылығы анық байқалады. Драмалық шығармада тілдің эмоционалдық функциясы аса үлкен қызмет атқаратыны белгілі. Танымдық, кумулятивтік, коммуникативтік қызметтері де ерекше түрде келіп, бірақ эмоционалдық аспектісі ерекше зор болады. Драмалық шығарма - ерекше семантикалық жүгі бар тіл құралдарының қызметін таныпатын мәтін түрі десек, драмалық шығарманың мәтін теориясымен байланысы көрінеді. Драмалық шығармада тіл құралдарының синтездік қызметі басым болады. Ондағы әрбір дыбысқа, сөзге, сөз тіркесіне, сөйлемге, мәтінге ерекше күш түсіп тұрады. Онда ақпараттың берілуі, ерекше тығыздықпен барынша нығыздалып келген тіл таңбалары қызметі негізінде жүзеге асады.

Драмалық шығарманы оқытудағы басты мәселе - драмалық шығарманың өзіне тән "тілін" таныту, ол үшін тілін тану жолын үйрету. Бұл екеуі қосыла келе, оқушыларға драманы талдауға, оқып-игеруге қажетті ғылыми ұғымдар жүйесін үйрету керектігін көрсетеді. Оқушы драмалық шығарманы өнер туындысы, әдеби туынды ретінде қабылдай алуы үшін, оны прозамен, поэзиямен салыстырып тани білуі, олардың әрқайсысына тән ерекшеліктерді айқын көре алуы шарт.

Драмалық шығарманың әдеби туынды ретінде танылуы - оның тіл арқылы жасалған өнер шығармасы болуында. Сондықтан да, сабақта драмалық шығарманы талдау барысында оны мынадай аспектілерде қарастыру жөн болады.

Өнер туындысы ретінде жасалған драмалық шығарма - таным.

Образ теориясы.

Драмалық шығарманың "тіл" мен "сөйлеу" жүйелеріндегі ерекшеліктері.

Драмалық шығарманың шығармашылық туындысы ретіндегі ерекшеліктері.

Драмалық шығарманың мазмұны, пішіні (формасы), материалы. Оқушы (оқырман) мен драмалық шығарманың "ішкі әлемі" мәселесі

Драмалық шығармадағы "автор бейнесі".

Сюжетологияның негізгі мәселелері

Әдеби кейіпкер болмысы. Драмалық шығармадағы персонаждар жүйесі мен авторлық позиция.

Драмалық шығарманы оқу барысында оқушы үшін дүниенің қандай маңызды бейнесі танылады? Бұл сұраққа жауапты профессор Н.Ғабдуллиннің пікірінен табуға болады: «Пьеса- драма, комедия - әдебиеттің ең қиын формасы,- дейді Горький. Қиын болатын себебі бар. Проза мен лирикада автор кейіпкерлердің әрекеттерін, олардың жан-дүниесіндегі құбылыстарды, жүректегі сезімдерін өз тарапынан еркін түсіндіріп отыра алады. Ал, драматургияда авторға мұндай мүмкіншілік жоқ және кейіпкерлердің іс-әрекетіне де, шығарманың көлеміне де қатаң шек қойылады. Пьесада бүкіл іс-әрекет, бар оқиға біздің көз алдымызда өгіп жатқандай боп көрінуге керек. Сол оқиғалар сипатынан кейіпкерлердің өткен өмірін де, келешегін де білеміз. Автор пьесада драматургияның қатаң талабына оқиғаны бағындырады, бірақ геройлардың іс-әрекетінің даму заңдылығын берік ұстауы тиіс»-деп драма шарттарын толық көрсетіп береді. [1,136]. Сонымен бірге, Н.Ғабдуллин адам өмірінің кез келген жағдайы драмалық шығармаға өзек бола алмайтынын айта келіп, драмада адам өміріндегі ең маңызды, өнегелі, дүйім жұртқа қызықты жағдай ғана бейнеленуі керектігін атап көрсетеді [1,14]. Драматургияның мазмұны күнделікті күйкі тіршілікті натуралистікпен тілдік таңбамен суреттей салудан құралмайды, есесіне, өмірдегі күрмеуі тым қиындаған, шешімі тым көмескіленіп, адамдардың жан-дүниесінде алапат құбылулар мен сезімдер туғызған жағдайларды суреттеп, соларға шешім іздеуінен құралады.

Драмалық шығармаларды оқытуда образ ұғымы мен драмалық шығарманың мәнінің тығыз байланыстылығы негізгі орында болады. Әдіскер ұстаздың образ ұғымына түрліше аспекіден берілген анықтамалардың: психологиялық түсініктеме, таза мазмұндық түсініктеме, философия-әдебиеттанушылық түсініктеме тұрғысынан келуі оқушының көркем бейнені тануына жол ашады. Психологиялық тұрғыдан түсініктеме беру В.М.Жирмунский, М.Столяров еңбектерінде негізгі орында болса, таза материалдық немесе таза мазмұндық түсініктеме беру А.Мясников, Г.фон Гильперт еңбектерінде орын алады. Олар образ ұғымын форма немесе көркемдік әлем деген ұғымдармен алмастырады. Философиялық-әдебиеттану тұрғысынан берілетін түсініктеме В.Кожин, И.Роднянская, М.Эпштейн еңбектерінде беріледі.

Бұл жердегі образ ұғымы - шығарманың идеясы, автордың жан-дүниесінен толғанып шығатын дүниенің жинақы бейнесі. М.Әуезов драматургияны театрмен байланысты қарастыра келе, театр өнерінің қазіргі кезеңде дамығанына қуанышты екендігін айта отырып, оның жауапкершілігі туралы баса назар аударады: "... Бірақ сол қуанышпен бірге, бұл сияқты ірі өнердің келешегі үшін жауапты екенімізді де ұмытпауымыз керек. Сондықтан бұл мәселеге үлкен сақтықпен кірісіп, көп ойланып, ештеп басу керек",- дейді [2,28 б.]. Бұл жердегі сақтық, жауапкершілік дегендерді автордың драмалық шығарма арқылы берілетін мазмұнға деген сақтығы, образдар арқылы оқырманның жан-дүниесінен орын алатын идея үшін жауапкершілігі деп түсіну керек.

Драмалық шығарманың маңызы сонда суреттелген негізгі мазмұнмен, ішіндегі кейіпкерлермен танылып қоя салмайды. Драманың түпкі мәнісін түсіну үшін, онда суреттелген адамдар бейнесіне философиялық заңдылықтар тұрғысынан көз сала алу керек. Драмалық шығармада суреттелген образ - өмір-күрестің сан-саласының ішіндегі белгілі бір ситуацияларда өзінің шын мәнінде кім екендігін көрсетуі арқылы сомдалатын болмыс. Мысалы, жаңартылған білім мазмұны бағдарламасында 8 сыныпта оқуға берілген Д.Исабековтің «Әпке» драмасындағы образдар галереясын мысалға алуға болады.

Драмадағы бір отбасының балалары, оларға бар өмірін берген әпке бейнесі оқушылар үшін әсерлі образдар болмақ.

3. Нәтижелер. Драмалық шығарманың өнер туындысы ретінде "тіл" мен "сөйлеу" жүйелеріндегі ерекшеліктерін танығу әдістеме үшін маңызды мәселе. «Кез келген көркем шығармада автор өз ойын кейіпкердің пікірі, көзқарасы, сөз саптауы арқылы береді. Ал бұл жайт драмалық шығармаларда кейіпкерлердің диалогы арқылы іске асады. Сондықтан да драматургиялық шығармалардағы жауап алмасу мақсатындағы диалогтар қысқа да нұсқа, ұтқыр ойға құрылатындықтан, нағыз шеберлікті талап етеді. Драматургия жанрының қиындығы да осында [3, 246]. Ғалым А.Тымболованың осы пікіріне сүйенсек, көркемдік әлем тұтастай кейіпкерлердің тілі арқылы жасалады. Ә.Нарымбетов: «Кейіпкер сөзі – шығармадағы адам бейнесін ашуда көркемдік қызмет атқарады дегенде, ең алдымен, оның негізгі идеялық жүгіне көңіл бөлуге тиіспіз. Байқап отырсақ қай-қай шығармада да кейіпкер сөзі арқылы автордың позициясы білінеді» [4, 241] деп жазады. Кейіпкер сөзінің қуаты мен құдіретіне С.Асылбекұлының «Желтоқсан желіндегі»: Қайсар, Тимур Қалдыбаевич сынды кейіпкерлердің диалогы мысал бола алады [5, 229-230].

Драмалық шығарманың да таңбалар жүйесінде өз орны болады, өйткені ол - тіл арқылы, сөйлеу арқылы таңбаланған туынды. Драмалық шығарманы адам баласының тамаша мүмкіндіктерінің бір формасы ретінде тану - осы өнер түрінің терең тынысын, әсемдігін түсіну, осындай дүниені туғызушы авторлардың табиғатындағы танымдық потенциалдың ерекшелігі мен қызметін білу мен бағалауға жетелейді. Шекспир таңбалаған орта ғасырдағы Ромео мен Джульеттаның тарихы мен Ғабит Мүсірепов таңбалаған Қозы-Көрпеш пен Баян сұлудың тарихындағы ортақтық - адамға тән керемет қасиеттің, махаббаттың, түрлі кезең мен түрлі қоғамдағы орны мен бағасы. Махаббаттың барлық адамзат ұрпағына тән болуына сүйсіну мен оның болмысындағы керемет әсемділікті суреттеуге ұмтылу - екі кезеңдегі екі драматургтің түпкі мақсаты. Екі драмалық шығарманың да төрешісі - уақыт. Уақыттың сынына төзіп, барлық талаптарының үдесінен шығып жатқан бұл шығармалардың ерекшелігі - тілдік құралдардың тамаша үйлесімділігі арқылы сомдалу құпиясында жатқанын барлық оқушы бірдей түсіне де бермейді. Оны арнайы тілдік талдау жүргізу арқылы ғана түсіндіре аламыз. Тілдің таңбалық сипаты осындай терең түсінікпен келгенде ғана айқындалады. Драмалық шығарманың әдебиеттің ерекше жанры ретінде, өзіндік тіл құрылысы, өзіндік сөйлем жүйесі, ішкі тілдік заңдылықтары болады. Драмалық шығармадағы әрбір сөз, сөз тіркесі, сөйлем, абзац, мәтін - интонациямен, ырғақпен, ұйқаспен, әуезбен байланысты болады. Автор шығарма жазу барысында мұның барлығын жіті қадағалап отырып жазады. Драмалық шығарманың сахналық өнермен байланыстылығы ондағы құрмалас сөйлемдердің аз болуын, шұбалаңқылықтың болмауын талап етеді.

Драманың шығармашылық жұмыс туындысы ретіндегі ерекшелігін қарастыру үшін алдымен, шығармашылық туралы қарастырып өтеміз.

Сөздікте шығармашылыққа мынадай анықтама берілген: "Шығармашылық психологиясы (психология творчества) - суреткердің өмірді танудағы, мәдени қазынаны жасаушы ретіндегі жеке психологиясы, жаңа бір туындының қиялда туғанынан бастап, оның аяқталуына дейінгі динамика, яғни көркем шығарма жасаудағы жалпы және жекелеген заңдылық процесі, шығармашылық психологияның ерекшелігін зерттейтін әдеби, ғылыми көзқарас. Шығармашылық психологиясының жалпы психологиядан өзгешелігі жазушының шындықты бейнелеу процесін жете үйренуі және оларды ерекше бір көркемдік түрде жүзеге асыра білуі, сондай-ақ, жазу тәсілінде, психологиялық үдерісте тек психологиялық тұрғыдан ғана келмей, әдебиеттану, эстетикалық және басқа да іргелес қажетті пәндерді де тиімді пайдалана білуінде" [6, 369].

"Гамлетте" таңбаланып қалған Шекспирдің қабілеті, таным күші, құндылықтарының әлемі, интеллектуалдық білімі мен интеллектуалдық актілердің барысы - осы драмалық шығарма жасалғаннан бері барлық оқырманын да, көрерменін де өзімен бірге алапат сезімдерге алып кететін әлі де құпиясы, сыры шешілмеген шығармашылық деп аталатын қасиет. Осындай қасиеттің ең дегенде үштен бірі болса да, ол шығарма - тамаша шығармалар қатарында жүреді. Ал оқырманы мен көрерменін ондай сезімдерге бөлей алмаса, ол драмалық шығарма - көркем шығармашылық үдеріс нәтижесінде тумаған дүние деп танылуы хақ.

Біздің ойымызша, драмалық шығарманы терең тани түскен сайын шығармашылықтың өзін тану әдістерін де анықтауға болады.

Драмалық шығарманың мазмұнын, формасын тану да оқушы үшін маңызды болып саналады. З.Ахметов мазмұнға мынадай анықтама береді: "Әдеби шығарманы талдағанда, оның мазмұны мен түрі деп, ішкі сипат-қасиетін және сыртқы көрінісін бөліп қараймыз. Сонда мазмұн дегеніміз - шығарманың өмір шындығын, құбылыстарын бейнелі түрде көрсетіп, ой-сезімге әсер беретін мағыналылығы деуге

болады. Әдетте, шығармадағы мазмұн көркем ой көрігінен түрленіп шыққан өмір шындығы делінеді. Былай деуге, әрине, негіз бар. Алайда мазмұн деп суреттелген өмір құбылыстарын айту қисынды болмас еді. Өйткені, шығарманың мазмұны - баяндалған, көрсетілген уақиға, жағдай, өмірлік құбылыстардың тікелей өзі емес, соның көркемдік көрінісі, сөзбен мүсіндеп берілген суреті" [6, 221].

Мазмұн мен форманың болмысы драмалық шығармаға қатысты танылған кезде, драмалық шығарманың өзіндік табиғаты айқындала түсетіні сөзсіз. Өйткені драмалық шығарманың проза мен поэзиядан ерекшеленетін қырлары мол. Олар:

- театрмен байланыстылығы
- көлемінің шектеулілігі
- оқиғаның қызу тартысқа құрылуы
- кейіпкер бейнесі диалог, монолог арқылы танылуы
- терең сезімді танытатын лирикалық тәсіл мен шиеленіскен оқиғаны баян ететін эпикалық жанрға тән көркемдік тәсілдің қабысуы.

Р.Нұрғалиев мазмұн белгілі бір форма арқылы өмір сүре алатынын айта келіп, форма бұзылса, мазмұн да бұзылатынына назар аударады. Ғалымның айтуынша, негізгі мәселе, шығармадағы мазмұн мен форманы жалпы теориялық тұрғыдан қарастыру аз болатындығына, сондықтан мәселені нақты, дәлді деректерге сүйене отырып зерттеу қажеттілігінде [7,146].

Драмалық шығарманың мазмұны мен формасы оның құрылымын туғызады. Бұдан драманың өзге жанрдан ерекшелігі аңғарылады. Әрине, драмалық шығарманы талдау, тану мүлде мүмкін емес деген пікір тумады, қайта, драмалық шығарманың өз заңдылықтары ерекшелене түседі. Драмалық шығарманы қарастыруда екі аспекті бары белгілі, олар: театрлану мен әдебиеттану салалары. Поэтика мен философиялық эстетикада драманы зерттеуге үш жолмен келеді, олар:

- Драмалық іс-әрекеттер теориясы тұрғысынан келу;
- Драмалық сөз теориясы тұрғысынан келу;
- Катастрофа мен катарсис тұрғысынан келу

Әрбір жекелеген драматургтің шығармашылық ерекшелігін айрықша етіп тұратын концептуалдық түрдегі тақырыптар мен идеялар болатын сияқты, драмалық шығарманың құрылымындағы кейбір компоненттердің орнын ауыстырып көрсе, комедия мен трагедияның мазмұндары да өзгерер ме еді? Міне, сондықтан да драмалық шығарманы мектепте оқытуда оқушыларға үйрететін әдістің бірі салыстыра талдау болуы керек. Өйткені, драмалық шығарманың мазмұны мен формасы көп жағдайда, оның құрылымына, құрылымының бөлшектері мен олардың орналасу жайына да көп байланысты болады. Осылардың ізімен жүріп отыратын болсақ, драмалық шығарманың мазмұны мен формасы - оқушыларға үйретілетін негізгі ұғымдар екендігі танылады.

4. Қорытынды. Драмалық шығарма - драматургтің шығармашылық еңбегінің нәтижесі ретінде дүниеге келген туынды. Драматургтің құндылық жасауға ұмтылған қызметінің нәтижесінде көптеген дүниетанымдық көзқарастарының бір арнаға тоғысып, жаңа дүние, яғни драмалық шығарма жасауға кеткен күш-қабілетінің, уақытының барлығы - шығармашылық еңбек болып саналады. Тау мен жер, су мен жел, жан-жануарлар мен құстар болып әсер ету нәтижесінде туындайтын, сондай-ақ адам мен адам арасындағы қатынастардың санаға, жеке адамның болмысына, танымына әсер етуінен туындаған дүниелер болады. Бірақ кез келген адамға, кез келген уақытта, кез келген нәрсе әсер етіп, нәтижесінде рухани құндылықтар туа бермейді. Ол үшін шығармашылық қабілет пен шығармашылық қасиет болуы керек.

Драматургияны оқыту әдістемесінің іргелі тұсы- драмалық шығарманың теориясына, әдебиеттану ғылымының әдісіне негізделеді. Теориялық ұғымдар арқылы оқушы драмалық шығарманың мазмұнындағы психологиялық-көркем тетіктерді нәзіктікпен ажыратып тани алады.

Драматургияны оқыту әдістемесі өзіндік күрделі құрылымға ие, бұл күрделілік мектеп бағдарламасында драмалық шығармалардың санаулы болып келуінде. Өйткені, күні бүгінге дейін мектеп бағдарламасында драматургиялық шығармаларды оқытуға жете көңіл бөлінбей келеді. Жаңартылған білім бағдарламасы да бір-екі драматургиялық туындымен шектелген. Бірақ, қазақ әдебиетінің теориялық мәселелерін зерттеуші ғалымдардың бұған қатысты еңбектері мол. Бұл мәселе мектепте драматургияны оқытуға теориялық база жасалғанын дәлелдей алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 *Ғабдуллин Н. Ғабит Мүсірепов – драматург. – Алматы: Өнер, 1982. – 192 б.*

2 *Әуезов М. Уақыт және әдебиет. Алматы, 1962. – 482 б.*

3 Тымболова А. Драмалық шығармалардың лингвистикалық поэтикасы. – Алматы: Елтаным, 2013. – 321 б.

4 Нарымбетов Ә. Көкейкесті әдебиеттану: 10-кітап. – Астана, 2010. – 470 б.

5 Асылбекұлы С. Рабиғаның махаббаты (әңгімелер, повестер, пьесалар). – Алматы: НұрлыPressKzs, 2015. – 320 б.

6 Әдебиеттану терминдері сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.

7 Нұрғалиев Р. Телағыс. – Алматы: Жазушы, 1986. – 440 б.

МРНТИ 16.01.45

Гүлбағиза Әбіласымқызы Мұсаева¹, Райхан Исатайқызы Дүйсенбаева², Гүлназ Әбенқызы Машинбаева³

¹ф.ғ.к., доцент, әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

²аға оқытушы, әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

³ф.ғ.к., аға оқытушы, әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ СӨЙЛЕУДІ ҚАБЫЛДАУ МЕН ТУДЫРУ

Аңдатпа

Мақалада тілді шет тілі ретінде оқыту әдістерінің мәселелері қарастырылады. Сөйлеу әрекетінің ішіндегі тыңдап түсіну мен сөйлеу дағдыларының маңыздылығы атап көрсетіледі.

Түсініп тыңдау сөйлеу әрекетінің бір түрі ретінде болғанымен тіл үйренуде ең маңызды рөл атқаратыны көрсетіледі. Тыңдап, естіп, түсініп, қабылдамаған жағдайда, сөйлеу де, жазу да, оқу да болмайтыны баяндалады. Хабарды қабылдамаған жағдайда оған ауызша жауап қайтара алмайтыны, дыбыстар легін ғана естіп, сөздің мағынасын түсініп қабылдамаған жағдайда жаза да алмайтыны, тіпті оқу әрекетінде тіл үйренуші іштей оқып отырса да, өзінің ішкі дауысын естіп түсінбесе, дұрыс оқыған нәрсенің мазмұнын түсіне де алмайтыны дәлелденеді. Сондықтан тыңдап түсіну басқа сөйлеу әрекеттерімен тығыз байланысты болғандықтан, әсіресе, коммуникативтік бағыттағы шет тілін үйренуде маңызды рөл атқаратыны зерделенген.

Кілт сөздер: тыңдалым, қабылдау, аутентикалық материал, бейнефильмдер, вербалды және бейвербалды амалдар, этикеттік клишелер.

Gulbagiza Ablasymovna Mussayeva¹, Raikhan Isataevna Duisenbayeva², Gulnaz Abenovna Mashinbayeva³

¹Kandidat of philological Sciences, associate Professor, Kazakh National University named after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan,

²Senior lecturer, Kazakh National University named after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan

³Kandidat of philological Sciences, senior lecturer, Kazakh National University named after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan

PERCEPTION AND REPRODUCTION OF SPEAKING SKILLS IN THE PROCESS OF LEARNING LANGUAGE

Annotation

The article deals with the problems of methods of teaching language as a foreign language. The authors stop learning to speak and understand. Despite the fact that understanding is a type of speaking skills, it is on it that the attention of the authors is emphasized separately. In cases where there are no full-fledged processes of auditory perception, understanding, there are no speaking, writing, or reading skills, the authors emphasize. The authors also note that in situations where the student does not perceive the information, he cannot give an oral answer, perceiving speech as a stream of sounds, cannot reflect what he heard in writing, and cannot even read and

understand what he read correctly. Thus, due to the close connection of understanding with other speaking skills, researchers characterize understanding as one of the most important components of communication in the process of learning a foreign language

Keywords: listening, perception, authentic material, videos, verbal, non-verbal techniques, etiquette words.

Гулбагиза Абласымовна Мусаева¹, Райхан Исатаевна Дуйсенбаева², Гулназ Абеновна Машинбаева³

¹ К.ф.н., и.о. доцента, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,

² Старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

³ К.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ВОСПРИЯТИЕ И ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ НАВЫКОВ ГОВОРЕНИЕ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКАМ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы вопросы методики преподавания языка как иностранного языка. Авторы останавливаются на обучении навыкам говорения и понимания. Несмотря на то, что понимание является одним из видов навыка говорения, именно на нем акцентируется внимание авторов отдельно. В случае, когда нет полноценных процессов слухового восприятия, понимания, отсутствует также навыки говорения, письма, чтения подчеркивает авторы. Авторы также отмечают что в ситуациях, когда обучающийся не воспринимает информацию, он не может дать устного ответа, воспринимая речь как поток звуков, не может письменно отразить услышанное и даже не может правильно прочитывать и осознать прочитанное. Таким образом, по причине тесной связи понимания с другими навыками говорения, исследователи характеризует понимание как одно из важнейших составляющих коммуникации в процессе изучения иностранного языка.

Ключевые слова: аудирование, восприятие, аутентичный материал, видеофильмы, вербальные, невербальные приемы, этикетные слова.

1. Кіріспе. Тілді шет тілі ретінде немесе екінші тіл ретінде оқыту әдісінің қазіргі мәселелерінің бірі – тілдің жасанды орғасын жасау. Мұндағы негізгі мәселе сол жағдаяттардың көмегімен бірден бірнеше оқушылар белсенді түрде қатыса алатын сөйлеу әрекетінің төрт түрінің екеуі: тыңдап түсіну мен сөйлеуге үйрету. Тыңдап түсіну естіген шет тілдік хабарды естіп, түсініп, қабылдауды білдіреді. Тыңдап түсінудің нәтижесінде қабылданған хабардың мәнін ұғына алатын акустикалық сигналды өңдеудің аналитикалық синтетикалық үдерісі ретінде түсінуге болады. Тыңдап түсінудің механизмі күрделі үдеріс.

Оқығудың мақсатына жету үшін студент шет тілді түсініп ауызекі сөйлеу актісіне қатыса алуы тиіс. Алайда тәжірибеде тіл үйренушілер ауызекі сөйлесуде ауызша хабарды түсініп қабылдауда үлкен қиындықтарға кездеседі. Оның себебі бұл сөйлеу әрекеттерінің ішіндегі сөйлесушіге байланысты құбылыс емес. Тыңдаушы сөйлеушінің сөйлеу үдерісін бақылай алмайды. Хабардың мазмұнын, тілдік құралдарды сөйлеуші өзі тандайды, сондықтан тыңдаушы берілген мәліметті сол күйінде қабылдауға мәжбүр болады. Тыңдаушы бұл әрекетте ештеңені өз мүмкіндігіне орай өзгертіп хабарды қабылдауын оңайлата алмайды. Сондықтан тыңдап түсіну күрделі психикалық әрекет болғандықтан, әдетте тез қажытып, тыңдаушының назарын бәсеңдетеді.

Түсініп тыңдау сөйлеу әрекетінің бір түрі ретінде болғанымен де, тіл үйренуде ең маңызды рөл атқарады. Себебі тыңдап, естіп, түсініп, қабылдамаған жағдайда, сөйлеу де, жазу да, оқу да болмайды. Хабарды қабылдамаған жағдайда оған ауызша жауап қайтара алмайды, дыбыстар легін ғана естіп, сөздің мағынасын түсініп қабылдамаған жағдайда жаза да алмайды, тіпті оқу әрекетінде тіл үйренуші іштей оқып отырса да, өзінің ішкі дауысын естіп түсінбесе, дұрыс оқыған нәрсенің мазмұнын түсіне де алмайды. Сондықтан тыңдап түсіну басқа сөйлеу әрекеттерімен тығыз байланысты болғандықтан, әсіресе, коммуникативтік бағыттағы шет тілін үйренуде маңызды рөл атқарады.

2. Әдістеме. Зерттеулерге қарағанда, шет тілін еркін меңгерген инофонның өзі табиғи тілді естігенде қиындықтарға тап болады. Осы мәселеге орай түсініп тыңдауға үйрету аспектісінде аутентикалық аудитивтік материалдарда түрлі дыбыстар: көлік дыбысы, түрлі дауыстар, телефон шылдыры, музыка т.б. шулардың болғаны дұрыс деп табады. Бұл тіл үйренушілерге меңгеру үшін берілген жағдайлардың ерекшеліктерін түсініп, түрлі шу арасында естілген сөзді ұғу дағдыларын қалыптастыра алады [1].

Түсініп тыңдауға дағдыландыру кезінде аутентикалық материалдарды қолданудың өзектілігі оның функционалдылығында. Функционалдылық дегеніміз шынайы ортада қолданғандағыдай табиғи жағдай жасау. Бұл тілді шет тілі ретінде оқыту әдістемесінде негізгі фактор болып табылады.

Аутентикалық материалдар түпнұсқадан алынады, ондағы лексика мен грамматикалық формалар табиғилығымен, қолданылған тілдік құралдардың жағдайға сәйкестілігімен сипатталады. Аутентикалық материалдарға жеке хаттар, анекдоттар, мақалалар, күнделік беттерінен үзінді, жарнамалар, кулинарлық рецептер, ертегілер, сұхбаттар, ғылыми-көпшілік және елтанымдық мәтіндер жатады. Аутентикалық материалдар арқылы түсініп тыңдауға үйретуде сөйлеуді есту қабілетін дамыту қажет. Тіл меңгеруші түсініп тыңдау барысында табиғи түрде әртүрлі адамдардың (әйелдің, ер адамның, балалардың) дауысы мен сөздерін естіген сайын, оның шынайы тілдік қарым-қатынасқа бейімделуі тездей түседі. Сондықтан оқытудың алғашқы күндерінен басынан бастап оқу-аутентикалық немесе шынайы аутентикалық материалды кеңінен қолдану қажет. Аудиовизуалды дереккөздерді пайдалану тиімді нәтижелерге қол жеткізеді. Фильмдер елдің ерекшеліктерімен және адамдардың өмірімен таныстыра алады.

Сондай-ақ тілді оқытуда техникалық құралдарды кеңінен енгізу қажеттілігі әдістемедегі дидактикалық ұстанымдарды шешуге көмектесетіндігінде. Тілді оқытудың қазіргі әдістемесі үдеріске дыбыстық және бейнежазбаларды, фильмдерді, оқытудың компьютерлік бағдарламаларын, яғни медиатехнологияларын енгізуді талап етеді.

Оқытуда техникалық құралдарды қолданудың тиімділігі мынадан көрінеді [2].

- оқытудың бүкіл кезеңінде жетіспей тұрған табиғи органы толғыру;
- көрнекіліктің дидактикалық ұстанымын шешу;
- әр оқушының жеке ерекшеліктерін есепке ала отырып оқыту;
- жоспарлау мен бақылауға жағдай жасау;
- естуді бақылап отыру дағдысын қалыптастыру мен дамытуды тездетуді қамтамасыз ету;
- тіл меңгерушілердің аналитикалық және имитативтік қабілеттерін, ішкі ресурстарын барынша қолдану;
- сөйлеумен қоса жаттығуларды көптеген түрлерін студенттердің бәрімен бірге бірден орындауға мүмкіндік береді.

Қазіргі техникалық құрал жабдықтардың бірнеше топқа бөлуге болады [3].

Аудиалды техникалық құралдар – бұл дыбыспен жұмыс істейтін құрылғылар: фонограммалар, магнитофон жазбасы, фоножаттығулардың түрлері, фонотестер, аудиосабақтар, аудиолекциялар, радио хабарлары. Олар қайта жаңғырту (воспроизведение) жазу, қайтару (қайта айту) түрлерімен ерекшеленеді. Магнитофонның көмегімен фонетикалық және сөздік диктант жүргізуге де болады. Мұндай жұмыстар естіп қабылдау дағдысын қалыптастырады. Магнитофонға оқу мәтіндерін жазу арқылы тіл үйренушілердің сөздерді дұрыс айтуың, ой екпінін ұғынуға көмектеседі де тез оқу дағдысын қалыптастырады.

Оқытушы инофондарға тілдік материалдарды магнитофондағы таза, мүлтіксіз жазылған диктордың мәнерлі дауысы арқылы ұсынады, сондықтан студенттер өз тілдеріне талдау жасап, бағалай алады. Магнитофонның негізгі қызметі де сол. Алайда мамандардың айтуы бойынша адамның есту қабілеті арқылы мәліметтің тек 5% пайызын ғана есте сақтап қалады екен. Шет тілді немесе екінші тілді үйрену үшін, әрине, бұл жеткіліксіз нәрсе.

Визуалды техникалық құралдар – бұл кескін, суреттерді көрсете алатын құрылғылар: графопроекторлар, диапроекторлар, стереопроекторлар және слайдтар, диапозитивтер, негативтер т.б. Алайда бұл құрылғылар бүгінгі күні өте сирек қолданылады.

Адамның көзбен көру арқылы есте сақтау қабілеті жоғарырақ екен. Сондықтан кескінделген материал естіген материалдан 20%-дан 25%-ға дейін көбірек есте қалады.

Аудиовизуалды құрылғылар. Бұлар дыбыспен де, суретпен де жұмыс істей алатын құрылғылар: бейнемагнитофондар, бейнефильмдер, теледидар хабарлары, компьютер бағдарламалары, бейнеплеерлер т.б. Қазіргі заманауи құралы – компьютермен байланысқан dvd-проектор. Ол оқу үдерісін көрнекілендіріп қана қоймай, ең үздік оқытушылардың түрлі әдіс-тәсілдермен жасалған мультимедиялық (виртуалды) оқулықтарын пайдалануға және ғаламторға ену барлық жерде көрсетуге мүмкіндік береді [4].

3. Нәтиже. Сабакта аудиовизуалды құралдарды пайдалану бұл тек көрнекіліктің тағы бір түрі ғана емес. Бұл құралдардың көмегімен оқытуда тіл абстракт дүниеден қарым-қатынастың жанды құралына айналады. Басқа техникалық құралдарға қарағанда аудиовизуалды құралдар тіл меңгерушілердің қабылдау әрекетінде түрлі психикалық үдерістерге түрткі болып, материалға көңіл қою мен оны есте сақтауын арттырады. Тілді шет тілі немесе екінші тіл ретінде оқытуда аудиовизуалды құралдарды

пайдалану материалдың 60% есте сақтап қалуына көмектеседі. Есту, көру және сезіну каналдары арқылы қабылданған мәліметтер ұзақ есте сақталады.

Аудиовизуалды құралдармен жұмыс істеудің түрлері:

- бейнефильмдермен жұмыс істеу;
- компьютерлік бағдарламалармен жұмыс;
- ғаламтормен жұмыс болып бөлінеді.

Осы жұмыстардың ішінде бейнефильмдермен жұмысқатокталмақпыз.

Әдіскерлер тіл меңгеруде экранды, яғни бейне және кино фильмдерді пайдалану оқушылардың назарын күшейте түсетінін атап айтады. Динамика – шынайы сөйлеудің негізгі қасиеті. Бейнефильмдердегі кейіпкерлердің сөйлеу кезіндегі қозғалысы, бейвербалды амалдары, шынайы жағдаяттардың бәрін динамикада көру, бақылау тіл үйренушілерге үлкен әсер етеді. Бейнефильмдердің ең басты мүмкіндігі екінші немесе шет тілін оқытуда жетісе бермейтін сөйлеу жағдаяттарын табиғи түрде бере алуында. Мұны әдеттегі сабақтың ешбір түрінде жасау мүмкін емес.

Бейнефильмдерді қолданудың әдістемелік мақсаты әртүрлі, алайда оның ішіндегі ең маңыздысы – түсініп тыңдауға және сөйлеуге үйрету. Сондай-ақ киноны қолдануды жағдаяттық көрнекіліктің ең жоғары формасы ретінде тануға болады. Бейнемәтіндер тілдік қарым-қатынас актісінің түрлі аспектілерін сипаттай алады.

Біріншіден, олар коммуникативтік жағдаятты толық бейнелей алады. Тіл үйренуші оқиғаның болып жатқан орнын, сөйлеушінің жас, жыныс, психологиялық ерекшеліктеріне сай болып жатқан нақты жағдаятқа байланысты қарым-қатынасқа түсушілердің тілдік және тілдік емес әрекеттерін көздерімен көре алады. Осыған байланысты тіл үйренушінің шынайы жағдаяттағы тілдік әрекеті көбінесе сөйлесуші жұбының әлеуметтік сипатына сай болуы тиіс. Сондықтан оқытуда әлеуметтік лингвистикалық құзыреттілікті қалыптастырудың маңызы зор. Бұл құзыреттілікті қалыптастыруда аутентикалық фильмдерді қолдану тиімді нәтиже береді. Ұзақ үдеріс. Екіншіден, көзбен көру белгілі контексттегі нақты мәлімет пен сөйлеудің тілдік ерекшеліктерін жете түсініп, бекітуге көмектеседі. Үшіншіден, бейнематриалдар мәдениетаралық қарым-қатынастың түрлі жағдаяттардағы адамдардың өзін-өзі ұстауы мен мәдениетін салыстыруға және талдауға үлкен мүмкіндік береді. Төртіншіден, тілін оқып жатқан елдің мәдениеті және әдет-ғұрпымен танысу көзі болып табылады. Бесіншіден, бейне фильмдер оқушыларға эмоционалды әсер ете алады.

Тілді мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде оқытуда әлеуметтік лингвистикалық құзыреттілікті қалыптастыру үшін аутентикалық фильмдерді қолдану оқытушыдан үлкен дайындықты талап етеді[5].

- фильмді логикалы түрде аяқталған бірнеше эпизодтарға жіктеу;
- әрбір эпизодқа байланысты кейіпкерлердің сөзін жеке картаға жазу;
- ол картадағы студенттер білуі тиіс әрбір лексикалық бірліктерді анықтау;
- әлеуметтік лингвистикалық контекстерді саралау;
- жүйелі жаттығулар қатарын жасау;
- студенттердің білуі тиіс және қызықтырады-ау деген үзінділерді өз бетімен оқуға дайындау;

Аутентикалық материалдарды таңдау ұстанымдары:

- студенттердің тіл меңгеру деңгейіне сәйкес болуы тиіс;
- фильмнің мазмұны бойынша талдау кезінде оның білім беру, тәрбие беру және дамыту әлеуеті болуы тиіс;
- фильмде сол кездегі қоғамдық өмір бейнесі болуы қажет;
- фильмде әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік лингвистикалық мәліметтер кең болуы тиіс;
- сондай-ақ фильмде диалогтар, жанды ауызекі сөйлеу көп болғаны студенттерді де қызықтырады.

4. Талқылау. Аутентикалық материалдармен жұмыс істеу жөніндегі еңбектерді саралай келе және өз тәжірибемізге сүйене отырып, аутентикалық бейнефильмдермен жұмыс істеу төрт кезеңнен тұратынын көреміз:

- аналитикалық әрекет кезеңі;
- шартты-сөйлеу әрекет кезеңі;
- басқарып отыратын қарым-қатынас кезеңі;
- еркін сөйлеу кезеңі.

Бейнефильммен жұмыс істеу алгоритмін кесте түрінде беріп отырмыз.

Кезең	Міндеттер	Жаттығу түрлері	Үй жұмысы
Аналитикалық әрекет	<ul style="list-style-type: none"> •Мәдениетаралық және әлеуметтік лингвистикалық рефлексияларды байқап тану, ұғыну. •Стратегиялар мен тактикаларға және қарым-қатынастың вербалды және бейвербалды құралдарына талдау жасау арқылы коммуникативтік жағдайға бейімделе білу. •Коммуниканттардың жас мөлшері, жынысы, әлеуметтік – экономикалық жағдайы т.б. параметрлерінің вербалды және бейвербалды қарым-қатынас құралдарына әсерін ұғыну. •Есте сақтау, аналитикалық талдау, фонетикалық есту, тілдік болжау, пайымдау қабілетін дамыту. 	<ul style="list-style-type: none"> •Эпизодты көру. •Мәтін алдындағы жұмыс: жаңа сөздермен жұмыс; Жаңа грамматикалық материалмен жұмыс. •Мәтінмен жұмыс: берілген сұрақтарға жауап іздеу; Мәтінді оқу; Сұрақтарға жауап беру. •Мәтіннен кейінгі жұмыс: мазмұнын толық түсінуге бағытталған түрлі жаттығулар: арнайы таңдап берілген сөйлемдерді немесе кейіпкерлердің репликаларын фильмдегідей қалпына келтіру т.б. •эпизодты қайталап көру. • Эпизодтың мазмұнын айту. •Фильмде берілген елдің мәдениеті мен өз елінің мәдениетін салыстыра отырып талдау жасау. •Фильмде берілген әндерді қайталап тыңдау, ұғыну. •Фильмдегі репликаларды кейіпкерлермен бірге қайталау. •Коммуникативтік жағдайды талдау карточкасын жасау¹. • Картада жазылған кейіпкерлердің сөзін фильмдегі репликалармен салыстырыңыз. 	<ul style="list-style-type: none"> •Жаңа сөздердің синонимін табу. •Мәтіннен қазақ тілінде ауызекі сөйлеудің фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік ерекшеліктерін іздеу. •Жеке кейіпкерлердің қарым-қатынастағы өзін-өзі ұстау ерекшеліктеріне, вербалды және бейвербалды амалдарына байланысты карта жасау². •Жеке кейіпкерлердің өзара қарым-қатынасын салыстырмалы түрде саралау. •Фильм бойынша тілдік ерекшеліктерді: тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, одағай, қыстырма сөздер, клишелерді т.б. карточкасын жасау³.
Шартты сөйлеу әрекеті	<ul style="list-style-type: none"> •Әлеуметтік лингвистикалық білімді бекіту. • Оқып отырған тілдік материалдың көпмағыналылығы мен полифункционалдығын ұғыну. •Жеке тілдік және тілдік емес құралдарды өз бетінше қолдана білу дағдыларын қалыптастыру. •Тілдік құралдарды толық меңгеріп өз орнымен қолдана білу. •Сөйлеу жылдамдығы мен жағдаятқа тез бейімделуін арттыру. Қазақ тіліндегі сөйлемдерінің дауыс ырғағы мен екпін, жылдамдық ерекшеліктерін меңгеру. 	<ul style="list-style-type: none"> •Тірек материалдармен қоса берілетін жаттығу түрлері: <ul style="list-style-type: none"> ✓ айтылған пікірді жалғастыру; ✓ бір ойды басқа тілдік құралдармен беру; ✓ айтылымды жағдаятпен сәйкестендіру; ✓ эпизодқа ат қою; ✓ фильмді көріп ... туралы айтыңыз. ✓ бұл репликаларды кім қайда қашан айтты? ✓ екі репликаны сәйкестендіру; 	<ul style="list-style-type: none"> •Аударма жұмыстары: жағдаятқа байланысты диалогты, жеке репликаларды өз тіліне аудару.
Басқарып отыратын қарым-қатынас кезеңі	<ul style="list-style-type: none"> •Компоненттерді талдау негізінде жағдаятқа бейімделу біліктілігін дамытуы. •Жағдаятқа сай вербалды және бейвербалды амалдарды өз орнымен қолдана білу. •Тілдік қарым-қатынас кезінде өзін-өзі бақылап отыру дағдысын қалыптастыру. 	<ul style="list-style-type: none"> •Фильмнің эпизодтарына байланысты берілген диалогтарды құрастырып аудиоға жазу, тексеру. Ондағы сөздердің дыбысталу, екпін, ырғақтың сәйкес келуін қадағалау. 	<ul style="list-style-type: none"> •Аудиоға жазылған репликалар мен диалогтарға талдау жасау.
Еркін қарым-қатынас кезеңі	<ul style="list-style-type: none"> •Шынайы жағдаяттарға сәйкес тілдік және тілдік емес амалдарды қолдана білу. •Өзін-өзі бақылау біліктілігін дамыту. 	<ul style="list-style-type: none"> •Рөлдік ойындар. Фильмнен алынған эпизодтар бойынша немесе оған ұқсас жағдаяттарға құрылған тапсырмалар. •Фильмді сахналау. 	<ul style="list-style-type: none"> •Барлық әлеуметтік лингвистикалық ерекшеліктерді ескере отырып сахналық көрініске дайындалу.

Кестедегі коммуникативтік жағдайларды талдау карточкасында (1) қарым-қатынастың тақырыбы, орны, кеністігі, уақыты, коммуникативтік ниеттер (намерения), коммуниканттардың әлеуметтік мәртебесі, рөлдік қарым-қатынас, ауызекі сөйлеудің әлеуметтік маркерленген тұрақты вербалды және бейвербалды ерекшеліктері, сөйлесу сарыны жазылады.

Жеке кейіпкерлердің карточкасында (2) бір жағында оның жас мөлшері, жынысы, білім деңгейі, кәсібі т.б. мәліметтері, екінші жағында оның вербалды және бейвербалды әрекеттерінің сипаты: осы кейіпкер жиі қоладанатын лексикалық бірліктері, сөйлеудегі фонетикалық, грамматикалық ерекшелігі, бейвербалды амалдары жазылады.

Фонетикалық ерекшеліктері	Лексикалық ерекшеліктері	Грамматикалық ерекшеліктері	Коммуникативтік жағдаятқа сәйкестілігі
Дауыс ерекшелігі; сөйлеу әдебі; сөйлеу сарыны, екпіні, ырғағы т.б. жалпы фонетикалық ерекшелігі.	Ауызекі сөйлеу лексикасы; Этикеттік клише; Қаратпа сөздер; Одағайлар; Мағынасы ауысқан лексика; Қарым-қатынасты ұстап тұратын лексика; Паразит сөздер; Жалпы лексикалық өңдеу ерекшелігі.	Түрлі мағыналық реңк үстейтін жұрнақтар; Лепті сөйлемдер; Қайталаулар; күшейткіш формалар; Қайта сұрау; Жалпы грамматикалық ерекшелігі.	Автоматтанған сөйлеу үлгісі; Дайындықсыз сөйлеу-спонтандық; Темп пен ритм; Дауыс қарқыны; Әлеуметтік рөлі; Коммуникативтік ниеттің жүзеге асуы; Тілдік амалдарының коммуникативтік жағдаятқа сәйкес келуі.

Сонымен қатар 3-карточкада этикеттік клишелер, тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер жазылады. Бұл карточкаларды толтырғаннан кейін оларға талдау жасалады.

Төменде Б. Соқпақбаевтың романы бойынша түсірілген «Менің атым Қожа» фильмінен үзіндіні талдау: **Қожа:** – О Сұлтан!

Сұлтан: – Чао Бомбино!

Қожа: – Чао! Қарай гөр, су жаңа ғой!

Сұлтан: – Генеральский!

Қожа: – Қайдан алдың?

Сұлтан: – Т-с-с

Қожа: – Сіресіп киініп алыпсың, қайдан жүрсің?

Сұлтан: – Әлемдегі ең биік таудан.

Қожа: – Шешін шомылайық!

Сұлтан: – Оой, мынау лай суға ма? Мен тамаша жер таптым. Міне! Ал балығы бар ғой мынандай! Аулаймыз ба?

Қожа: – Ол қай жер?

Сұлтан: – Ескі диірменнен әрі, тоғайда.

Қожа: – У-у-у

Сұлтан: – Жаяу деп ойлайсың ба? Сен Сұлтанды білмей жүр екенсің. Кеттік пе?

Қожа: – Мамам жібермейді.

Сұлтан: – Мамасының баласы... Әне, мамаң кетті. Жүгір соңынан. Чао!

Коммуникативтік жағдайларды талдау картасы

Оқиға орны – өзен жағасы.

Айналада балалар көп, бәрі өзенде шомылып жүр. Ауа-райы – ыстық

Уақыты – оқиға күндіз болып жатыр.

Коммуниканттар туралы: Қожа мен Сұлтан. Екеуі де қарағайым ауыл балалары. Қожа мектепте оқиды. Сұлтан оқымайды. Қожа мен Сұлтан арасында келіспеушілік бар.

Ауызша сөйлесудің тұрақты әлеуметтік ерекшелігі: жасөспірім достар бір-бірімен амандасады, қайдан келе жатқанын сұрайды, бір жаққа баруға ұсыныс жасайды, қай жер, қандай жер анықтайды, бас тартады.

Коммуникативтік жағдайды талдау карточкасын жасап болғаннан кейін әр кейіпкердің карточкасын жасау керек. Онда әр кейіпкер туралы мәліметтер, олардың репликасы, тілдік ерекшеліктері жазылып, олар талдануы керек.

Ал үзіндінің мәтінімен жұмыс жоғарыдағы алгоритм бойынша жасалады. Яғни аутентикалық фильмдермен жұмыс істеуді төрт кезеңге бөліп, әр кезеңнің өзіне тән жаттығуларымен тіл үйренушілердің коммуникативтік құзыреттілігін: мәдениетаралық, әлеуметтік лингвистикалық құзыреттілігін қалыптастырып, біліктілігін дамытуға бағыттап жұмыс жүргізледі.

5. Қорытынды. Шет тілін немесе екінші тілді меңгеруде студенттердің түсініп тындау қабілетін қалыптастырып, сөйлеуге шығару жолында қолданылатын техникалық құралдардың ішінде аудиовизуалды құрылғылармен жұмыс істеу тиімді нәтижеге қол жеткізеді. Аутентикалық фильмдер мен материалдардағы шынайы коммуникативтік жағдаяттар, олардағы барлық тілдік және тілдік емес амалдардың бәрін көзімен көріп, құлағымен естіп отырған тіл меңгерушінің материалды естіп қабылдауы мен сөйлеуге бейімделуі анағұрлым тез қалыптаспақ. Қажетті білім мен оның негізінде әлеуметтік лингвистикалық, әлеуметтік мәдени құзыретін қалыптастыру үшін тіл меңгерушілер тілін оқып жатқан ел туралы керек мәліметті ала алуы тиіс. Оның дереккөздері ретінде оқулықтарға құрылған фильмдер, көркем фильмдер, сериалдар болуы мүмкін. Бейнематериалдардың оқушыларға психологиялық әсер ету ерекшелігінің арқасында оқушылардың уәжі (мотивация) пайда болады: өзіндік уәж – фильмнің қызықтыруы, екінші, оқушы фильмді түсіне алатынын білгеннен кейін оның әрі қарай тереңірек оқуға деген уәжі жетелейді. Сонымен қатар тіл үйренушілерге материалды дұрыс меңгертіп және оны өз коммуникативтік қажетіне сай қолдана білуін үйретуде оқығушының кәсіби деңгейі мен біліктілігі маңызды рөл атқарады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Федотова Н.Л. *Методика преподавания РКИ. (Практический курс) – СПб.: Златоуст, 2013. – 220 с.*

2 Медведева С.А. *Использование медиатехнологий в процессе обучения аудированию на занятиях иностранным языком. / С.А. Медведева [Электронный ресурс]. – 2010. – URL: [http://www.universitys.ru/j/images/stories/nir/4/...](http://www.universitys.ru/j/images/stories/nir/4/)*

3 Щукин А.Н. *Обучение иностранным языкам. Теория и практика: учебное пособие для преподавателей и студентов / А.Н. Щукин. – М.: Филоматис, 2004. – 408 с.*

4 Гальскова Н.Д., Гез Н.И. *Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. -3-е изд. – М.: Академия, 2006. – 336 с.*

5 Соколова О.В., Аверьянова В.А. *Аутентичный видеофильм как средство формирования социолингвистической компетенции. / Соколова О.В., Аверьянова В.А. [Электронный ресурс]. – 2009. URL: <http://www.kazreferat.info/read/autentichnyu-videofilm-kak-sredstvo-formirovaniya-sociolingvisticheskoy-kompetencii-OTQzNjU=>*

МРНТИ 14.33.09

Айжан Сейсеналовна Нусупбекова¹

¹ PhD докторант, *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 050010, Казахстан, Алматы, пр. Достык, 13*

РЕАЛИЗАЦИЯ АКСИОЛОГИЧЕСКОГО КОМПОНЕНТА В УЧЕБНИКЕ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРЕ ДЛЯ 5 КЛАССА КАЗАХСКОЙ ШКОЛЫ

Аннотация

Система ценностей является неотъемлемой частью человеческого бытия, чем объясняется пристальное внимание ученых различных гуманитарных отраслей науки к аксиологии и изучение феномена ценностей и оценки с различных позиций. Этой проблеме большое внимание уделяется и в лингводидактике, поскольку система ценностей в сознание человека закладывается с самого детства. Соответственно представляется важной разработка различных методик реализации этого параметра в системе обучения и воспитания. Трудно переоценить в этом процессе роль школьных учебников, в которых сквозь призму текстов, упражнений иззаданий, осуществляется формирование духовно-нравственных и морально-этических ценностей обучающихся. Целью данной статьи является анализ реализации аксиологического компонента в учебнике по русскому языку и литературе для 5 класса казахской школы.

Ключевые слова: аксиология, структура учебника, лингводидактика, методика, текст, технология, содержание, морально-этические и духовно-нравственные ценности, формирование.

A.S. Nussupbekova¹

¹PhD student, Kazakh National Pedagogical University after Abay,
Kazakhstan, Almaty

IMPLEMENTATION OF THE AXIOLOGICAL COMPONENT IN THE TEXTBOOK ON RUSSIAN LANGUAGE AND LITERATURE IN THE 5TH GRADE OF THE KAZAKH SCHOOL

Annotation

The value system is an integral part of human existence, which explains the close attention of scientists of various humanitarian branches of science to axiology and the study of the phenomenon of values and evaluation from various perspectives. This problem is also given a great deal of attention in linguodidactics, since the value system in the mind of a person has been laid down since childhood. Accordingly, it seems important to develop various techniques for implementing this parameter in the system of education and upbringing. It is difficult to overestimate the role of school textbooks in this process, in which through the prism of texts, exercises and assignments, the formation of spiritual, moral and ethical values of students is carried out. In this article, an attempt is made to analyze the textbook on Russian language and literature for the 5th grade of the Kazakh school.

Key words: axiology, textbook structure, linguodidactics, methodology, text, technology, content, moral and ethical and spiritual and moral values, formation.

A. C. Нүсіпбекова¹

¹PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ МЕКТЕБІНІҢ 5-ШІ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫ ОРЫС ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ БОЙЫНША ОҚУЛЫҒЫНДА АКСИОЛОГИЯЛЫҚ КОМПОНЕНТТІ ЕНГІЗУ

Аңдатпа

Мәндік жүйе адамның өмір сүруінің ажырамас бөлігі болып табылады, ол түрлі гуманитарлық ғылым саласының ғалымдарының аксиологияға және әртүрлі көзқарастардан құндылық құбылыстарын зерттеуге және бағалауға ерекше назар аударады. Бұл проблема лингводидактикада да үлкен көңіл бөлінеді, себебі құндылық жүйесі бала кезінен адамның ақыл-ойына негізделген. Тиісінше, білім беру мен тәрбие беру жүйесінде осы параметрді енгізудің әртүрлі әдістерін әзірлеу маңызды болып табылады. Бұл үдерістегі мәтіндердің, жаттығулар мен тапсырмалар призмасы арқылы студенттердің рухани, моральдық және этикалық құндылықтарын қалыптастыруды жүзеге асыратын мектеп оқулықтарының рөлін бағалау қиын. Осы мақалада қазақ мектебінің 5-ші сынып оқушыларына арналған орыс тілі мен әдебиеті бойынша оқулықты талдауға әрекет жасалды.

Кілт сөздер: аксиология, оқулықтың құрылымы, лингводидактика, әдістеме, мәтін, технология, адамгершілік-этикалық және рухани-моральдық құндылықтар, қалыптастыру.

Введение. Гуманистическая направленность образования педагогической деятельностью заключается в доминанте человека как высшей ценности, чем и объясняется интерес ученых к педагогической аксиологии, которая позволяет определить совокупность приоритетных ценностей в образовании, воспитании и саморазвитии человека.

Общезвестно, термин *аксиология* введен в научный обиход в 1902 году французским философом П. Лапика как название раздела философии, исследующего проблему ценностей. Сегодня данная категория вышла за рамки философской науки и стала основополагающей парадигмой многих гуманитарных наук.

Существует множество определений и классификаций категории *ценности*. Так, Р.А. Громовым «ценности понимаются как особые смысловые образования, составляющие иерархическую систему в структуре личности, которая определяет субъективную важность объекта относительно других объектов, исходя из актуальных потребностей личности» [1, с. 7].

Э.Н. Гусинский пишет, что «ценности – некоторые черты, характеристики реальности (подлинной или воображаемой), относительно которых существует установка глубокого приятия, крайней желательности их воплощения» [2, с. 137].

На наш взгляд, компонентами аксиологии являются морально-этические и духовно-нравственные ценности. в научной литературе эти группы ценностей четко разграничиваются. Так, В.В. Знаков пишет: «для многих исследователей, очевидно, что нужно различать мораль как форму общественного сознания (систему норм, требований к правилам поведения в межличностных отношениях, предъявляемых человеку обществом) и нравственность как характеристику психологической структуры личности (отвергающей или принимающей эти требования, осознающей их необходимость и испытывающей внутреннюю потребность в исполнении моральных норм, следовании им)» [3, 35].

Отмечает различия между понятиями *мораль* и *нравственности* и Н.П. Шитякова, которая относит мораль к сфере идеального, должного и рассматривает её как совокупность требований к поведению человека. Нравственность, по мнению ученого, относится к реальной сфере и отражает суть его поступков в реальной жизни. Н.П. Шитякова подчеркивает «духовность приносит смысл в нормы морали, а нравственность является одной из ступеней восхождения человека к духовности» [4, 15].

Таким образом, различия духовно-нравственных и морально-этических ценностей заключаются в следующем:

✓ духовно-нравственные ценности – это некая константа, вбирающая в себя такие понятия, как *духовность*, *нравственность* и *качество*, составляющие основу жизненной позиции человека, позволяющие ему самостоятельно осуществлять правильный моральный выбор, подчинять ему свои поступки и поведение, осознавая ответственность перед людьми.

✓ морально-этические ценности – более динамичный феномен, представляющий собой совокупность норм, принципов и правил, принятых в том или ином социуме и регулирующих поведение людей в процессе совместной деятельности и общения.

Методика. На современном этапе образования особое внимание уделяется процессу формирования у подрастающего поколения духовно-нравственных и морально-этических ценностей. Подтверждением тому служит тот факт, что современные образовательные стандарты РК, разработанные в соответствии с Государственной концепцией модернизации образования, основаны на общенациональной идее «Мәңгілік Ел», где одним из основных требований к содержанию обучения является воспитание общечеловеческих ценностей, патриотизма и толерантности. Так, в Инструктивно-методическом письме на 2017-2018 учебный год в качестве ценностей среднего образования определены: казахстанский патриотизм и гражданская ответственность, уважение, сотрудничество, труд и творчество, открытость, образование в течение всей жизни. Здесь ценность понимается как одобряемая обществом и разделяемая большинством людей личностная, социально-культурная значимость определённых объектов и явлений, качеств и способов поведения личности [5, с. 18].

Рассмотрим подход к реализации социального заказа по формированию ценностных ориентаций учащихся в учебнике по русскому языку и литературе для 5 класса казахской школы. Данный учебник, авторами которого являются У.А. Жанпейс и Н.А. Озекбаева, подготовлен в соответствии с Типовой программой по предмету «Русский язык и литература» для 5 – 9 классов уровня среднего образования (с нерусским языком обучения) по обновленному содержанию, утвержденной Министерством образования и науки РК. Это интегрированный учебник, состоящий из 2-х частей, в которых содержание учебной программы организовано по разделам обучения, включающим такие виды речевой деятельности, как слушание, говорение, чтение и письмо, а также использование языковых единиц, т.е. грамматических форм слов и синтаксических конструкций.

Результаты.

1.1. Структура учебника

Структура учебника включает условные обозначения, тексты, иллюстрации, систему заданий и упражнений, справочники, словари, таблицы и схемы и др. Грамматический материал, представленный темами по лексикологии, словообразованию, морфологии, синтаксису и пунктуации, дан на основе текстов, группированных по 9 лексическим темам: «Климат и природа», «Семья», «Ценности: дружба и любовь», «Кем хочу стать?», «Жизнь и творчество», «Культура одежды», «Мир фантазий», «Мы выбираем спорт», «Каникулы и отдых». Сам грамматический материал, соответствующий тем или иным параграфам, расположен в приложении учебника в виде справочника «Ваш помощник» и таблицу склонению существительных, прилагательных, числительных и местоимений. Кроме того, приложение 1-ой части учебника включает в себя планы по работе с текстом и словари, а 2-ая часть дополнено ответами и решениями задач, данных в интерактивных заданиях и играх, итоговый тест по литературе и данные электронных ресурсов.

1.2. О разнообразии представленного в учебнике материала

В анализируемом нами учебнике даны разнообразные формы представления изучаемого материала. Кроме отдельных лексических единиц, адаптированных текстов и отрывков из художественной литературы, они содержат такие рубрики как: «Возьмите на заметку» (акцентирует внимание учащихся на определенных явлениях языка); «Карточка-информатор» (помогает узнать лексическое значение слов, употребленных в тексте); «Лингвистическая игра» (позволяет в игровой форме обобщить и систематизировать знания о предмете). Положительным также, на наш взгляд, является то обстоятельство, что на полях учебника даны термины, трудные слова и словосочетания, на которые нужно обратить внимание.

В учебнике широко представлены различные виды заданий как для самостоятельного выполнения, так и предназначенные для выполнения в парах или в группе. Это задания повышенной сложности; специальные и ситуативные задания по развитию связанной речи; задания, направленные на анализ, синтез, оценку, интерпретацию полученной информации; творческие задания (написание эссе, мини-сочинения, составление кластера, синквейна и др.); задания по поиску информации о слове в информационных источниках и др.

1.3. Анализ лексических единиц, текстов и заданий

Рассмотрим данные в учебнике лексические единицы, тексты и задания, направленные на формирование общечеловеческих и национальных ценностей. Нужно отметить, что в учебнике лексический минимум представлен отдельно как в виде переводов слов внутри темы, так и в виде Словариков синонимов и антонимов в конце учебника, слова в которых даны в алфавитном порядке. Так, Словарик синонимов содержит 127 синонимичных рядов, из них более 30-ти содержат аксиологический компонент: *аккуратный, опрятный, чистоплотный; беспокоиться, волноваться, тревожиться; верный, преданный, надежный; гостеприимный, радушный; добрый, душевный, сердечный; дорогой, милый, родной (край, отчизна, страна, столица, город, сад, парк); друг, товарищ, приятель; заботливый, внимательный и т.д.* Словарик антонимов представлен 158 антонимичными парами, из которых 32 можно отнести к нравственно-духовным ценностям: *вежливый – грубый, гордость – скромность, гордиться – стыдиться, добро – зло, добрый – злой, друг – враг, дружба – вражда, мириться – ссориться, положительный – отрицательный, прилежный – ленивый, честный – нечестный и др.*

Важную роль в формировании личностных ценностей учащихся играют работы над представленными в учебнике текстами: *монолог из поэмы Н.А. Некрасова «Дедушка Мазай и зайцы»* (Тема 9 упр. 56, стр. 30), *отрывок из рассказа «Родник» Д. Досжанова* (Тема 14, упр. 104, стр. 51), *текст «Надо ли знать природу?»* (Тема 16, упр. 114, стр. 55), *рассказ «Об одинокой звездочке»* (Тема 17, упр. 125, стр. 63), *«Нужда заставила»* (Тема 18, упр. 128, стр. 65), *сказка «Сердце матери»* (Тема 19, упр. 134, стр. 67), *стихотворение Ю. Белоусовой «Дружба – это дар»* (Тема 26, упр. 194, стр. 94) и др. В них ярко и эмоционально изложены конкретные факты и события, имеющих нравственное содержание. Воздействуя на чувства, такие тексты помогают учащимся понять и усвоить смысл моральных оценок и норм поведения.

В разнообразной форме даны задания по паремии. Например, в Лингвистической игре «Подскажи словечко!»: 1) *Крепкую дружбу и топором не (?)*; 2) *Откладывай безделье, да не откладывай (?)*; 3) *Не рой другому яму – сам в неё (?)*; 4) *Правда в огне не горит и в воде не (?)*; 5) *Недаром говорится, что дело мастера (?)*.

В другой лингвистической игре нужно вспомнить пословицы по трём словам: 1) *Камень, лежащий, вода*; 2) *Волк, лес, смотрит*; 3) *Слово, воробей, не поймаешь*; 4) *Труд, рыбка, пруд*; 5) *Два, заяц, погонишься*; 6) *Труд, лень, портит* (Тема 7, стр. 25). Следующая игра «Закончи пословицы»: 1) *Без труда не вытащишь и ...*; 2) *Душу и сердце в работу вложи, каждой секундой в труде ...*; 3) *Любишь кататься ...* (Тема 23, стр. 84). Другую форму работы над пословицами и поговорками можно встретить при выполнении упражнений и самостоятельных заданий. Например: *По данному началу соберите пословицы, запишите и объясните их смысл. Не имей сто рублей, ... Дерево сильно корнями, ... Дружба крепка не лесть, ... Вместе тесно, ...* (Тема 33, упр. 421, стр. 113). Для самостоятельной работы даны такие задания как: *Подбери 3 – 5 пословиц о труде и запиши их* (Тема 23, стр. 85) или *Напиши эссе на тему «Друзья познаются в беде»* (тема 32, стр. 111).

Если в приведенных выше примерах формирование духовно-нравственных и морально-этических ценностей обучающихся даны в эксплицитной форме, то далее приводим примеры их имплицитных проявлений. Так, в предложении *Печально кричат журавли, прощаясь с родиной* речь идёт не только об осеннем перелете птиц в теплые края, но и о том, что птицы, как и люди, привязаны к родным местам.

Человек также неотделим от родины. Данный пример воспитывает в учащих бережное отношение к природе и любовь к родине. (Тема 1, упр. 7, стр. 7). В казахской сказке «Мастер Али» говорится как о появлении народного инструмента домбры, так и о мастерстве и трудолюбии, о находчивости и любви к своим традициям.

Обсуждение. Вместе с тем, несмотря на то, что анализируемый учебник содержит различные способы и приёмы наиболее эффективного привития духовно-нравственных ценностей, на наш взгляд, он имеет и ряд недостатков. Так, начале каждого раздела определены знания, навыки и умения, которыми должны будут обладать учащиеся при выходе. Но следует заметить, что грамматические темы не привязаны к каждому конкретному уроку. Например, на раздел «Ценности: любовь и дружба» отведено 12 часов. Из них 10 представлены лексическими темами: «Дружба – это дар», *Учимся дружить, Мы с приятелем друзья, Много у меня друзей, Вместе весело шагать, Друзья познаются в беде, Мы разные, но мы вместе, Мой друг (2 часа), Дружба богатство бесценное*, а 2 часа – на развитие речи (написание сочинения по картине Е.Н. Широкова «Друзья»). Грамматический материал не представлен чётко, даётся в задачах, представленных в вводной части к разделу: *Вы узнаете, что 1) словообразование изучает состав слова и способы образования новых слов; 2) слово состоит из основы и окончания; 3) основа состоит из приставки, корня и суффикса; Вы научитесь: 1) различать родственные слова и формы одного и того же слова; 2) определять окончание, корень, приставку, суффикс в словах и т.д.* Если учесть то обстоятельство, что в основу подачи материала в учебнике положен текстоцентрический принцип, то необходимо было продумать системность при подаче лексической темы, прикрепляя её конкретной грамматической темой. Такая подача, на наш взгляд, была бы более эффективна при усвоении материала.

Как уже отмечалось, что авторами был предложен интересный способ работы над лексическим значением слова, представленный в виде карточки-информатора, вынесенного на поля учебника. Однако словарная работа дана чаще всего в виде перевода слова на родной язык. Такая подача предполагает понимание слова на уровне контекста данного урока, но не способствует включению его в активный словарь учащегося. Мы считаем, что в таком случае наиболее выигрышно было бы использовать другие приёмы семантизации слова: подбор синонимов и антонимов, составление словосочетаний или предложений, толкование слова.

Также обращает на себя внимание тот факт, что при отборе текстового материала авторами отдано предпочтение художественному стилю. Другие стили речи представлены только при изучении данных тем. Однако, на наш взгляд, в каждом разделе, помимо художественного текста, необходимо включить тексты других стилей, в том числе публицистического, поскольку они также оказывают определенное воздействие на читателя.

Заключение. Проведенный нами анализ показывает, что аксиологические компоненты в учебнике по русскому языку и литературе в 5 классе казахской школы в той или иной степени представлены. Однако недостаточно полно реализован их обучающий потенциал в системе заданий и упражнений.

Список использованной литературы:

- 1 Громов Р.А. *Формирование аксиологических компонентов профессиональной компетентности у студентов технических вузов.* – Калининград, 2011. – 246 с.
- 2 Гусинский Э.Н., Турчанинова Ю.И. *Введение в философию образования* – М.: Издательская корпорация «Логос», 2000. – 224 с.
- 3 Знаков В.В. *Понимание субъектом правды о моральном поступке другого человека: нормативная этика и психология нравственного сознания / В.В. Знаков // Психологический журнал. 1993. № 1. – С. 32–43.*
- 4 Шитякова Н.П. *Особенности духовно-нравственного воспитания школьников в современных условиях: курс лекций для студентов, обучающихся по специальностям педагогического образования [Текст].* – Челябинск: Изд-во ЧГПУ. – 2004. – 158 с.
- 5 *Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2017-2018 учебном году: Инструктивно-методическое письмо.* – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2017. – 370 с.
- 6 Жанпейс У.А., Озекбаева Н.А. *Русский язык и литература: Учебник для 5 кл. общеобразоват. Шк. С казахским языком обучения. В 2-х частях.* – Алматы: «Атамұра», – 2017.

Аида Абайқызы Оңалбек
¹Магистрант, Сулейман Демирел Университеті,
Қазақстан, Қаскелен қ., Абылай хан көшесі, 1/1, 040900

ШЕШЕНДІК СӨЗ ЖӘНЕ ОНЫ ҮЙРЕТУДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа

Бұл мақалада шешендік сөз және шешендік сөз түрлерінің оқыту әдістері көрсетілді. Шешендік сөздер мән-мағынасының тереңдігімен ғана емес, тақырыбының кендігімен де ерекшеленетінін көрсетілді. Шешендік сөз түрлерін оқыту арқылы оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру және күнделікті өмірде қолданылу маңызы айтылды. Шешендік өнерді үйрену барысында оқушының ұжымда бірлесе әрекет ету дағдысы қалыптасатыны сипатталып, шешендік сөзді үйрену барысында оқушы өз ойымен бөлісіп, өзгенің ойын тыңдау мәдениеті дамитыны, олардың алға қойған мақсаттарына жетуге талпындығы айтылды. Оқушыда сан түрлі құралдар арқылы қалыптасқан сөйлеу тәжірибесі саналы түрде жинақталады. Қазіргі уақыт талабына сай оқушының жеке тұлғасын саналы түрде зерттеліп, оның шығармашылығын және өзіндік іс-әрекетін дамыту үрдісі қарастырылған. Мақалада сол мақсаттарға жетудің жолы мен міндеттері сараланып, интербелсенді әдістер арқылы оқушыға шешендік сөзді үйрету әдістері қысқаша түсініктеме берілді.

Кілт сөздер: шешендік сөздер, мотивация, ынталандыру, мақсат, пікірталас

Ongalbek Aida Abaevna¹
¹Master student, Suleyman Demirel University,
Kazakhstan, Kaskelen, Abylay Khan Street 1/1

ORATORICAL WORD AND METHODS OF ITS TEACHING

Annotation

This article discusses the history of public speaking and ways of teaching public speaking through motivation. Public speaking is not only the depth of meaning, but also a wide range. Formation and use in everyday life of speech culture of pupils, by training of types of oratorical speech are considered. It describes the spread of the essence of the oratorical words, the student will have the opportunity to share their thoughts about the team, to share their thoughts, and the culture of listening to others will make it difficult for them to achieve their goals; cultural and educational content that is designed to provide students with a rich experience. A lot of experience in the development of an integrated approach to the student is accumulated. In accordance with the requirements of modern times, the process of conscious study of the student's personality, the development of his creativity and independent activity is considered. The article analyzes the ways and objectives of achieving these goals, provides a brief explanation of public speaking through interactive methods of teaching students.

Keywords: public speaking, motivation, stimulus, goal, disp

Аида Абаевна Оналбек¹
Магистрант, Университет Сулеймана Демиреля,
Қазақстан, г. Қаскелен, ул. Абылай хана 1/1, 040900

ОРАТОРСКАЯ РЕЧЬ И МЕТОДИКА ЕГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В этой статье рассматривается история ораторской речи и способы обучения ораторской речи через мотивацию. Ораторская речь отличается не только глубиной смысла, но и широким спектром. Рассмотрены формирование и использование в повседневной жизни речевой культуры учеников, путем обучения видов ораторской речи. Описаны о распространении сути ораторского слова, у ученика будет возможность поделиться своими мыслями о коллективе, поделиться своими мыслями, а культура слушания других затруднит достижение ими своих целей; культурный и образовательный контент, который предназначен для предоставления студентам богатого опыта. Накапливается большой опыт

разработки комплексного подхода к ученику. В соответствии с требованиями современного времени рассматривается процесс осознанного изучения личности учащегося, развития его творчества и самостоятельной деятельности. В статье проанализированы пути и задачи достижения этих целей, даны краткие пояснения ораторскому произношению посредством интерактивных методов обучения учащихся.

Ключевые слова: ораторское речи, мотивация, стимул, цель, диспут

Кіріспе. Шешендік сөз ұғымы қалыптасып, өнердің алып шыңынан орын ала бастаған уақытында асыл текті даналарымыз қалдырып кеткен ғибратты сөздері саналы ұрпақтың санасында сақталып, әлі күнге дейін тәрбиеде маңызды рөл атқарып келе жатыр. Шешендік сөздер – халық даналығынан туған мұра, халықтың асыл қазынасы. Мазмұны халықтың бастан кешірген өмірін, арманы мен қиялын көрсетеді, өмірге дүниеге көзқарасын, ой-өрісін бейнелейді. Халық өзінің қиялдаған арманына қашан да болса жетемін деген сенімнен айырылмаған. Өмірдің сан-алуан құбылыстарын бір-бірімен теңеп, салыстырып, болашағын болжап, қиялдап айтылған даналық сөздер халықты үнемі жеңіске, табысқа жетектеп, құлшындырып, рухтандырып отырған. Қуаныш үстінде дем берушілік, реніш тұсында жұбатушылық қызмет атқарған. Сонымен бірге, шешендік сөздер қазақтың сан ғасырлық тарихының, бостандығы мен бақытты болашағы үшін жүргізген күресінің айнасы, айғағы есепті. Жалпы қауым, кейде жеке адамдар атынан айтылатын ақылды, аталы сөздердің мол тараулары – шешендік арнау, толғау түрінде болса, екінші бір күрделі саласы – шешендік даулар.

Шешендік сөздер – халық даналығы. Ғасырлар бойы жинақталған, сығымдалған, сұрыпталған шешендік сөз нұсқаларынан халықтың тіл байлығын, ақыл-ой қорын және шебер сөйлеу мәнерін үйреніп үлгі алуға болады. Шешендік сөздер, көбінесе, түсінік сөзбен басталады. Түсінік сөзде аталмыш шешендік сөздің нендей мәселемен байланысты, қандай жағдайда туғандығы және кім айтқандығы баяндалады. Сөздің көркем болуы шарт емес, тек ықшамды, әрі түсінікті болуы маңызды. Шешендік сөз құрамының бұл бөлімін айтушы өзінің мүддесі мен мақсатына қарай қолданады, өзгертеді, уақиғасын алмастырып, кейіпкерлерін ауыстырып жібере алады. Шешеннің қай жерде болсын сөзі өтімді болады. Қазақ мақалында шешендікті, осылай, шеберлікпен салғастырып бағалайды. Мұнда шешеннің сөзі нысанаға дәл тиетіні жағынан анықтауда терең мағына бар. Халық түсінігінде шешеннің сөзі қынаптан суырылған қылышдай өткір, соқырға таяқ ұстатқандай анық, бойға қуат, көңілге медет болатындай терең мағыналы әрі көркем болуға тиіс.

Тіл өнерінің салтанатты думаны сондай шешендік алаңында қызады да, оның от ауызды, орақ тілді шеберлері сол думанда көзге түседі. Қазақ халқы «шешен» деген атаққа ие еткенде, өз өміріндегі ең қымбатты әрі өткір құралы-тілдің терең сырына, мол байлығына қанық, оны сілкілескенде сілтей білетін, аса дарынды кісілер деп құрметтейді. Шешен болу оңай емес, оны жан дүниесімен түсінген адам ғана ары қарай дамытып, еңбегінің жемісін көреді. Шешен болу қиын дедік, бірақ шешендікті үйрену ше? Оны балаға үйрету ше? Осы сұрақтар сан жылдан бері талай ғалымдарды әлекке салғаны рас. Өздерінің әдіс-тәсілдерін ұсынып, сол арқылы шешендікті үйретудің жаңа қырларымен таныстырып өтті. А.Байтұрсынұлы, Б.Адамбаев, Р.Сыздық, Ш.Уәлиханов, В.В.Радлов, Ы.Алтынсарин, А.Васильев, Ә.Диваев, М.Көпеев, Ә.Мәметова есімдері шешендік өнер тақырыбын қозғағанда ерекше аты аталатын ғалымдар. Бұл ғалымдардың ұсынған пікірлері, талаптары, міндеттері, тәсілдері шешендік өнерді үйренемін деген кез келген оқушыға бірден-бір таптырмас құрал. Белгілі ғалым Р.Сыздық «Сөз құдіреті» деп аталатын еңбегінде шешендік сөзге қойылатын шарттардың төртеуін былайша таратып көрсетеді. Ол шарттар:

- біріншіден, әлеуметтік мәні бар әңгіме болуы керек, ол белгілі бір жиын, топ көбінесе көпшілік алдында айтылатын сөз болуы қажет,
- екіншіден айтылатын сөздің дәлелі (кімге, неге, не мақсат көздей айтылғандығын түсіндіру, ойланту) болуы шарт,
- үшіншіден тыңдаушыға әсер ететін эстетикалық қасиеті, тілінің айшықты, астарлы, әуезді дегендей көрікті болуы қажет,
- төртіншіден басты шарттарының бірі – көпшілікке қаратыла айтылған сөз баршаға түсінікті, ойы (идеясы айқын болып келуі). Осы шарттар орындалған күнде ғана шешендік сөз, яғни шаршы топ алдында айтылған сөз тыңдаушылардың ақыл-ойы мен еркіне әсер етіп, оларды белгілі бір іс-әрекетке ұмтылдыратын сөз болып шығады.

Бүгінгі таңда шешендік сөз түрлерін оқытудың білімділік құндылығы жоғары. Себебі, шешен сөйлеу қабілетіне ие мамандарға деген қоғам сұранысы артып келеді, яғни өз ойларын дәл де қисынды айта

білетін, тезистер құрап, дәйектер келтіре алатын, сұрақтар қойып, оларға жан-жақты, толыққанды жауап бере алатын, диалогтар мен пікір алмасу, дау – тартыстарға қатысып, өз сөзін құрылымдық тұрғыдан дәлелдей алатын, ойын толық жеткізетін қызметкерлерге мұқтаждық өсіп келеді. Жалпы орта білім беретін мектептерде шешендік сөз түрлерін оқыту әдістемесін даярлау ісі, ең алдымен, әр дәуірде өмір сүрген танымал ғалым-зерттеушілеріміз бен қазіргі зерттеуші-әдіскерлеріміздің қазақ тілі мен әдебиетін, сондай-ақ әлемнің өзге де тілдері мен әдебиеттерін оқыту әдістемесі саласындағы көптеген ғылыми еңбектерге сүйенеді. Бұл еңбектерде тіл ұстарту, тілдік мәдениетті дамыту, орфоэпиялық, лексикалық, стилистикалық және өзге де қателіктердің алдын алу және т.б. көптеген міндеттерді шешудің кешенді әдіс-тәсілдері қарастырылған. Сол әдістер қазіргі таңдағы ұрпаққа, шешендікті үйретуге қаншалықты септігін тиігізеді? Шешендікті үйрену және үйрету оңай ма? деген сұрақтар әлі күнге дейін бәрін мазалайды.

Әдістеме: Шешендік сөз түрлерін оқытуда баланың қызығушылығын арттыру, оның халық алдында ойын дұрыс жеткізе алу, сөз мәдениетін игеріп, өзінің тұлғалық қалпын таныттыру басты мақсат болып табылады. Кез келген мұғалімнің қолынан келе бермейтін, өте жауапты дүниенің бірі. Мұғалім мен оқушының арасында үлкен байланыс орнататын, бұл шешендік өнердегі ең қызық жол. Белгілі ғалым Р.Сыздық өзінің зерттеулеріндегі орын алған ой-тұжырымдарында былай дейді:

- шешендік өнер- тек әдемі сөйлеу ғана емес, адамдарды өзін-өзі бағалауға үйрететін ғылым;
- шешендік өнер- тарихи құбылыс қана емес, қоғамдық құбылыс;
- шешендік өнер- қоғамды ізгілендірудің бірден бір жолы;
- шешендік өнер-этика мен мәнердің, білім мен ақылдың тоғысуы;
- шешендік өнер-адамдарды сендірудің, ізгі істерге жетелеудің, адамдар арасында жылы қарым – қатынастың орнауының кепілі;
- шешендік өнер- іскер, ұғымтал, алдын – ала болжағыш жауапты интеллектуалды тұлға қалыптастыратын ғылым саласы. Демек, шешендік сөз, шешендік өнер, тілдің өткірлігін, тазалығын, көркемдігінің көрінісі. Кез келген оқушының жеке ерекшелігін ескере отырып, сөздік қорын дамыту ұстаздың бірінші міндеті. Сабақ барысында баланы сол сабаққа қызықтырып, артынша шешендік сөздің құдіретін баланың қанына сіндіру керек. Ол әрине, мұғалімнің тапқырлығын, шеберлігін талап ететін нәрсе. Әдіс-тәсілді дұрыс қолдансаң, ойлаған мақсатыңа дер кезінде жетесің. Әр мұғалім өзінің оқушысының пікірлерімен хабардар болып, сол арқылы жұмыс жасалу керек. Тілде толып жатқан амал-тәсілдер бар. Солардың ішінен қарым-қатынас жасаудың мақсатына сай келетін аса қажеттісін талғап ала білу арқылы ой мен сезімді дәлме-дәл жеткізе білу шеберлігі – сөз мәдениетінің биік шыңы. Ал, сол биік шың шешендік өнер биігі болып есептеледі. Мұндай шеберлік, ең алдымен, тіл амалдарын әдеби тіл нормасына сай дұрыс қолданудан, сөз жатықтығын үйренуден, сөз байлығын молайтудан, сөз саптау, сөз дәлдігін тану және сөз әсерлілігін меңгеру арқылы көрінеді (Сағарбаева А.М., 2012). Шешенді үйренуде сөйлеу мәдениетін білу өте маңызды. Сол арқылы байланыс орнатып, сол арқылы тілдің қаймағын тамызатын жас ұрпақтың көбеюіне үлес қосамыз. Сөйлеу мәдениеті, ол жәй ғана сөйлеу емес, көркем сөйлеу, әдемі сөйлеу. Оның өзіндік қойылатын талаптары бар, сол талаптар арқылы ол нәтижесін көрсетеді: тіл жатықтығы; тіл байлығы; тіл тазалығы; сөз дәлдігі; сөз әсерлілігі; сөз әдебі.

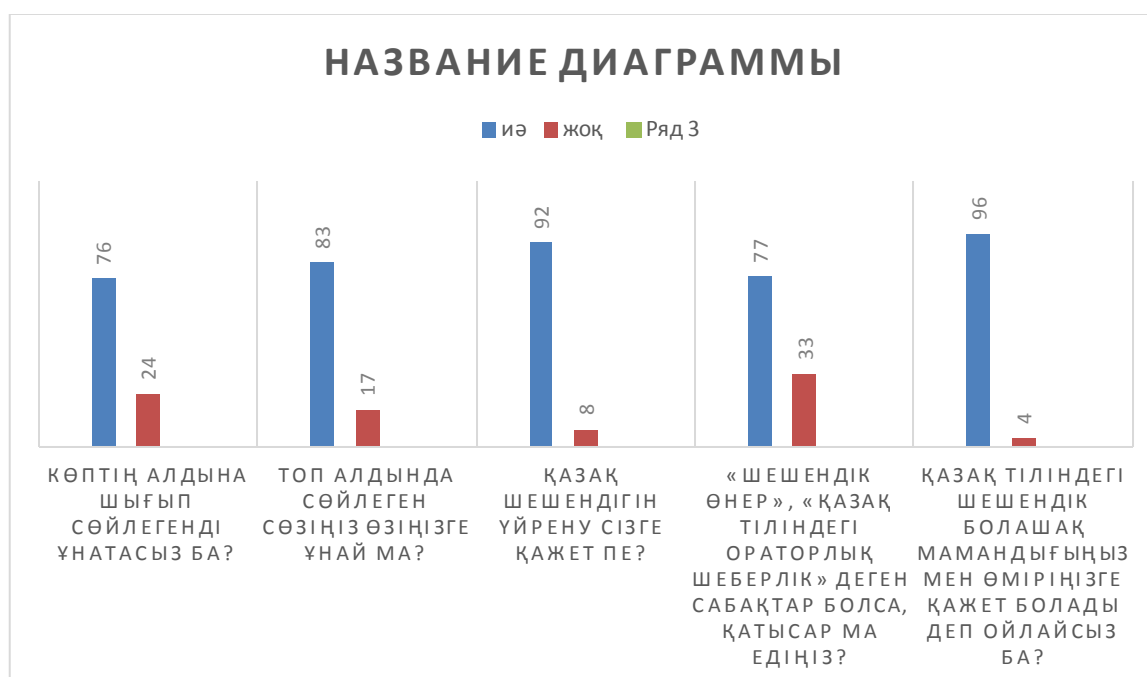
Аталған мақсаттар өз деңгейінде орындалуы тиіс. Мұғалім шешендік сөзді үйретуде, сол қойылған талаптарға үлкен мән берсе, болашақта өзінің оқушыларының шешендікті бойына дарытып шығуына кәміл сене алады. Мұғалімнің әдіскер болғаны өте дұрыс. Себебі, оның қолданған әдістері баланың сөйлеу мәдениетінде сүрінбейтіндей құрал болуы тиіс. «Миға шабуыл», «Уақыт шеңбері», «Қар кесегі», «Жұптық әңгіме», «Өкіл», «Құндылықтар спектрі», «Еркін әңгіме», «Уақыт шеңбері», «Сиқырлы лабиринт», «Жаңылтпаштардың сайысы», «Арзан кәмпит», «Ыстық орындық», «Мен көп білемін» т.б. әдістерін осы уақытқа дейін өте жақсы пайдаланып келдік. Оның нәтижесін де алып жатырмыз. «Шешендік өнер», «Қазақ тіліндегі ораторлық шеберлік» атты пәндерді мұғалім өз тарапынан енгіссе, баланың болашағына қазірден жауапкершілікпен қарауын міндеттесе, тілдің күрмелуінен құтылатын едік. Әдіскер мұғалім ең бірінші баланың ойын білу мақсатында осындай сауалнама жүргізсе және сол сауалнама бойынша түрлі әдістерді қолданса, жемісін көреді. Міндетті түрде оқушының қай тілде білім алатыны жөнінде ақпарат (қай тілде оқисыз?), қаншасыншы сыныпта оқитыны (сыныбыңыз?) және жасы туралы (жасыңыз?) мәлімет алу керек.

СҰРАҚТАР	ИӘ	ЖОҚ	Қосымша ойыңызды жазсаңыз
Көптің алдына шығып сөйлегенді ұнатасыз ба?			
Топ алдында сөйлеген сөзіңіз Өзіңізге ұнай ма?			
Қазақ шешендігін үйрену Сізге қажет пе?			
«Шешендік өнер», «Қазақ тіліндегі ораторлық шеберлік» деген сабақтар болса, қатысар ма едіңіз?			
Қазақ тіліндегі шешендік болашақ мамандығыңыз мен өміріңізге қажет болады деп ойлайсыз ба?			

Сауалнама жүргізіп, сол арқылы нәтиже көру кез келген мұғалімнің міндеті. Шешендік сөзді үйретуде әдістің түр-түрін пайдану маңызды. Себебі, сен балаға қарапайым дүние туралы ақпарат бермейсің, керісінше, соны өзі ұғынып алуға талпындырасың. Алматы қаласы, нөмері 13 мектеп-гимназиясының 8-сынып оқушыларынан алынған мына сауалнама, мұғалімнің шабығын аша түседі.

Нәтижелер: Сөз мәдениеті мен шешендікке баулудың оқушылардың жаңа буын оқулықтарындағы көрінісі толық айтылғандықтан, әр оқулықтағы сөз мәдениеті мен шешендікке қатысты материалдардың сандық және сапалық көрсеткіші ұсынылады. Негізгі сатыдағы 5-сыныптың «Қазақ тілі» оқулығындағы 414 жаттығудың 81 % -ында; 6-сыныпқа арналған «Қазақ тілі» оқулығындағы 369 жаттығудың 61 % -ында; 7-сыныпқа арналған «Қазақ тілі» оқулығындағы 317 жаттығудың 74 % -ында; 8-сыныпқа арналған «Қазақ тілі» оқулығындағы 171 жаттығудың 58 % -ында; 9- сыныптың «Қазақ тілі» оқулығындағы 218 жаттығудың 53 % -ында оқушының тілін дамытуға, тілін ұстартуға, сөйлеу мәдениетін дамытуға бағытталған өздік және шығармашылық сипаттағы тапсырмалар қамтылған (Әбдіраш П.Ә., 2006). Негізгі мектеп сатысындағы жаңа буын оқулықтарының дәстүрлі оқулықтардан басты ерекшелігі: біріншіден, олар оқушының тілдік білімі мен коммуникативтік біліктіліктерін қатар дамытуды көздей отырып жазылған; екіншіден, оқулықтарда тілі білімі, педагогика, әдістеме ғылымдарындағы соны өзгерістер, жаңа бағыттар қамтылған; үшіншіден, оқулықтарда оқушының сөйлеу қабілеттері мен мүмкіндіктерін дамытуға байланысты жаттығулар жүйелі берілген; төртіншіден, сөйлесім компоненттері кешенді қамтылған; бесіншіден, оқушылардың танымдық, психологиялық ерекшеліктеріне сай деңгейлік тапсырмалар мол; алтыншыдан, оқушылардың сөз мәдениеті мен шешендік қабілеттерін жетілдіруге қатысты өздік, шығармашылық сипаттағы тапсырмалар талапқа сай ұсынылған; жетіншіден, оқушының сөйлеу дағдыларын жетілдіруде мәтіндермен жүргізілетін жұмыстар кешенді берілген. Осы көрсетілген ақпарат бойынша, біз мемлекетіміздің шешендік өнерге, сөйлеу мәдениетіне ерекше мән беріп, мектеп бағдарламасындағы оқулықтарымыздың 50-пайыздан жоғары бөлігі қамтылып отырғанын көреміз. «Қазақ тілі» пәнін оқытуда мұғалімдер тапқырлық танытуы тағы да маңызды екенін айтып өтейік.

Сауалнама қорытындысы бойынша, біз қазіргі оқушылардың шешендік өнерге қызығушылығының жоғары екенін байқай аламыз. Қорытынды бойынша:

Сауалнама бойынша 8-сынып оқушыларының өте жақсы көрсеткіштерін байқауға болады. Қазак тіліндегі шешендік болашақ мамандығыңыз мен өміріңізге қажет болады деп ойлайсыз ба деген сұраққа 96 %-ы «иә» деп жауап беруі қуантарлық жағдай. Кез келген мамандыққа шешендік өнердің қажет екенін қазіргі ұрпақ жақсы түсінеді. Көріп отырғандарыңыздай сауалнамадағы берілген әрбір жауап біз үшін маңызды. Әрине, бір ғана мектептен алынған сауалнама бойынша, нәтиже шығара алмаймыз, сонда да санаулы ұрпағымыздың шешендікке деген қызығушылығының болуы қуантарлық жағдай. Енді, сол мақсатқа қол жеткізу үшін не істеу керек, құлшынып тұрған баланың қызығушылығын ашу үшін қандай жұмыстар жасау керек деген сұрақтардың шешуін табу үшін не істеу керек? Сабақ уақытында немесе сабақтан тыс, арнайы пікірталас, дебат, диалог, дөңгелек үстел, ойкөкпар, сөзталас, айтыс т.б. әдістерді бойынша сабақ өту керек. Оқушылардың арасында сөзталқы ұйымдастырып, бір-бірімен таласқа түсіру шарт. Сөйлеушінің өз ойын дұрыс жеткізе білуі, айтар ойын ойланып айтуы маңызды. Жеңіске жетуі немесе жеңіліске ұшырауы оларға өмірлік тартыстарды ұғындыра алады. Бұл сөйлеушіге байланысты болады. Олар: сөздің дәл, нақты, қысқа болуының өлшемдерін анықтау керек. Нәтижеге жету үшін «ойкөкпар» әдісін міндетті түрде қолдану маңызды. Ойкөкпар (дебат) технологиясында мынандай талаптарды есте ұстау қажет: Сайыс сабағының айқын мақсаты болу керек; Сайыс сабағында ойын тәртібін қатал сақтау керек; Тақырыпты толық меңгеруі тиіс; Сайыс тақырыбы да талапқа сай, талас туғызатындай болу керек; Оқушылар толық қатысуы керек;

Ойбөліс мәнінде өтуі үшін уақыт керек. Бұл технология болашақ кәсіби маман-оқушыға не үшін керек? Ол: шешендік дағдысын жетілдіру; керекті мәселені жан-жақты түсіну; дәлелдерді зерттеу, болжау, баға беру; жүйелеп сөйлеу; әдебиеттерден керектіні алу; әдеби кітаптарды оқу; кітапханаларда жұмыс істеуге дағдылану; білімін жетілдіру; сайысқа қатысушыларды шыншылдыққа тәрбиелеу; қарама-қарсы мәдениетті сұрақ қоя білу; уақытты тиімді пайдалану; көзқарасты ашық айтуға қалыптасу; мәселеге шығармашылықпен қарау; мәселені қорытындылау және шешім жасай білу қарау мақсаттарын көздейді. Сол арқылы нәтижелі сабақтың қорытындысына қол жеткізіледі.

Талқылау: Шешендік сөз және оны үйрету мұғалімге қаншалықты оңай? Оқушыларды үйрету арқылы қандай жетістікке жетуге болады? Мұғалім қандай әдіс-тәсілдерді қолданса жемісін жейді? Осы сұрақтар төңірегінде біраз қорытынды жасасақ, Оқушыларға шешендік өнерді үйрету барысында туындайтын негізгі міндеттер:

- сөйлеу мәдениеті мен шешендік өнер негіздерін меңгерту;
- сөз қолданудың үлгілік үлгілерін, сөз әдебінің нормаларын білдірту;
- сауатты сөйлеу мен жазуға дағдыландыру;
- қарым-қатынас түрлері, пікірталастың мәні мен тарихы туралы мағлұмат беру;
- шешен сөйлеуге төселетін әлеуметтік-тілдік дағдыларын дамытып, қалыптастыру;
- көркемсөз нормаларын меңгерту ауқымында белгіленді (Дәулетбекова Ж.Т., 2003).

Аталған міндеттерді орындау арқылы, мұғалім өзінің алдына мақсат қояды. Тілді байыту мақсатында қандай әрекет жасалғаны мұғалімнің шеберлігінен көрінеді. Шешендік өнерді оқытуда сөйлесу барысында тілді байытуға бағытталған жаттығуларын үйретіп, осыған дағдыландырған жөн.

1) буындағы, сөздегі, сөйлемдегі тіл дыбыстарын айтып дағдылану.

2) артикуляциялық және тыныстық жаттығулар

3) сөздік – лексикалық жұмыс

4) сөйлем, мәтін құрастыру

5) баяндамаға мәтін даярлау

6) дикторлардың, театрда ойнайтын актерлердің сөйлеу мәдениетін бақылау

7) сахналық көріністер қою.

8) аудио және бейнетаспаларға үзінділер жазып, оларды көру және тыңдау (Бейсенбай А.Б., 2013).

Шешендік тек сөйлей беруді көрсетпейді, ол сенің ой-санаңның жақсы жұмыс істеуінің кепілі. Шешендікке кез келген оқушыны баулу үшін меніңше, «Жылдам оқу» (скорочтение) әдісі бойынша оқыту тиімді тәсілдің бірі болып табылады.

Жаңылтпаш жаттау. Бір сабақта 5 жаңылтпаштан жаттатқызып отырсақ, баланың тез сөйлеу және ойлау қабілетін дамытуға көмектесеміз. Жаңылтпаштар көмегімен кез келген жастағы адам өзінің сөйлеу мүшелерін тіл ерекшеліктеріне бейімдейді, күрделі сөз тіркесіндегі дыбыстарды дұрыс айтуға үйретеді, дикцияны жаттықтырады. Мысалы, мынандай қызықты жаңылтпаштар: Жаңылтпашыл Жаңылтпаштан жаңылмай жатыр, жаңа жылда жаңылтпаш жарысына Жаңылды шақырып, жаңа жылға Жаңылтпаштан жаңылмай жетіп жандарды жаңылтпаштан жаңылдырып, жаңылмай өзі жеңіп шықты.

Кітапты тігінен, әртүрлі жанымен, керісінше, соңынан алдына қарай, арасына сөз қосып оқыту;
Есте сақтау қабілетін жақсартуға арналған қол жаттығулары;
«Шулте әдісі» арқылы баланың көру, ойлау қабілетін арттыру;
«Метроном» әдісін қолдану;
Өлеңдерді көркем оқуға үйрету.

Көпшіліктің алдында өз ойын еркін жеткізуге үйрету мақсатында «Фанта және Азия» ойынын қолдану. Берілген әдістер арқылы біз баланың қабілетін дамытамыз, сол арқылы еркін ойын жеткізуге машықтандырамыз. Орта сыныптың баласы болғандықтан «Ертегі» әдісі арқылы балаға өз ойынан түрлі ертегілер құрастырып үйренуге көмектесу. Егер баланың ойы ұшқыр болса, ол сөзге де ұшқыр болады. Сөзінің тезісін жаза білу дағдыларын қалыптастыруға назар аударылады (Дәулетбекова Ж.Т., 2008). Ендігі бір ескертетін үлкен жұмыс – оқушылардың шешендік сөйлеу мәдениетіне практикалық жұмыстар арқылы машықтандыру. Бір тақырыпты алып, пікірталас тудыру. Оның қарапайым, күрделірек, күрделі түрлерін жасаттыру. Шешендік өнерге баулуды белгілі бір мәтінді талдаудың маңызы зор. Өз пікірін батыл айту, оның дұрыстығын дәлелдеу. Көпшілік алдында бір мәселе туралы бірнеше вариантты (мазмұны, маңыздылығы, көлемі жағынан) ой түйіндеп үйрету - оқушылардың үлкен өмірдегі басты қажеттілігі. Сондықтан оқушыларға ол жөнінде түсінік беріп отыру абзал.

Қорытынды: Қорыға келгенде, мектептерде шешендік өнерді пән ретінде оқыту аса қажет және оны оқытуды жолға қою үшін педагог-мамандардан, әдіскер-ғалымдардан оның жалпы дидактикалық және арнайы ұстанымдары осы аталмыш пәнді оқытудың нақты әдістері мен түрлерін іріктеуді қажет етеді. Еліміздің егемендік алуымен байланысты қоғамның барлық салаларымен қатар, білім алу ісінде де түбегейлі өзгерістер жасау міндетіне орай қазақ тілін оқыту жүйесін жаңарту талабы туды. Мұғалімдерге оқушының білімі мен танымын қатар алып жүру міндеті жүктелді. Қоғамның жаңа мазмұнына орай мектеп бағдарламасына тың өзгерістер енді. Осы бір өзгерістер тілден сабақ беретін мұғалімдер қауымына жауапкершілік жүктейді (Дәулетова А.С., 2011). Бүгінгі заман талабы – іскер, белсенді, қандай жағдайда да өздігінен жол таба білуге бейім адам тәрбиелеуді қажет ететіні сөзсіз. Тілдік мәдениеті қалыптасқан адам ғана қай ортада да өзіне сенімді бола алады және айналасындағылармен өзара тіл табыса білуге қабілетті бола алады.

Оқығудың, білім берудің тініне, өзегіне сөйлеу мәдениетінің шыңы – шешендікті ала отырып, оқушының шебер сөйлеу дағдыларын дамыту, оқушының жеке тұлғалық мәдениетін қалыптастыру негіз етіп алынады. Олай болса, қоғамдық еңбектің қай саласында жүрсе де, қандай ортада болса да, ойын пайыммен өріп, сөз салмағын білетін парасатты азамат даярлау ізденісін одан әрі кеңейту қажет деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Әбдіраш П.Ә. Оқушылардың ауызша сөйлеу қабілетін дамытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2006. –151 б.
- 2 Дәулетбекова Ж.Т. Оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастыру. – Алматы, 2003. – 78 б.
- 3 Дәулетбекова Ж.Т. Жалпы білім беретін орта мектептерде қазақ тілінен сөз мәдениетін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2008.
- 4 Сапарбаева А.М. Формирование языковой личности как одно из приоритетных направлений образования / А.М. Сапарбаева, А.У. Муртазина // Ұлт тағалымы = Достояние нации. – 2012. – № 3. – С. 159-162
- 5 Бейсенбай А.Б. Тіл мәдениеті мәселелері // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық ун-ті хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар сериясы = Вестник Евраз. Нац. ун-та им. Л.Н.Гумилева. Сер. гуманитар. наук. – 2013. - №3 (I бөлім). – 73-75 б.
- 6 Дәулетова А.С. Тіл дамытудың тиімді жолдары мен түрлері // Рымғали Нұрғали және алаш әдебиеттануы: респ. ғыл.-теор. конф. материалдары (9 желтоқсан 2011 ж.). 2- Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 194-197 б.

Фаузия Шамсиевна Оразбаева¹, Райгуль Садуакасовна Рахметова²

¹П.э.д., профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі,

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

²П.э.д., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы, Достық даңғылы, 13. 050010

ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ЛАТЫН ӘЛІПБИІН МЕНГЕРТУДІҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ ТУРАЛЫ ӨЗЕКТІ ОЙ-ТОЛҒАМДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ зиялылары Ахмет Байтұрсынұлы, Құдайберген Жұбанов, Нәзір Төрекұлов, Халел Досмұхамбетовтің сауат ашуға байланысты пікірлері мен әліпбиді оқытудың әдіс-тәсілдері туралы ой-тұжырымдары айтылады. Қазақ қоғамында осы уақытқа дейін араб, латын, кирилл әліпбилерінің қолданылғаны, оның сауат ашуға тигізген әсері баяндалады. Қазақ зиялыларының сауат ашуға барысында әліпби мен емле ережелерін меңгеру мәселелеріне қатысты пікірлері талданады. Оның қазіргі кезеңмен сабақтастықтығы айтылады. Ғалымдардың сауат ашуға байланысты айтылған ойлары әдістемелік тұрғыдан талданып, қандай әдіс-тәсілдерді қолданғандары туралы сөз қозғалады. Ахмет Байтұрсынұлының сауат ашуда ең бірінші балаларға үндестік заңын менгертуді көздегенін, дыбыстарды игертуде “дыбыспен жаттығу” әдісін шебер қолданғанына тоқталады. Тілшінің “Жұмыс”, “Көшіру”, “Сұрау”, “Жауап жазу”, “Сөз тудыру”, “Буындау”, “Бақылау”, “Құрастыру”, “Айтқаннан жазу”, “Жаттау”, “Жатқа жазу”, “Нұсқа” тапсырмалары арқылы емлені терең менгертуге мән бергені мысалдар арқылы дәйектеледі.

Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың кірме және термин сөздердің емлесіне қатысты айтқан пікірлеріне тоқталады. Ғалымның латын графикасына қатысты айтылған пікірлерін қазіргі таңда басшылыққа алу қажеттігін сөз етеді. Нәзір Төрекұлов, Халел Досмұхамбетовтің латын әліпбиін ендіруге байланысты істеген еңбектері сөз болады.

Кілт сөздер: қазақ зиялылары, әдістер, оқыту, сауат ашу, әдістеме, тапсырма, емле, мысал, пікір, ендіру.

Orazbaeva F.Sh.¹ Rakhmetova R.S.²

¹ Doctor of philology science, professor, Kazakh National Pedagogical University after Abay,
Kazakhstan, Almaty

² Doctor of pedagogical sciences, is an associate professor, Kazakh National Pedagogical University after Abay,
Kazakhstan, Almaty

ACTUAL THOUGHTS OF THE KAZAKH INTELLECTUALS ON METHODS AND WAYS OF MASTERING THE LATIN ALPHABET

Annotation

The article dwells on the opinions and statements of the representatives of Kazakh intellectuals such as Akhmet Baitursynov, Kudaibergen Zhubanov, Nazir Torekulov, Khalel Dosmukhambetov about mastering literacy. It is also noted that in the Kazakh society, alphabets have been used in Arabic, Latin and Cyrillic diagrams and on their influence on the mastery of literacy. The works of the Kazakh intellectuals are analyzed and emphasized by their continuity in modern era. In addition, the problem of the application of methods and techniques is touched from a methodological point of view and the thoughts of scientists on literacy are analyzed. The author of the article, Ahmet Baitursynov, deals on the professional application of «sound exercises» method for children to learn the law of harmoniousness. The following examples will be substantiated, which aimed at mastering of spelling through tasks developed by a scientist, such as “Жұмыс”, “Көшіру”, “Сұрау”, “Жауап жазу”, “Сөз тудыру”, “Буындау”, “Бақылау”, “Құрастыру”, “Айтқаннан жазу”, “Жаттау”, “Жатқа жазу”, “Нұсқа”. The author also dwells on the opinions of Kudaibergen Kuanuly Zhubanov about the spelling of borrowed and terminological words. And he especially emphasizes that it is necessary to take into account the

scientist's opinions about the Latin script, and also it's about the works of Nazira Torekulova and Khalil Dosmukhambetov about the introduction of the Latin alphabet.

Key words: Kazakh intelligentsia, methodology, learning, literacy, methodology, task, spelling, example, comment, implement.

Оразбаева Ф.Ш.,¹ Рахметова Р.С.²

¹ доктор педагогических наук, профессор,
Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Казахстан, г. Алматы

² Доктор педагогических наук, доцент, Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Казахстан, г. Алматы

АКТУАЛЬНЫЕ МЫСЛИ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ О МЕТОДАХ И СПОСОБАХ ОСВОЕНИЯ ЛАТИНСКОГО АЛФАВИТА

Аннотация

В статье рассматриваются мнения и утверждения представителей казахской интеллигенции Ахмета Байтурсынова, Кудайбергена Жубанова, Назира Торекулова, Халела Досмухамбетова об овладении грамотой. Также отмечается, что в казахском обществе до настоящего времени применялись алфавиты на арабской, латинской графике и кириллице и об их влиянии на овладение грамотой. Анализируются труды казахской интеллигенции и особо подчеркивается их преемственность с современной эпохой. Кроме того, затрагивается проблема применения методов и приемов с методической точки зрения, анализируются мысли ученых о грамотности. Автор статьи останавливается на профессиональном применении Ахметом Байтурсыновым, метода «звуковые упражнения» для усвоения детьми закона сингармонизма. Обоснуются приведенные примеры, направленные на глубокое усвоение правописания посредством заданий, разработанных ученым, как «Жұмыс», «Көшіру», «Сұрау», «Жауап жазу», «Сөз тудыру», «Буындау», «Бакылау», «Құрастыру», «Айтқаннан жазу», «Жаттау», «Жатқа жазу», «Нұсқа». Также автор останавливается на мнениях Кудайбергена Куанулы Жубанова о правописании заимствованных и терминологических слов. И особо подчеркивает, что сейчас надо взять в руководство мнения ученого о латинской графике, а также речь идет о трудах Назира Торекулова, Халила Досмухамбетова о внедрении латинского алфавита.

Ключевые слова: казахская интеллигенция, методика, обучение, грамотность, методика, задание, правописание, пример, комментарий, внедрить.

Кіріспе. Әр елдің тіл мәдениетінің, адам мен адамның, ел мен елдің ақпараттық байланысының, жалпы коммуникативтік актының толыққанды жүзеге асуы қолданылатын әліпбидің маңызы мен мәнінен, бұл үдерістің бағыт-бағдарынан аңғарылады. Бүгінгі таңда қазақ әліпбиін латын қарпіне көшірудің басты жолдарын анықтау – уақыт талабынан туындап отырған мәселе.

Аталмыш мәселе жөнінде: “Латынға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық органың, коммуникацияның, сондай-ақ ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты. **2018 жылдан бастап** жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындауға кірісуіміз қажет”, - деп Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев “Болашаққа бағдар: Рухани Жаңғыру” бағдарлама-мақаласында атап өткені көпшілікке аян (Н.Назарбаев, 2017). Сондықтан да тілдік қарым-қатынаста айтылған ой жүйелі, фонемалардың орны мен қызметі емле заңдылықтарына сәйкес, сөйлем құрылысы дұрыс болуы үшін пайдаланылатын әліпби оқуға жеңіл, жазуға қолайлы, ойды бейнелеп-өрнектеуге ыңғайлы болуы шарт.

Әдістеме. Ұлт ұстазы, қазақтың тұңғыш лингвист-ғалымы Ахмет Байтұрсынұлының әліпби туралы тұжырымы аталмыш пікірді айғақтай түседі: “**Әліп-би деген – тілдің негізгі дыбыстарына арналған танбалардың жұмағы. Неғұрлым ол тіл дыбыстарына мол жетсе, арнаған дыбысқа дәл келсе, оқуға, жазуға жеңіл болса, үйретуге оңай болса, заманындағы өнер құралдарын орнағуға қолайлы болса, соғұрлым әліп-би жақсы болмақ**” (Р.Сыздық, 2009). Ғұлама ғалым, аса көрнекті тілші Ахмет Байтұрсынұлы атап көрсеткен әліпбидің сапасын анықтайтын бұл белгілерді жазу қарпін түзудің басты ұстанымдары деп бағалаған жөн.

Қазақ қоғамында осы кезеңге дейін бірнеше әліпбилердің қолданылғаны мәлім. Төте жазу, араб, латын, кирилл әліпбилерінің әрқайсысы Қазақ Елінің әр түрлі қоғамдық-әлеуметтік жағдайларында уақыт сұранысын түрліше іске асырды. Әрбір әліпбидің ерекшелігі қазақ тіліне өз ықпалын тигізіп, жазу нормаларының, емле ережелерінің өзгеруіне себеп болды. Сондықтан әліпбилерге қатысты еңбектерге шолу жасай отырып, сауат ашу мен әліпбиді үйретудің тиімді әдіс-тәсілдерін айқындап алу бүгінгі күнгі өзекті мәселелер қатарына жатады.

Алаш автономиясының төрағасы, көрнекті көшбасшы **Әлихан Бөкейханов** бастаған Алаш зиялылары әліпбиге қатысты іргелі жұмыстар атқара келіп, Жалпықазақ съезінде терминдерді жасау ережесі мен жаңа әліпбиді игерту мәселесіне ерекше назар аударған.

Жаңадан құрылған Комитет «кемесерлер кеңесі жанында үкімет жаңа әліп-бйй кемитетін ашыып, “Қазақ латыншылар” тобын құрып, латын әліпбиіне қатысты бірнеше нақты шешімдер қабылдап, алдағы атқарылар шараларды белгілеген. Комитет бекіткен жұмыстардың бағыты бүгінгі күні де назар аударуға тұрарлық. Мәселен, “Қазақ жаңа әліппе комитет” хатшысы, аса көрнекті тілші-ғалым, қоғам қайраткері **Телжан Шонанұлы «Түпкілікті бекітілген қазақ жаң әліппесі» атты мәлімдемесінде:**

“Кемитет 1927 жыл ішінде мынадай жұмыс істеуге ұйғарды”, - дей келіп, ол жұмыстар қатарына “бүтүн түрік елдерінен қашық кетбестей қылыб жаңа әліп-бйй жасау және латыншыларға жәрдем берерлік амалдарды белгілеу” деген мәселелерді қосады [3].

Алаш қайраткерлері осы бағытта **“Қазақ латыншыларының” міндетін де нақтылы көрсетеді: “1. түрлі іреспубликелерде жаңа әліп-бйй қалай жүріб жатыр”**, 2. «қандай әдістер ұсталыб жатыр” 3. “қандай олжалар, қандай кезеңдер болыб жатыр, соны сығалаб, бағыб отырыу”, 4. “Басқа елдер тәжірибесін қорытыб, 5. өзімізде жаңа әліп-бййді кезеңдерден аман алыб шығыуға қам қылыу” (О.Жұбаева, 2013). Бұл мәселелердің барлығы қазіргі кезде де өзекті екені айтпаса да түсінікті. Қазіргі уақытта Қазақстан үкіметі жанынан құрылған ұлттық комиссия латын қарпіне негізделген қазақәліпбиіне көшу мәселесін қадағалап, төрт жұмыс тобы құрылды. Жұмыс топтарының атқаратын жұмыстары нақтыланды. Орфографиялық жұмыс тобы қазақ тілінің латын графикасы негізіндегі орфография және орфоэпия ережелерін дайындайды. Әдістемелік жұмыс тобы оқыту, зергтеу және оны кезең-кезеңімен білім беру жүйесіне енгізумен айналысады. Терминологиялық жұмыс тобы терминологиялық қорды жүйелеумен айналысады. Техникалық және ақпараттық сүйемелдеу жөніндегі жұмыс тобы ІТ технология және ақпараттық кеңістікке бейімдеумен шұғылданады. Яғни Алаш зиялыларының ой-тұжырымдарын тәуелсіз Қазақстанның бүгінгі ұрпақтары ары қарай жалғастырып жатыр.

Талқылау. Әліпби туралы мәселе **Ахмет Байтұрсынұлының** “Сауат ашқыш” еңбегінде жан-жақты қарастырылады. Ғалым бұл еңбегінің басына “дыбыс әдіс жолымен тәртіптелген қазақша әліпби” деп жазып, араб жазуын игеруді құптағайды (А.Байтұрсынов, 1992). Ғалым “араб жазуы оннан солға қарай оқытылатындықтан, әліппе кітаптарында таңбалардың түпнұсқадағы орналасу тәртібі” сақталғанын ескерте келіп, “алдымен *з, р, а* дыбыстарын меңгертуге назар аудару қажет” деп есептейді. “Бұл үш ғарышты үйрету үшін, әуелі әрқайсын бөлек-бөлек қағазға үлкен етіп жазып, әрқайсын бөлек-бөлек көрсету керек. Оқушылар әрқайсын жаңылмастай етіп білгеннен кейін, әліпбиге қаратып оқыту керек”, – дейді (А.Байтұрсынов, 1992). Ғалымның бұл пікірінен **көрнекілік әдісінің тиімділігі аңғарылады. Көрнекілік әдісі** оқушының зейінін аудара отырып, есте сақтау қабілетін дамытады. Сонымен бірге ғалым оқушының назарын тек әріптерді меңгертуге ғана емес, **әріптердің сөз құрай алу қасиетіне** де аударып, екеуін қоса игергуді көздеген. Тілші “кей қарыштар келесі қарыштармен жалғасады, кей ғарыштар жалғаспайды” деп, балаларға үнемі айтып отыру қажет деген ұстанымды басшылыққа алып, оны мысалдар арқылы дәйектеп көрсетеді. Әр әріптің қай әріппен байланысып, сөз құрай алатынын бөліп, ажыратып көрсетеді. Мысалы: *зар, зарла, зарлар; ар, арла, арлар; алар, ара, арал* деп әрқайсын жіктеп береді. Тілші әр әріпті меңгергудің жолын белгілеген соң, оны мәтін арқылы бекігуді көздеген. Ол үшін бірнеше мәтіндерді таңдап ұсынған.

Ғалым “Тіл – құрал” еңбегінде сауат ашу мәселесін одан әрі өрбіте түседі. “Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден арғық дәрежеге жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды: жазумен дүниенің бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі” деп, жазбаша сауатты жазудың маңызын айқындады (А.Байтұрсынов, 1992). Ахмет Байтұрсынұлы балаларға бірінші жылы “сөйлеу мен сөйлемді айыру, сөз бен сөздің буынын айыру, буын мен буындағы дыбысты айыру, қазақ тіліндегі дыбыстар һәм оларға арналған харіфтер; қазақ сөзіне жазылатын харіфтер турасындағы ережелер, қазақ тіліндегі сөздердің тұлғаларын” үйрету жеткілікті деп есептеген (А.Байтұрсынов, 1992). Ғалым балаларға тілді “асығып шала-шарпы” үйретпей, “анықтап нық үйрету” керек дейді. Тілші “балаларға ережені жалаң меңгергпей, сөйлем, мақалдарды беріп, соның ішінен ережеге сәйкес келетін

сөздерді өздеріне тапқызып, дағдыландыру» қажет деп есептейді. Ол, әсіресе, дыбыстарды меңгеруге қазақ тілінің үндестік заңын теориялық және практикалық тұрғыдан нақты мысалдар арқылы үйреткен ұтымды дегенді айта келіп, бәрін үйретіп болған соң, оларды сынау үшін сөздерді жаздырту керек» деген қағиданы ұстанған. Аталған еңбекте ғалым ережені берген соң “Дағдыландыру”, “Сынау” айдарлары арқылы әріптерді тез меңгеруге мән береді. Оқушыға кейбір мәселелерді терең игерту үшін “Ескерту” айдары аясында басты жайттарға үнемі назар аударып отырады.

Тілші дыбыстарды оқытуда “дыбыспен жаттығу” әдісін қолданған. “Оқуға келген балалар сөйлей білсе де, дыбыстарды тізіп сөз шығара» білмейтінін, олардың «сөздердің дыбыстан тізілетінін» әлі меңгермегенін айта келіп, “оқуға балалар дыбыс үйренеміз деп келмейді, оқу, жазу үйренеміз деп келеді. Бірақ дыбыстарды білмей, дыбыстың қалай тізілетінін білмей, оқу, жазу үйрену қиын” деп тұжырымдайды (А.Байтұрсынов, 1992). “...әуелі дыбыстарды емес, сөздің буындарын бөлек-бөлек айтқызып, оларды қосқызып сөз айтқызып үйрету» керек деп тілді меңгеруге дыбыстық әдісті өте ұтымды қолданған.

Ғалым ұсынған әдіс студенттерге латын әліпбиін меңгерту барысында қолданылды. Аталған әдіске “Әліпби” деп ат қойып, оны түрлендіріп пайдаландық. Бұл әдіс арқылы бірнеше жұмыстар іске асырылды. Бірінші, студенттер жұпқа бөлінді. Жұпқа бөлуді түрлі форматта жүзеге асыруға болады. Біз қиылған екі әріптен сөз құрау арқылы (ән, би, оқ, өз, үн, иш, оң, су, ұл) жұпқа бөлдік. Жұптардың бірін-бірін табуына 1 минут уақыт берілді. Екіншіден, олардың жұмысын тексеріп, бағалайтын сарапшылар тобы тағайындалды. Үшінші, әр жұпқа құраған сөздегі әріптерден басталатын сөздерді латын әліпбиімен жазу тапсырылды. Берілген уақыт мөлшері □ 2 минут.

• Ән. “*Áá - ә*” фонемасы бойынша □ әниі, әңгіме, әркім, әсер, әлек, әлем, әдіс, әрекет, әдеп, Әсел, күнә, беймәлім, бейкүнә, дәптер;

• Би. “*Іі □ и, и*” фонемасы бойынша □ иен, иіссу, иінағаш, иілеу, ине, ит, итжеккен, киіт, бай, құдай, талай, айт, байланыс, сай;

• Оқ. “*Qq □ қ*” фонемасы бойынша □ жоқ, қатты, қой, қоғам, қонжық, қалың, қара, қабат, қос, қол, қашық, шық, қашу, қорық, ақ, қорқу, қат;

• Өз. “*Óó □ ө*” фонемасы бойынша □ өзгіз, өлшем, өтірік, өткір, өзге, өсек, өлім, бөсу, бөлтірік, бөтен, сөз, өзбек, көл, көш, көркем, көз;

• Үн. “*Úú □ ү*” фонемасы бойынша □ үлкен, үлгі, бүліну, бүлдірген, жүз, жүйірік, үркер, үйір, үйірме, жүйірік;

• Иш. “*Shsh □ ш*” фонемасы бойынша □ шана, шаңырақ, шағым, шанишар, аш, шара, еріншек, егінші, ашу, ашаршылық, шаңғы, жүргінші;

• Оң. “*Ŋŋ □ ң*” фонемасы бойынша □ аң, өң, өңір, еңбек, еңсе, еңкіш, еңкей, еңбектеу, еңіс, тең, мың, көңіл, тоңды;

• Су. “*Ūú □ у*” фонемасы бойынша □ тау, сау, қу, денсаулық, тоңу, қорқу, жабу, айту, көру, жүру, кездесу, уақыт, аңқау, жалқау, біреу;

• Ұл. “*Uu □ ұ*” фонемасы бойынша □ ұлу, ұры, ұзын, ұзақ, құтылу, ұялу, ұя, құс, құлақ, ұлы, тұман, құрт, ұят, бұзық, тұр.

Төртінші, әр жұп осы сөздерден 5 минут ішінде сөйлем құрады. Бесінші, әр жұп өздеріне түскен сөздер бойынша мақал-мәтелдер келтіріп, оны да латын әліпбиі бойынша жазып шықты. Берілген уақыт мөлшері □ 5 минут.

• Ән: “Нан болса, ән де болады”;

• Би: “Өз елін танымаған елге би болмас”;

• Оқ: “Айтылған сөз атылған оқ”;

• Өз: “Өз елің алтын бесік”;

• Үн: “Жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпас”;

• Иш: “Етігі жаман төрге жыға алмас, Жеңі жаман ас ише алмас”;

• Оң: “Сол көзіңе оң көзің қарауыл болсын”;

• Су: “Сумен ойнама батарсың, отпен ойнама жанарсың”;

• Ұл: “Атадан жақсы ұл туса, қар үстінде от жанар”.

• Студенттер берілген уақыт аралығында ең көбі 17 сөз ғана жаза алады.

Олардың жұмыстарын тексерген сарапшылар студенттердің көпшілігі “Іі” әрпін “і” әрпімен жазғандарын, “Úú – ү” мен “Uu-ұ” әріптерін шатастырғандарын, “Shsh □ ш” әрпін жазуда қате жібергендерін (тек бір “sh” жазу), “q” әрпін автоматты түрде “g” жазудың көптеп кездескенін айтып, әр

жұптың қанша қате жібергенін дәйектеді. “Әліпби” әдісі арқылы сөздердің емлесін меңгерудің тиімділігі айқындалды.

Тілші әріптерді балаларға **сағылап меңгерту әдісін** ұсынады. Оны ғалымның мына пікірінен байқаймыз: “әр жаңа хәріп үшін әуелі сол жаңа хәріп ішінде келетін қысқа-қысқа сөздерді айтып, дыбысын айырту. Екінші, үйрететін дыбыстың хәріфін кеспе әліппеден алып, яки тақтайға жазып көрсету; үшінші, ішінде сол хәріп бар сөздерді оқыту, жазғызу; төртінші, жазғандағы қаталарын балалардың көзінше түзету” (А.Байтұрсынов, 1992).

Ғалым “Тіл жұмсар” еңбегінде “бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алу керек” деген қағиданы ұстанып, “Жұмыс”, “Көшіру”, “Сұрау”, “Жауап жазу”, “Сөз тудыру”, “Буындау”, “Бақылау”, “Құрастыру”, “Айтқаннан жазу”, “Жаттау”, “Жатқа жазу”, “Нұсқа” тапсырмалары арқылы емлені меңгертуге, сауатты жазуға айырықша мән береді (А.Байтұрсынов, 1992). Ғалым “Қай әдіс жақсы?” мақаласында “сауаттылықтың негізі жазу” дегенді айта келіп, “сауаттау әдістерін сынағанда оларға оқу үйрететін әдіс деп қарамай, жазу үйрететін әдіс деп қарау керек болады, жаза білдіруге қолайлы әдіс оқи білдіруге де қолайлы болады, үйткені негіздік нәрсе – жазу, оқу жаза білумен бірге қосыла біліп кететін қосалқы күйдені нәрсе” деп тұжырымдайды (А.Байтұрсынов, 1992). Тілшінің айтуынша, балаларға дыбысты меңгертуге **жазу мен оқуға қолайлы әдістерді біріктіріп** пайдаланудың маңызы зор.

Ғалым оқу мен жазудың бір-бірімен байланысын айта келіп, дыбыс пен әріптің тепе-тең құбылыс еместігіне көпшілік назарын аударады. Ұстаз дыбыс пен әріптік таңбаның әрқайсысы оқу мен жазу процесінде қандай рөл атқарса, әр ұлт тілінде де олардың өзіндік ерекшеліктері сақталуы қажеттігін айтады. Ахмет Байтұрсынұлы тіл үйретуде, әсіресе, дыбыс пен әріп адам санасының қабылдауына бейім болу керек деп есептей келіп: **“Дыбыстар мен әріптер** арасында сәйкестік күшті болғандықтан, сөздің жазылуы мен айтылуы арасындағы да сәйкестік күшті. Орыста бір сөз дыбысына қарай жазылып, он сөз дыбысына қарамай жазылатын болса, қазақта он сөз дыбысына қарай жазылып, бір сөз ғана дыбысына қарамай жазылады. Солай болған соң бізде сөздің ішіндегі дыбыстарын айыра білу керек. Сөздің дыбыстарын дұрыс айыра біліп, оларға арналған әріптерді қоя білудің өзімен де үйренуші емлеміздің аз болса 60-70 пайызын біліп қалады”, – деген тұжырымға келеді. Бұл пікірден ғалымның бірнеше әдісті бір-бірімен байланыста ұтымды қолданғанын көреміз.

Ғалымның бұл пікірін негізге ала отырып, латын әліпбиін меңгерту барысында *“Сөзден □сөйлем, сөйлемнен □мәтін”* деп аталатын әдіс қолданылды. Бірінші, студенттер бес баладан бес топқа бөлінді. Екінші, әр топ өз ішінде бес сөзді латын әліпбиі бойынша жазып шықты. Әр сөзді цифрмен белгілеп жазу талап етілді. Мысалы: 1. *Sán*; 2. *sózbe-sóz*; 3. *Júlde*; 4. *Búrshik*; 5. *Kóbelek*. Үшінші, әр топтағы балалар жазған сөздеріндегі рет саны бойынша келесі топтағы балалармен бірігіп топ құрды. Яғни “1” цифрындағы сөзді жазғандар бірінші топқа, “2” цифрындағы сөзді жазғандар екінші топқа, “3” цифрындағы сөзді жазғандар үшінші топқа, “4” цифрындағы сөзді жазғандар төртінші топқа, “5” цифрындағы сөзді жазғандар бесінші топқа бірікті. Олар осы жаңа топқа келіп, сөздерінен сөйлем құрап жазды. Төртінші, әр бала қайтадан бастапқы тобына қайтып келіп, өзі құраған сөйлемін оқып берді. Бесінші, әр топ осы құраған сөйлемдерін пайдалана отырып, тұтас бір мәтін құрады. Бұл жерде мәтіннің мағыналы, мәнді болуына назар аударылады. Алтыншы, топтар бір-бірімен құраған мәтіндерін алмастырады. Яғни басқа топтар 1 минут ішінде осы мәтінді оқып берулері шарт. Мәтіндердің қызықты және әртүрлі болып құралуы білім алушылардың қызығушылығын тудырды. Бұл әдіс олардың креативті ойлауын дамытып, ұжыммен бірлесіп жұмыс істей алу қабілеттерін арттыруға көмектесті.

Сондықтан латын әрпін оқытуда тілші ұсынған **дыбыстарды сағылап игерту, оны көрнекілікпен безендіру, әр түрлі позициядағы мысалдармен бекіту сияқты әдістерді** пайдалансақ, ұтымдылығымыз анық.

Қазақ тіл білімінің ғылыми – теориялық негізін салған көрнекті ғалым **Құдайберген Қуанұлы Жұбанов** “Қазақ тілінің емлесін өзгерту жайлы” атты мақаласында “тілдің ілгері басып өсуі үшін оның емлесі мен термин мәселесі дұрыс шешілмей болмайды. Болмайтын себебі сол: өркендеп алға барған тілдің түрлі тарауының бәрі де сол емле, терминологиямен сабақтасады да отырады. Тілдің әліпбиінен бастап, жоғары сатысына жеткенше ілім-техниканың не бар игілігін сөзбен айтып, ашып бере арарлық дәрежеге жетудің өзі де емле мен терминологиядан алыс болмақ емес” деп көрсетеді (Қ.Жұбанов, 2013). Ғалым емле жалпы халыққа түсінікті, әрі қолдануға оңай болу керек деп санайды. “Коммунист” сөзінің 16 түрлі нұсқада жазылып жүргенін айта келіп, терминдерді әркім өзінің естуі бойынша жазуын дұрыс емес деп есептейді. Ғалым “сол 16 түрлі жазудың біреуін өзгесінен артық деп табарлық шын дәлел таба алмаймыз” дейді. Оны себебін емленің дұрыс құрылмағаны деп түсіндіреді. “Шынында, емле жеңіл болу үшін ереженің саны да, ережеге көнбейтін одағай қалыптардың саны құр аз болып шығу ғана шарт емес,

тілде бар емлеге керек қалыптардың бәрінің түгел тексеріліп, ереже боп, қорып шығуы шарт. Міне, солай қорып шыққан ереже – өзі барынша аз болып, емлеге керек мәселелердің бәрін де ішіне алатын болса, емле сонда ғана шын емле болады” деген тұжырымдайды (Қ.Жұбанов, 2013).

Қазіргі таңда латын негізді ұлттық әліпбиге қатысты емледе де осы мәселелер шешімін таппай жатыр. Әсіресе, кірме сөздерге қатысты түйткіл жайттар көп. Сондықтан ғалым еңбектеріндегі осыған қатысты пікірлермен жете танысу артық етпейді.

Тілші “Қосар ма, дара ма?” атты мақаласында **ұу, үу, ый, йй** дыбыстарының емлесі жөнінде сөз қозғайды. Қосар әріптердің емлесі қиындық тудыратынын айтады. Ғалым мектеп оқушыларының осы қосар әріпті қолдануда жіберіп жүрген қателерін мысалға келтіреді де, “дара әріпті де жанымыздан шығарып, не жаңадан кіргізуге болмайды, осы күнгі қазақ әліпбесінің ішінде бар, көрші елдерде осы мағынада қолданылатын латын әрпінің дүниежүзілік практикасында қолданылып жүрген **u мен i**-ні, біріншісін **уу** мен **үү** орнына, екіншісін **ый** мен **йй** орнына алу жағындамыз” деген пікірді ұсынады. Ғалымның бұл пікірі соңғы бекітілген латын графикасында **ескерілген (u – ұ; i – і)**. Ал талдауға жоба түрінде ұсынылған “Қазақ емлесінің негізгі ережелерінде” бұл дыбыстардың жазулы төмендегідей болып берілген:

§8. Айтылудағы **уі** (ый), **іі** (йй) дыбыс тіркестері сөздердің барлық буынында **і** әрпімен жазылады: *igilik, melik, mabat, iman; kim, tin, tyn, miras, sia, siqty; bi, álipbi, tarhi.*

Ескерту. Қосарлы **уі** (ый) әріптері тек **суі** (суы), **туі** (туы) сөздерінде (оларға қосымша жалғанғанда да) жазылады: *сууық, сууымдыық, сууу; тууым, туууу, тууу.*

§9. Айтылудағы **уу** (үү), **йй** (йй) дыбыс тіркестері **уу** әріп тіркесі түрінде жазылады: *бауу, қоуу, оуу, жауу, тауу, күү, түү, көркеуу, көбеуу, сүүу.*

Ескерту. **уу, іі** әріп тіркестеріне аяқталған етістіктерге көсемшенің **-йй** жұрнағы жалғанғанда, екі **і** әрпі қатар жазылады: *bauu, keuu, mouuu* (Қазақ тілі емлесінің ережелері, 2017).

Қ.Жұбанов “Проект казахского алфавита” мақаласында латын графикасын жан-жақты талдап көрсетеді. “Казахский алфавит утверждается в следующем составе (в их алфавитном порядке): Aa, Bb, Cc, Dd, Ee, Gg, Hh, Ii, Kk, Ll, Mm, Nn, Ŋŋ, Oo, Pp, Q, Rr, Ss, Tt, Uu, Yu, Xx, Zz, Zz, Ъь, апостроф, всего 25 букв и один смягчающий знак” (Қ.Жұбанов, 2013).

Ғалым алфавит туралы мақалаларында оның жазу емлесіне, термин сөздерді дұрыс жазуға назар аударады. Сөздерді буын жігіне бөліп оқытуға ерекше мән береді. Сонымен бірге А.Байтұрсынов ұсынған төге жазудың өзіндік ерекшелігін да ашып көрсетеді. Латын графикасындағы кейбір дыбыстардың қазақ тілінде кездеспейтінін айтып, өз пікірлерін ұсынады.

Қ.Жұбанов өзінің термин жасау мен оны бекітуге арнаған баяндамасында емле жобасын ұсынғаны мәлім. Тілші халықаралық терминдерді дұрыс жазу үшін қазақ әліпбиіне **ф, х** дыбыстарының таңбасын ендіруді айтқан. **У, и** дыбыстарының жазылуын оңайлату жөнінде ұсыныстар берген. Қазақ тілінің фонологиялық принциптерін нақтылап, ғылыми тұрғыдан дәлелдеп көрсеткен.

Студенттерге термин сөздерді меңгерту үшін “*Терминдер конверті*” әдісін пайдалануға болады. Ортаға өз қалауларымен 5-6 студент шығады. Олар конверттегі термин сөзді айтпай, басқалар түсінетіндей етіп мәнін түсіндіруі қажет. Мысалы, “синтаксис” терминін “сөз тіркесі мен сөйлемдерді зерттейтін тіл білімінің саласы” деп түсіндірсе, “мәре” терминін “оған бірінші жеткен адам жеңімпаз болып есептеледі” деген тәрізді жеткізуі мүмкін. Қандай термин екенін тапқан студент оны тақтаға жазады. Оқытушы бұл әдісті ары қарай түрлендіріп, терминдерге қосымшалар жалғап жазғызуына немесе оларды қатыстырып сөйлем құрауына болады.

Кезінде дарынды ғалым Құдайберген Жұбановтың тілдердің бір-біріне әсері мен ең алғашқы шығу кезіндегі ортақ белгілерін жоққа шығарған, тілдің табиғи қасиетін мойындағысы келмейтін индо – европашыл әдісті қатты сынға алғанын білеміз.

Сонда ойшыл ғалымның айтқысы келген тұжырымы мынадай еді: тілдің дыбыстық жағын жалпы тілдік қасиеттер мен оның табиғи ерекшеліктерінен жеке-дара бөліп қарауға болмайды; тілдегі өзгерістер мен әр түрлі дыбыстық, әріптік, емлелік процестер оның дыбыстық өрнегі мен сөз құрылысына, тіркесім қабілетіне тікелей қатысты болады. Демек, тілдің фонетико-фонологиялық, морфологиялық, синтаксистік құрылымы оның үндесім заңдылығына, аглютинативтік ерекшеліктеріне сай бірегей ережелерді тірек етеді.

Жоғарыдағы мәселелерге қатысты Құдайберген Жұбанов еңбектерінде сөз болған **суреттеу, түйінді мәселелерге басты назар аудару, көрнекілік, сауаттылықты қалыптастыру әдістері** - әліпбиді оқытуда да ұтымды болатыны сөзсіз (Қ.Жұбанов, 2013).

Нәзір Төрөқұлов “Жаңа әліпби неге керек?” атты еңбегінде түркі халықтары арасындағы латын графикасына көшу туралы мәселелерге тоқталады. Татар, қырғыз, өзбек, түрікмен халықтарының барлығының да емлесі араб тілінен бастау алғанын айғады. Ол А.Байтұрсыновтың төте жазуын жоғары бағалайды. Нәзір Төрөқұлов қазақ жұрты Еуропаға жақындағысы келсе, латын әліпбиіне көшу керек деген пікір білдіреді.

Әбдіжапар Сапарбаев “Ұлт рухын ұлықтаған қайраткер” атты мақаласында Нәзір Төрөқұловтың латын әліпбиін ендірудегі еңбегіне жан-жақты талдау жасайды. “1926 жылдың наурызында Бакуде өткен I Бүкілодақтық түркітанушылар съезінде түркі тілдес халықтар бірі екіншісімен тілдескенде өзара тез түсінісіп, бауырлас халықтар екендігін сезіне білулері үшін ортақ жазба қарпі қажеттігі туралы мәселе алғаш рет көтерілген болатын. Бұл съездің жұмысына 131 түркітанушы ғалым, мұғалім, жоғары оқу орындарының оқытушылары, мемлекет және қоғам қайраткерлері, т.с.с. қатысқан болатын. Олардың арасында 5 қазақ – Ахмет Байтұрсынов, Нәзір Төрөқұлов, Біләл Сүлеев, Елдес Омаров және Бай-Сейдули Азиз болды. Осы съезде түркі тілдес халықтардың жазбасын араб әліпшесі негізінде жасақтауды жақтап сөйлеген кейбір ұлт өкілдерінің пікірлерін сынап, түркі тілдес халықтардың барлығының бір қаріпті – латын қарпін қабылдауын негіздеп сөйлегендердің бірі Нәзір Төрөқұлов болды” деп атап көрсетеді (Ә. Сапарбаев, 2017). Осы съезде Нәзір Төрөқұлов латын әліпбиін, Ахмет Байтұрсынов араб әліпбиін жақтап пікір таластырады. Нәзір Төрөқұлов 9 дауыспен жеңіп шығады. Ол латын тілінің ерекшеліктерін дәлелдеп көрсетеді.

Халел Досмұхамбетов – латын әліпбиін түзген ғалымдардың бірі. Қоғам қайраткері туралы жарияланған еңбектерде латын әліпбиін құрау Х.Досмұхамбетовқа тапсырылғаны туралы баяндалады. Лингвист ғалым тілдің емлесін менгергуде жат тілден енген сөздерге абай болу керектігін ескертеді. Латын графикасын дайындау ісінің ғалымға тапсырылуы оның латын тілін жетік білгенін байқатады. Ғалым тілдегі дыбыстарды таңбалау үшін еуропа үлгісіне сүйенген. Латын графикасынан өзгеріссіз 14 таңбаны алған. Олар: *a, b, d, g, k, l, m, n, o, p, r, s, t, z*. Дауысты, тіл арты, ашық, езулік [*a*] дыбысын /*a*/ арқылы, еріндік дауысты [*o*] дыбысын /*o*/ әрпі арқылы таңбалауды ұсынады. Ал тіл ортасы, ашық езулік *ə* фонемасын, ғалым *a* таңбасымен, жіңішке, еріндік [*ø*] дыбысын *o* арқылы, дауысты, тіл арты, қысаң, еріндік [*y*] дыбысы үшін және тіл ортасы, қасаң, еріндік [*y*] үшін *ø*, тіл арты, қысаң, езулік *ы, і* дауыстылар үшін бір таңба арнаған. Ғалымның латын графикасын жасауда маңызды орын алған пікірлерін ұлттық әліпбиді жасаушылар негізге алғаны белгілі.

Қорытынды. Қазақ зиялыларының сауат ашу және әліпбиді игеру мәселесі туралы тұжырымды, келелі пікірлерін қазіргі латын графикасына негізделген ұлттық әліпбиді менгергуде басшылыққа ала отырып, біз қазіргі уақыт талабы мен сұранысына қажет сұрақтарға дұрыс бағытта жауап таба аламыз. Себебі аталған ғалымдардың сауат ашуға байланысты айтылған тұжырымдары осы уақытқа дейін өзінің құндылығын жойған жоқ. Ғалымдардың сауат ашуға байланысты қолданған әдістері тілді менгергуде тапсырмайтын жол болып табылады. Олар пайдаланған әдіс-тәсілдерді қазіргі заман талабына сай түрлендіріп қолдануымыз қажет. Қазіргі таңда әдістеме ілімінде жаңа әдіс ретінде аталып жүрген әдіс-тәсілдердің барлығы да осы қазақ зиялыларының еңбектерінде бар. Сондықтан да олардың ұтымдылығын дәлелдеп көрсету □ біздің болашақтағы міндетіміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру – Астана, 2017. 20-б. –12-б.
- 2 Сыздық Р. Сөз сарасы. – Алматы, 2009. – 157 б.
- 3 XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Құрастырған О. Жұбаева. – Алматы: Қазығұрт, 2013. – 664 б., 214; 227-бб.
- 4 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 5 Жұбанов Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
- 6 Қазақ тілі емлесінің ережелері. Жоба. – Алматы, 2017. – 22 б.
- 7 Қ. Жұбанов. Қазақ тілінің ғылыми курсы жөнінен лекциялар. – Алматы, 1966.
- 8 Сапарбаев Ә. Ұлт рухын ұлықтаған қайраткер // «Егемен Қазақстан» газеті, 22 маусым 2017 жыл.

МРНТИ 14.35.01

Нұрша Алжанбайқызы Оразахынова¹, Гүлдарига Мерекебайқызы Кенжебаева²

¹П.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

²П.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы, Достық даңғылы, 13. 050010

ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА МҰҒАЛІМ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ОЙ-ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада жаһандану жағдайында мұғалім құзыреттілігін қалыптастырудағы алаш зиялыларының ой-тұжырымдары нақты дәлелдермен беріледі. Алаш арыстарының білім беру саласындағы ой-тұжырымдарымен қаруланған бүгінгі егемен елдің ұстаздары ұлтының шын жанашырлары болумен қатар әріптестерінің арасында жаңашыл, қоғамның талабына жауап беретін, нағыз құзыретті маман болатындығына сенімдіміз. Әрине, ол үшін Алаш арыстарының әдістемелік мұраларын ерекше ықыласпен оқып, жаңа заманның ағымына сай жаңғыртып, өз тәжірибелерінде үнемі басшылыққа алып отырулары қажет екендігі айтылады.

Ұстаздар қауымы кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мен жаһандану кезеңінде жас ұрпақ бойында ұлттық құндылықтарды жойып алмау мақсатында Алаш зиялыларының осы айтылған пікірлерін өз тәжірибелерінде өзекті мәселе етіп алып, Алаштықтар аңсаған жаңа заманның шығармашыл, кәсіби деңгейі биік маманы екендіктерін дәлелдейтіндей құзыреттіліктері қалыптасқан маман болса деген мақсат бар. Мақалада А.Байғұрсынұлы, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев т.б. алаш зиялыларының ширек ғасыр бұрын айтқан пікірлерінің күні бүгінге дейін, әсіресе рухани жаңғыру жағдайында өзектілігінің маңызы арта түскендігі туралы талданады. Бүгінгі ұлт болашағының жарқын болуына үлесін қосатын ұстаздар қауымы Алаш зиялыларының әдістемелік мұраларын басшылыққа ала отырып, жаңа заманның оқу кешендерін жазуға белсене араласуы ұрпақ алдындағы міндет екендігі айтылады.

Кілт сөздер: мұғалім құзыреттілігін қалыптастыру, алаш зиялыларының ой-тұжырымдары, педагогикалық көзқарас, оқытудың әдіс-тәсілдері

Orazahunova N.,¹ Kenzhebaeva G.¹

¹ *Doctor of philology science, professor, Kazakh National Pedagogical University after Abay, Kazakhstan, Almaty*

² *Candidate of Pedagogical Science, senior lecturer, Kazakh National Pedagogical University after Abay, Kazakhstan, Almaty*

THE IDEAS OF THE INTELLECTUALS OF ALASH IN FORMATION OF COMPETENCE OF THE TEACHER IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Annotation

In the article, the opinions of Alash's intellectuals on the formation of the competence of teachers in the context of globalization are given concrete evidence. We are confident in the teachers who today, armed with the conclusion of the Alash area of education, are patriots of the nation of our sovereign country, but also partners that meet the requirements of modern society, as well as the most competent experts. Of course, for this it is necessary to get acquainted with the great interest in the methodological legacy of the discoveries of Alash, modernize the modern world and be guided by our own experience.

The goal of the community of teachers is to create professional competence and become a specialist with the competence to prove that Alash intellectuals are the most pressing problems in their practice and prove that they are the creative, professional level of the modern world in order to prevent the loss of national values in the younger generation in the period globalization. Opinions such as A. Baytursynuly are analyzed in the article. J. Aymaulytov, M. Zhumabayev and other Alash intellectuals, who were expressed a quarter of a century ago, especially in the context of spiritual revival. The teaching community, which contributes to the bright future of

today's nation, says that this generation of people who actively participate in the writing of modern teaching materials, guided by the methodological legacy of Alash's intellectuals.

Keywords: formation of the competence of the teacher, the alliance of the Alliances of Intelligence, the pedagogical experience, the teaching methods

Оразахынов Н.А.¹, Кенжебаева Г.М.²

¹Д.п.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая

²К.п.н., старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Казахстан, г. Алматы

ИДЕИ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ АЛАША В ФОРМИРОВАНИИ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В статье мнения интеллектуалов Алаша о формировании компетентности преподавателей в контексте глобализации приводятся конкретными доказательствами. Мы уверены в преподавателях, которые сегодня вооружившись выводом области образования Алаша, патриотами нации нашего суверенного страны, но и партнеров, которые отвечают требованиям современного общества, а также наиболее компетентных экспертов. Разумеется, для этого необходимо ознакомиться с большим интересом методологическим наследием открытий Алаша, модернизовать современный мир и руководствоваться собственным опытом.

Цель сообщества учителей – создать профессиональную компетентность и стать специалистом, обладающим компетенцией доказать, что интеллектуалы Алаша являются наиболее актуальными проблемами в своей практике и доказывают, что они являются творческим, профессиональным уровнем современного мира, с тем чтобы предотвратить утрату национальных ценности в подрастающем поколении в период глобализации. В статье анализируются мнения такие, как А. Байтұрсынұлы, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев и другие интеллектуалы Алаша, которые были высказаны четверть века назад, особенно в контексте духовного возрождения. Преподавательское сообщество, которое способствует светлому будущему сегодняшней нации, говорит, что это поколение людей, которые активно участвуют в написании современных учебных материалов, руководствуясь методологическим наследием интеллектуалов Алаша.

Ключевые слова: формирование компетентности учителя, идей интеллектуалов Алаша, педагогического подхода, методов обучения

Кіріспе. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан Халқына арналған Жолдауында атап өткендей: «Білім беру – дегеніміз адамзат тіршілігінің стратегиялық маңызды саласы, тұлғаның қабілеттілігін дамытатын бірегей әлеуметтік институт. Білім берудің сапасынан технологиялық, экономикалық, саясаттық үдерістің қарқыны, қоғамдағы мәдениет пен руханият жағдайы және ақырында адамның саулығына байланысты. Білім беру саласындағы Қазақстанда өткізіліп жатқан мемлекеттік саясат Республикамыздың ең маңызды мақсатына бағытталған – бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына кіру»,– деген еді. [1]. Сондықтан да әрбір мемлекеттің өсіп өркендеуінің, бәсекеге қабілетті болуының, жаһандану жағдайында ұлттық құндылықты білім алушылардың бойына сіңірудің ең басты ошағы ұстаз берген біліммен бағаланады. Ол үшін мұғалімдеріміз өздерінің кәсіби шеберлігін шыңдауда А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев т.б. Алаш зиялыларының бізге мұра етіп қалдырған ой-тұжырымын басшылыққа алып, бүгінгі заман талабына үйлестіре, шығармашылықпен еңбек етуі тиіс.

Талқылау. Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы: «Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі һәм сондай болмақшы. Яғни мұғалім білімді болса, білген білімін басқаға үйрете білетін болса, ол мектептен балалар көбірек білім біліп шықпақшы. Солай болған соң, ең әуелі мектепке керегі – білімді, педагогика, методикадан хабардар, оқыға білетін мұғалім»,– десе, [2, 438-439-б.], Ж.Аймауытов балаға сапалы білім беруде мұғалімге мынадай шарт қояды: «Мұғалімнің басқасын кешуге болса да, баланы болжыратып, еңсесі түсіп оқытқанын кешуге болмайды. Жігерлі болу мұғалімнің сүйегіне біткен сипаты. Туыста жігерсіз, отсыз мұғалім сыртқы түрінде қандай оңтай, қандай әдіс қолданып оқуын түрлендірем дегенмен мәз береке шықпайды. Үйге де, оқытудың әдістерін дұрыс қолданса, сабақты едәуір ширатуға

болады. Сондықтан мұғалім сөзін де, сыртқы әдістерін де сабақты қыздыру жағына орайлау тиіс. Мұғалімнің есінде болатын нәрсе, өтінумен, жалынумен яки күшпен баланың мінезін тәрбиелеу мүмкін емес. Баланың ақылы, сезімі, қайраты мұғалімнің жігерлі ықпалы арқасында ғана жетіледі. Мұғалім балаларына салақ, селқос қараса, олардың жан қуаттарын жетітіп, тәрбие де бере алмайды, – дейді. [3, 4-том, 320-б.].

Мұғалімдердің балаға сабақ беруде оқытудың әдіс-тәсілдерін дұрыс таңдай білудің де өзіндік сипаты барлығын А.Байтұрсынұлы былайша тұжырымтайды: «Әдіс – керекшіліктен шығатын нәрсе. Әдістің жақсы-жаман болмағы жұмсалатын орынның керек қылуына қарай. Мәселен, сауаттау әдісін алсақ, бір жұрттың сауаттау ісіне қолайлы болған әдіс екінші жұрттың да сауаттау ісіне қолайлы боларға тиіс деп айтуға болмайды. Екеуінің тілінің заңы, емлесінің жүйесі бірдей болса, біріне қолайлы болған әдіс екіншісіне де қолайлы болуы мүмкін. Егер де тілінің заңы, емлесінің немесе әрпінің жүйесі басқа болса, онда біріне жақсы болған сауаттау әдісі екіншісіне де жақсы болады деп ешкім айта алмайды» [2, 357-б.]. Жасыратыны жоқ біз әлі күнге дейін өзге елдің оқыту жүйесіне жүгінудеміз. Ол дегеніміз, балаларымызға өзге елдің оқыту әдістері арқылы білім нәрін беретін болсақ, онда өз ұлғымыздың құндылықтарынан ажырайтындығымыз сөзсіз. Өйткені әр ұлттың өзіндік ұлттық сипаты, салт-дәстүрі, ділі өзіне ғана тән. Сондықтан ұлттық оқыту жүйесіне Алаш зиялыларының ой-тұжырымдарын басшылыққа алуға міндеттіміз.

Қоғамда өткен оқу жылынан бері үлкен дау-дамай туғызып жүрген «Әліппе» оқулығына байланысты да А.Байтұрсынұлының мына бір пікірі нақты жауап бере алады деген ой түйеміз: «...қазақ мұғалімдері де, қазақ ішінде бала оқытатын ноғай мұғалімдері де оқуды дыбыспен жаттықтырудан бастамайтын көрінеді. Ол дыбыспен жаттықтырудың оқуды, жазуды жеңілдетуге пайдасы көп екенін я білмегендік, я білсе де істеп көрмегендік. Дыбыспен балаларды жаттықтыру – оқу мен жазу үйретудің негізі. Істің басы түзу басталса, барысы да түзу болмақшы [2, 434-б.].

А.Байтұрсынұлының екінші көтеріп отырған мәселесі – оқытуға керекті оқу кешендері. Ол жайлы ұлы ағартушының өз пікіріне жүгінсек: «Екінші, оқыту ісіне керек құралдар қолайлы хәм сайлы болуы. Құралсыз іс істелмейді хәм құрал қандай болса, істеген іс те сондай болмақшы», – десе, [2, 438-439-б.]. Бұл пікірді Алаш зиялысы Ж.Аймауытов былайша түйіндейді: «...Тегінде оқу кітаптары кеңседе отырып одан-бұдан құрастырылып ойдан шығарылып, долбармен жазу керек емес, мектептердің программасына жанастырылып, сондағы оқыту тәсілдеріне сүйеніп жазылу керек. Бұлай болмағандықтан кітаптардың көбі мектептерде қолдануға жарамсыз боп қалады. Кітап жазушылар ауылдағы мұғалімдер арасынан шықпай, немесе кітап жазам деген кісі, сол бастауыш мектепке бала оқытып көрмей тұрып, мектептердің мүддесіне, мақсатына тап ете түскендей кітап шығуы қиын» [4, 5-том, 91-б.]. дей келе, екінші бір пікірін де былайша тұжырым жасайды: «Мектептердің пән сөздерін кеңседе жасау дұрыс емес. Пән сөзін пән маманы, кітап жазушы шығару керек. Ешбір ғалым пән сөздерін кеңседе шешкізіп жасамайды. Кітап жазушы өзі табады. Бір ғалымның шығарған кітабында кейбір сөздер қолайсыз болса, екінші жазушы ол сөздерін түзеп, өзгертіп, жаңа сөз кіргізеді. Сөзді пән иесі ғана шығармаса, бөгде кісілердің шығаруы мүмкін емес, өйткені әр пәнге жетік адамдар білім кеңесінде болмайды. Пән иесі көп ойланып, көп еңбекпен тапса, кеңес сөзге көп ойланып отыра алмайды. Білім кеңестерінің жиылысында болғанымыз бар, онда сөздер жете тексерілмей үстірт қаралатындығы, көп отырса, жалынып, қолайсыз сөздерді де ала салатыны байқалады [4, 5-том, 213-б.].

А.Байтұрсынұлының үшінші қойып отырған талабы – оқытуға қажетті бағдарлама. Ол туралы ағартушы былай дейді: «Үшінші, мектепке керегі белгіленген программа. Әр іс көңілдегідей болып шығуы үшін оның үлгісі я мерзімді өлшеуі боларға керек. Үлгісіз я мерзімсіз өлшеусіз істелген іс олпы-солпы, я артық, я кем шықпақшы. Керексіз нәрселерді үйретіп, балалардың өмірін босқа өткізбес үшін, үйретерге тиісті білімді кем үйретпес үшін, балалардың күші жетпейтін өте алысқа сүйреп кетпес үшін, бастауыш мектепке үйрететін нәрселердің кесімі-пішімі болуға тиіс. Сол пішім программа деп аталады» [2, 438-439-б.].

«Алаш идеясы» – қазақтың мемлекеттік, елдің ұлттық идеясы. Өйткені Алаш – халқымыздың бесігінде тербегіп, есейген ат жалын тарғып мінгенде бойынша күш-қуат және сенім берген ұлттық идея. Сонау ХХ ғасырдың басында елдің еркіндігі үшін күрескен ерлер қалаған осы қасиетті сөз тәуелсіздігіне жеткен қазақ баласына да соншалықты қымбат, аяулы ұғымға айналуда. Бұл – санамыздың жаңғыруы, тарихи тамырларымызды қастерлеуіміз, елдіктің белгісі, өсер жұрттың өнегесі.

Қазақ тарихында Алаш арыстарының орны ерекше. Олар Қазақ елінің сан ғасырлық даму тәжірибесін, салт-дәстүрін төңкерістік әдіспен күрт өзгертуді емес, қайта оларды өркенниетті елдердің өмір тәжірибесін ескере отырып, одан әрі дамытуды, білім алып, көппен терезе теңестіруін көздеді.

Алаш зиялылары – елшілдік пен Отанға адал қызмет етудің рәмізі. Олар – барды көбейтуші, үзілгенді жалғастырушы, жоқты жасаушы. Ең алдымен қазақтың өз атамекеніне ие болуын мақсат етті. Сол жолда күресті. Сонымен қатар елге демократия, білім-білік алып келу үдерісінің бастауында тұрғандар да солар болды. Оған дәлел Ахмет Байтұрсынұлының мына бір құнды пікірі: «...басқалардан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға – оқу керек! Бай болуға – кәсіп керек! Күшті болуға – бірлік керек! Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек!» Міне, сол керектердің жолында халқына адал қызмет етіп, мол мұра қалдырған Алаш зиялыларының бірі – Жүсіпбек Аймауытұлы.

Ж. Аймауытұлының ұлт тілін дамытудағы педагогикалық көзқарастары мен бүгінгі таңда оқыту жүйесінде қолданыста жүрген «Сатылай кешенді оқыту» технологиясының өзектестігі – баланың білімді өз бетімен ізденуі арқылы сөздік қоры, тіл байлығы, танымдық қабілеті, логикалық ойлауын дамытуында. Өз ойларын, пікірлерін еркін білдіреді. Пәндерді оқыту барысында оқушылардың материалды жылдам, орта, төменгі деңгейде қабылдауына қарай тапсырманы он деңгейге икемдеп, барлық баланың дамуы үшін қолайлы жағдай туғызылады. Әр деңгейдің өзінің алдына қойған мақсаттары бар:

Бұл деңгейлер оқушылардың білімді меңгеру қабілетін ескере отырып жасалған. Бірінші деңгей жазылым бойынша тілдік бірліктер сатылап талданып үйретіледі. Бұл деңгей қалған деңгейлерге негіз болумен қатар, мұғалімнің көбірек жұмыс жасауын талап етеді. Талдау жүйесін, оның алгоритмін сауатты меңгерген оқушы келесі деңгейлерде өз бетінше жұмыс жасай алады. Ал, мұғалім бақылаушы, бағыттаушылық қызмет атқарады. Сатылап талдау жүйесінде Ж.Аймауытұлының мына қағидасы басшылыққа алынады: «Айқын қылып оқыту мен сатылы бір тегіс қылып оқытудың байланысы бар. Оқыту бірте-бірте сатылап, ілгері басып отырмаса, анық та, ұғымды да болмайды. Білім біржола күреп алатын нәрсе емес, аздап көбейетін нәрсе. «Оқу инемен құдық қазғандай» деген мақалды еске түсіру керек. Жаңадан берілетін әсер, суреттеу ұғым бұрынғы салған суреттеуге, ұғымға байланбаса баланың миына берік қонбайды. Сондықтан оқуда біртегіс өрлейтін саты болу керек. Әрбір тыңнан берілетін білім бұрынғы білімнің жалғауы, келесі білімнің бастаушысы сияқты болғаны тиіс. Сатылап оқытудың ескеретін екі жағы бар, бірі – шәкірттің шама-шарқымен есептесу, екіншісі – оқу мағлұматтарын дұрыс қолдану. Оқытушының шеберлігі – ойына келген нәрсені білдіру емес, ау-жайына, жасына, біліміне, күшіне қарап сабақ беру...» [3,4-том, 319б.]. «Сатылай кешенді оқыту» технологиясы осы талаптарды басшылыққа алады. Тіл білімінің әр саласы ондағы берілетін білім көлемі түгелдей қамтылып, алгоритм арқылы сатылап жүйеленеді. Дәстүрлі жүйеде әр тақырып жеке-жеке оқытылып, Ж.Аймауытұлы айтқандай алғашқы алған суреттеу мен ұғым бір-біріне байлаулы болмағандықтан білім алушылардың тілге деген қызығушылығы бәсеңдеп, оның терең қатпарларына бойлауға деңгейі жете бермейді. Алған білімдері санада ұзақ сақталмайды. Сондықтан мұндай жағдайда тағы да Ж.Аймауытұлының тұжырымына жүгінуге тура келеді: «Бір нәрсенің өзімен таныстырмай тұрып, әуелі оның мүшелерімен (неден құралатындығы) таныстырып жаттықтыру керек. Олай етілмесе, соңғы берілетін мағлұматтар орнықсыз, үстірт болып, бала ілгері қарай барғанда, соқыр кісіше қармалып, әр нәрсенің басын шалып кетеді: ол мағлұматты білуге зауқы да соқпайды, мұғалімге сенімі де жойылады. Сондықтан жаңа нәрсемен баланы таныстырарда әуелі бұрынғы білетін нәрсенің мүшелеріне сүйеніп, оның арасындағы байланысын көрсетіп, содан барып білім шығару керек. Оқу заттарының ретті, тізбекті болмағы содан» [3,4-том, 319б.]. Сондықтан тіл білімі салалары білім алушылардың жазуына, айтуына, тыңдауына, баяндауына ыңғайлы етіп жеке-жеке сызбаларға түсіріліп, бір саты екінші сатыға байлаулы болып, білімді тұтас, кешенді қабылдауға ыңғайластырылып беріледі.

Тіл білім салаларын сауатты түрде талдап, санасына сіңірген оқушы кез келген ортада ойын ашық та айқын, айшықты жеткізе алады. Ол үшін бала жаттанды емес, саналы түрде түсініп талдай алуы қажет. Олай болмаған жағдайда Ж.Аймауытұлының мына тұжырымындай сөйлеу дағдысында көптеген олқылықтар болатындығы айқын: «Қазақ баласының бір әдеті: «бәлен етіп, сонымен кетіп, содан сүйтіп...» деген тәрізді нүктесіз шұбата береді. Сөйлегенде де, жазғанда да қысқа сөйлеуге уағдалана беру керек. Ұзын әңгімені аз сөзбен қысқартып айтқызу – сөзге төселдірудің бір керекті жері. Бала түгілі, әлеумет қызметкері боп жүрген кейбір азаматтардың топтарды орыс сөзін қазақша аударғанын тыңдасаң, олақтығы көрініп тұрады: қысқаша мазмұнын өз ойымен айтып бере алмайды, сөйлеушінің сүрлеуімен түгел айтып шығам деп әуре болады. Кетеусіз, татымсыз көп сөзділікке тұрмыс үйретеді ғой. Одан пайда да бар шығар, әйтсе де зияны басым болар. Түбінде көп сөзді адам берекесіз келеді. Аз, дәмді, тиімді сөздің қадірін қазақ та білген ғой, білмесе, «ердің құнын екі ауыз сөзбен кеспей» деп, мақтамас еді», – дейді. [4,5-том, 196б.]. Бұл үрдіс бүгінгі таңда күннен-күнге белең алып бара жатқандығы жасырын емес. Сондықтан қазақ тілінің оқытылу бағытына Алаш зиялыларының еңбектеріндегі құнды ой-тұжырымдар дендеп енуі тиіс.

Зерделі ғалым «Психология», «Дидактика» атты еңбектері арқылы бүгінгі білім беру жүйесіне сай, ұлттық құндылыққа негізделген, теориялық та, практикалық та жағына аса қажетті мол мұра қалдырғаны баршаға аян. Бірақ, осы мұраларды бүгінгі білім жүйесіне дендеп енгізі алмауымыз өкінішті. Дегенмен, біз өзіміздің ғылыми тұжырымдарымызда бұл еңбектерді ғылыми жұмысымыздың өзегі ретінде басшылыққа алып, оны бүгінгі таңдағы білім жүйесіне еніп жатқан жаңалықтармен үйлестіріп келе жатырмыз. Нәтижесі жаман емес. Ж.Аймауыпұлы «Дидактика» атты еңбегінде ана тілін оқытуға ерекше мән беріп: «Мектепте оқылатын пәндердің бәріне бірдей керекті, бәрін қаусырып, орын алатын пән ана тілі екендігінде дау жоқ. Ана тілін жақсы меңгеріп алмай, өзге пәндерге түсіну мүмкін емес. Ана тілі – халық болып жасағаннан бергі жан дүниесінің айнасы; һаман өсіп, түрлене беретін, мәңгі құламайтын бәйтерегі. Жүректің терең сырларын басынан кешірген дәуірлердің, дүниеге көзқарасын, нанымын, айманын, қайғысын, қуанышын, қысқасы жанның барлық толқындарын тұқымнан тұқымға жеткізіп, сақтап отыратын қазынасы – сол халқының тілі

Ана тілін меңгеру – сөздерді жаттату, олардың жүйесін, өзгеру заңдарын білу ғана емес, тіл үйренумен бірге бала тілдің сансыз көп ұғымдарын, ойларын, сезімдерін, сұлу үлгілерін, ойлау жүйесін, ой фәлсәфасын де меңгереді...», – деп ғылыми тұжырымдар жасайды [1,4-том, 306 б.].

Қорытынды. Алаш зиялылары білім беру саласына аса жауапкершілікпен қараумен бірге өз істеріне сыни пікірді де қабылдауда аса мәдениеттілікпен білімділікпен, көрегенділікпен, бүгінгі біздерге өнегелілік те көрсете білген. Оған Ахмет Байтұрсынұлының мына бір құнды пікірі дәлел: «Адамның өзінде кәмілдік болмаған соң, ісінде де кәмілдік жоқ. Сондықтан, 14 жыл бала оқытып аңғарған, сезген, білген, іс көргендігі болса да, әліппе мінсіз болды демеймін. Ұнамсыз мінді жерін аңғарған адамдар көрсетсе, көп-көп алғыс айтамын» [2, 324-б.]. Бұл – оқулық жазатын әр автордың санасында болатын құнды пікір.

Ж.Аймауыпов “Психология” атты еңбегінде өмірге келген адамның ертеңіне елендеп, өз орнын адаспай тауып, қоғамға пайдалы қызмет етуіне дұрыс тәрбие беріп, оның қабілетін, икемін байқайтын жан – ұстаз екеніне тоқталып, адамның қабілеті мен қасиеттерінің маңыздылығына ерекше мән бере отырып былай дейді: «Бала ұққанын тілімен айта білсін; білімін іс жүзінде пайдалансын. Ойлағанын айта білудің пайдасы: бірінші, өзіне-өзі ұқтырады, білімін нығайтады, екінші сөйлеуге төселеді. Ойлағанын сөйлеп беру алғашқы кезде балаға қиын тиеді. Мұғалімнің міндеті: баланы бірте-бірте сөзге жаттықтырып үйрету. Сондықтан мұғалім өзі сөйлей бермей, шамасы келерлік орында, көбінесе балаға сөйлету керек. Бала толық ұқтырып айта алмайды екен, сүйемелеп аузына салып жіберу керек. Баланың «білмеймін», «тілім жетпей тұр» деген сылтауына қанағаттану жарамайды, ырқына жібермей, ештең, шым-шымдап өзіне айтқызуға жәт ету дұрыс. Егер сабақта баланың ұққандығына берген қысқаша жауабы, болмаса жазу арқылы көзі жетіп отырса, үнемі сөйлетем деп қыстай беру де жарамайды» [4, 4-том, 320-б.]. Өкінішке орай, осы бір құнды пікірді бүгінгі таңда біздің білім беру жүйемізде өзге елдің құндылығы ретінде айтып жүруіміз. Ал, Алаш зиялылары болса, мұндай өзекті ой-тұжырымдарды сол кездің өзінде-ақ білім беру жүйесіне енгізіп, баланың терең білім алуын борышымыз деп санаған.

Алаш арыстарының білім беру саласындағы ой-тұжырымдарымен қаруланған бүгінгі егемен елдің ұстаздары ұлтының шын жанашырлары болумен қатар әріптестерінің арасында жаңашыл, қоғамның талабына жауап беретін, нағыз құзыретті маман болатындығына сенімдіміз. Әрине, ол үшін Алаш арыстарының әдістемелік мұраларын ерекше ықыласпен оқып, жаңа заманның ағымына сай жаңғыртып, өз тәжірибелерінде үнемі басшылыққа алып отыруы қажет.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың:«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласындағы: «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды», – деген пікірі Алаш зиялыларының білім беру жүйесіндегі ой-тұжырымдарымен өзектес екендігі біздің айтпақ ойымыздың дәлелі болмақ [5].

Қорыға айтқанда, ұстаздар қауымы кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мен жаһандану кезеңінде жас ұрпақ бойында ұлттық құндылықтарды жойып алмау мақсатында осы айтылған пікірлерді өз тәжірибелерінде өзекті мәселе етіп алса, өз ұлтының Алаштықтар аңсаған жаңа заманның шығармашыл, кәсіби деңгейі биік маман екендіктерін дәлелдеп шығар еді. Ұлтының болашағының жарқын болуына ықпал ететіндей ұстаздар қауымы Алаш зиялыларының әдістемелік мұраларын басшылыққа ала отырып, жаңа заманның оқу кешендерін жазуға белсене араласса, жаһандануға байланысты айтылып жүрген кейбір жаңсақ пікірлерге тосқауыл қойылар еді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты». «Егемен Қазақстан» газеті, 14 желтоқсан, 2012 жыл.
- 2 Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы: Ана тілі, 199. – 444 б.
- 3 Аймауытов. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. – Алматы: Ғылым, 1989. – 436 б.
- 4 Аймауытов. Бес томдық шығармалар жинағы. 5-том. «Ғылым», – Алматы, 1998. – 301 б.
- 5 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру //Егемен Қазақстан» газеті, 26 сәуір, 2017.

МРНТИ 14.35.01

Оспанов Е.Т.¹

¹Ф.ғ.к, Білім саласындағы басқару мамандығы бойынша магистр, Нархоз университетінің доценті, Алматы қ., Қазақстан.

ҚАЗАҚСТАН ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ПЛАГИАТТЫҚ ЖАСАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Қазіргі кезде жоғары оқу орындары арасында плагиаттық жасау мәселесі жиі ұшарасады. Плагиаттықтың белең алуын түрлі себептермен түсіндіруге болады. Мақала ҚР студенттерінің плагиаттық жасауға ықпал ететін жайттарды анықтау мақсатында ЖОО-ның 27 оқытушысы мен 145 студентінен сауалнама алынады. Зерттеу нәтижесі бойынша плагиаттық жасауға академиялық жазылым үдерісінің қалыптаспауы, плагиат жасаған студенттердің жазаға тартылмауы және тағы басқа себептер анықталады. Сонымен қатар, оның алдын алу мақсатында жасалуы тиіс жөнінде ұсыныстар жасалады.

Кілтгі сөздер: плагиаттық жасау, антиплагиат, академиялық жазылым, интеллектуалдық меншік.

Оспанов Y.T.¹

¹Candidate of Philological Sciences, Master of Educational leadership and Management, Associate Professor of Narхоз University, Almaty, Kazakhstan

PLAGIARISM PROBLEMS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF KAZAKHSTAN

Annotation

Today plagiarism is a widely spread issue among the higher education institutions of Kazakhstan. There may be number of reasons for it. Aiming to discover the factors influencing the plagiarism 27 lecturers and 145 students of one University in Almaty city participated in the survey. The results identified that the major reasons for the plagiarism are the absence of academic writing conventions, non-prosecution of students who plagiarise and lack of academic writing skills.

The paper is finalised with the recommendations to prevent plagiarism among students.

Key words: plagiarism, antiplagiarism, academic writing, intellectual property

Оспанов Е.Т.¹

¹К. ф. н., магистр в сфере менеджмента в образовании, доцент Университета Нархоз, г. Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ПЛАГИАТА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ КАЗАХСТАНА

Аннотация

На сегодняшний день плагиатство является одной из самых распространенных проблем среди высших учебных заведений Казахстана. Причины плагиатства могут быть разными. С целью выяснения факторов, влияющих на плагиатство был проведен опрос среди 27 преподавателей и 145 студентов в одном из вузов города Алматы. Основными результатами опроса являются отсутствие требований к академическому письму, не привлечение к ответственности студентов совершающих плагиат, отсутствие

письменных академических навыков у студентов и др. В конце работы предложены рекомендации по предотвращению плагиатства среди студентов.

Ключевые слова: плагиатство, антиплагиат, академическое письмо, интеллектуальная собственность.

Кіріспе. Плагиаттық жасау ЖОО-дарында жиі кездесетін мәселелердің бірі [1, 98 б.]. Сондай-ақ, бұл құбылыс әлемнің кез келген оқу орындарынан табылатын сияқты. Мәселен, плагиаттықтың орын алуына шолу жасаған кейбір ғалымдар оның Солтүстік Америка [2], Ұлыбритания [3], Австралия [4] және Қытай [5] сияқты мемлекеттердің ЖОО-дарында кездесетіндігін айтады. Бұл үрдісті Қазақстанның білім беру ордаларында да кеңінен тараған құбылыс деуге болады. Плагиаттықтық тұжырымын дәл анықтап, түсінік беру біршама қиындықтар тудырады. Мысалы, Howard плагиаттық «шынайы тұрғыда анықталмайды» десе [6, 473 б.], Gullifer және Tyson плагиаттықтың «қалыптасқан анықтамасы жоқ» дейді [7, 2 б.]. Дегенмен, плагиаттық жасау негізінен өзге біреудің еңбегін ұрлау, оның ойын немесе идеясын сілтемесіз қолдану, көшіру деген түсінікпен қабылданады және Қазақстанның ғылыми ортасында да осындай тұжырым қалыптасқан.

Өзгенің ойын ұрлау, еңбектеріне сілтеме жасамау Қазақстанның ЖОО-дарының студенттері, тіпті оқытушы құрамының арасында жиі кездесетін үрдіске айналып кеткені анық. Мәселен, Ұлттық ғылыми техникалық ақпарат орталығы, ақпараттық ресурсты қалыптастыру департаменті 5721 жұмысты тексеріп оның сегіз пайызынан асамында плагиат көрінісін тапқан, ал Ұлттық ғылыми техникалық ақпарат орталығы 7019 ғылыми жұмысты тексеріп, оның 682-інің көшірілгендігін анықтаған [8]. Бұл елімізде жазылатын жұмыстардың антиплагиаттық талаптарды сақтай бермейтіндігін көрсетеді.

Плагиаттық жасау қашанда жауапкершілікке алып келеді. Г.М. Абубакирова және Е.К. Саниязова плагиаттықты авторлық құқыққа қол салу ретінде қарастырып, оны бұзған адамдардың меншік иесіне келтірген зиянына қарай азаматтық-құқықтық, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке тартылатындығын атап көрсетеді [9, 194 б.]. Бұл Қазақстанда плагиаттық бойынша жазалау жүйесі қалыптасқандығын аңғартады, тіпті ҚР Қылмыстық кодексі бойынша екі жылға дейінгі мерзімде бас бостандығынан айыруға дейінгі шара қарастырылған [10]. Дегенмен, жазалау шеңбері белгіленген құқық бұзушылық екені айқындалғанымен «Неліктен ҚР ЖОО-дарында плагиаттық жиі кездеседі?» деген сұрақ туындайтыны орынды. Осы мақала ҚР-дағы бір ғана ЖОО ала отырып, ондағы плагиаттық жайттың орын алу себебін анықтауға тырысады.

Әдебиеттерге шолу

Қазақстанда плагиат үшін жауапкершілік қарастырылғанымен «...соңғы кездері плагиат мәселесі (әсіресе гуманитарлық салаларда) өзектірек мәселе болып, түйіні шешілмей тұр» [9, 194 б.]. Мұндай үдерістің орын алуына түрлі жайттардың ықпалы бар деуге болады. Соңғы кездері плагиаттың тым кең таралуына негізгі әсер етуші фактор ретінде ғаламтордың қолданысқа енуінің әсері де бар. Интернеттің кең таралуы жаңа технологиялар арқылы тың ақпараттарға оңай қол жеткізуге мүмкіндік беріп, оны дұрыс қолданбаудың салдарынан плагиаттық жасауға ықпал етуде [11]. Осылайша, Paulhus және басқалар интернеттің салдарынан академиялық тұрғыда көшіру бұрынғыдан әлдеқайда жеңіл болып кетті дейді [12]. Шындығында, ғаламтордың қолданысқа енуі студенттердің мол ақпарат қорына қол жеткізуін біршама жеңілдетті, бірақ оның плагиаттың мәселені туындатуы алаңдатарлық жайт.

Дегенмен, ғаламтордың таралуы плагиаттың кең таралуының жалғыз себебі болып табылмайтын сияқты. Кейбір зерттеушілер плагиаттық жайттың орын алуын студенттердің ол туралы білмеуі және сілтеме жасаудағы қиындықтардың туындауынан деп қарастырады [13; 14]. Сондай-ақ, студенттер академиялық бағытта жұмыс жаза алмауынан плагиаттық жасауға баратын сияқты [15;16;17]. Ал, Bernardi және басқа ғалымдар студенттердің жазба жұмысына деген уақыт тапшылығы салдарынан плагиат жасайтындығын анықтаған [18]. Оқу орындарының арасында плагиаттықтың жиі орын алуы себебі ретінде оны анықтап, жазалау шарасын қолданбауды да айтуға болады. Мәселен, Selwyn [19], Sileo мен Sileo [20], Stephens және басқалар [21] сияқты зерттеушілер өзге жұмыстарды көшіріп өткізе салған студенттердің плагиат бойынша жазаланбағандықтарын және жауапқа тартылу қорқынышатырының жоқ екендігін анықтаған. Сонымен қатар, студенттер арасында плагиаттық мәселенің таралуын қарастырған еңбектерден плагиат жасауға ұлдардың бейім болатындығын, жас ерекшелігінің әсер ететіндігін (яғни жасы кіші болған сайын плагиаттық жасауы мүмкін) және академиялық үлгерімінің әсері болатындығын жөнінде пікірлер анықталған [22]. Бұл тұжырымдар арқылы плагиаттық таралуына әсер ететін себептердің әр түрлі екендігін байқауға болады және студенттер үшін плагиаттық жасау жазба жұмысын орындаудың жеңіл жолы ретінде қалыптасқанын байқауға болады [23; 24; 25].

Adam және тағы басқа ғалымдар плагиаттық туралы еңбектерге шолу жасай отырып, бұл мәселені шешудің жолдарын моралдық, құқықтық нормативті, академиялық жазылым сияқты негізі үш тұрғыдан қарастырады [26]. Adam-ның өзінің жеке жүргізген зерттеуі плагиаттық жасаудың дұрыс емес екендігін түсінетін студенттер оны жасаудың моралдық тұрғыдан жауапкершіліксіз деген пікір танытқан [26]. Демек, плагиаттық жасайтын студенттер білім алу барысында адал еңбек жолын таңдамайды, салдарынан академиялық тұрғыдағы үлкен қателіктер жасайды. Негізінен, моралдық тұрғыда плагиатпен күресу жүргізіледі, бірақ ол тиімді түрде жүзеге асырылмайды [27].

Ал, құқықтық нормативті тұрғыда шешу жолдарына ЖОО-дары деңгейінде плагиатқа қарсы ережелер мен нормаларды жатқызуға болады. Бұл бағытта әрбір университет антиплагиат талаптарын жасап, оны студенттердің бұзбауын қадағалайды. Бірақ, көптеген шетел жоғары оқу орындарындағы студенттерге жасалған зерттеу жұмысы студенттердің өз университеттерінің антиплагиат ережелерімен таныс емес екендігін немесе плагиаттан қалай сақтану керек екендігі жөніндегі амалдармен таныс емес екендігін анықтаған [7].

Плагиаттық жасау негізінен академиялық бағытта жазылған жұмыстарда орын алады. Бұл академиялық жұмыстарды жазудың талаптарын жетік білмеудің салдарынан орын алатындығын білдіреді. Кейбір зерттеушілер плагиаттық жасамау «Батыстық» тұжырым, яғни өзге авторлардың еңбектерін бағалау негізінде қалыптасқан деген пікір айтады [6]. Сол себепті, плагиаттан сақтану амалдарын қолдану, ол жөніндегі түсініктерді қабылдау «Батыстық емес» студенттер үшін қиын болып келеді дейді [28; 29, p. 94].

Зерттеу әдісі

ҚР ЖОО-дары арасында плагиаттық жасалу барысын анықтау және онымен күресу жолдарын анықтау мақсатында жоғары оқу орындарының бірінің 27 оқытушы мен 145 студентінен сауалнама алынды. Сауалнама ЖОО бакалавр дәрежесі бойынша оқып жатқан барлық орыс және қазақ топтарының студенттеріне бірдей таратылды. Сауалнамаға жауап беру ерікті түрде жүргізіліп, жауап берушілердің жауаптары мен аты-жөнінің құпиялылығы сақталды. Суалнама нәтижесі сипаттамалық статистика арқылы сапалық әдіс тұрғысында талданды.

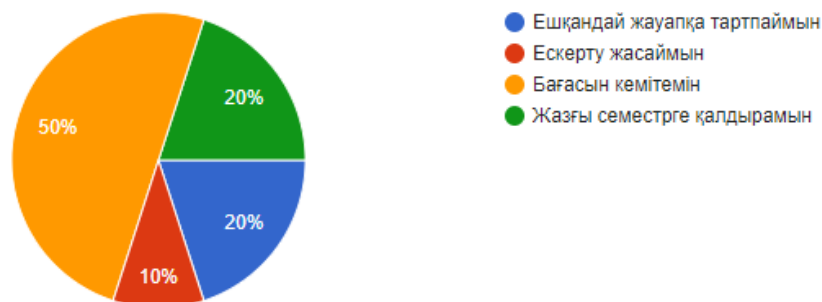
Зерттеу нәтижесі

Оқытушылар нәтижесі

Оқытушылардың басым көпшілігінің (70%) пікірінше студенттер плагиаттың не екенін біледі және барлық оқытушылар (100%) өз студенттеріне плагиат жасамау қажет екендігін айтамыз деп жауап берген. Олардың 90%-ы студенттерге плагиат жасамау жөнінде қосымша кеңес беретіндіктерін айтқан. Оқытушылардың 40%-ының пікірінше студенттер плагиаттық үшін жауапкершілікке тартылатындығын білмейді десе, 60% біледі деп белгілеген.

Студенттердің плагиаттық жасамауының алдын алу бағытында қойылған, «студенттер үшін плагиаттан сақтану жолдарын үйрету үшін қосымша семинарлар өткізілуі қажет пе?» деген сұраққа 90% оқытушы қажет деп есептейді. Себебі, оқытушылардың (60%) пікірінше студенттер плагиаттықтан сақтану жолдарын біледі десе, 40% мүлдем білмейді деп жауап берген.

Оқытушылар плагиаттық жасау студенттердің білім алуына кедергі келтіретіне барлығы да (100%) сенімді. Олардың басым көпшілігі (70%) студенттердің плагиаттық жасау себебі баға алса болды деп есептейді. Тек 20 % ғана оқытушы жазба жұмысын жаза алмағандықтан плагиат жасаулары мүмкін деп ойлайды, ал 10% плагиаттан сақтану жолдарын білмейді деп есептейді. «Егерде студенттің плагиат жасағандығын анықтаған жағдайда қандай шара қолданасыз?» деген сауалға оқытушылар былай жауап берген:

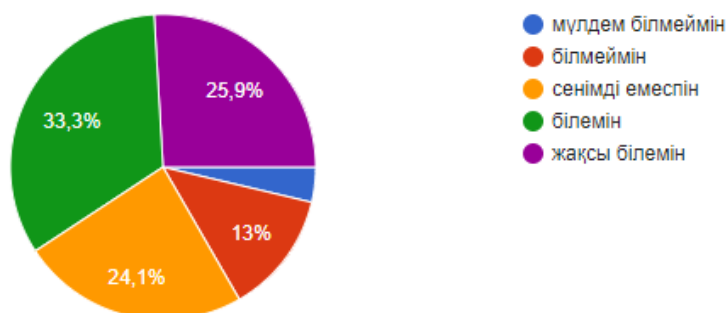
1-сурет. Оқытушылардың плагиат жасаған студенттерге шаралар қолдануы.

Ал, «Университет қабырғасында оқу барысында студенттің плагиаттық жасамай білім алуы мүмкін бе?» деген сауалға оқытушылардың 80 % мүмкін десе, 20% мүмкін емес деп жауап берген. Сондай-ақ, оқытушылар студенттердің плагиат жасамауына жол бермеу үшін қосымша семинарлар өткізіп, барлық оқытушылар плагиат жасаған студенттерді қатал жазалап, жазба жұмыстарының барлығын антиплагиат бағдарламасы арқылы тексеруді ұсынады.

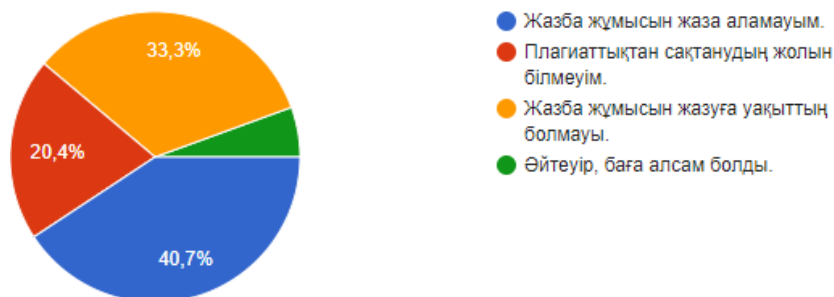
Студенттер нәтижесі

Сауалнамға қатысқан студенттердің басым көпшілігі (75,9%) плагиат жасайтындығын айтады, ал жартысына жуық студент (48,1%) мектепте қабырғасында плагиат жасамау қажет екендігі жөнінде айтылмайды деп көрсеткен, дегенмен барлық студент (100%) ЖОО-да плагиат жасамау қажет екендігі ескергілетінін айтады. Студенттердің жартысынан көбі (57,4%) плагиаттықтан сақтану үшін арнайы семинарлар өткізілгендігін қалайды. Ал, студенттердің плагиаттық жасамаудың жолдарын қаншалықты білетіндігін 2-суреттен көруге болады:

2-сурет. Студенттердің плагиат жасау жолдарын білетіндігі

Студенттердің 59,3% плагиаттық жасау олардың шынайы білім алуына кері әсерін тигізетіне сенімді, ал 24,1% ешқандай әсер етпейді деп есептейді. Ал, студенттердің плагиат жасауының басты себептерін мына суреттен көруге болады:

3-сурет. Студенттердің плагиат жасау себептері.

Студенттердің жартысына жуығы (48,1%) ЖОО қабырғасында плагиат жасамай білім алу мүмкін емес деп түсінеді. Олар өздерінің арасында плагиат жасаудың алдын алу үшін плагиат жасаған студентке жазаның күшейтіліп, барлық оқытушылардың антиплагиат талабын талап етуін және жазба жұмыстарын антиплагиат бағдарламасынан өткізу қажет деген пікірлерін білдіреді.

Талқылау

Жоғарыда зерттеу нәтижесі көрсеткендей студенттердің басым көпшілігі (75,9%) оқытушылардың (100%) плагиат жасамауы керек екендігі жөнінде ескерткендеріне қарамастан плагиат жасайтындықтары анықталды. Бұл студенттердің мектеп қабырғасынан бастап қалыптасқан жазба үлгісі болуы да мүмкін, себебі олардың біршамасына оқушы кезінде плагиат жасамау қажет екендігі айтылмаған. Яғни, плагиаттың алдын алу мәселесі мектеп қабырғасынан бастап дұрыс жолға қойылуы қажет.

Қазіргі кезде ЖОО-дарында студенттердің плагиаттық жасамауы үшін түрлі шаралар жүргізілетіні белгілі. Олардың қатарына оқудан шығару, бағасын төмендету және жазғы семестрге қалдыру сияқты т.б.

жазалау шараларын жатқызуға болады. Зерттеуге қатысқан оқытушылардың біразы (50%) бағасын кемсіту шарасын қолданады екен, бірақ студенттердің 4%-ына жуығы плагиат жасағаны үшін ешқандай жауапкершілікке тартылмаймыз десе, 20%-ына жуығы тек ескерту ғана жасалады деп көрсеткен. Демек, кейбір студенттерде плагиат жасағаны үшін жауапкершілікке тартылмаймыз немесе оқытушы тарапынан ескерту ғана жасалып қояды деген пікірлер қалыптасуы плагиаттықтың таралуына әсер ететіні сөзсіз [20;21]. Бұл үшін оқытушылар тарапынан жазалау шарасын қатаңдату қажет және бұл ұсынысты студенттердің өздері де білдірген.

Плагиат мәселесін анықтау бойынша жүргізілген біршама еңбектер студенттердің мұндай қадамға баруын жазба жұмысын жаза алмауымен және оның талаптарын толық білмеумен байланыстырады [15;16;17]. Зерттеу барысында студенттердің 24,1% -ы жазба жұмысын жазу барысында плагиаттан сақтану талаптарын білетіндігіне сенімді емес болса, 4%-ға жуығы мүлдем білмейтін болып шықты, керсінше студенттердің басым бөлігі плагиаттан сақтану жолдарын білетіндігін көрсеткен (2-сурет). Сондай-ақ, егер студент жазба жұмысын жазу барысында плагиат жасайтын болса, 4%-ына жуығы баға алсам болды деген ойда, мұны кейбір ғалымдар жазба жұмысына немқұрайлы қараумен түсіндереді [23;24;25]. Ал, 41%-дайы жаза алмауымен байланыстырып, 20%-ы плагиаттан сақтану жолын білмейміз дейді. Мұндай себептер шетел студенттерінің де плагиаттық баруының себептерінің бірі болып табылады [13;14]. Сондай-ақ, Bernardi [18] анықтаған уақыт тапшылығы салдарынан плагиаттық жасауды 33%-ынан көреуге болады (3-сурет).

Бұл нәтиже студенттер арасында академиялық жазба жұмысын жазу кеңінен насихаттап, оларға плагиаттықтан сақтану жолдарын әлі де түсіндіруді талап етеді. Академиялық жазылым талаптарын түсінбеу студенттердің нашар жұмыс жазуы немесе абайсызда плагиаттық жасауы сияқты жағдайларға алып келеді [7]. Дегенмен, кейбір студенттер талапты біле тұра қасақана плагиат жасауы мүмкін, бұл мәселені жоғарыда айтылған жазалау шарасының әлсіздігімен байланыстыруға болады.

Сонымен қатар, көп жағдайда ғаламтордан көшіре салу, қасақана плагиаттық жасау ЖОО-да кең таралып кеткендігі сонша, студенттердің пікірінше плагиат жасамай университеттерде оқу мүмкін емес деген тұжырым қалыптасқан. Мәселен, зерттеуге қатысқан студенттердің 48,1% -ы плагиат жасамай білім алу мүмкін емес деп ойлайды және оқытушылардың 20%-ы осы пікірді қолдайды. Ал, оқытушылардың 100%-ы және студенттердің 60%-ына жуығы плагиаттың шынайы білім алуына кедергі жасайтынына сенімді. Мұндай нәтиже ЖОО-да толықтай сапалы білім алу мүмкін емес деген тұжырым жасауға итермелейтін анық.

Қорытынды

Қазіргі таңда Қазақстанның ЖОО-дарында студенттер тарапынан орын алатын плагиаттықтың алдын алу мақсатында біршама жұмыстар жүргізілуде. Дегенмен, зерттеу жұмысында студенттер тарапынан жазба жұмысын жазуды толық білмейтін, плагиат талаптарын сақтау жолын меңгермеген студенттер көп екендігі анықталды. Алдымен, студенттерге антиплагиат талаптарын толық түсіндіруді (тіпті бұл жұмысты мектеп қабырғасынан бастаған жөн сияқты) жан-жақты қолға алып, қажет болған жағдайда қосымша семинарлар өткізу дұрыс сияқты. Сонымен қатар, жазалау шараларын күшейту мен жазба жұмыстарын тексеру жолдарын жетілдіру қажет. Себебі, плагиаттық жасау заң бойынша біреудің интеллектуалдық меншігін ұрлау ғана емес, студенттің ЖОО-да қажетті білім алуына басты кедергі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Wilkinson J. Staff and student perceptions of plagiarism and cheating // *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*. -2009. -20(2), p. 98–105.

2 McCabe D. L. Cheating Among College and University Students: A North American Perspective // *International Journal for Educational Integrity*. -2005, -1 (1). <http://www.ojs.unisa.edu.au/index.php/IJEI/article/view/14>.

3 Selwyn N. 'Not necessarily a bad thing...': A Study of Online Plagiarism Amongst Undergraduate Students // *Assessment and Evaluation in Higher Education*. -2008, -33 (5), p.465–79.

4 Ryan G., Bonanno H., Krass I., Scouller K. and Smith L. Undergraduate and Postgraduate Pharmacy Students' Perceptions of Plagiarism and Academic Honesty // *American Journal of Pharmaceutical Education*. -2009. -73 (6): p.1–8.

5 Hu G., and Lei J. Investigating Chinese University Students' Knowledge of and Attitudes Toward Plagiarism from an Integrated Perspective // *Language Learning*. -2012. 62 (3). p.813–50.

- 6 Howard R. M. *Sexuality, textuality: The cultural work of plagiarism*// *College English*. -2000. -62(4), p.473–491.
- 7 Gullifer J., Tyson G. *Who has read the policy on plagiarism? Unpacking students' understanding of plagiarism*//*Studies in Higher Education*, 2014. -39(7), p.1202–1218.
- 8 Бықай Д. Плагиат білім емес, көшірме ғылым емес [электрондық ресурс]. 14.07.2014, URL:http://www.nauka.kz/page.php?page_id=256&lang=2&news_id=2544
- 9 Абубакирова Г.М., Саниязова Е.К. Ғылыми плагиаттық үйін заңды жауапкершілік // ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы. -2015. -№3 (75). 193-195 б.
- 10 Қазақстан Республикасының ҚР 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі.
- 11 Sureda J., Comas R., & Morey M. *Las causas del plagio académico entre el alumnado universitario según el profesorado* // *Redalyc*. -2011. -50, p.197-220.
- 12 Paulhus D. L., Nathanson C., Williams, K. M. *A new look at the link between cognitive ability and exam cheating* / In B. D. Zumbo (Ed.), *Developments in the theories and applications of measurement, evaluation, and research methodologies across disciplines*. Vancouver: University of British Columbia Press. -2005.
- 13 Anyanwu R. *Lessons on plagiarism: Issues for teachers and learners* // *International Educational Journal*. -2004 4 (4), p.178-187.
- 14 Davies, A. *Research Report: Attitudes and drivers behind students plagiarism* // *Birmingham Education, Theory and Action*. -2008. -1 (2), p.17-19.
- 15 Devlin M., Gray, K. *In their own words: A qualitative study of the reasons Australian university students plagiarize* // *Higher Education Research & Development*. -2007. -26(2), p.181–198.
- 16 Park C. *In other (people's) words: Plagiarism by university students—Literature and lessons* // *Assessment & Evaluation in Higher Education*. -2003. -28(5), p.471–488.
- 17 Iyer R., Eastman, J. K. *Academic dishonesty: are business students different from other college students?* // *The Journal of Education for Business*. 2006. -82(2), p.101–110.
- 18 Bernardi R. A., Baca A. V., Landers K. S., & Witek M. B. *Methods of cheating and deterrents to classroom cheating: an international study* // *Ethics and Behavior*. -2008. -18(4), p.373–391.
- 19 Selwyn N. *Not necessarily a bad thing: a study of online plagiarism amongst undergraduate students* // *Assessment & Evaluation in Higher Education*, -2008. -33(5), p.465–479.
- 20 Sileo J.M., Sileo, T.W. *Academic dishonesty and online classes: A rural education perspective* // *Rural Special Education Quarterly*, -2008. -27(1), p.55–60.
- 21 Stephens J.M., Young, M. F., & Calabrese, T. *Does moral judgment go offline when students are online? A comparative analysis of undergraduates' beliefs and behaviors related to conventional and digital cheating*//*Ethics & Behavior*, -2007. -17(3), p.233–254.
- 22 Newstead S.E., Franklyn-Stokes A., Armestead, P. *Individual Differences in Student Cheating*//*Journal of Educational Psychology*, -1996. -88 (2), p.229-241.
- 23 Devlin M., & Gray K. *In their own words: a qualitative study of the reasons Australian university students plagiarize* // *Higher Education Research and Development*, -2007. -26(2), p.181–198.
- 24 DeVoss D., & Rosati A. C. *"It wasn't me, was it?" plagiarism and the web* // *Computers and Composition*, -2002. -19(2), p.191–203.
- 25 Stephens J.M., Young, M. F., & Calabrese, T. *Does moral judgment go offline when students are online? A comparative analysis of undergraduates' beliefs and behaviors related to conventional and digital cheating* // *Ethics & Behavior*. -2007. -17(3), p.233–254.
- 26 Adam L, Anderson V., Spronken-Smith R. *'It's not fair': policy discourses and students' understandings of plagiarism in a New Zealand university* //*Higher Education*. -2016. vol. 74, -№1. p.7-32.
- 27 East J. *Judging plagiarism: A problem of morality and convention* // *Higher Education*, -2010. -59(1), p.69–83.
- 28 Flowerdew J., & Li Y. *Plagiarism and second language writing in an electronic age*//*Annual Review of Applied Linguistics*, -2007. -27, p.161–183.
- 29 Price M. *Beyond 'gotcha!': Situating plagiarism in policy and pedagogy* // *College Composition and Communication*. -2002. -54(1), p.88–115.

Gaukhar Meirambekovna Raikulova¹

*¹Almaty Kazakh-Turkish Humanitarian and Technological College
Master degree two foreign languages of Taraz innovation - humanitarian university
Kazakhstan, Almaty*

STRATEGIES FOR EFFECTIVELY TEACHING CRITICAL THINKING SKILLS

Annotation

Critical thinking is the ability to think clearly and rationally, understanding the logical connection between ideas.

Critical thinking might be described as the ability to engage in reflective and independent thinking. If we take this definition and we try to break down the idea of preparing students for the world we live in, it is fair to say that critical thinking is important in several ways. Critical thinking also has an impact on students' interpersonal skills. Critical thinking can be developed in both traditional and online classrooms. Incorporating critical thinking in the classroom allows participants to question assumptions, identify bias and engage in rigorous and self-disciplined discussion. The following critical thinking teaching strategies will be explored and examples of each will be provided: The Circular Response method, The Devil's Advocate activity, The Scenario Analysis, The Critical Incident Questionnaire and the Look, Select and Deepen activity. Instructors who employ these strategies increase opportunity for student lifelong learning and promote problem-solving skills through reasoned thought.

Key words: skillfully conceptualizing, applying, analyzing, synthesizing, and/or evaluating information.

Г.М. Райкулова¹

*¹Алматы қазақ-түрік гуманитарлық технологиялық колледж оқытушысы,
6М011900-Екі шет тілі мамандығының 2 курс магистранты
Алматы қ., Қазақстан*

СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСІ

Аңдатпа

Қазіргі кезеңде білім берудің сапасын жақсарту, әдістемелік негізін өзгерту заман талабына сәйкес туындап отырған қажеттілік. Сабақ мұғалімнің емес, оқушының іс-әрекетімен бағаланады. Сыни тұрғысынан ойлау технологиясын қалаушылар американдық ғалымдар Чарльз Темпл, Джон Дьюи, Мереди. Оқу және жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау технологиясын әлемнің түпкірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Сыни ойлау-өзіндік ойлау. Сыни ойлау – сұрақ қоюдан және шешімін талап етуден ететін проблемаларды айқындаудан басталады. Балаға өз ойын қысылмастан айтуға мүмкіндік беру, оған пікір еркіндігін сездіру оқушының сол сабаққа деген қызығушылығын арттырады. Мұндай сабақтарда, сабақты театр сахнасы деп қарасақ бас рөлге оқушы, оның білімі, өзіндік жұмысы алынып, оқытушыға тек бақылаушы рөлі қалады.

Түйінді сөздер: сыни ойлау, дағдылар, тәсілдер, интеграция, түрлі түсіндірулер.

Г.М. Райкулова¹

*¹Алматинский казахско-турецкий гуманитарно технологический колледж
магистрант 2 курса специальности 6М011900-Два иностранных языка
г.Алматы, Казахстан*

СТРАТЕГИИ ЭФФЕКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ НАВЫКАМ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация

Критическое мышление - это способность мыслить ясно и рационально, что делать или что верить. Он включает в себя способность заниматься рефлексивным и независимым мышлением. Критическое

мышление является решающим навыком для жизни. Вот почему обучение навыкам критического мышления является необходимостью для наших учеников. Этот термин, по общему признанию, открыт для различной интерпретации. В то же время, вот простая перспектива. На стадии рефлексии учащиеся размышляют о связи с тем, что они узнали на уроке, закрепляя новые знания, активно перестраивают свои представления с тем, чтобы включить в них новые понятия. Живой обмен идеями между учащимися дает им возможность познакомиться с разными точками зрения, учит внимательно слушать товарища, и аргументировано защищать свое мнение.

Ключевые слова: критическое мышление, навыки, способы, интегрировать, различной интерпретации.

Critical thinking is a crucial skill for living life. That's why teaching critical thinking skills is a necessity with our students. Every teacher is looking for more ways to integrate it into classrooms.[1,105] But what exactly are critical thinking skills? The term is admittedly open to different interpretation. In the meantime, here's a simple perspective. It's more than just thinking clearly or rationally. It's about thinking *independently*. Critical thinking is the ability to think clearly and rationally about what to do or what to believe. It includes the ability to engage in reflective and independent thinking. Someone with critical thinking skills is able to do the following:

- understand the logical connections between ideas
- identify, construct and evaluate arguments
- detect inconsistencies and common mistakes in reasoning
- solve problems systematically
- identify the relevance and importance of ideas
- reflect on the justification of one's own beliefs and values

Critical thinking is not a matter of accumulating information. A person with a good memory and who knows a lot of facts is not necessarily good at critical thinking. A critical thinker is able to deduce consequences from what he knows, and he knows how to make use of information to solve problems, and to seek relevant sources of information to inform him.

Critical thinking should not be confused with being argumentative or being critical of other people.

Critically thinking about something means formulating your own opinions and drawing your own conclusions. This happens regardless of outside influence. It's about the discipline of analysis, and seeing the connections between ideas.

Teaching critical thinking skills doesn't require hours of lesson planning. You don't need special equipment or guest speakers. All you need are curious and open minds, along with a few strategies. That's what this article is all about. You can use these techniques for teaching critical thinking skills in every lesson and subject. So dive in and get critical! [2,26]

1. Begin with a Question

This is the simplest foray into critical thinking. What do you want to explore and discuss? It shouldn't be a question you can answer with a 'yes' or a 'no.'

You want to develop essential questions here. These are questions that inspire a quest for knowledge and problem-solving. They'll support the development of critical thinking skills beautifully.

When you pose your question to students, encourage brainstorming. Write down possible answers on a chalkboard or oversized pad as a student reference. This is a big part of defining the problem in Solution Fluency. Have big open discussions where students can dissect and discuss questions.

2. Create a Foundation

Students cannot think critically if they do not have the information they need. Begin any critical thinking exercise with a review of related information. This ensures they can recall facts pertinent to the topic. These may stem from things like:

- reading assignments and other homework
- previous lessons or critical thinking exercises
- a video or text

Employ the above strategy of questioning to ensure students are up to speed.

3. Consult the Classics

Great literary works boast challenging narratives and deep characterization. They are a perfect launch pad for critical thinking. Use them for specific lessons on character motivation, plot predictions, and theme.[3,225]

Here are some links to explore for resources:

- Literature.org Classics Online
- Skeptic North
- Shakespeare and Critical Thinking
- The Critical Thinking Community

4. *Creating a Country*

How does one create a country from scratch? This could be great project-based learning scenario. It requires sufficient research to discover what actually “makes” a country. In the process students learn history, geography, politics, and more.

Leave this assignment open-ended over a couple of days or weeks so they can really dig deep.

- The Geography Site
- Discovery News: A Simple Guide to Starting Your Own Country
- How to Start Your Own Micro-nation

5. *Use Information Fluency*

Part of critical thinking is knowing when to pursue and when to discard information. Students must learn to amass the appropriate knowledge to inform that thinking. Teaching critical thinking skills can be supported by an understanding of Information Fluency.[4,195]

Mastering the proper use of information is crucial to our students’ success in school and life. It’s about learning how to dig through knowledge in order to find the most useful and appropriate facts for solving a problem. Critical thinking is deeply embedded in the process of Information Fluency.

6. *Utilize Peer Groups*

There is comfort in numbers, as the saying goes. Digital kids thrive on environments where critical thinking skills develop through teamwork and collaboration. Show kids their peers are an excellent source of information, questions, and problem-solving techniques.

7. *Try One Sentence*

Try this exercise: form groups of 8-10 students. Instruct each student to write one sentence describing a topic on a piece of paper. The student then passes the paper to the next student. The next student will add their understanding of the next step in a single sentence. This time, though, that student folds the paper down to cover their sentence. Now only their sentence is visible, and no other.

Each time they pass, students can only see one sentence. They must keep adding the next step of their understanding. This teaches them to really home in on a specific moment in time. They learn to critically apply their knowledge and logic to explaining themselves as clearly as possible.

8. *Problem-Solving*

Assigning a specific problem is one of the best avenues for teaching critical thinking skills. Leave the goal or “answer” open-ended for the widest possible approach. This is the essence of asking essential questions that have no easy answer. It requires discovery and synthesis of knowledge through critical thinking.

9. *Return to Role playing*

Role playing has always been an excellent method for exercising critical thinking. It involves inhabiting another persona and it’s characteristics. It’s the main reason why actors do tireless research for their roles. Becoming someone else calls upon stretching both your analytical and creative mind.

Pair students up and have them research an historical conflict. Ideally it should involve an interaction between two famous historical figures. Then lead them to decide which character they each choose to play. They’ll each have opposite points of view in this conflict. Have them discuss it until they can mutually explain the other’s point of view. Their final challenge will be to each suggest a compromise.

10. *Speaking With Sketch*

We are inherently visual learners. It’s challenging to effectively communicate an idea without words, though. Translating thoughts to picture form encourages critical thinking beautifully.[5,88]

It guides kids to think using a different mental skill set. It’s a great way for them to become truly invested in an idea. There are some resources on the Teaching Channel and Ruth Catchen’s Blog that you may find useful.

11. *Prioritize It*

Put teaching critical thinking skills at the forefront of your lessons. Every subject offers opportunities for critical thinking. Check understanding and offer room for discussion. It will help even if such periods are brief. You’ll begin to see critical thinking as a culture rather than just an activity.

12. Change Their Misconceptions

Critical thinking involves intensive work and concentration. Students should be left to themselves for much of the process. That said, it can be helpful to step in partway through their process. You can do this to correct misconceptions or assumptions.

Students will benefit from practicing critical thinking. Keep it at the forefront of your teaching. You'll offer richer lessons, deeper exploration, and better lifelong learning.

References:

1 Richard Paul and Linda Elder, *The Miniature Guide to Critical thinking Concepts and Tools*, Foundation for Critical thinking Press, 2008. – 200 p.

2 Scriven, Michel and Paul. *Defining critical thinking*, 2004. – 305 p.

3 *Asking the Right Questions: A Guide to Critical Thinking* M. Neil Browne, Stuart M. Keeley, 1981-255.

4 *How to Think about Weird Things: Critical Thinking for a New Age* Theodore Schick Jr., Lewis Vaughn, Martin Gardner, 2002. – 198 p.

5 *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Professional and Personal Life* by Richard W. Paul, Linda Elder. 2005. – 345p.

ГРНТИ 14.35.09

Толкын Жанибековна Токтарова¹, Бакитгуль Сакеновна Жумагулова²

¹к.ф.н., профессор Факультета для иностранных граждан и довузовской подготовки,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
050010, Казахстан, г. Алматы, проспект Достык, 13;

²д.ф.н., профессор Института филологии и полиязычного образования,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
050010, Казахстан, г. Алматы, проспект Достык, 13

СТРАТЕГИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ КАК КОГНИТИВНЫЙ КОМПОНЕНТ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Аннотация

Смена научных парадигм связана с изменениями, которые происходят в социуме, что приводит и к переосмыслению образовательных технологий. В данной работе сфера образования представлена сквозь призму теории дискурса.

Исследованию разных видов дискурса посвящено большое количество работ, что сопряжено с высоким научным интересом к организации речемыслительной деятельности человека.

В качестве рабочего определения понятия педагогического дискурса принята позиция А.А. Леонтьева, так как в ней отражается не только процесс обучения, но и воспитания. Эта позиция позволяет анализировать сложный механизм социализации человека с двух планов, что дает основание говорить о сложной структуре данного вида дискурса.

В данной статье рассматривается только один из компонентов педагогического дискурса – когнитивный. Данный компонент вполне коррелирует с четвертым из выделенных М.Н.Тленкопачевой признаков педагогического дискурса, приведенных в данной статье.

Одну из таких стратегий представляет собой стратегия критического мышления, внедрение которой в образовательный процесс Казахстана имеет в настоящее время важное значение.

Наша страна не является «первопроходцем» внедрения обучения критическому мышлению обучаемых. Имеются многочисленные исследования в этой области в России и за рубежом, однако учет достижений в этой области позволяет оптимизировать этот процесс, модифицировать его в соответствии с запросами общества к модернизации современного образования.

Ключевые слова: педагогический дискурс, когнитивный компонент, критическое мышление, стратегия, обучение, методы.

Т.Ж. Тоқтарова¹, Б.С. Жұмағұлова²

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры,
Алматы қ., Қазақстан

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры,
Алматы қ., Қазақстан

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДИСКУРС ТАНЫМДЫҚ КОМПОНЕНТІНІҢ СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ СТРАТЕГИЯСЫ

Аңдатпа

Ғылыми парадигмалардың ауысуы әлеуметтен (социум) өзгерістерге байланысты, бұл білім беру технологияларын жаңадан қайта меңгеруді қажет етеді. Аталмыш жұмыста білім беру жүйесі дискурс теориялары тұрғысынан қарастырылған.

Дискурстың түрлерін зерттеуге көптеген еңбектер арналған. Бұл адамзаттың сөйлесу қызметін ұйымдастыруға деген ғылыми қызығушылықтың жоғары екендігімен байланысты.

Педагогикалық дискурс ұғымына анықтама беруде А.А.Леонтьевтің көзқарасы басшылыққа алынады, өйткені бұл жерде тек қана оқыту үдерісі де сипатталады. Бұл көзқарас адамзат әлеуметтенуінің күрделі тетігіне екі тұрғыдан талдау жасауға мүмкіндік жасайды. Бұл аталмыш дискурс түрінің күрделі құрылым екендігін дәлелдейді.

Аталмыш мақалада педагогикалық дискурстың когнитивтік (танымдық) түрі қарастырылады. Айтылған компонент аталмыш мақалада көрсетілген педагогикалық дискурстың белгілері М.Н.Тленкопачева бөліп көрсеткен төртінші түрімен толық сәйкес келеді.

Қазіргі уақытта Қазақстанның білім беру үдерісінде мақсуды мәнге ие осындай стратегиялардың бірі сыни ойлау стратегиясы болып табылады.

Біздің еліміз білім алушыларды сыни ойлауға оқытудағы «алғашқылардың» қатарына емес. Аталмыш мәселе бойынша Ресейде және шет елдерде көптеген зерттеу жұмыстары бар, алайда бұл саладағы жетістіктерді есепке алу аталмыш үдерісті жетілдіруге, заманауи білім беруді модернизациялаудағы (жанашылдандырудағы) қоғамның сұранысына сәйкес модификациялауға мүмкіндік жасайды.

Түйін сөздер: педагогикалық дискурс, танымдық компонент, сын тұрғысынан ойлау, стратегия, оқыту, әдістер.

T. Toktarova¹, B. Zhumagulova²

¹Abay Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan;

² Abay Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

THE STRATEGY OF CRITICAL THINKING AS A COGNITIVE COMPONENT OF THE PEDAGOGICAL DISCOURSE

Annotation

The change of scientific paradigms is associated with the changes that occur in the society, which leads to a rethinking of educational technologies. In this paper, the sphere of education is presented through the prism of the theory of discourse.

A large number of works are devoted to the study of various types of discourse, which is associated with a high scientific interest in the organization of human speech and thinking.

As a working definition of the concept of the pedagogical discourse, the position of A.A. Leontyev was accepted, as it reflects not only the learning process, but also education. This position allows analyzing the complex mechanism of socialization of a person from two plans, which gives reason to talk about the complex structure of this type of discourse.

This article examines only one of the components of pedagogical discourse, the cognitive component. This component completely correlates with the fourth of the features of the pedagogical discourse highlighted by M.N.Tlenkopacheva, which is given in this article.

One of such strategies is a strategy of critical thinking, the introduction of which in the educational process in Kazakhstan is currently important.

Our country is not a "pioneer" of introducing training for critical thinking of students. There are numerous studies in this field in Russia and abroad, however, taking into account achievements in this area, makes possible to optimize this process and modify it in accordance with the demands of society for the modernization of modern education.

Key words: Pedagogic Discourse, cognitive component, critical thinking (CT), strategy, training, methods.

Введение. До настоящего времени «попытки классифицировать различные виды дискурса сводятся к выявлению их общих и различных черт, сопоставлению, описанию дистриктивных признаков того или иного дискурса и т.д. Взаимодействие, пересечение отдельных разновидностей дискурса обуславливают невозможность выделения иерархически организованной структуры «глобального» дискурса» [1, 14].

Для определения того или иного вида дискурса исследователи исходят из различных оснований: а) ориентируются на ту или иную область знаний (напр., совокупность текстов на экономическую тему образует экономический дискурс); б) связывают его с определенным понятием (напр., наука – научный дискурс, мифология – мифологический дискурс); в) учитывают социальный статус субъектов дискурса (студенты – студенческий дискурс, молодежь – молодежный дискурс и т.д.) и др. [1, 14].

В трактовке А.А. Леонтьева педагогический дискурс понимается как «профессиональное общение учителя с учащимися в процессе обучения и воспитания» [2, с. 3]. С позиции Н.А. Антоновой специфика педагогического дискурса заключается в том, что «институциональное общение строится по определенному трафарету, где цель общения определяет тематику и тональность дискурса» [3, 9]. С учетом интегративно-системного подхода по форме данный вид дискурса отнесен «к институциональному типу, а по содержанию – к личностно ориентированному» [4, 53].

Материал и методы исследования. Материалом исследования явились: Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 гг., Государственная программа функционирования и развития языков на 2011-2020 гг., Постановление Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2012 года № 1080 Об утверждении государственных общеобязательных стандартов образования соответствующих уровней образования, типовая учебная программа дисциплины «Русский язык», рабочая учебная программа, научная и методическая литература: Леонтьев А.А. Педагогическое общение, 1979; Антонова Н.А. Педагогический дискурс: речевое поведение учителя на уроке, 2007; Ежова Т.В. К проблеме изучения педагогического дискурса, 2006; Тленкопачева М.Н. Основные элементы педагогического дискурса, 2015; Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс, 2002; Maiorana V.P. Critical thinking across the curriculum: Building the analytical classroom, 1992; Rahimi A., Asadi Sajed M. The Interplay between Critical Pedagogy and Critical Thinking: Theoretical ties and practicalities, 2014; Dam, G.T. and Volman M. Critical thinking as a citizenship competence: teaching strategies. Learning and Instruction; Hassan Soodmand Afshar, Hossein Movassagh, Hassan Radi Arbabi. The interrelationship among critical thinking, writing an argumentative essay in an L2 and their, 2017 и др.

Материал исследования был представлен на следующих мероприятиях: на Международной выставке форуме «Русский Сияй», посвященной современным методам обучения русскому языку для вьетнамских граждан и носителей тай-кадайских языков, он-лайн, 31.10.2018; Международной выставке форуме «Русский Салам», посвященной современным методам обучения русскому языку для носителей тюркских языков, он-лайн, 31.10.2018; Международном симпозиуме «Русский тюльпан», он-лайн, 02.11.2018.

Авторы прошли обучение на курсах по образовательной программе повышения квалификации ППС вузов, осуществляющих подготовку педагогических кадров, в рамках обновления содержания среднего образования РК, разработанной Центром педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», в объеме 80 академических часов, г. Астана, 17-28.09.2018г. (Жумагулова Б.С.), по программе обучения профессорско-преподавательского состава вузов, осуществляющих подготовку педагогических кадров, разработанной на основе уровневых программ повышения квалификации педагогических кадров Республики Казахстан, в объеме 232 ч., в Центре педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», г. Астана, 15.10-30.11.2018г. (Токтарова Т.Ж.).

В работе применялись общенаучные методы - анализ, синтез, классификация и обобщение, метод наблюдения, а также описательно-аналитический метод.

Основная часть. М.Н.Тленкопачева выделяет следующие признаки педагогического дискурса: 1) участники коммуникации, обладающие определенным статусом в обществе, 2) определенное

месторасположение, 3) неформально определенные и зафиксированные ценности, 4) стратегии, обладающие конкретной направленностью на объект (последовательностью речевых действий в типовых ситуациях), 5) определенное количество жанров, 6) строго обозначенный перечень прецедентных феноменов (фамилий, имен, изречений, текстов, положений и ситуаций) [5, 57-58].

Рассмотрим один из признаков исследуемого вида дискурса – стратегии.

Стратегии педагогического дискурса состоят из коммуникативных интенций, конкретизирующих основную цель социализации человека – превратить человека в члена общества, разделяющего систему ценностей, знаний и мнений, норм и правил поведения этого общества. Можно выделить следующие коммуникативные стратегии: объясняющую, оценивающую, контролирующую, содействующую, организующую [6, 304].

Одной из востребованных и актуальных в настоящее время образовательных стратегий является развитие критического мышления обучаемых.

Краеугольным камнем одного из семи модулей Программы Назарбаев-интеллектуальной школы является обучение критическому мышлению. Обучению когнитивным навыкам, основанным на эффективной методологии его преподавания в образовательных учреждениях посвящена работа Maiorana V.P. *Critical thinking across the curriculum: Building the analytical classroom* [7], которая раскрывает основные пути внедрения в учебный процесс метод обучения критическому мышлению учащихся.

В статье Ali Rahimi, Mina Asadi Sajed под критическим мышлением понимается следующее: «Critical thinking is about avoiding foolish opinions, is about questioning all the assumptions about what is true, is to view arguments as open to debate rather than the last word, to infer carefully and draw appropriate conclusions and is one's ability to distinguish between fact and opinion» [8, 43].

Как известно, критическое мышление на сегодняшний день представляет собой один из наиболее применяемых на практике технологий: «Learning to think critically is conceptualized as the acquisition of the competence to participate critically in the communities and social practices of which a person is a member. If education is to further the critical competence of students, it must provide them with the opportunity at the level of the classroom and the school to observe, imitate and practice critical agency and to reflect upon it. Learning contexts must be chosen which students can make sense of and in which they can develop a feeling of responsibility for the quality of the practice in question» [9, 359].

Так как критическое мышление нацелено на работу с полученной информацией, а именно на оценку, синтез и анализ. Как показывает практика, применение приёмов критического мышления способствует обнаружению эффективных средств, новых решений при обучении студентов русскому языку, что в полной мере коррелирует с результатами, полученными другими исследователями. Так, в работе [10] рассмотрена взаимосвязь между критическим мышлением, использованием стратегии с достижениями студентов в университете. Результаты исследования привели к выводу, что как критическое мышление, так и использование стратегии показали существенную положительную динамику повышения успеваемости обучающихся, причем первая была выше [10]. Технологии критического мышления способствуют правильной расстановке приоритетов при планировании учебных занятий.

Во время проведения занятий по русскому языку применяются следующие приёмы критического мышления. Так, например, на занятии по теме «Имя существительное» на начальном этапе занятия целесообразно проводить вводную блиц-беседу по разделу, чтобы вызвать первоначальный интерес к теме. Важно выслушать краткие идеи учащихся по вопросам: что значит предмет, субъект действия, объект и т.п. Затем предложить студентам заполнить кластер «Гроздь винограда», внимательно прочитав и прокомментировав порядок заполнения по учебнику. С помощью этого приема учащиеся свободно и открыто обсуждают изучаемую тему. В рамках реализации приема требуется выделение только тех характеристик, направлений, которые дают возможность стимулировать размышления о связях между идеями, а также помогает быстро улавливать мысли и запечатлевать их на бумаге в графическом изображении. На примере кластера демонстрируется нелинейная форма мышления. Таким образом, достигается активное слушание идей друг друга и концентрация на основной теме.

В зависимости от уровня подготовки группы можно оказывать поддержку студентам, консультируя команды. Командам с более слабыми учащимися предлагаются опорные вопросы: *Кто? Что? Когда? Какой? Где? Почему?*

При изучении темы «Глагол» группы заранее подготавливаются на флипчарте или формате А3 изображение концептуального колеса, чтобы сэкономить время выполнения задания в аудитории.

Необходимо провести инструктаж по выполнению задания: составить на большом листе ватмана «концептуальное колесо»; в центре необходимо записать слово «глагол», а в сегментах - из чего он

состоит, что является важным для данного понятия, тем самым выявляются ценности обучающихся. Возможно использование пояснений, рисунков; обсуждение вопроса «Что делает субъект?»; выяснение дополнительных характеристик «Назовите физические и интеллектуальные действия». В командах дается время для подготовки выступления спикера, составления плана выступления по рисунку. При выполнении задания преподаватель консультирует команды, направляет работу, согласовывает выбор спикера от команды. Затем следует организация выступления спикеров от команд, принимая во внимание представление «глагол» команды.

Также в практике преподавания русского языка как иностранного довольно часто используются метод INSERT. Данный метод способствует организации активного чтения текста (возможно использование приемов чтения с пометками, и т.п.) в зависимости от уровня подготовленности группы. Вопросы можно раздать командам или выполнять задание в парах.

Так, метод INSERT способствует глубокой проработке полученной информации, формирует умение самостоятельно и глубоко осмысливать информацию. Студенты делают пометки значками по следующей схеме:

«V» – если информация соответствует тому, что ты знаешь; «←» – если информация противоречит тому, что ты уже знаешь, или думал, что знал; «+» – если информация является для тебя новой; «?» – если информация непонятна, или же ты хотел бы получить более подробные сведения по данному вопросу.

На наш взгляд, вышеуказанный метод помогает отслеживать знания студентов, активизирует внимательное изучение информации, помогает увязывать ранее известный материал с новой информацией, а также способствует эффективному усвоению новой информации. Отметим, что данный метод представляет возможность вычлнять ложную и неточную информацию, формирует способность не принимать на веру любую информацию, развивает коммуникативные умения, повышает мотивацию у иностранных студентов.

Еще одним из активно используемых методов критического мышления является метод «Карусель». Основная цель данного метода нацелена на сбор необходимой информации или размышления по определённой теме, которое заключается в том, что студенты составляют краткий список идей и ответов по изучаемой теме. Иностранные студенты работают в небольших командах для обмена идеями или с целью выступать с предложениями относительно рассматриваемой темы. Следует организовать деятельность для возможности оценивать совместно идеи других команд и использовать их как основу для формирования своих собственных ответов на вопросы. Обучающимся даётся возможность переходить из одной команды в другую команду, или оставаться на своих местах и передавать флипчарты соседней команде по окончании отведённого времени. Организовать данную работу в группе необходимо следующим образом:

Студентов нужно поделить на небольшие команды. Каждой выдается флипчарт или любой лист бумаги, где вверху написан вопрос (или разные вопросы). Студенты должны за обозначенное время записать свои ответы, мысли или идеи, которые проистекают из вопроса. Каждой команде можно дать ручку разного цвета, чтобы потом было легко понять, какой группе принадлежат ответы. После отведённого времени, студенты меняются листками и получают другой вопрос, читают ответы предыдущей команды и обсуждают, согласны ли они или нет. Если они согласны – ставят галочку. В случае несогласия они должны написать обоснование своей точки зрения. Студенты записывают свои собственные мысли по вопросу. Если их идеи были вызваны письменными ответами предыдущей команды, они могут связать свои идеи стрелкой.

Если есть возможность, то «Карусель» может быть продолжена при наличии времени до тех пор, пока у каждой команды не появится возможность увидеть и ответить на каждый вопрос. Важно организовать опрос с целью узнать о выполнении задания: предложить спикерам выступить с ответами.

«Карусель» также является полезным инструментом формативной оценки на занятиях. Например: Что вы узнали сегодня на занятии? Что было для вас самым удивительным, шокирующим, интересным, полезным и т.п.? Что вы, возможно, сделали бы по-другому/иначе?

Следует также отметить приём «Пять вопросов», который нацелен на сбор информации, которая позволяет студентам-иностранцам более глубоко изучить вопрос и разбить его на более мелкие подтемы или задания. Указанный приём дает студентам-иностранцам возможность разобраться в сложных темах и позволяет исследовать все виды возможностей планирования действий и постановки целей. Данный приём можно организовывать следующим образом: подготовить большой, широкий лист бумаги и маркер. Студентам задать вопросы, начинающиеся с «Кого?» (или «Что?») Так, например, при проведении занятия на тему «Винительный падеж»: Кого вы любите? Кого вы встретили сегодня утром

первым? Что вы вчера купили? Что вам подарили на день рождения? Кого бы вы пригласили в гости? и т.д. Все предложения записываются на флипчарте. По правилам данный метод преподаватели используют одно и то же вопросительное слово, чтобы развивать идеи и исследовать дальнейшие детали. Студенты продолжают использовать вопросы с одним и тем же вопросительным словом до тех пор, пока идея или предложение не будут полностью исчерпаны. Конечно, необходимо при изучении темы «Винительный падеж имён существительных» отмечать окончания существительных, указывать род и число.

Одним из излюбленных приёмов преподавателей русского языка является Синквейн. Работа над синквейном также проходит дифференцированно, или выполняется дома. Синквейн – это стихотворение из пяти строк. Например, применение данного приёма при изучении темы «Сочинительные и подчинительные союзы».

Например:

Дом...

Родной и любимый,

Жить, радоваться, скучать

Я люблю свой дом.

Родина...

Союзы

Сочинительные и подчинительные.

Соединяют, разделяют, подчиняют,

Служебная часть речи.

Связь.

Результаты исследования. Применение стратегий критического мышления посредством эффективных методов способствует развитию интереса к изучению русского языка, более глубокому осмыслению осваиваемых тем. Приёмы критического мышления дают возможность повторить пройденный материал, творчески подходить к учебному материалу, способствуют осмысленному подходу к сбору и анализу информации.

Внедрение модели обучения, основанной на критическом мышлении, исследователями Mark C. Nicholas и Miriam Raider-Roth в двух университетах, позволило прийти к следующим выводам:

- во-первых, о необходимости глубокого теоретического осмысления обучения критическому мышлению: «the components of CT – skills and dispositions, multi-disciplinary and epistemological applications of CT. Faculty need to be trained in the developmental processes of CT, in identifying expert blind-spots in their pedagogy surrounding CT»;

- во-вторых, важности применения на практике: «faculty development needs to focus on high impact pedagogical practices like assignment design and the classroom assessment of CT. It should help faculty produce real artifacts like assignment prompts, rubrics or other methods for assessing CT»;

- в-третьих, значимости понимания преподавательским составом общего образовательного вектора вуза: «The goal should be to strengthen and develop faculty expertise in explicitly teaching and assessing CT in the classroom» [11].

Данная модель прослеживается и в казахстанском образовательном пространстве, так как теоретическая и методологическая подготовка педагогов осуществляется Центром педагогического мастерства НИШ, г. Астана. По окончании курсов сертифицированные работники в области образования реализуют полученные знания в учебном процессе – на практике. Четкая постановка целей способствует не только достижению необходимых результатов, но и повышению эффективности учебного процесса.

Обсуждение. Результатом исследования является внедрение стратегии критического мышления посредством эффективных методов в учебном процессе; доклады рассматривались на методических заседаниях кафедр; отдельные положения опубликованы в статье «Организация занятий по дисциплине «Русский язык» в Казахстане» на Международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы описания и преподавания русского языка как иностранного/неродного». – Москва, 2018; в статье «Использование лингвострановедческих материалов при обучении русскому языку как иностранному в Казахстане» на Международной научно-методической конференции Гуманитаризация инженерного образования: методологические основы и практика. – Тюмень, 2018; мастер-классе «Повышение качества преподавания посредством интерактивных методов обучения», организованном и проведенном в КазНПУ им. Абая 11 апреля 2018г.; на круглом столе «Современные педагогические технологии в образовании: традиции и новации» 21 июня 2018 г., Алматы: КазНПУ им. Абая в выступлении «О некоторых положениях и принципах составления учебно-методического комплекса общеобразовательных языковых дисциплин для вуза»; обсуждены на международной конференции «Sustainable development and actual problems of Humanitarian sciences» 14-15 мая 2018г., Азербайджан, Баку в докладе «О языковом

образовании учителя-предметника в инновационных условиях культурно-образовательного пространства Казахстана», а также в ряде других статей (в печати).

Заключение. Педагогический дискурс как вид дискурса был выделен еще во второй половине XX века, его описанию посвящено достаточно много работ, в которых делается попытка выделить все стороны этого вида дискурса, имеющего сложную многослойную структуру со множеством разноплановых компонентов.

В данной статье представлена одна из стратегий, которая относится к когнитивному компоненту педагогического дискурса. Стратегия обучения критическому мышлению является приоритетной на современном этапе развития казахстанского образования, что сопряжено с увеличивающимся объемом информации в мире, в разнообразии которой необходимо научиться выделять важную и неважную, выявлять истинную и ложную, определять созидательную и отвергать разрушающую.

В связи этим возрастает роль педагога как субъекта педагогического дискурса, обладающего критическим мышлением и способным научить этому способу мышления обучающихся при реализации стратегии критического мышления посредством применения определенных тактик в виде представленных в статье методических приемов.

Обучение специалистов высшей школы, повышение их квалификации в соответствии с запросами государства и в русле коммуникативно-компетентного подхода для подготовки учителя-предметника является одним из важных направлений в образовательной сфере РК.

Перспективы реализации стратегии обучения критическому мышлению не вызывают сомнения, так как данная стратегия прошла широкую апробацию в мировом образовательном пространстве.

Список использованной литературы

- 1 Жумагулова Б.С. Прагматика русского полемического дискурса // Автореф. ... докт. филол. наук. – Алматы, 2010. – 38 с.
- 2 Леонтьев А.А. Педагогическое общение // Новое в жизни, науке, технике. – Сер. Педагогика и психология. № 1. – М.: Знание, 1979. – С. 3–22.
- 3 Антонова Н.А. Педагогический дискурс: речевое поведение учителя на уроке // Автореф. дис... канд. филол. наук / Антонова Н.А. – Саратов, 2007. – 24 с.
- 4 Ежова Т.В. К проблеме изучения педагогического дискурса // Вестник ОГУ, №2(февраль). – Том 1. Гуманитарные науки. – Омск, 2006. – С. 52-56.
- 5 Тленкопачева М.Н. Основные элементы педагогического дискурса [Текст] // Актуальные вопросы филологических наук: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Казань, октябрь 2015 г.). – Казань: Бук, 2015. – С. 57-60.
- 6 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград, 2002. – 477с.
- 7 Maiorana V.P. Critical thinking across the curriculum: Building the analytical classroom. – Bloomington: ERIC/REC at Indiana University, Edino Press. - 1992. - 184p.
- 8 Rahimi A., Asadi Sajed M. The Interplay between Critical Pedagogy and Critical Thinking: Theoretical ties and practicalities // Procedia - Social and Behavioral Sciences, 136. - 2014. – P. 41-45.
- 9 Dam G.T. and Volman M. Critical thinking as a citizenship competence: teaching strategies. Learning and Instruction 14: 359–79. doi: 10.1016/j.learninstruc.2004.01.005
- 10 Hassan S.A., Hossein M., Hassan R.A. The interrelationship among critical thinking, writing an argumentative essay in an L2 and their subskills // The Language Learning Journal 45:4, 2017. - P. 419-433.
- 11 Nicholas M.C., Raider-Roth M. A Hopeful Pedagogy to Critical Thinking // International Journal for the Scholarship of Teaching and Learning, July 2016. - Volume 10, Number 2, Article 3. - P. 1-10.

АУДАРМАТАНУ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ TRANSLATION

Гауһар Зқрияқызы Жабағиева¹

¹Магистр, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Алматы қ., Достық даңғылы, 13, 050050

ОТАНДЫҚ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АУДАРМАТАНУ ТЕРМИНДЕРІНІҢ КӨПНҰСҚАЛЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Тіл мамандары мен терминтанушылардың термин табиғатына қоятын негізгі әрі басты талаптарының бірі – *терминнің моносемантикалық сипаты*. Яғни, терминнің негізінен бір арнаулы сала ішінде ғана бір мағынаны білдіруі, синонимдерінің болмауы. Әдетте терминдік жүйеде синонимдердің болуы – кемшілік, кереғар құбылыс ретінде бағаланғанымен, көптеген ғалымдар тәжірибеде терминдерде синонимдердің орын алатындығын да жоққа шығармайды. Терминдерге көпмағыналылықтың, синонимдердің болмауы туралы қатаң талаптар қойылғанымен, термин жасау немесе терминді қолдану барысында бірізділік сақтала бермейтіндігін атап өткен жөн. Соның салдарынан қазіргі кезде аударматану саласына қатысты сөздіктер мен зерттеу еңбектерінде, оқулықтар мен оқу құралдарында бір терминді бірнеше ұғыммен беру үдерісі орын алып отыр. Терминдер қатарынан орын алып отырған бұл құбылысты көпнұсқалылық деп атап, бірнеше аударматану терминдеріне талдаулар жасадық.

Кілт сөздер: термин, аударматану, аударма теориясы, аударма, бастапқы тіл

G.Z.Zhabagiyeva¹

¹Master, senior lecturer, Kazakh National Pedagogical University after Abay,
Kazakhstan, Almaty

DIFFERENTIATION OF TRANSLATION TERMINOLOGY IN HOME LABOR

Annotation

One of the main requirements of linguists and terminologists to the essence of the term is the monosemantic property of terms. That is, the terms should have only one meaning in a special field and not have synonyms. Usually, the presence of synonyms in the term system is considered a disadvantage, despite the fact that this is evaluated as a contradictory phenomenon, many scientists do not deny the fact that the terms may also have synonyms. Despite the fact that the terms are not peculiar to polysemy and the presence of synonyms, it should be noted that the sequence is not always observed when creating terms or in the process of applying terms. Therefore, currently in dictionaries and research, textbooks and textbooks on translation studies there are terms that have several meanings. This phenomenon, which takes place in the system of terms, is called multivariance. The article analyzed several terms of translation studies.

Key words: term, translatology, translation theory, translation, source language

Г.З. Жабағиева¹

¹Магистр, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

ВАРИАТИВНОСТЬ ТЕРМИНОВ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЯ В ТРУДАХ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ УЧЕНЫХ

Аннотация

Одним из главных требований, предъявляемых лингвистами и терминоведами к сущности термина, является *моносемантическое свойство терминов*. То есть термины должны иметь только одно значение в специальной сфере и не иметь синонимов. Обычно, наличие синонимов в терминосистеме рассматривается как недостаток, несмотря на то, что это оценивается как противоречивое явление, многие

ученые не отрицают тот, факт, что у терминов также могут быть синонимы. Несмотря на то, что терминам не свойственны многозначность и наличие синонимов, необходимо отметить, что при создании терминов или в процессе применения терминов не всегда соблюдается последовательность. Поэтому в настоящее время в словарях и научных исследованиях, учебниках и учебных пособиях по переводоведению встречаются термины, имеющие несколько значений. Это явление, имеющее место в системе терминов, называют многовариативностью. В статье был проведен анализ нескольким терминам переводоведения.

Ключевые слова: термин, переводоведение, теория перевода, перевод, исходный язык

Кіріспе. *Терминжүйе* – кез келген ғылыми пәннің негізін құрайды. Алайда қазақ ғылымының жас салаларының бірі – аударматану терминжүйесінің әлі де толық қалыптаспағандығы мәлім. Мұны «Аударма теориясы ғылымның бір саласы болып әлі жетілмегендігін, әлі төл күйінде, әрі кеткенде қалыптасып есею күйінде ғана екендігін» бұдан жарты ғасырдай бұрын айтып кеткен М.Әуезовтың сөздерімен тағы бір мәрте дәйектеуге болады (М.Әуезов, 1957:3).

Бірақ осы жерде тағы да аударматанудың ғылыми бағыт ретінде әлі де басы ашылмаған мәселелерінің бар екендігін көруімізге болады. Тіпті, аударматанудағы ең негізгі «барбарлық», «баламалылық», «аудармашылық трансформациялар», «аудармашылық тәсілдер» сияқты терминдерді аудармашылық мектептер мен аудармашылар әртүрлі айқындайды. Сондықтан да болар әлі күнге дейін аударматануға қатысты терминдер бір жүйеге түспей келеді.

Терминдерге көпмағыналылықтың, синонимдердің болмауы туралы қатаң талаптар қойылғанымен, термин жасау немесе терминді қолдану барысында бірзділік сақтала бермейді. Соның нәтижесінде қазіргі кезде аударматану саласына қатысты сөздіктер мен зерттеу еңбектерінде, оқулықтар мен оқу құралдарында бір терминді бірнеше ұғыммен беру үдерісі орын алып отыр. Бұл мәселе жөнінде Ш.Құрманбайұлы: «... бір ғана ғылыми ұғымның оқулықтар мен оқу құралдарында терминологиялық сөздіктерде сол еңбектердің авторларының қалауынша түрліше аталып жарыспалылыққа шектен тыс көп жол берілуі де терминжасам ісінде көрініс беріп отырған кемшіліктердің қатарына кіреді» дейді. Ғалымның бұл пікірімен толық келісуге болады. Аударматану терминжүйесінде де бір ғана ғылыми ұғымның оқулықтар мен оқу құралдарында сол еңбек авторларының қалауынша түрліше беруі жоғары оқу орындарындағы аудармаға қатысты арнайы пәндерді оқыту барысында қиындық туғызады.

Әдістеме. Осындай белең алып отырған терминдерді *көпнұсқалы терминдер* деп атауды жөн көріп отырмыз. Осы ұғымға қатысты зерттеу еңбектерінен төмендегідей пікірді кездестіреміз: «Соңғы кезде терминдердің көбеюіне байланысты терминологияда көптеген жаңа мәселелер пайда болды. Олардың бірі – терминологиядағы көпнұсқалық мәселесі.

Көпнұсқалық деп – терминология терминдері арасында бір атауды немесе ұғымды бірнеше сөзбен белгілеуді айтамыз. *Көпнұсқалық* терминінің өзі кейде терминологияда *көп варианттылық* немесе *варианттылықтар* деп те аталады» дейді (Г.Қ.Бекқожанова, 1999:47).

Бұл мәселе аударматанушы ғалымдарды да бейжай қалдырған жоқ, мәселен Ә.Сатыбалдиев: «Бір айта кететін нәрсе, қазақ әдебиетінің жағдайында аударма жөніндегі біздің терминдердің өзі де әлі ғылыми тұрғыдан қалыптасып болған жоқ. Қолданылып жүрген атауларды кейде әр адам әр түрлі түсініп, әр түрлі мағынада пайдаланады. Айталық, орыс тілінде аударманың түрлерін «вольный», «свободный», «дословный», «буквальный», «точный», «адекватный», «реалистический» деп бөледі. Біз де осыған қарап «еркін аударма», «сөзбе-сөз аударма», «дәл аударма», «балама аударма», «реалистік аударма» деп жүрміз. Бірақ бұлардың әрқайсысының мағыналық шегі қандай дейтін болсақ, бұл сұраққа нақтылы жауап алу қиын. Мысалы, «еркін аударма» дегенді бірде «вольный перевод» дегеннің мағынасында қолданып, аудармадағы ауа жайылып кететін ұнамсыз мысалдарды келтіре отырып сөйлесек, бірде қазақшасы жатық келіп, еркін құйылып отыратын ұнамды мысалдарды айтқанда да қолданамыз. Аударма теориясының басқа терминдер жөнінде де осындай орнықтамадан әлі бар. Бұл да аударма жайындағы ғылымның жастығын сипаттайтын нәрсе және таяудағы болашақтың мықтап шұғылданатын мәселесі» (Ә.С.Сатыбалдиев, 1987:13). Яғни, аударматану жаңадан қалыптасып келе жатқан ғылым болғандықтан, мұндай құбылыстың болуы да заңды. «Қалыптасудың белгілі бір кезеңінде варианттылықтың көрініс беретіні – тіл дамуында бар құбылыс және бір ұғым, түсінік атауы үшін ұсынылған бірнеше балама тіл қолданысында номинациялық, стильдік, тіркесімділік және басқадай да мүмкіндіктермен (мысалы, отбасы-жанұя-үйелмен) дараланып, лексикалық құрамның толығына үлес қоса алады. Тар аядағы, шектеулі қолданыстағы аталымдардың тілдік сипаты жарыспалылықты реттеуді қажет етеді (бірнеше

атаулардың болуының бір себебі ғылымның әр саласының терминдерінің түзілуіне тілші ғалымдардың қатыстырылмайтындығына да байланысты).

Ал енді, аударматану саласына қатысты қолданыста жүрген қай терминдердің дұрыс, ал қай терминдердің бұрыс екендігін саралау мақсатында Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясының бюллетендерін, яғни «Терминологиялық Хабаршыларды» сараптау барысында да көп нәтижеге қол жеткізе алмадық. Себебі, аударматану саласының терминдері комиссияның жекелеген отырыстарында қарастырылмаған.

Аударматану ғылымының терминдерін жүйелеп беруде аталмыш сала терминдерінің басым бөлігін құрайтын, А.Қ.Жұмабекованың «Аударма терминдерінің қысқаша орысша-қазақша түсіндірме сөздігінің» (А.К.Жұмабекова, Г.Жұмашева, 2005:43) маңызы зор. Ғалым аударматану терминдерін қолданысына қарай үшке бөліп қарастырады:

ресми түрде тұрақталған, әдеби нормаға айналған, баршаның мақұлдауынан өтіп, сарапталған терминдер (аударма, еркін аударма, баламасыз лексика, т.б.).

әр ғалым өзінше түсіндіріп, еңбектерінде әртүрлі анықтамалармен беретін вариантты терминдер (айтылым, сөйленім, сөйленіс, балама, барабар, дәлме-дәл, т.б.).

3) осы уақытқа дейін қолданысқа түспеген, яғни қазақ тілінде әлі термин ретінде қалыптаса қоймаған терминдер (нұсқалық сәйкестік, тірек сөз, тірек ақпарат, т.б.) (А.К.Жұмабекова, Г.Жұмашева, 2005:4).

Жұмысымызда осы ұстанымдардың 2-пунктігін, яғни аудармаға байланысты еңбектерде жарыспалы түрде қолданылып жүрген біраз терминдерге талдау жасап көрейік.

Талқылау. Аударма терминдерінің ішінде жиі кездесетін, бірақ соған қарамастан бір ізге түсе қоймаған терминдердің бірі – *адекватты аударма*.

Адекватный перевод – воссоздание единства содержания и формы подлинника средствами другого языка, что означает перевод с соблюдением языковых, в том числе жанрово-стилистических и структурно-семантических норм языка перевода.

Түпнұсқаның мазмұны мен пішіні бірлігінің басқа тілдің құралдары арқылы қайта құрылуы, яғни аудармада тілдің жанрлық-стилистикалық, құрылымдық-семантикалық т.б. тілдік нормалары мен заңдылықтарының сақталынуы (А.К.Жұмабекова, Г.Жұмашева, 2005:43).

Адекватты аударма терминінің «барабар аударма» (А.К.Жұмабекова (А.К.Жұмабекова, Г.Жұмашева, 2005:4), А.Жақыпов (А.Жақыпов, 1993:75), М.Т.Қожаева (М.Т.Қожаева, 2007:127), «балама аударма», «дәлме-дәл аударма» (А.Алдашева, 2001:131) нұсқаларын кездестіреміз.

Аударма теориясындағы адекваттылық пен эквиваленттілік ұғымдары бір-біріне жанаспайтын терминдер.

«Қазақ тілінің сөздігінде» «барабар» ұғымы «*Тепе-тең, пара-пар, бірдей, теңдес*» (Т.Жанұзақов және т.б., 1999:83) ал, «балама» сөзі «*заттың, атаудың орнына жүретін, соған сай келетін нәрсе, атау, балама сөз*» (Т.Жанұзақов және т.б., 1999:80) деген түсініктемелер берілген.

Барабар аударма адекватный перевод терминінің, ал *балама аударма* эквивалентный перевод терминінің ұғымдық көлемін толық ашып көрсетеді. Бұл терминдердің баламаларын қазіргі аударматану ғылымында осы ұғымдық атауларымен біршама тұрақтала бастаған терминдердің қатарына жатқызуға болады. Адекватный терминін Мемтерминком «барабар» (Терминологиялық Хабаршы, 2009) деп бекіткен.

Авторизированный перевод – перевод апробированного автором оригинального текста.

Түпнұсқа мәтінінің авторы мақұлдаған аударма (А.К.Жұмабекова (А.К.Жұмабекова, Г.Жұмашева, 2005:7). Аталмыш терминнің мынадай нұсқаларын кездестіреміз: «авторлық қолдаудағы аударма» (Ә.Тарақов (Ә.Тарақов, 2005:60), «авторландырылған аударма» (А.К.Жұмабекова), «авторланған аударма» (М.Т.Қожаева), «авторлық аударма» (Мемтерминком).

Терминде көрініс тауып отырған жарыспалылықтың алдын алу үшін бұл терминді – авторландырылған аударма деуді жөн санаймыз. «Авторлық қолдаудағы аударма» немесе «автор мақұлдаған аударма» тым шұбалаңқы. Ал, авторландырылған аударманы авторлық аудармамен шатастыруға болмайды. Екі ұғымның беретін түсініктері де әртүрлі.

Авторлық аударма (немесе автоаударма) – түпнұсқа мәтіні авторының өзі жасаған аудармасы. Мұндай аударманың мысалы ретінде Шыңғыс Айматовтың қырғыз тілінде жазылған, өзі аударған ертеректегі шығармаларының тәржімелерін айтуға болады.

Исходный язык (ИЯ) - язык оригинала, язык с которого делается перевод. Язык оригинала, язык с которого делается перевод.

Аударма жасалатын түпнұсқаның тілі (А.К.Жұмабекова (А.К.Жұмабекова, Г.Жұмашева, 2005:13).

Бұл терминді «бастапқы тіл» (А.Қ.Жұмабекова, М.Т.Қожаева) деп беріп жүр. Дегенмен бізді ойландыратын тағы бір мәселе бар. Аударматану ғылымында «исходный язык» ұғымымен қатар, «входной язык» деген де термин бар. «Входной язык – 1. В машинном переводе то же, что исходный язык, с которого делается перевод. 2. Исследуемый язык в целях машинного перевода. 3. Язык текста, вводимого в электронную цифровую вычислительную машину при машинном переводе» (Л.Л.Нелюбин, 2003:34). Машиналық аудармада тәржіме жасалатын бастапқы тіл деген ұғымды білдіреді. Дегенмен М.Т.Қожаева аталмыш терминге «кіріс тіл» деген балама береді. Біздің ойымызша, адам қолмен жасайтын дәстүрлі аударма болсын, машиналық, автоматты аударма болсын екеуіне де арналған түпнұсқаның мәтіні біреу болатыны белгілі, яғни ол – бастапқы мәтін. Сонымен қатар, «кіріс, шығыс» деген ұғымдарды іс қағаздарына қатысты қолданғаымызбен, аударма ғылымында бұрын-соңды мұндай ұғымды кездестірмедік.

Компенсация – прием перевода, при котором неизбежные семантические или стилистические потери единицы исходного языка восполняются при переводе средствами языка перевода, причем необязательно в том же месте текста, где они находятся в подлиннике. Бастапқы тіл бірлігінің семантикалық немесе стилистикалық жағынан шарасыз кемуінің аударма кезінде екінші тілдің құралдары арқылы толықтырылуы болып табылатын аударма тәсілі. Өтемің түпнұсқадағы орнына қойылуы міндетті емес (А.К.Жұмабекова, Г.Жұмашева, 2005:16).

Бұл терминге «өтем (компенсация)» (А.Қ.Жұмабекова), «орнын толтыру» (Ж.А.Жақыпов), «орнын толтыру (өтеу)» (М.Т.Қожаева) деген атаулар беріліп жүр.

Орысша-қазақша сөздікте «компенсация» - «өтем», ал «компенсировать» - «орын толтыру» деп берілген (Н.Т.Сауранбаев және т.б., 2005:364).

«Орын толтыру», «өтеу» т.б. компенсацияның ұғымдық көлеміне сәйкес келгенімен, бір белгіге бір ұғымның сәйкес келуі немесе терминнің қысқалығы қағидаттарын басшылыққа ала отырып, тілде орнына бастаған «өтем» нұсқасын қолдансақ деген ойдамыз. Сонымен қатар, «Терминологиялық бюллетеньде» (Терминологиялық бюллетень, 1997) мен «Орысша-қазақша-қазақша-орысша терминдер мен атаулар сөздігінде» (Ш.Құрманбайұлы, С.Сапина, 2006) компенсация – өтеу емес, өтем деп беріліп жүр.

Компрессия текста (опущение) – прием перевода, при котором осуществляется преобразование исходного текста с целью придания ему более сжатой формы. Достигается путем опущения семантически избыточных элементов высказывания, восполнимых из контекста и внеязыковой ситуации, а также благодаря использованию более компактных конструкций.

Біршама жинақы пішінге келтіру үшін бастапқы мәтінді өзгерту арқылы жүзеге асырылатын аударма тәсілі. Контекспен немесе тілден тыс жағдаятпен анықтала алатын сөйлемнің артық элементтерін түсіру, сондай-ақ біршама жинақы құрылымдарды қолдану арқылы жүзеге асады (А.К.Жұмабекова, Г.Жұмашева, 2005:17).

«Компрессия текста» терминінің төмендегідей баламаларын кездестіреміз: «компрессия (мәтінді ықшамдау)» (А.Қ.Жұмабекова), «жинақталу» (М.Т.Қожаева). Компрессия терминін «жинақталу» дегенге қарағанда, «ықшамдау» деп аударған дұрыс деп ойлаймыз. «Жинақталу» сөзі терминнің мағыналық көлемін ашпайды. Терминнің мағынасы бастапқы мәтінге барынша жинақы беру мақсатында оны қайта құрастыру дегенді білдіреді. Яғни, мәтіндегі оқырмандарға онсыз да түсінікті кейбір басы артық элементтерді ықшамдау арқылы компрессияға қол жеткізуге болады. Бұл жағдайда шағын тілдік конструкциялар қолданылады. Түсінікті болу үшін мысал келтіре кетейік, Күзеуден жеті көшіп отырып, *Қызылшоқы, Қыдырға, Көлқайнарға жеткен Құнанбай ауылдары енді осы аралардағы қыстау-қыстауына тармақ болатын* (М.Әуезов «Абай жолы»). Аулы Құнанбая дошли до Кольгайнара в семь перегонов (пер. А.Никольской, Т.Нургазина и Л.Соболева).

Последовательный перевод - устный перевод текста после его прослушивания. Чаще всего последовательным переводом называют устный перевод на слух с записями как профессиональный вид переводческой деятельности. разновидность устного перевода, осуществляемого после прослушивания определенной единицы текста, в паузах между этими единицами.

Мәтін тыңдалып болғаннан кейін жасалатын аударма. Көбінесе қосарласқан аударма деп жазбалары бар аудармашылық әрекеттің кәсіби түрін атайды (А.К.Жұмабекова, Г.Жұмашева, 2005:26).

«Последовательный перевод» термині аударматануда ең көп нұсқаға ие болып жүрген терминдердің бірі. Еңбектерді қарастыру барысында бұл терминнің **сегіз нұсқасын** кездестірдік. Олар: «жарыса аудару» (З.Тайшыбай, 2002, 14), «дәйекті аударма» (Н.Т.Сауранбаев және т.б., 2005:49), «қосарласқан аударма» (А.Қ.Жұмабекова), «ілесіе аударма» (Ә.Тарақов), «ретті аударма» (М.Т.Қожаева), «қосарласа

аударма», «жалғас аударма» (А.Алдашева), «ілеспелі аудару» («Аудармашылық жазба техникасы» пәнінің типтік оқу бағдарламасы. А., 2003).

3. Тайшыбайдың еңбегіндегі «жарыса аудару» тіркесі аудармашының үнемі шешен сөзінен қалыспай аударуы дегенге саяды. Бірақ «последовательный перевод» кезінде аудармашы шешен сөзін ілеспе аудармағыдай жарыса отырып бірден емес, мәтін әбден тыңдалғаннан кейін ғана тәржімелей бастайды.

«Дәйекті аудармаға» төмендегідей анықтама беріледі: «Дәйекті аударма – бұл ауызша дәйекті аудару тәсілі. Аудармашы шешеннің барлық сөзді немесе жартысын аяқтап, сөйлеуді доғаруынан кейін аударма бастайды. Ауызша дәйекті аудару кезінде аудармашының іс-әрекеті шешеннің сөйлеу қарқынындағы уақытпен қатаң шектеледі. Мұндай дәйекті аударма аудармашыға шешеннің айтқандарын талдауға және керекті сөздерді таңдауға аз уақыт береді.

Дәйекті аударманың қарабайыр нұсқасын желілік деп атауға болады және көбінесе қасында ілесіп жүргенде әрі экскурсияларда пайдаланылады.

Сөйлеушінің сөздері әрқашан қысқа бола бермейді. Осындай жағдайларда жазу техникасын білу қажет болады» (Н.Т.Сауранбаев және т.б., 2005:49). Авторлар ұсынып отырған балама терминнің ішкі мазмұнын оқырманға түсіндіріп бере алмайды. Ал анықтаманың ішінде кездесетін «желілік» термині арқылы авторлардың нені меңзеп отырғанын түсінбедік.

«Қосарласқан аудармаға» келер болсақ, бұл термин де «последовательный перевод» терминінің дәл баламасы емес. Себебі, қосарласу – қоса қабаттасу, қосанжарласу (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1986) деген ұғымды білдіреді. Ал, бұл кәсіби ауызша аударма бір мезгілде қосанжарласа, қабаттаса емес, мәтін тыңдалып болғаннан кейін ғана жүзеге асады.

Аударматануға байланысты еңбектерде кездесетін нұсқалардың бірі – «ілеспе аударма». Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «**ілеспе: ілеспе аударма** – бір мазмұнды хабарды бірнеше тілде табан аузында түсіндіріп тұратын синхронды аударма» (Т.Жанұзақов, 1999:765) деген анықтама берілген. Яғни, берілген түсініктемеден көрініп тұрғандай, «ілеспе аударма» «последовательный переводтың» емес «синхронный переводтың» баламасы болып табылады.

А.Алдашева жалғас аударма деп термин ұсынудағы өз ойын төмендегідей топшылайды: «Ескерте кетерлік жайт – қазіргі әдеби тілде *ілеспе аударма* және *қосарласқан аударма*» деген атаулар қолданылып жүр; олар *синхронный перевод*, *последовательный перевод* деп аталатындардың орнына әрқилы жұмсалады. *Ілеспе* және *қосарласа* деген сөздердің семантикасы *қатар*, *ілесе жүретін процесс* дегенді білдіретіндіктен, ал орыс тіліндегі последовательный перевод атауы айқын түрде, түпнұсқа мәтіннен кейін жүзеге асырылатын, түпнұсқа мәтінге жалғастырыла орындалатын тәржіме қызметін нақты ұғындыратынына байланысты біз терминдер ұғымында екіұдайылық болмауын көздеп, соңғысына жалғас аударма деген аталымды ұсынып отырмыз» (С.Құлманов, 2008:29).

М.Т.Қожаеваның «ретті аударма» деп беруі тәржіме бірінен кейін бірі орындалып отыратын болғанға байланысты болса керек. Орысша-қазақша сөздіктерде «последовательный» сөзін «жүйелі», «ретті», «бір ізді» деп беріп жүр. Дегенмен «ретті аударма» сәтті жасалған аударма деп айта алмаймыз.

Біз өз тарапымыздан «последовательный переводты» «ізбе-із» аударма деуді ұсынып отырмыз. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде ізбе-із үст. бірінен соң бірі, бірінің ізін бірі басып (Т.Жанұзақов, 1999:764) деп берілген. Яғни, мәтін тыңдалып бола салысымен, соның ізімен екінші бір тілге аударылады.

Қорытынды. Жоғарыда талдау жасалған аударматануға қатысты терминдердің біразы ғана. Оларды бір мақала көлеміне сыйдыру мүмкін емес.

Қазақ аударматану ғылымының терминологиясы біртіндеп қалыптасып келе жатқан ғылым болғандықтан, онда синонимділіктің орын алуы заңды екенін ескерсек те, терминологияға қойылатын басты талап – терминдерде синонимдердің болмауы екендігін естен шығармай, көпнұсқалылыққа жол бермеуге тырысу керек.

Н.Уәлиевтің сөзімен айтқанда: «Варианттылық – тіл-тілдің барлығында болатын және бар құбылыс. Ол – заңдылық. Бірақ тіл өзінің даму барысында және сол дамуға қоғамның саналы түрде араласуы нәтижесінде жарыспалылықтан арыла түсуге тиіс. Әсіресе білместіктен, ұқыпсыздықтан болатын варианттардан тілді азат ету – тек ғалымдардың ғана міндеті емес, сол тілді пайдаланушы қалың қауымның, бүкіл жұртшылықтың ісі. Тек ісі емес парызы, мәдениетті, саналы қоғам мүшесі ретінде азаматтық борышы» (Н.Уәлиев, 1984:14).

Жалпы, ғылыми мәтіндерде, сөздіктерде көпнұсқалы терминдердің мүмкіндігінше Мемтерминком тарапынан бекітілген немесе ғылыми тілде стандартталған, нормаға түсе бастаған нұсқасы пайдаланылуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Әуезов М. Көркем аударманың кейбір теориялық мәселелері. – Кіт.: Көркем аударманың кейбір мәселелері (мақалалар жинағы). – А., 1957. – 256 б.
- 2 Бекқожанова Г.Қ. Лингвистикалық терминдердің құрылымдық және семантикалық сипаты. – Филол.ғыл.канд...дис. – Алматы, 2009. – 142 б.
- 3 Сатыбалдиев Ә.С. Рухани қазына: Көркем аударма мәселелері. – Алматы: Жазушы, 1987. – 232 б.
- 4 Жұмабекова А.Қ., Жұмашева Г.А. Аударма терминдерінің қысқаша орысша-қазақша түсіндірме сөздігі – Краткий русско-казахский словарь переводческих терминов. – Алматы: Абай ат.ҚазҰПУ, 2005. – 43 б.
- 5 Жақытов Ж.А. Аударматануды аңдату: Оқу құралы. – Қарағанды: ҚарМУ басп., 1993. – 75 б.
- 6 Қожаева М.Т. Аударматану терминдерінің когнитивтік-семантикалық құрылымы. – Филол.ғылым.канд... дисс. – Алматы, 2007. – 127 б.
- 7 Қазақ тілінің сөздігі / Жалпы ред. Басқарған Т.Жанұзақов. - Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.
- 8 Терминологиялық Хабаршы № 1 (27) 2009. – 168 б.
- 9 Тарақов Ә.С. Аударма психологиясы және мәдениеті: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 60 б.
- 10 Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь / Л.Л.Нелюбин. – 3-е изд., перераб. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 320 с.
- 11 Сауранбаев Н.Т., Мусабиев Г.Г., Сарыбаева Ш.Ш. «Русско-казахский словарь». – А., 2005.- 1152 с.
- 12 Терминологиялық бюллетень. – Алматы, 1997.- 256 б.
- 13 Құрманбайұлы Ш., Сатина С. Орысша-қазақша-қазақша-орысша терминдер мен атаулар сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 352 б.
- 14 Тайшыбай З.С. Аударманың тарихы, теориясы және тәжірибесі (әдістемелік оқу құралы). – Петропавл, 2002. – 59 б.
- 15 Глесте аударма: Көркемдік шешім ... Терминологиялық түйткілдер ... Аудармашының құқығы қандай? ... (Аудармашыларға, тіл мамандарына, жалпы көпшілікке арналған әдістемелік құрал)/ Құраст. Ө.Ақылбекұлы, Г.А.Тұтқынбаева. – Астана, 2007. – 304 б.
- 16 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1 – 10-тт. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. - 968 б.
- 17 Аударматану (ғылыми-практикалық көмекші құрал). Құраст.: Құлманов С. – Алматы: «Тіл» оқу-әдістемелік орталығы, 2008. – 328 б.
- 18 Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: «Мектеп», 1984. – 75 б.

МРНТИ 16.31.41

Мизамхан Б.¹

¹Ф.ғ.к., доцент, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Алматы, Қазақстан

МӘДЕНИ РЕҢККЕ ИЕ СӨЗДЕРДІҢ АУДАРМАДА БЕРІЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Аталмыш мақалада мәдениеттің аудармада алар рөлі жайлы сөз болады. Мәдениет тілдің, салп-сананың бір бөлігі десек, мәдени реңкке ие сөздерді аудару қазіргі күннің кезек күттірмейтін мәселелерінің бірі болмақ. Өйткені, қай халық болмасын, тіл-мәдениет-дін үштігінің бірігуі кезінде ғана өзінің нақты ұлғ екендігін айғақтай алмақ. Мақала арқылы біз санамыздың, дүниетанымымыздың тіліміз арқылы көрініс табатын мәдениетімізге қалай әсер ететіндігі жайлы сөз қозғайтын боламыз. Мәдени реңкке ие сөздерді қазақ тілінен ағылшын тіліне аудару ерекшеліктерін саралай отырып біз өмір сүру қалпымыз бен танымдық ерекшеліктеріміздің, тарихи және мәдени шығу тегіміздің мәдени коннотацияларда қалай көрініс табатындығына да талдау жасамақпыз. Мақалада сөз болатын негізгі аударма тәсілдерінің барлығы нақты мысалдар деңгейінде қарастыратын боламыз.

Түйін сөздер: коннотация, мәдени ерекшелік, ұлттық реңк, мәдениетаралық коммуникация, түпнұсқа тіл, аударма тіл

Mizamkhan B.¹,
Candidate of Philological Science, Associate Professor of Ablai Khan Kazakh University of International
Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

PECULIARITIES OF TRANSLATING CULTURE SPECIFIC TERMS

Annotation

The article is about the role of culture in translation. Culture is an integral part of the language and the traditions of the people; therefore, the translation of culture specific terms is one of the urgent problems of the present time. The unity of language, culture and religion can serve as the main factor for the nation to continue its existence. The article's main purpose is to try to explain how our cognition, our worldview shapes that very culture which is expressed by our native language. While examining the peculiarities of translating culture-specific terms from Kazakh into English it also provides different methods of translating cultural connotations, taking into account the ways of living and thinking, as well the historical and cultural backgrounds, embedded in the source language and target language. These methods will be analyzed using specific examples.

Keywords: Connotation, cultural peculiarities, culture specific, intercultural communication, source language, target language.

Мизамхан Б.¹

¹К.ф.н., доцент, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА КУЛЬТУРНО-МАРКИРОВАННЫХ СЛОВ

Аннотация

Данная статья посвящена роли культуры в переводе. Культура это неотъемлемая часть языка и традиций народа, а перевод культурно маркированных слов является одним из неотложных проблем настоящего времени. Нация может доказать свою сущность лишь на стыке языка-культуры-религии. Поэтому, в статье объясняется, как наше познание и мировоззрение формируют ту самую культуру, которая выражается нашим родным языком. В статье рассматриваются особенности перевода культурно-маркированных слов в переводе с казахского языка на английский язык и разные методы перевода культурных коннотаций учитывая условия жизни и пути мышления, а также исторические и культурные фоновые знания, существующих в языке перевода и оригинала. Эти методы будут проанализированы с использованием конкретных примеров.

Ключевые слова: Коннотация, культурные особенности, культурно-маркированные, межкультурная коммуникация, исходной язык, язык перевода.

Еліміз тәуелсіздігін алған уақытқа дейін шет тілінен немесе шет тіліне аударылған кітаптардың барлығы дерлік орыс тілінде орын алып, қазақ тілі тасада қалып келді. Тіпті, қазақша аударма деген біз үшін бұлыңғырлау нәрсе боумен қатар, ертегі сияқты көрінетін. Осыдан болып, төл әдебиетімізді басқаларға таныстыру, басқа елдердің жаһұттарымен тікелей танысу орыс тілі арқылы атқарылып келді.

Соңғы он жылда «аударма» терминін аударматану саласының мамандары мәдениеттану саласының дамуымен қатар алып қарастыра бастады. Яғни, аударманы жай бір тіларалық үрдіс ретінде емес, мәдениетаралық коммуникация құралы ретінде зерттей бастадық. Көптеген адамдар екі немесе одан көп тіл білген адамның барлығы аудармашы қызметін атқара алады деп ойлайды, өкінішке орай бұл жаңсақ түсінік. Аудармашы болудың өзінің қыр-сыры, құпиясы бар, тек аудармаға қабілеті бар адамдар ғана нағыз аудармашы бола алады. Кей жағдайда аудармашы мамандығы бойынша білім алғанымен, басқа салада қызмет жасауға тура келетін жағдайлар да болып жатады. Оның көп себептерінің бірі және ең маңыздысы - мәтінді түсіну мен оны басқа тілге жеткізе білу ең алдымен тілдік ерекшеліктен гөрі мәдени ерекшеліктермен тығыз байланысты екендігімен сабақтасып жатса керек.

Адам қызметінің күрделі де көп қырлы түрі ретінде аударма бір тілді екінші тілмен жай ғана алмастырып қана қоймайды, ол әр түрлі мәдениеттің, жеке адамдардың, олардың ойлау жүйесінің және дүниеге деген көзқарасының, әдеби әдет-құрпының, әр түрлі әдеби кезендердің, даму деңгейінің арақатынасы болып табылады. Осыған байланысты, аударма түрлі ғылымның, атап айтсақ,

мәдениеттанудың, лингвомәдениеттанудың, этнографияның, психологияның, когнитологияның, тарихтың және әдебиеттанудың зерттеу саласы болып табылады.

Қазіргі кезде кеңінен сөз болып жүрген тіларалық және мәдениетаралық коммуникация кезінде басқа бір мәдениет өкілінің тілін білу маңызды болғанымен, үнемі дерлік жеткілікті бола бермейді. Ол елдің салт-дәстүрін, наным-сенімін білмесеңіз толыққанды түсіністікке қол жеткізе алмаймыз. Сондай-ақ, ұлттық мәдениеттің ерекшеліктерін сол мәдениетті жасайтын сол мәдениеттің иелерінен анық байқауға болады. Айталық, аударматану ғылымының ең негізгі категорияларының бірі – сәйкестіктердің толық сипатын ашу, аудармадағы сәйкестіктердің аударма нәтижесіне тікелей қатысты басқа ұғымдармен байланысын анықтау. Басқаша айтсақ, қазіргі аударма мәтінінің экстралингвистикалық аясы мен мәдени ерекшеліктерін толығымен ескеру қажет.

Найданың [1,65] пікірінше, аударма кезінде мәдени ерекшелікке байланысты туындайтын қиындықтар аудармашылар үшін шешуі қиын мәселелердің бірі болып табылады, өйткені олар нақты бір елдің мәдениетіне байланысты болғандықтан, оқырмандарда сол ел жайлы қате түсінік қалыптастыруы мүмкін, ал мұндай олқылыққа аудармада жол беруге болмайды. Сондықтан, мәдени ерекшеліктерді терең зерттеп білу үшін аудармашылар өздеріне қолайлы тәсілдерді таңдап алуы керек, сонымен қатар, белгілі бір аударма тәсілдері арқылы түпнұсқа тіл мен аударма тіл арасындағы мәдени алшақтықты азайта алуы керек. Бұл – аталмыш мақалада көңіл бөлінетін маңызды мәселелердің бірі болмақ.

Кез-келген елдің тілі мен оның мәдениетінде сол халықтың өмір сүрген дәуірі, тарихы, мәдениеті жайлы ақпарат берілумен қатар, оны сол елге ғана тән бай тілі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырады [2, 242-247]. Ұлттық болмысты, мәдениетті басқа халық оқырмандарының назарына сол қалпында жеткізудің тапғырмас тәсілдерінің бірі – көркем аударма.

Көркем аударманың бүгінгі оқу процессінде алатын орны ерекше. Толыққанды аударма қандай жағдайда да түпнұсқаға сәйкес болуы керек. Әр тілде қалыптасқан ұғымдардың өзіндік қолданылу ерекшеліктері болатындықтан, көркемдік шығармаларды аудару кезінде әдетте еркіндікке жол беріліп жатады. Сондықтан, көркем аударма процессінің нәтижесінде түпнұсқаның мазмұны мен мағынасы арасында жалпы ұқсастықтың сақталуының маңызы өте зор.

Мәтіннің мазмұны мен мағынасы арасындағы байланыс, сондай-ақ, келісім мен жарасым аудармада сақталмаған жағдайда әдеби шығарманың көркемдік табиғаты, автордың шығармашылық даралығы бұрмаланып, түпнұсқа бір басқа, аударма бір басқа туынды болып шығады.

Мәдениет ұғымына тән ерекшеліктерді олардың мәдени колориті, мақал-мәтелдері, идиомалары арқылы анықтауға болады, өйткені олардың этимологиясы мен қолданылу жолдарын тек осы мәдениеттен ғана көре аламыз. Олай болса, мәдени реңкке ие сөздер мен олардың ағылшын тіліндегі баламалары аталмыш мақаланың зерттеу нысаны болып табылады.

Кейбір мәдениеттерде кейбір ұғымдар болмайды, сондай-ақ, екі тілге де ортақ ұғымды табу да оңай емес. Кей жағдайда бір ұғым бірнеше сөзден немесе сөз тіркесінен тұрады, ұғым мен сөз арасындағы байланыс тура немесе жанама болуы да мүмкін жағдайлар кездесіп жатады. Осыған байланысты, мәдени реңкке ие сөздерді нақтылап көрсету үшін ұғым мен сөздер ара қатынасы жайлы бірнеше жағдайды қарастыру керек: 1) ұғым мен оның тілдік белгісінің әлемнің барлық мәдениеті мен тілдерінде болмауы, мысалы, ана тілінде ене сөзі жоқ; 2) кейбір мәдениеттерде кей ұғым тілді тура немесе тікелей берілмей, басқа ұғым арқылы берілетін кездер де болады, олар көбінде біріккен туынды сөз ретінде беріледі. Мысалы, қайын ене – mother-in-law. Бұл мысалдан ағылшындар үшін ене ана болғанымен, ол тек заң жүзінде ғана екендігін байқауға болады. Ал, қазақ тілінде қайын ене туысты қарым-қатынасты білдіреді [3,634].

Ю.А. Сорокин, И.Ю. Марковина мәдени реңкке ие сөздердің төмендегідей түрлерін бөліп көрсетеді:

1. Түрлі лингво-мәдени қоғамдастықтарға жататын коммуниканттардың ұлттық мәдени ерекшеліктерін көрсетеді;

2. әрекеттік-коммуникативтік аспектіде әрекет түрлерінің түрлі ұлттық-мәдени өзгешелігін көрсетеді;

3. мәтіннің қарым-қатынас құралы ретінде өзгешелігінің салдарынан пайда болатын, оның белгілі бір қабылдаушыға бағдар беру мақсатындағы ұғымдар [4,75, 78-79].

К.М. Әбішева мәдени реңкке ие сөздерді лакуна ұғымының астына топтастырумен қатар, оларды түрлі лингвомәдени қоғамдастықтар өкілдерінің қарым-қатынас үрдісі негізінде пайда болатын мағыналы және функционалды санылаулар ретінде қарастырып, олардың тікменгі түрлерін атап көрсетеді:

1. Ингермәдени: Өз мәдениеті тұрғысынан басқа мәдениетті мәдени шоктың бастапқы кезеңінде қарастырып жатқан коммуникант үшін оғаш және түсініксіз сөздер. Мұндай сөздерге немесе ұғымдарға

әр мәдениетте өзінше түсіндірілетін және қолданылатын дәстүрлердің, рәсімдердің, салт жоралғылардың сәйкес келмеуін жатқызуға болады.

2. Этнографиялық: коммуниканттардың этностың ұлттық бояуын бейнелейтін, тұрмыс-салт заттарын атайтын сөздермен, топонимдермен, киім-кешек заттарының атауларымен таныс болмаған жағдайда пайда болатын ұғымдар;

3. Мінез-құлық: Түрлі халықтардың мінез-құлық ұстанымдары барабар емес, сондықтан, түрлі ұжымдардың ұстанымдары мінез-құлық тұрғысынан сәйкес келмейді. Ал бұл – әлемді әркелкі қабылдаудың, әлемнің әркелкі бейнелері болуының, этностар санасында конвенционалды түрде бекітілген сөйлеу әдебі стереотиптерінің белгілері;

4. Субъективті-эмоционалды: түрлі мәдениеттер иелері арқылы пайда болады;

5. Субъективті-ділді: олар этностардың дүниеге көзқарастарының, дүниетанымының, құнды бағдарламаларының, олардың ұлттық мінезі ерекшеліктерінің сәйкес келмеуі нәтижесінде пайда болады;

6. Ұғымдық: басқа тілде сондай ұғымдар болмаған жағдайда немесе басқа тілде оны тілдік құралдармен әркелкі жеткізуге байланысты пайда болады;

7. Идиомалық: түрлі халықтарда шынайы дүниенің бейнеленуі мен оның фразеологиялық концептуализациясының сәйкес келмеуі салдарынан айқындалады;

8. Стилистикалық: сөздердің тілдердегі әркелкі функционалды стильдерге жатпайтыны салдарынан пайда болатын және мәдениетаралық қарым-қатынасқа қатысушылардың вербалды емес жағдайдың сәйкес келмеуі салдарынан және т.б. жағдайларға байланысты пайда болатын ұғымдар [5,94-95],

I. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы қазақ әдебиетіндегі жаһұттардың бірі болумен қатар, қазақ мәдениетіне ғана тән сөздер онда жетіп артылады, сондықтан да, біз аталмыш еңбекті мақаламыздың негізгі ақпарат көзі ретінде қолдануды жөн көрдік. Оның тағы бір себебі, аударма кезінде кездесетін екі мәдениеттің басты ерекшеліктерін анықтамастан, аударма мәселесін шешу мүмкін емес.

Түрлі өмір салты, елдің географиясы, тарихы, ауа райы, саяси, әлеуметтік және экономикалық институттары, салт-дәстүрлері, табу және т.б. барлығы тілге ерекше әсер етеді. Демек, тіл - мәдениет айнасы, осыдан болып, мәдени айырмашылықтар мәселесі туындайды. Мәдениеттер арасындағы осындай айырмашылықтарға байланысты кейбір жағдайда семантикалық эквиваленттілікке қол жеткізе алмай жатамыз.

Жалпы алғанда, Ньюмарк [6,6], С.И.Влахов және С.Флорин [7, 40-49] сияқты ғалымдар мәдени ренкке ие сөздер мен сөз тіркестерін аударудың бірнеше жолын ұсынады. Олардың ішіндегі көбірек қолданылатыны - транслитерация мен транскрипция, калькалау және т.б.

Аталмыш мақалада біз бұл тәсілдердің қолданылу аясына талдау жасап, түпнұсқа және аударма мәтіндері арасындағы мәдени алшақтықты азайту үшін осы тәсілдердің қайсысы көбірек тиімді екендігін анықтауға тырысып көреміз.

Транслитерация және транскрипция:

Транскрипция және транслитерация тәсілдері негізінен мәдени тілдік бірліктерді, жалқы есімдерді, географиялық атауларды және т.б. аударуда қолданылады. Бұл тәсілдердің ұқсастығына байланысты кейбір кезде оларды ажырату қиындық туғызып жатады. Дегенмен, аталмыш тәсілдер мәтіннің ұлттық немесе этнографиялық бояуын жеткізуде тиімді әдістердің бірі болып саналады. Төменде келтірілген мысалдардың барлығы орыс тілі арқылы аударылғандықтан, үш тілді де қатар беріп отырмыз.

Әбілхайыр езу тартып күлімсіреді.

Abulhair's lips curved sardonically as he recalled that.

(Вспомнив эту, губы хана Абулхайра изогнулись в язвительной ухмылке.)

Дегенмен, бұл тәсілдерді үнемі және қалай-болса солай қолдана беруге болмайды. Өйткені, аударма тіл мәдениетін білмейтін оқырмандар үшін транслитерацияланған сөздер «қызық» немесе «түсініксіз» болуы мүмкін. Осыдан болып екі мәдениет аралығындағы алшақтық ұлғая түспек. Оны келесі мысалдан көруге болады:

Қобызын асықпай қолына алды

Kotan-Zhyrai ... again took his kobyz

(Котан-Жырау ... снова взял свой кобыз)

Бұл мысалды аудару кезінде транслитерация тәсілін қолдану қазақ мәдениеті жайлы еш хабары жоқ оқырмандар үшін ұлттық реңкке ие сөз жайлы жаңсақ пікір туғызуы мүмкін. Сондықтан, қобыздың не екендігі жайлы екіұшты пікір қалыптасып, оқырман шатаспауы үшін аталмыш сөзден кейін «музыкалық аспабын» деген сияқты анықтауышты қолдана кеткен жөн сияқты. Себебі, бұл оқырманның қобыздың қандай аспап екендігін білмесе де, ұлттық аспаптардың бірі екендігін түсінуіне көмектеседі. Немесе аудармашы мәдени ерекшеліктерді суреттеуде транслитерация тәсілін қолданғысы келсе сілтеме арқылы аталмыш терминнің анықтамасын бере кету керек.

Калька:

Калька – бұл түпнұсқа тілдегі бір сөздің немесе сөз тіркесі бөліктерінің морфемаларын аударма тіліндегі олардың эквиваленттері арқылы жеткізу. Келесі мысалдан калькалау тәсілінің мәдени реңкті білдіретін сөзді аударуда қалай қолданылғандығын көруге болады:

*Оның үстіне егер осы құлдың **Ақбақайы** барлық ханзадалардың жүйрігінен озып келе қалса не болмақ?*

*All the steppe would be laughing at Khan Abulkhair if Orak won the race on **White-legged**.*

Вся степь будет смеяться над ханом Абулхаиром, если победит на скачках этот Орак на своем Белоногом.

Бұл мысалдан кейбір кезде калька тәсілі жалқы есімдердің шығу тарихы мен себебін түсінуге көмектесетінін байқаймыз. Кейде дейгіміз, бұл тәсілді қолдану үнемі сәтті аяқтала бермейді.

Мәдени реңкке ие сөздерді аударуда қолданылатын тәсілдердің тағы бірі – балама аударма. Аты айтып тұрғандай, аудармашы аударма тілінде мәтінде кездесетін атаулардың баламасын беруге тырысады. Аталмыш тәсілдің көмегімен мәдени алшақтықты азайтуға болады, басқаша айтсақ, оқырмандар өз тіліндегі баламаның көмегімен түпнұсқа тілдегі терминнің мағынасын түсіне алады. Мысалы:

*Үңгірде бір жыл жатып, **балгердің** емдеуімен төсектен тұрған.*

*About a year he had lived in a mountain cave among the **magi** who had cured him.*

(Около года он жил в пещере в горах, среди волхвов, которые лечили его.)

Алайда, бұл тәсілді қолдануда да аудармашы қырағылық танытқаны жөн. Өйткені, баламалардың мағынасы ұқсас болғанымен, олардың мәдени және семантикалық ерекшеліктері үнемі дердік сәйкес келе бермеуі мүмкін. Жоғарыда берілген мысалда «балгер» сөзінің семантикасы «көріпкел, болашақты болжағыш» дегенге келсе, ағылшын тіліндегі «magi» сөзі Матфея Інжілінде «шығыс ақылгөй» мағынасында қолданылған. Басқаша айтсақ, бұл екі терминнің мағынасы ұқсас болғанымен, олардың мәдени коннотациясы әр түрлі.

Сипаттама аударма:

Сипаттама аударма кезінде лингвомәдени бірліктің мазмұны ашылады. Егер аудармашыда лингвомәдени бірліктің генетикалық табиғаты жайлы білімі ауқымды, аударылатын мәтін жайлы ақпарат қолында бар болған жағдайда аударманың аталмыш түрі басқа аударма тәсілдері ішіндегі ең оңтайлысы болмақ.

Мысал келтірейік:

*Бақты қожа уәзірдің айтуынша екі-үш күннің ішінде Рабия-Сұлтан-Бегімге **хан соты** болуы тиіс.*

*Two or three days later Rabiya-Sultan-Begim was to stand **people's trial**.*

(Через два-три дня Рабия-Султан-Бегим должен был предстать перед народным судом.)

Қазақ мәдениетіндегі *хан соты* ауыл ақсақалдарының немесе алқа билердің халық атынан сөйлеп, сотта үкім шығаруын білдіреді. Үкімнің халық атынан шығарылатынын ескере отырып, аудармашы аталмыш тіркесті «халық соты» ретінде аударған.

Бұл тәсілдің бір кемшілігі – онда көп сөз қолданылатындығы. Дегенмен, мәдениеттер арасындағы алшақтықты азайтып, мәтіннің коммуникативтілігін сақтайтындығын ескерсек, аталмыш тәсілдің басқаларға қарағанда басымдыққа ие екендігі даусыз.

Әдетте, мәдени реңкке ие сөздерді аудару кезінде еркін немесе сөзбе-сөз аудару мәселесі аударма саласының басты мәселелерінің бірі ретінде көрсетіледі. Себебі, аударма тіларалық коммуникация мәселесі болғандықтан, аударманың аталмыш екі түріне қатысты мәселелері лингвистикалық мәселе болып табылады.

Түпнұсқа тіл мәдениетінің аударма тіл мәдениетіне әсер ететіндігі даусыз. Мұндай жағдайда, мәдени нормаға қалай сай келу керек деген мәселе аударма кезінде туындайтын басты мәселеге айналуға мұмкін. Осыған байланысты, аудармашы қай норманың басым келетінін анықтай білуі керек. Мұндай жағдайда, екі негізгі аудармашылық стратегияны, яғни түпнұсқа тіл мен аударма тіл нормаларын естен шығармаған жөн. Төменгі мысал арқылы біз аударма тіл мәдениеті мен түпнұсқа тіл мәдениетінің қайсысына көңіл бөлген жөн екендігін анықтауға тырысып көрдік:

Өзі пайғамбар жасына таяп қалған кәрі емес пе еді?

Why Temir-Biy is ill and – almost at the age of a prophet.

Ведь Темір-бий болен, да и возраст у него уже близок к возрасту Пророка.

Бұл мысалда, мәдени реңкке ие сөздер түпнұсқа тілдің мәдениетін ескере отырып аударылған. Алайда, бұл тәсілді біз аталмыш мысал жағдайында дұрыс емес дер едік, өйткені, аударма тілде сөйлеушілердің мәдениеті түпнұсқа тіл мәдениетіне мүлдем жат болумен қатар, олар мұндай ақпаратты басқаша қабылдауы мүмкін. «Пайғамбар жасы» тіркесі қазақ тілінде әдетте «60 жас, егде жас» тіркестерімен бірдей мағынада қолданылады, сондықтан, аударма барысында аударма мәдениетін ескере отырып, оны «қария, қарған, кәрі» сөздерімен алмастырған жөн болар еді.

Аударма тіл нормаларына негіздей аудару. Аталмыш тәсілдің мақсаты – мәтінді аударма тіл мәдениетіне барынша жақындату, оны сол мәдениет өкілдеріне таныс сөздермен, ұғымдармен алмастыру. Оқырман мәтінді аударма ретінде емес, керісінше, аударма тілінде жазылған шығарма ретінде қабылдаған жағдайда ғана аударма сәтті шықты деуге болады. Яғни, түпнұсқа тілдің тілдік ерекшеліктері мұндай кезде аса сақтала бермейді.

Жәнібекпен түбі бірге от жағым, түтін түтете алмайтынын сезген хан қызын беруден үзілді-кесілді бас тартты.

Khan Abulkhair had already realized that this kind of wedding would only worsen the situation.

Хан Абулхайр уже осознал, что такая свадьба лишь усложнит ситуацию.

Аталмыш мысалды талдай отырып, біз аударма кезінде ең дұрыс тәсіл аударма тіл мәдениетіне бағытталған, сол мәдениетке жақындатылған аударма деген қорытындыға келдік. Өйткені, барлығымызға белгілі, бұл тәсілдің негізгі мақсаты – мәтінге ұлттық реңк беру, яғни, мәтінді оқыған адам оның аударма екендігін байқамау керек және ол түпнұсқа мәтіннен алшақ кетпегенімен, аударма мәтін мәдениетіне барынша жақын болғаны жөн.

Қорыға келе айтарымыз, ұлттық ерекшелік – көркем құралдар ретінде түсіндірілетін көркем шығарманың басты сипаты болғанымен, көбінде ұлттық-мәдени және тарихи колоритті бейнелеу ұлттық реңкке ие мәдени сөздерге тиесілі. Аударма кезінде түпнұсқа мәтінді өзге мәдени және тілдік ортада алмастыратын екінші мәтін жасалады. Ол мәтін арқылы аудармашы сол халықтың ұлттық мәдениет ерекшеліктерін, тарихын, менгалитетін және тұрмысын суреттейді. Ал, осы мәдени және ұлттық тұрғыда ерекшеленген тілдік бірліктерге лингвомәдени аспектіде талдау жасау ұлттық ерекшеліктердің мәнін шынайы түсінуге зор мүмкіндік бермек. Демек, елбасымыз Н. Назарбаевтың жолдауында көрсетілген әлем әдебиетінің төрінен орын алған ең үздік 100 кітапты қазақ тіліне аудару мәселесінде аталмыш мақаланың және осы сияқты басқа да еңбектердің рөлі ұшан теңіз екендігі даусыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1 Nida, Eugene A., and Charles R. Taber. *The Theory and Practice of Translation*. – Leiden: Brill. 1982, - 218 p.

2 Мухтарова С.С. «Перевод казахской безэквивалентной лексики способом транслитерации (на основе трилогии И.Есенберлина «Кочевники»)» // Вестник КазНПУ имени Абая, Серия «Филологические науки». – №3(61). – 2017. – 260 с.

3 Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайв-Пресс, 2008. – 968 б.

- 4 Сорокин Ю.А. Лакуны: еще один ракурс рассмотрения. – М.: Дрофа, 1998. – 231 с.
- 5 Абишева К.М. Основы теории межкультурной коммуникации. – Астана, 2008. – 213 с.
- 6 Newmark, Peter. A Textbook of Translation. – New York: Prentice Hall. 1988. – 304 p.
- 7 Влахов С.И.; Флорин С.П. Непереводимое в переводе. – М.: Р.Валент, 2009. – 360 с.

МРНТИ 16.01.11

Альфия Гайратовна Теляпова¹
PhD докторант, КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
г. Алматы, 050008, Республика Казахстан

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ «ДИСКУРСА» В СОВРЕМЕННОЙ КИТАЙСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

Статья посвящена рассмотрению вопросов лингвистики, в частности, дискурса. Автор дает обобщенную характеристику дискурса анализу и обосновывает мысль о том, что лингвистический анализ тоже применим к анализу дискурса. На основе краткого обзора научных работ зарубежных и отечественных ученых выявлены основные направления исследований по лингвистике. В статье приведен анализ взглядов исследователей по определению таких базовых понятий как «текст» и «дискурс». Выявлена проблема сложности и многогранности понятия «дискурс» в современной китайской лингвистике, что вызвало развитие нескольких школ по изучению дискурса. Проведенный лингвистический анализ показал, что в связи с имеющимися различными определениями появились разногласия при переводе самого термина «дискурс». Также предпринята попытка раскрыть основные причины многообразия определения концепта «дискурс» китайскими лингвистами. В этой связи рассматриваются некоторые типичные для современной китайской лингвистики дефиниции данного понятия.

Ключевые слова: лингвистика, текст, дискурс, анализ дискурса, китайский язык

Альфия Гайратовна Теляпова¹
¹ PhD докторант, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ
Алматы қ, 050008, Қазақстан Республикасы, e-mail: alfiyatelyapova@yahoo.com

ЗАМАНУИ ҚЫТАЙ ЛИНГВИСТИКАСЫНДА «ДИСКУРС» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕУДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа

Мақалада лингвистиканың мәселелері, атап айтқанда, дискурс мәселелері қарастырылған. Автор дискурс талдауының жалпылама сипаттамасын береді және лингвистикалық талдаудың дискурс талдауына да қолданылатынын негіздейді. Шетел және отандық зерттеушілердің ғылыми жұмыстарына қысқаша шолу негізінде тіл білімінде лингвистиканың негізгі зерттеу бағыттары анықталған. Мақалада зерттеушілердің «мәтін» және «дискурс» сияқты негізгі ұғымдарды анықтауы бойынша пікірлерін талдау қарастырылған. Заманауи қытай лингвистикасындағы «дискурс» түсінігінің күрделілігі мен әмбебаптығы анықталды, бұл дискурсты зерттеу бірнеше мектептердің дамуына әкелді. Лингвистикалық талдау көрсеткендей, әртүрлі анықтамаларға байланысты «дискурс» терминінің өз аудармасында келіспеушіліктер болды. Сонымен қатар, қытай лингвисттерінің «дискурс» тұжырымдамасын анықтаудың әртүрлілігінің негізгі себептерін анықтауға әрекет жасалды. Қазіргі қытай лингвистикасындағы «дискурс» тұжырымдамасының күрделілігі мен әмбебаптығы айқындалған. Осыған байланысты осы тұжырымдаманың кейбір типтік анықтамалары заманауи қытай лингвистикасына тән. Осыған байланысты осы тұжырымдаманың қазіргі заманғы қытай лингвистикасына тән кейбір анықтамалары қарастырылады.

Кілт сөздер: лингвистика, мәтін, дискурс, дискурс талдау, қытай тілі.

Alfiya Gairatovna Telyapova¹

¹ PhD student, Kazakh Ablaihan University of International Relations and World Languages
Almaty, 050008, Republic of Kazakhstan,

ACTUAL PROBLEMS OF THE RESEARCH OF "DISCOURSE" IN MODERN CHINESE LINGUISTICS

Annotation

The article is devoted to the research of linguistic issues, particularly discourse. The author gives a general description of discourse analysis and justifies the idea that linguistic analysis is also applicable to discourse analysis. On the basis of a brief review of foreign and domestic scientists' scientific works, there have been identified the main directions of research in linguistics. The article provides an analysis of the views of researchers on the definition of such basic concepts as "text" and "discourse". The problem of the complexity and versatility of the concept "discourse" in modern Chinese linguistics was revealed, which had caused the development of several schools for discourse studying. The conducted linguistic analysis showed that in connection with different definitions, there were disagreements in the translation of the term "discourse" itself. An attempt was also made to reveal the main reasons for the diversity of the concept definition of "discourse" by Chinese linguists. In this regard some definitions of this concept that are typical for modern Chinese linguistics are considered as well.

Keywords: Linguistics, text, discourse, discourse analysis, Chinese

ВВЕДЕНИЕ. В последние годы понятие *дискурса* прочно вошло в обиход гуманитарной науки, что является вполне закономерным последствием динамичного распространения как концепции *дискурса* вообще, так и дискурсивного анализа в частности. В современной китайской лингвистике наблюдается общая тенденция рассмотрения *дискурса* на основе фундаментальных исследований. Проблеме изучения *дискурса* посвящены труды таких ученых, как: Р. Барт (1987), Т. А. ван Дейк (1989), О. В. Александрова (1997), Н. Д. Аругюнова (1998), М. Я. Дымарский (1998), В. И. Карасик (2000), П. Серю (2001), В. Е. Чернявская (2001) и др. Хотя исторически теория дискурса берет свое начало в античных трактатах по риторике и поэтике двухтысячелетней давности. Термин «*дискурс*» был введен в научный лингвистический обиход в 50-х годах XX в. учеными Э. Бенвенистом и З. Харрисом. До Бенвениста и Харриса французские философы М.Фуко и Жак Дерриде уже рассматривали «*дискурс*» в философском аспекте и когнитивистике. По мнению М.Фуко «*дискурс* – событие знака, но то что он делает есть нечто большее, нежели просто использование знаков для обозначения вещей. Именно это «нечто большее» позволяет ему быть несводимым к языку и речи». Автор понимает «*дискурс*» как «совокупность, где могут детерминироваться рассеивание субъекта и его прерывность по отношению к самому себе». Тем самым определяет «*дискурс*» как пространство взаимодействий внешнего характера, где разворачивается сеть отдельных местоположений [М.Фуко, 2004: 121].

МЕТОДИКА. Разнообразие существующих мнений и взглядов на проблему анализа дискурса естественным образом нашло отражение и на определении методики дискурсивного анализа, основных подходов изучения и описания дискурса.

Обзор научной литературы дал возможность выявить ряд проблем, связанных с многозначностью данного понятия и широкой сферой его употребления. В связи с тем, что *дискурс* востребован в таких областях как философия, психолингвистика, языкознание, социология и др. обусловило появление нового направления – дискурсологии. С другой стороны попытки выделить и описать отдельные дискурсы приводят к ряду новых вопросов, которые связаны с определением границ дискурса, чем и еще не определена методология изучения и описания дискурса.

На сегодняшний день как отмечает Б.С.Жумагулова «дискурс-анализ является одним из методов исследования языкового общения преимущественно естественно протекающей речи, который дается лингвокогнитивная интерпретация». [Б.С.Жумагулова, 2009: 16] В целом дискурс-анализ выступает как совокупность аналитических методов интерпретации различного рода текстов или высказываний как продуктов речевой деятельности людей, осуществляемой в конкретных общественно-политических обстоятельствах и культурно-исторических условиях. Таким образом, лингвистический анализ с учетом таких аспектов как когнитивный, социальный, половозрастной, психологический, культурологический, идеологический и др. в зависимости от исследуемого материала вполне применим к анализу дискурса.

РЕЗУЛЬТАТЫ. На современном этапе развития филологии существуют множество научных работ, посвященных различным аспектам дискурса. Ряд авторов рассматривают *дискурс* как ситуацию в которой происходит обмен высказываниями, в то время как другие рассматривают как результат общения.

М.Фуко определяет *дискурс* как “Discourse is described as a set of statements for talking about or discussing a particular topic at a particular historical epoch and is the condition for social practice and action”, т.е. описывается как набор утверждений для обсуждения или обсуждения конкретной темы в конкретную историческую эпоху и является условием социальной практики и действий [Foucault. 1972, цитировано у Hall S, 1997: 44].

Н.Фэйрклау представляет *дискурс* как “discourse is use of language seen as a form of social practice, and discourse analysis is analysis of how texts work within sociocultural practice” т.е. использование языка, рассматриваемого как форма социальной практики, а анализ дискурса - анализ того, как тексты работают в рамках социокультурной практики [N.Fairclough, 1995: 16].

Т.ван Дейк в широком смысле под *дискурсом* понимает комплексное коммуникативное событие, происходящее между говорящим и слушающим, в определенном временном, пространственном и прочем контексте; в узком смысле, текст устный или письменный с учетом присутствия только одной вербальной составляющей. По определению Т.ван Дейка “*дискурс*” – актуально произнесенный текст, а “*текст*” – это абстрактная грамматическая структура произнесенного. “*Дискурс*” – это понятие, касающееся *речи*, актуального речевого действия, тогда как “*текст*” – это понятие, касающееся системы *языка* или формальных лингвистических знаний, лингвистической компетентности [Teun van Dijk, 1998: 19].

Н.Д.Аругюнова понимает *дискурс* как “связный текст в совокупности с экстралингвистическими, социокультурными, психологическими и другими факторами; текст, взятый в событийном аспекте” [Аругюнова Н.Д. 1990: 136-137].

В.В.Красных полагает, что “дискурс – это вербализованная речемыслительная деятельность, предстающая как совокупность процесса и результата, обладающая собственно-лингвистическим и экстралингвистическим (когнитивными) планами” [В.В.Красных, 1999: 22].

Таким образом, рассматриваемые выше определения понятия «*дискурс*» можно также характеризовать, как определения, характеризующие дискурс как объект лингво-социального, а «*текст*» объект лингвистического.

Г.Г.Буркипбаева понимает *дискурс* “как речевое взаимодействие двух и/или более коммуникантов в устной или письменной форме, проходящее в определенной коммуникативной ситуации, результатом которого является текст или тематически объединенные тексты”. Ученый указывает важность понятия «контекст» для разграничения понятий «*текст*» и «*дискурс*», и предлагает под первым понимать сумму понятий «коммуникативная ситуация» и «участники коммуникации» [Г.Г.Буркипбаева, 2006: 48].

В китайской лингвистике *дискурс* относится к одному из весьма важных понятий, имеющее широкое значение и используемый в области лингвистики и социальных наук. В связи с имеющими различными толкованиями *дискурса* и направлениями его изучения, в современной китайской лингвистике функционируют разные варианты термина такие как: «篇章», «话语», «言语» и «语篇», что вызвало развитие нескольких школ по изучению дискурса. Проведенный нами лингвистический анализ показывает, что в связи с имеющими различными определениями появились разногласия при переводе самого термина «*дискурс*».

– дискурс в сфере социологии переводится как «话语» - речь, язык, слова, выражения, дискурс;

– дискурс в лингвистике (сторонники Harris и Stubbs) переводится как «篇章» - страницы и главы; книги; литература, сочинения; статья;

– дискурс в лингвистике (сторонники Brown&Yule, Fasold, Schiffrin) переводится как «言语» - речь, язык, слова. Ученые, поддерживающее данное направление, особо подчеркивали дискурс как речь применяемая в реальной действительности.

– дискурс в лингвистике (сторонники Fairclough и Wodak) переводится как «语篇» текст, дискурс, статья. «语» в слове «语篇» указывает на разговорную речь, а «篇» на письменную, тем самым охватывая и разговорную и письменную коммуникацию. [田海龙, 程玲玲, 2010: 68-72]

ОБСУЖДЕНИЕ. В целом в современной китайской лингвистике разграничение понятия «дискурс» и «текст» до сих пор остается спорным и судя по работе Тянь Хайлун (田海龙) и Чэн Линлин (程玲玲),

которые четко определяют значение слова «дискурс» в области социальных наук и лингвистики, и ряд ученых в китайской современной лингвистике под дискурсом понимают устную и письменную речь.

В сопоставительном плане мы можем привести мнение С.С.Кунанбаевой относительно разграничения понятий «дискурс и текст, где они совпадают в том, что являются:

–целостными и законченными по содержанию речевыми произведениями, отражающими действительность (лингвистические характеристики);

–являются продуктом порождения и интерпретации при восприятии речевого произведения (психолингвистические закономерности);

–определяются как средства общения в определенных лингвосоциумах с социальной функцией (социоллингвистические функции);

–отражают в речи результаты моделирования и языкового отражения концептуальных представлений и знаний о мире, специфичных для конкретного лингвосоциума (социокультурные парадигмы)” [С.С.Кунанбаева, 2005: 100-101].

Хуан Говэнь (黄国文) в своей работе 《语篇分析的理论与实践 ——广告语篇研究》 («Теория и практика дискурс анализа – анализ рекламного дискурса») анализируя указывает что в китайскую лингвистику слово *дискурс* вошло после периода политики «открытости» с 80-х годов XX века. Автор определяет *дискурс* как

“语篇通常指一系列连续的话段或句子构成的语言整体。……它可以是讲话,也可以是文章;

短者一、二句可成篇,长者可洋洋万言以上。……” (yǔ piān tōng cháng zhǐ yī xì liè lián xù de huà duàn huò jù zǐ gòu chéng de yǔ yán zhěng tǐ ..... tā kě yǐ shì jiǎng huà, yě kě yǐ shì wén zhāng. duǎn zhě yī, èr jù kě chéng piān, zhǎng zhě kě yáng yáng wàn yán yǐ shàng .....), что в переводе означает “языковую цельность имеющую ряд последующих один за другим предложений или абзацев, которые могут ограничиваться одним или двумя предложениями или же иметь более большой объем”.

Сюй Цзюцзю (徐赳赳) в своей работе указывает на первых исследователей дискурса в целом в китайской лингвистике. Среди них определяет что работа 《语篇分析概要》 Хуан Говэнь (黄国文, 1988) является самым ранним возможно первым систематическим введением понятия «дискурс», на материале английского языка. Автор описывает основные положения теории дискурсного анализа, в конце каждой главы имеются упражнения.

Ван Фусян (王福祥) написал несколько монографий о дискурс анализе: 《俄语话语结构分析》 (Структурный дискурс анализ русского языка), 1981 ; 《汉语话语语言学初探》 («Первые исследования китайского языкознания по дискурсу»), 1989, где последний основан на фундаментальных теориях и приемах лингвистики текста (дискурса), делается попытка изучения внутренней структуры китайского языка. 《话语语言学概念》 («Концепция лингвистики текста»), 1994, является монографией по дискурс анализу, приведенные в книге примеры на китайском языке.

Монография 《语篇的衔接与连贯》 («Сплоченность и когерентность дискурса») написанная Ху Цзанлин (胡壮麟, 1994) также посвящена дискурс анализу. Автор особое внимание уделяет дискурс анализу, посредством сопоставления английского и китайского языков.

Таким образом, в современной китайской лингвистике *дискурс* понимается как:

–единица речи, которая является больше чем фраза или предложение (篇章)

–языковая деятельность / речепроизводство (言语)

–социальная коммуникация (话语)

–языковая деятельность + социальная коммуникация (语篇)

Ху Цзанлин определяет дискурс как “语篇指不完全受句子语法约束的在一定语境下表示完整语义的自然语言,

并且把语篇研究的发展分为启蒙时期、开拓时期和巩固时期三个阶段” (Yǔ piān zhǐ bù wánquán shòu jù zǐ yǔ fǎ yuē shù de zài yī dìng yǔ jìng xià biǎo shì wán zhěng yǔ yì de zì rán yǔ yán, bìng qiè bǎ yǔ piān yán jiū de fā zhǎn fēn wéi qǐ méng shí qī, kāi tā shí qī hé gǒng gù shí qī sān gè jiē duàn), что в переводе означает “естественный язык, который не полностью ограничен грамматикой и представляет собой законченный смысл (смысловую полноту) в определенном языковом контексте, и делит историю развития изучения дискурса

на три этапа: период просвещения, период начала пользования и период консолидации или же закрепления.” В данном случае под естественным языком подразумевается язык в речи или в общении, что было passage у Хэллидэя. Кроме этого имеет три общепризнанных характеристик (признаков) 1) дискурс существует в определенных коммуникативных ситуациях; (2) является структурно-полной единицей языка; (3) передает смысл или информацию.

Лю Лихуа считает что *дискурс* “话语是特定历史阶段产生的与社会实践关系密切相关的陈述, 是社会生活的重要组成部分” (Huàyǔ shì tèdìng lìshǐ jiēduàn chǎnshēng de yǔ shèhuì shíjiàn guānxi mìqiè xiāngguān de chénnshù, shì shèhuì shēnghuó de zhòngyào zǔchéng bùfèn) - является результатом конкретных исторических этапов, которые тесно связаны с социально - практическими связями и являются важными компонентами социальной жизни.

Чжан Дэлу (张德禄) (1989) утверждает, что “语篇不是一个超级句子, 而是一个意义单位, 是人们实际进行的语言交流的实例, 是在一定的语境中讲的话或写的文章, 从最简短的表述如人们临危时喊出的“救命! 救命!”, 到多数情况下要由若干句话、数十句话以至更多的话组成。” (Yǔ piān bùshì yīgè chāojí jùzi, ér shì yīgè yìyì dānwèi, shì rénmen shíjī jìnxíng de yǔyán jiāoliú de shíli, shì zài yīdìng de yǔ jìng zhōng jiǎng dehuà huò xiě de wénzhāng, cóng zuì jiǎnduǎn de biǎoshù rú rénmen línwēi shí hǎn chū de “jiùmìng! Jiùmìng!”, Dào duōshù qíngkuàng xià yào yóu ruògān jù huà, shù shí jù huà yǐzhì gèng duō dehuà zǔchéng.), что в переводе означает – “*дискурс* это не суперпредложение, а смысловая единица, являющаяся практическим примером языка общения, которая может выступать как речь в определенной коммуникации, или же статья, состоящая от самых простых выражений, таких как «救命! 救命!», заканчивая более большим количеством предложений в речи. Он четко выдвинул понятие, что *дискурс* — это «смысловая единица», что это не предложение или абзац имеющий грамматическое значение, а основная идея функциональной лингвистики” [王云桥, 2001: 17-20].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. В целом, как выше указано, в современной китайской лингвистике наблюдается, что при определении понятия «*дискурс*» ученые опираются на труды западных ученых М.Фуко, С.Холл, З.Харрис, М.Стабс, Г.Браун, Дж.Юл, Р.Фасолд, Д.Шиффрин, Р.Водак, Н.Фэйрклау и др.. Обзор основных трудов по дискурсу в современной китайской лингвистике дает основание на утверждение, что при анализе дискурса необходимо использовать анализ, применяемый к анализу языка, так как *дискурс* это 1) «языковые структуры и комбинации \ объединения в языковой среде, «языковой строй» - строй языка состоящий из одного и более строя»; 2) «повторяющийся в каждой сфере жизни способ, процесс, отношение, структура предмета в реальности. «*Дискурс*» — это не только повторно появившееся в мире явление, но и форма / вид общественной практики.»; 3) «агрегат / сообщество одного единовременно или последовательно возникающей взаимосвязанной языковой деятельности, в котором языковая деятельность может проходить несколько сфер общественной деятельности»; 4) «*дискурс*» – это устная и письменная коммуникация.

Подводя итог вышесказанному можно сказать, что «*текст*» и «*дискурс*» — это смежные понятия, которые совпадают только в том, что являются формой устного и письменного общения, где дискурс является речью в момент коммуникации\коммуникативного общения, а текст выступает как результат\продукт такого общения, который в себе несет коммуникативную функцию. Но все же эти понятия и на сегодняшний день остаются открытыми не имея точного разграничивающего определения, в связи с чем существуют расхождения в определениях «*дискурса*» и «*текста*» в научном сообществе.

Список использованной литературы:

- 1 Фуко М. Археология знаний. - «Гуманитарная академия» Университетская книга. СПб., 2004. – 416 с.
- 2 Жумагулова Б.С. Полемический дискурс. Научное издание. Алматы: TST– Company, 2009. – 250 с.
- 3 Foucault. 1972, цитировано у Hall S. Representation: cultural representations and signifying practices. - London: The Open University, Sage Publications. 1997. – 76 с.
- 4 Fairclough N. Critical discourse analysis: the critical study of language, 1995. – 268 с.
- 5 Teun van Dijk. Ideology: multidisciplinary approach. - London, England UK: Sage Publications, 1998.
- 6 Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. - М., 1990. – с.136-137
- 7 Красных, В.В. Структура коммуникации в свете лингво-когнитивного подхода (коммуникативный акт, дискурс, текст, автореферат. д.ф.н: 10.02.19. - М. МГУ, 1999, - с.22
- 8 Буркитбаева Г.Г. «Текст и дискурс. Типы дискурса», А.2006 - с.48

- 9 田海龙, 程玲玲. “Discourse”的含义及其汉译, 燕山大学学报 (哲学社会科学报) 第11卷第1期, 2010年3月, с.68-72
- 10 Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теории. Алматы, 2005. – 262 с.
- 11 王云桥. 语篇概念的定义及其相对性2001年9月 第9卷 第3期 西安外国语学院学报Journal of Xi'an Foreign Languages University Sep.2001 Vol.9No.3 (聊城师范学院大学英语部山东聊城252059) с.17-20, <https://wenku.baidu.com/view/fc24c3bc1a37f111f1855b4b.html>

